

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Tomas Čelkis

**VALDŽIA IR ERDVĖ:
LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS
TERITORIALIZACIJOS PROCESAS XIV–XVI A.**

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2011

Disertacija rengta 2007–2011 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas:

Prof. dr. Rimvydas Petrauskas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

Mokslinis konsultantas:

Doc. dr. Artūras Dubonis (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

Turinys

Įvadas.....	6
I. XIII–XVI a. Lietuvos teritorinių sąvokų sampratos.....	33
1. Dykra.....	35
2. Ūkis, gyvenvietė, kaimas, dvaras.....	38
3. Pilis.....	48
4. Laukas.....	53
5. Valsčius.....	56
6. Žemė.....	61
7. Pavietas, vai vadija.....	64
8. Nuo valdo vo tėvonijos link valstybės teritorijos sampratos.....	68
II. LDK vakarinių politinių sienų samprata XIV–XVI a.	77
1. Siena, riba, ženklas – definicijų sampratos XIII–XVI a. šaltiniuose..	78
2. Archainė teritorijų delimitacijos samprata.....	80
3. Sienų samprata Vytauto laikais.....	84
4. Vakarinės LDK teritorijos sienos XV a. antroje pusėje.....	89
5. „Nusistovėjusi linija“: XVI a. LDK sienos.....	91
III. LDK privačios žemė valdos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a. ...	98
1. Žemės ribų samprata XV–XVI a.	99
2. Žemės ribų nustatymas: bendraribių susitarimai ir nustatymas dalyvaujant valstybės pareigūnams.....	107
a) Asmeniniai žemės valdytojų susitarimai nustatant valdų ribas.....	107
b) Valdų atribojimas dalyvaujant valstybės pareigūnams (teismams).....	110
c) Žemės valdų ribų nustatymo procesas.....	117
d) Ribų žymėtojai.....	126
IV. LDK ir Vokiečių ordino sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV–XVI a.	132
1. Vokiečių ordino ir lietuvių žemių ribos XIII–XIV a.	132

2. Vokiečių ordino ir LDK sienos XIV a. pabaigoje–XV a. pirmoje pusėje.....	140
3. LDK ir Prūsijos sienos 1422 m.–XVI a.	148
4. LDK ir Livonijos sienų problema 1422 m.–XVI a.	159
V. XIV–XVI a. LDK delimitacijos procedūra: sienų su Vokiečių ordinu pavyzdys.....	176
1. LDK delimitacinių sutarčių projektų rengimas.....	177
2. Valstybių pasiuntinių susitikimai ir pasitarimai sienų derinimo klausimais.....	179
3. Delimitacinių procesų komisijų sudėtis.....	184
4. Pasiuntinių (komisorių) derybos ir sienų lokalizacija.....	186
5. Techniniai sienų žymėjimo bruožai.....	190
6. Baigiamasis delimitacinių procedūrų etapas.....	194
7. Sienų atnaujinimo procedūra.....	196
VI. LDK sienos rusėniškose teritorijose XIV–XVI a.	199
1. LDK rusėniškų teritorijų integralumo samprata XIV–XVI a.	199
2. LDK ir Maskvos sienos XV–XVI a.	207
a) XV a. LDK ir MDK sienos.....	207
b) XVI a. LDK ir MDK sienų raida.....	212
VII. LDK teritorijos sienos „prie Juodosios jūros“ XV–XVI a.	224
1. XV–XVI a. Juodosios jūros regiono istorinės geografijos specifi­ka.....	225
2. LDK sienos su totoriais, Moldova ir Osmanų imperija XIV–XVI a. pirmoje pusėje.....	228
3. LDK pietrytinės sienos XVI a. ketvirtame dešimtmetyje–XVI a. antroje pusėje.....	233
VIII. Pietvakarinė LDK siena su Lenkija XIV–XVI a.	246
1. LDK sienos su Mazovija ir Lenkija XIV–XV a.	246
2. LDK ir Lenkijos karalystės sienos XVI a. iki 1569 m. Liublino unijos.....	251

3. LDK ir Lenkijos sienos 1569 m. Liublino unijos įvykių kontekste ir sienų raida XVI a. antroje pusėje.....	262
IX. LDK delimitaciniai procesai ir teritorializacija XIV–XVI a.	267
1. Valstybių sienų fenomenas vėlyvaisiais viduramžiais.....	267
2. XIV–XVI a. LDK sienos – valstybės „veidrodis“.....	270
Išvados.....	278
Šaltinių ir literatūros sąrašas.....	283
Ilustracijų sąrašas.....	320

Ivadas

Tyrimo problema

XIV–XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) istorijoje vienas svarbiausių valstybingumo rodiklių yra valstybės teritorijos formavimosi procesas. Sudėtinga konkrečiai apibrėžti LDK teritorinės plėtros sampratą – nustatyti atitinkamų teritorijų prijungimo, jų priklausomybės chronologiją. Valstybės teritorijos raidos problematiką savo darbuose nagrinėjo Matvejus Liubavskis, Fiodoras Leontovičius, Henrykas Łowmiański, Henrykas Paszkiewiczus, Edvardas Gudavičius, Zenonas Norkus ir kiti¹. Vis dėlto istorikų tyrimuose nelengva rasti atsakymus ar universalius kriterijus, kurie vienareikšmiškai nusakytų vienos ar kitos teritorijos (kunigaikštystės) prijungimą, vasalinę priklausomybę arba integralumo laipsnį LDK sudėtyje. LDK politinis darinys aprėpė plačią teritoriją, ypač kai pasiekė savo apogėjų – nuo „jūros iki jūros“, o teritorinė struktūra buvo labai „eklektiška“ ir kintanti, joje aiškiai egzistavo politinio centro (branduolio) ir periferijų dualizmas. Todėl nelengva paaiškinti LDK teritorijos integralumo mastą atskirais laikotarpiais, suvokti „valstybės teritorijos“ klostymosi procesą, politinio branduolio faktinę galios sklaidą ir sąryšį su tolimomis teritorijomis.

Istoriografijoje neretai suponuojama, kad teritorija dažniausiai prijungiama po kokio nors sėkmingo karo žygio (užkariavimo), naujajame anekse įkurdinus vietininką – kunigaikštį ar pareigūną, ir susitarus su vietos diduomene. Svarbu ne tik tai, kad žinomas ne vienas atvejis, kai po kurio laiko užkariautos kunigaikštystės atkrisdavo, bet ir tai, kad teritorijos prijungimas buvo ganėtinai ilgalaikis procesas. Lietuvos politinio centro valdžia

¹ *Любавский К. М.* Областное деление и местное управление Литовско–Русского государства ко времени издания первого Литовского статута (toliau – *Любавский К. М.* Областное деление). Москва, 1892; *Леонтович Ф.И.* Очерки истории Литовско–Русского права. Образование государственной территории (toliau – *Леонтович Ф.И.* Очерки истории Литовско–Русского права). С.-Петербург, 1894; *Łowmiański H.* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego (toliau – *Łowmiański H.* Studja nad początkami), t. 1–2. Wilno, 1931–1932; *Paszkiewicz H.* Jagiellonowie a Moskwa. Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku, t. 1. Warszawa, 1933; *Gudavičius E.* Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų, t. 1. Vilnius, 1999; *Norkus Z.* Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu (toliau – *Norkus Z.* Nepasiskelbusioji imperija). Vilnius, 2009.

periferijose buvo itin nevienodo lygio. Antai XIV a. pabaigoje–XVI a. pirmoje pusėje LDK valdančio elito sąmonėje vyravo supratimas, jog teritorijos prie Juodosios jūros tarp Dniestro ir Dniepro priklausė LDK. Tačiau realiai totoriai veikė nepaisydami centrinės valdžios. Panašiai buvo ir su XIV–XVI a. „pakraščiu“ teritorijomis, „įsispraudusiomis“ tarp LDK ir Pskovo, Naugardo ar Maskvos ir kitų kunigaikštysčių žemių, kurių politinė priklausomybė buvo kintantis ir neretai sąlyginis dalykas. Nuosekliai nagrinėjant LDK žemių politinį integralumą, būtina atsižvelgti į tai, kad įtvirtinant teritorijose LDK politinę galią, ilgainiui būdavo pakeičiama-restruktūralizuojama „senoji“ rusėniškų kunigaikštysčių (ir kitų teritorijų) politinė santvarka ir sukuriama „nauja“ – „valstybės teritorijos“ struktūra. Pasak prancūzų medievisto Bernardo Guenée, viduramžių teritorinių valstybių formavimosi metu buvo itin svarbi teritorijų erdvinės struktūros – sienų kaita, nes tokiu būdu vyko pereinamasis procesas – nuo „feodalinių“ ribų link „valstybinių“ sienų sampratos, kuri rodė monarcho politinės galios ir administracijos intensyvumą teritorijoje². Atsižvelgiant į skirtingą Vakarų Europos kraštų politinę ir socialinę istoriją, visgi galima numatyti, jog panašūs teritorinės valdžios intensyvinimo ir sienų formavimo procesai vyko ir LDK. Besikuriančios Lietuvos valstybės pagrindas buvo valdovo domenas, jame telkėsi faktinė monarcho galia. XIII–XIV a. lietuvių karo žygių pagrindu plėsta įtaka kaimyninėse teritorijose, kuriose ilgainiui siekta įsitvirtinti ir iš jų gauti nuolatinės pajamas. Kurta politinė organizacija, efektyvintas valdymas, gynyba. Politiškai sėkmingiau įsitvirtinti leisdavo (taikiai ar po karo) su kaimyninėmis šalimis sudaryti susitarimai dėl politinės teritorijų priklausomybės, numatant šalis skiriančias sienas. Tokiu būdu valdovai pripažindavo vienas kito teises į žemes. Tai buvo archainių politinių organizacijų teritorijų unifkavimo ir transformacijos valstybės teritorijos linkme rodiklis. Šalių delimitaciniai susitarimai rodo LDK valstybės teritorijos formavimosi procesą, o sienų tipas žymi teritorijos administravimo pobūdį.

² *Guenée B.* Des limites féodales aux frontières politiques (toliau – *Guenée B.* Des limites féodales aux frontières), in: *Les lieux de mémoire. II Le Nation.* Red. *Nora P.* Paris, 1986, p. 11.

Galima teigti, jog kuo „tikslesnės“ sienos – panašios į „linijas“, tuo intensyvesnis valdžios santykis su teritorija. Tarpvalstybinėse sutartyse deklaruotus delimitacinius išipareigojimus reikia vertinti kaip svarų valstybės teritorijos sampratos klostymosi požymį. Todėl XIV–XVI a. LDK sienų tyrimas atskleidžia delimitacinių procesų su kaimyninėmis šalimis raidą, parodo intensyvumą ir jų sampratą.

Tyrimo objektas ir temos aktualumas

Disertacijos tyrimo objektas yra XIV–XVI a. LDK sienų su kaimyninėmis valstybėmis formavimosi procesas ir samprata.

Istoriografijoje XIII–XVI a. LDK valstybingumo istorija plačiausiai interpretuojama tiriant valdovų – personalijų gyvenimo ir valdymo istorijas arba valdančiojo elito „grupės“ susiformavimą ir struktūrą³. Medievistikoje svarbūs valstybingumo istorijos tyrimai plėtojami ir pagalbinės istorinės geografijos disciplinos mokslininkų darbuose. Dar Friedrichas Ratzelis, o vėliau ir Lusienas Febvras tyrė žmonijos santykio su geografinėmis sąlygomis istoriją⁴. Buvo atkreiptas dėmesys ne tik į atitinkamo regiono ar teritorijos istoriją, bet ir į istoriją toje geografinėje erdvėje. Tokie tyrimai dažniausiai atsiremia į struktūrų istorijos gaires. Istorinėje geografijoje bene plačiausiai tiriama teritorijų kolonizacija (vidinė), kelių sistema, įvairių tipų sienų atvejai, valstybių politinių sienų samprata, raida ir kaita⁵. Tačiau Prancūzijos istorinės geografijos tyrinėtojas Danielis Nordmanas teigia, jog galima tirti žemių valdų, kaimų, parapijų ir kitokias sienas, bet jų „fenomenolumą“ parodo valstybių

³ Pvz., klasikinis darbas: *Łowmiański H.* Studja nad początkami, t. 1–2; vieni naujausių tyrimai: *Gudavičius E.* Mindaugas (toliau – *Gudavičius E.* Mindaugas). Vilnius, 1998; *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a. Sudėtis–Struktūra–Valdžia (toliau – *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė). Vilnius, 2003.

⁴ *Ratzel F.* *Anthropo–Geographie.* Stuttgart, 1882; *Febvre L.* *La terre et l'évolution humaine* (toliau – *Febvre L.* *La terre et l'évolution humaine*). Paris, 1949.

⁵ Žr. *Higounet Ch.* *La Géohistoire*, in: *L'Histoire et ses méthodes.* Direc. *Samaran Ch.* (toliau – *Higounet Ch.* *La Géohistoire*). Paris, 1961, p. 74–81; *Constable G.* *Frontiers in the Middle Age* (toliau – *Constable G.* *Frontiers*)// *Frontiers in the Middle Ages*, ed. *Merisalo O., Pahta P.* Louvan–la Neuve, 2006, p. 3–26.

teritorijų sienų sampratos tyrimai⁶. Jie atskleidžia šalies valstybingumo raidos supratimą, o Naujaisiais amžiais – nacionalinių valstybių formavimosi aplinkybes.

Istoriografijoje žinomi autorių darbai apie atskirus LDK ir kaimyninių šalių XIV–XVI a. sienų tyrimo atvejus. Pavyzdžiui, Zenono Ivinskio ir Kurto Forstreuterio tyrimai apie LDK ir Vokiečių ordino sienų raidą arba Jano Natansono-Leskio knyga apie LDK ir Maskvos sienas⁷. Tai neabejotinai svarbūs kūriniai, pademonstruojantys kaimyninių šalių sienų klostymosi atvejus. Tačiau specialūs kompleksiniai „visų“ LDK sienų XIV–XVI a. tyrimai ilgą laiką neplėtoti ir jų Lietuvos istoriografijoje sulaukta tik XXI a. pradžioje. Naujausias yra Laimos Bucevičiūtės XV–XVI a. LDK sienų istorijos tyrimas⁸. Tačiau, skirtingai nei jau minėtuose ir kituose darbuose (žr. istoriografijos aptarimą), šioje disertacijoje kompleksiškai tiriamas XIV–XVI a. LDK sienų formavimosi procesas. Nagrinėjami valstybių sienų sampratos ištakas parodantys XIII a. šaltiniai. Tyrimas apima platų laikotarpį. Išskiriami LDK sienų raidos intensyvumo ir stabilizacijos požymiai, sienų sampratos ypatybės. Pateikiama LDK teritorializacijos proceso – valstybės teritorijos formavimosi sampratos interpretacija, kuri grindžiama ne vien valstybinio lygmens delimitaciniais dokumentais, bet papildoma ir privačios žemėvaldos ribų žymėjimo bei sampratos duomenimis. Tyrimas atskleidžia išsamesnį LDK „valstybės teritorijos“ ir valstybingumo raidos vertinimą, leidžia patikrinti istoriografijoje randamas teritorinės raidos teorines interpretacijas, išryškina naujas tyrinėjimų perspektyvas. Drauge disertacija papildo XXI a. pirmaisiais dešimtmečiais intensyviau plėtojamus LDK istorinės geografijos tyrinėjimus.

⁶ Nordman D. *Frontières de France. De l'espace au territoire XVIe–XIX e siècle* (toliau – Nordman D. *Frontières*). Paris, 1998, p. 10.

⁷ Ivinskis Z. *Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų* (toliau – Ivinskis Z. *Kovos bruožai*)// Athenaeum, Kaunas, 1936, t. 6, p. 54–117; Forstreuter K. *Die Entwicklung der Grenze zwischen Preußen und Litauen seit 1422* (toliau – Forstreuter K. *Die Entwicklung der Grenze*)// *Altpreußische Forschungen* vol. 18, Königsberg 1941 (perleista: *Altpreußische Forschungen*, 17. Und 18 Jahrgang 1940 und 1941, Hamburg, 1989), S. 50–70; Natanson-Leski J. *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej. Granica Moskiewska w epoce Jagiellonskiej* (toliau – Natanson-Leski J. *Dzieje granicy wschodniej*), cz. 1. Lwów, Warszawa, 1922.

⁸ Bucevičiūtė L. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a.: valstybės erdvės ir jos sienų samprata* (toliau – Bucevičiūtė L. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a.*). Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Kaunas, 2010.

Tyrimo tikslas ir uždaviniai

Tyrimo tikslas – tirti XIV–XVI a. LDK sienų su kaimyninėmis šalimis formavimosi procesą ir sampratą. Įgyvendinant tikslą sprendžiami šie uždaviniai:

- 1) ištirti XIII–XVI a. LDK (visų pirma *Lituania propria*) gyvenviečių – teritorinių vienetų pasiskirstymą ir valdovo domeno sampratą;
- 2) išanalizuoti XV–XVI a. LDK privačios žemėvaldos ribų sampratą ir žymėjimo procedūrą;
- 3) atskleisti LDK ir Vokiečių ordino sienų susiformavimą ir raidą XIV–XVI a.;
- 4) rekonstruoti XIV–XVI a. LDK sienų delimitacijos procesą, tiriant sienų su Vokiečių ordinu nustatymo atvejį;
- 5) tirti LDK sienų su rusėniškomis kunigaikštystėmis (žemėmis) ir Maskva klostymosi procesą;
- 6) išaiškinti pietrytinių XIV–XVI a. LDK sienų „prie Juodosios jūros“ sampratą ir raidą;
- 7) nagrinėti LDK sienų su Mazovija ir Lenkija klostymosi procesą XIV–XVI a.;
- 8) pateikti XIV–XVI a. LDK teritorializacijos aiškinimą delimitacinių procesų požiūriu.

Tyrimo metodai

Disertacijos tyrimo objektas numato atitinkamos metodologijos pasirinkimą. Tiriama istorinės geografijos problema – XIV–XVI a. LDK politinių sienų samprata ir raida⁹. Sienos buvo LDK valstybės teritorinės struktūros rodiklis, kurioje klostėsi valstybės politiniai ir socialiniai procesai.

XX a. 3 dešimtmečio prancūzų *Annales* istorijos mokyklos kūrėjai Marcas Blochas ir L. Febvreas telkė dėmesį į struktūrų istoriją, kurią jie mėgino suvokti geografinių erdvių kontekste. Šie istorikai plačiai recipavo to

⁹ Žr. Higounet Ch. La Géohistoire, p. 68–91.

meto geografijos, ekonominės statistikos, sociologijos, psichologijos mokslų pasiekimus ir juos taikė istorijos tyrimuose. Kaip priešstatą tuo metu vyravusiam pozityvizmui jie siūlė naują istorijos tyrimų paradigmą, kurios dėmesys telktas į socialinių grupių, o ne į individų ir asmenybių istorijos tyrimus; į struktūrų socioekonominius tyrimus, kaip ilgalaikių perspektyvų fenomenus, nei kad į įvykių istorijos tyrimus¹⁰. Tokiems tyrimams būdingas „sintezės“ motyvas. Šios tendencijos akivaizdžiai matomos minėtų istorikų 1929–1938 m. leistame *Annales* istorijos žurnale¹¹. Ilgainiui keičiantis šios mokyklos istorikų kartoms, pradininkų suformuluotos tezės, nors ir kiek pasikeitusios, buvo išlaikytos¹².

Savo ruožtu disertacijoje gana plačiai naudojamosi prancūzakalbe historiografija, dėl to neatsitiktinai įsisavinta atitinkamų metodologinių elementų samprata. Drauge būtina pabrėžti, jog disertacija yra šaltinotyrinė, žinias apie praeitį grindžiant istoriniais šaltiniais, kurie geriau leidžia priartėti prie fenomeno¹³.

Realizuojant išsikeltus uždavinius naudojamosi *šaltinių analizės* metodu. Naudojantis juo aiškinami, interpretuojami ir sisteminami šaltinių duomenys. Šiuo metodu plačiai remiamasi visuose skyriuose. Kiek išsiskiria pirmas skyrius, kuriame apžvelgiama gana gausi LDK teritorinius vienetus įprasminančių sąvokų grupė. Iširti visų jų sampratas viename skyriuje, remiantis vien istorijos šaltiniais, neįmanoma, dėl to plačiau naudojamosi ir historiografija. Šis skyrius reikalingas, nes išplečia adekvatų problemos atskleidimą. Be to, plačiau remiamasi historiografija, kai yra ribotos galimybės susipažinti su plačiai po daugelį šalių pasklidusiais dokumentais (pavyzdžiui, skyrius apie LDK sienas „prie Juodosios jūros“).

¹⁰ Žr. *Burguière A.* *Annales* (Ecole des), in: *Dictionnaire des sciences historiques*. Direc. *Burguière A.* Paris, 1986, p. 46–52.

¹¹ Pavyzdžiui, atitinkama kelių tinklo sistema nagrinėjama tam tikro regiono kontekste. Žr. *Annales d'histoire économique et sociale: revue trimestrielle*. Directeurs: *Bloch M., Febvre L.* Paris, 1929–1938, t. 1–10 (Nr. 1–54). Dalies jų prieiga internete: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb34414997g/date.r=annales+febvre.langFR> (paskutinį kartą žr. 2011-07-13)

¹² Plačiau žr. *Bourdé G., Martin H.* *Les écoles historique*. Paris, 1989, p. 215–270.

¹³ Žr. *Paravicini W.* *Istoriko tiesa*// Lietuvos istorijos metraštis 2009/2. Vilnius, 2010, p. 37–56.

Istorinės geografijos pobūdžio tyrimui naudingas *lyginamasis* (*komparatyvinis*) metodas. Jis pasitarnauja tiriant LDK sienų ir teritorijos sampratą, nes šalies teritorija buvo didelė, o atitinkamų žemių klimatinės ir geografinės sąlygos daug kur skyrėsi. Todėl jų lyginimas leidžia tinkamiau suvokti valstybės teritorializacijos procesą. *Lyginamasis* metodas pasitarnauja tais atvejais, kai stinga empirinių duomenų, bet adekvačios kitų šalių analogijos leidžia numanyti hipotetines galimybes. Dėl šaltinių stokos, ypač kalbant apie menkai šaltinių nušviestą laikotarpį, neretais atvejais gelbsti *retrospektyvinis* metodas, leidžiantis mėginti rekonstruoti atitinkamų atvejų delimitacinių procesų aplinkybes.

Ginamieji teiginiai

- 1) XV–XVI a. aukščiausia monarcho žemės nuosavybės samprata („niekieno žemės“ regalija) varžė gyventojų savavališką dykrų kolonizavimą. Valdovo pareigūnų ir teismų kompetencijoje buvo žemių ribų nustatymo klausimai, o jų teisinė tradicija turėjo analogijų su valstybių sienų delimitacijomis. „Privačių ribų“ ir „valstybių sienų“ santykis buvo dinamiškas, o abi sampratos glaudžiai susijusios. Valdovo aukščiausią valstybės teritorijos nuosavybės teisę išreiškė sienų samprata, kurių ženklavimas išsiskyrė iš bendros ribų žymėjimo sistemos.
- 2) Pirmos LDK sienos nustatytos su Vokiečių ordinu XIV–XV a. pirmoje pusėje. Šalių delimitaciniame procese galima išskirti du etapus: pirmasis – iki 1422 m. Melno taikos; antrasis – po 1422 m. taikos, kai LDK sienos klostėsi atskirai su Vokiečių ordinu ir Livonija.
- 3) Nuo 1422 m. iki XVI a. pabaigos LDK ir Vokiečių ordino delimitaciniuose procesuose sienos iš esmės nesikeitė, jų raida perėjo į

stabilizacijos etapą. Svarbų vaidmenį vaidino kolonizuotų pasienių iš abiejų pusių susikūrimas, kuris sąlygojo būtinybę sienas tikslinti, taisyti ir atnaujinti.

- 4) XV a. antroje ir XVI a. pirmoje pusėje LDK sienos su Livonija buvo nuolatinių ginčų objektas. Šalims išsprendus nesutarimus, XVI a. 3 dešimtmetyje prasidėjo sienų stabilizacija, formavosi kolonizuoti pasieniai, vyko sienų atnaujinimo procesas.
- 5) LDK ir Vokiečių ordino XIV–XVI a. sienų nustatymo procesas parodo politines sąlygas ir tarpvalstybinės teisės normas, kurių pagrindu sudarytos sutartys ir nustatytos valstybių sienos.
- 6) XIV–XV a. pirmoje pusėje LDK ir rusėniškas kunigaikštystės (žemės) skyrė „senosios“ sienos. Pirmosios valstybių sienos su Maskva įteisintos 1449 m. sutartimi. XV a. pabaigos–XVI a. šalių sienos dėl atsinaujinančių karų buvo nestabilios ir dažnai keisdavosi.
- 7) XV a. LDK sienos „prie Juodosios jūros“ egzistavo „senosios“ teritorinės tradicijos pagrindu. XVI a. pirmoje pusėje Osmanams užkariavus LDK įtakoje buvusią Juodosios jūros pakrantę, delimituotos „naujos“ šalių sienos.
- 8) LDK sienos su Mazovija susiklostė XIV a. antroje pusėje, bet kuri laiką didžiausią šalių sienų dalį atitiko dykros. XV–XVI a. LDK ir Lenkijos gyventojams kolonizuojant dykras, pasienių kolonistų interesų sankirtos vertė šalis derinti sieną. XVI a. antroje pusėje LDK sienas smarkiai pakeitė unijiniai politiniai santykiai su Lenkija.

- 9) XIV–XVI a. LDK valstybės teritorija buvo didelė, joje ryškiai išsiskyrė šalies branduolys ir periferijos. Dėl to atitinkamų šalies teritorijų delimitacinių procesų raida ir intensyvumas rodo valstybės teritorializacijos procesą.

Disertacijos struktūra

Darbo struktūra yra probleminio, o ne chronologinio pobūdžio, ją sąlygojo tyrimo strategija. Siekiant tyrimo išsamumo, pirmajame skyriuje nagrinėjama XIII–XVI a. LDK (visų pirma *Lituania propria*) sudariusių teritorinių vienetų (gyvenviečių) sąvokų turinys, valdovo domeno samprata, valdžios politinio centro santykis su teritorija.

Antrajame skyriuje tiriama LDK vakarinių politinių sienų samprata XIV–XVI a. Apibrėžiama įvairiakalbių šaltinių „sienos“ ir „ženklų“ sąvokų terminija, aiškinamos natūrinių ir dirbtinių sienų ženklų pritaikymo aplinkybės.

Trečiajame skyriuje nagrinėjama LDK privačios žemėvaldos ribų samprata ir žymėjimas XV–XVI a.; jo išvados papildo LDK valstybinių sienų raidos aiškinimą. Atitinkamos privačių ribų nustatymo analogijos leidžia tinkamiau suvokti valstybės sienų žymėjimo ir vidinės kolonizacijos metu išryškėjusių sienų pažeidimų sampratą.

Ketvirtajame skyriuje analizuojama XIV–XVI a. LDK ir Vokiečių ordino sienų raida; jo apimtį sąlygojo pakankamai plati šaltinių bazė. Skyriuje nagrinėjamas Ordino įvykdytas baltiškų teritorijų užėmimas ir „naujos“ teritorinės struktūros kūrimas. Tiriama LDK ir Ordino teritorinių sienų raida iki 1422 m. Melno taikos ir po šios sutarties – atskiri delimitaciniai procesai su Vokiečių ordinu ir Livonija. Tuo tarpu penktajame skyriuje rekonstruojama sienų nustatymo procedūra: XIV–XVI a. LDK sienų su Vokiečių ordinu pavyzdys. Aptariami jos etapai: diplomatinis pasiruošimas, komisorių paskyrimas, diplomatinis ceremonias ir sienų žymėjimo procesas.

Šeštajame skyriuje tiriamos XIV–XVI a. šiaurės rytinių LDK teritorijų sienos su rusėniškomis kunigaikštystėmis ir Maskvos valstybe. Analizuojama

lietuvių vykdyta kunigaikštysčių (žemių) prijungimo samprata ir vietos diduomenės siekis išsaugoti „senosios“ teritorinės organizacijos struktūrą LDK sudėtyje.

Septintajame skyriuje telkiamas dėmesys į pietrytinių LDK sienų „prie Juodosios jūros“ XIV–XVI a. problemą. Apžvelgiama šių LDK teritorijų istorinės geografijos specifika, „senosios“ teritorinės struktūros ir „naujųjų“ politinių LDK sienų su Osmanų imperija samprata ir delimitavimas.

Aštuntajame skyriuje nagrinėjama XIV–XVI a. LDK sienų su Mazovija ir Lenkija samprata. XVI a. antros pusės šalių delimitaciniai procesai aptariami skyriaus pabaigoje, nes 1569 m. derybų dėl Liublino unijos kontekste Lenkija atplėšė nuo LDK dideles pietrytines teritorijas. Dėl to smarkiai sumažėjo valstybės teritorijos plotas ir visiškai pasikeitė sienos.

Paskutiniajame skyriuje lyginami ir analizuojami LDK sienų su kaimyninėmis šalimis tyrimų rezultatai, aiškinama LDK teritorializacijos proceso samprata, valstybės sienų raidos požiūriu.

Tyrimo chronologija

Tyrimo chronologija – XIV–XVI a. laikotarpis. Jos pradžią sąlygojo pirmos žinios apie LDK delimitacinius procesus. Nustatyti baigtinę tyrimo chronologijos ribą sudėtinga. Susikūrus valstybei, susiformavo jos teritorijos ploto gairės. Tačiau ilgalaikėje istorijos perspektyvoje matyti, jog valstybės sienos beveik nuolat kito. Šią kaitą gali „užbaigti“ valstybės panaikinimas, aneksavimas ar kiti panašūs įvykiai. Vis tik tyrime tradiciškai apsiribojama XVI a. pabaiga, nes amžiaus antroje pusėje nusistovėjo stabilesnės LDK valstybės teritorijos sienos, o monarchų ir valdančiojo elito sąmonėje buvo susiklosčiusi valstybės teritorijos sienų samprata.

Istoriografija

Aptariant LDK delimitacinių procesų istoriografiją, visų pirma reikia pasakyti, kad ji skirstoma į atitinkamas LDK ir kaimyninių šalių delimitacijų kategorijas¹⁴. Pirmiausia apžvelgiami LDK ir Vokiečių ordino sienų tyrinėjimai, pradedant lietuviška istoriografija. Archeologas Valdemaras Šimėnas, remdamasis archeologiniais duomenimis, straipsnyje aptarė vakarų baltų genčių gyvenamas teritorijas skyrusias „gamtines ribas“, kurias atitiko masyvūs geografiniai objektai – miškai, pelkės ar ežerai¹⁵. Vladas Žulkus, palaikydamas pastarojo autoriaus aiškinimą, savo tyrime nurodo, jog tarpgentinių dykų ilgalaikiškumą sąlygojo baltų pasaulėžiūra, nes daugelis miškų laikyti šventa mirusiųjų pasaulio erdve¹⁶. Jų pakraščiuose statyti šventi akmenys ir stabai, kurie turėjo ir riboženklių sampratą. Archeologiniai duomenys liudija ir apie sudėtingesnes archainių teritorinių struktūrų gaires. Algirdo Girininko ir Vido Semėno paskelbtame straipsnyje rašoma apie XIII a. Rėkučių gynybinių įtvirtinimų ruožą, manoma, skyrusį Lietuvos teritoriją nuo kaimyninių žemių¹⁷. Istorikas Artūras Dubonis, remdamasis rašytiniais šaltiniais, nurodo, jog Rėkučių įtvirtinimų ruožas buvo saugomas Lietuvos valdovo tarnybinių žmonių¹⁸.

Baltų gentinių teritorijų struktūrą ir žemių ribas tarpukariu tyrė kalbininkas Antanas Salys¹⁹. Studijoje apie žemaičių tarmes (1930 m.) autorius aptarė ir LDK valstybinių sienų raidą bendrame politinių santykių su Ordinu

¹⁴ LDK istorinės geografijos istoriografijos aptarimą žr. *Błaszczak G. Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań.* Poznań, 2007.

¹⁵ *Šimėnas V. Vakarų Lietuvos tarpgentinės teritorijos (toliau – Šimėnas V. Vakarų Lietuvos tarpgentinės)// Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai.* Vilnius, 1988, p. 41–47.

¹⁶ *Žulkus V. Tarpgentinės dykros ir mirusiųjų pasaulis baltų pasaulėžiūroje (toliau – Žulkus V. Tarpgentinės dykros)// Vakarų baltų archeologija ir istorija.* Klaipėda, 1989, p. 107–114.

¹⁷ *Girininkas A., Semėnas V. XIII a. Rėkučių gynybinis įrenginys (toliau – Girininkas A., Semėnas V. XIII a. Rėkučių// Kultūros paminklai. D. 2, Vilnius, 1995, p. 31–33.*

¹⁸ Žr. *Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities (toliau – Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai).* Vilnius, 1998, p. 68–82. Istorikas ir kituose savo darbuose plėtoja ankstyvųjų Lietuvos teritorinių struktūrų problematiką, žr. *Dubonis A. Kelios Lietuvos istorinės geografijos XIII–XIV a. problemos: tarp teorijos ir šaltinių tyrimų praktikos (toliau – Dubonis A. Kelios Lietuvos istorinės geografijos)// Istorijos šaltinių tyrimai, t. 3. Sud. Antanavičius D.* Vilnius, 2011, p. 11–20.

¹⁹ *Salys A. Die žemaitischen Mundarten (toliau – Salys A. Die žemaitischen Mundarten), in: Salys A. Raštai, t. 4. Roma, 1992, p. 146–281.*

kontekste. Kiek vėliau išsamų darbą apie LDK ir Vokiečių ordino XIV–XVI a. sienas parašė Z. Ivinskis²⁰. Sovietmečiu panašius tyrimus tęsė Bronius Dundulis, problemą nagrinėdamas XIII–XV a. LDK ir Ordino politinių santykių istorijos kontekste²¹. Vis tik pastarojo istoriko tyrimai gana fragmentiški. Kiek vėliau istorikas Edvardas Gudavičius išleido knygą apie XIII–XVI a. žymenis ir ženklus Lietuvoje, kurioje aptartas ir žemių ribų ženklinimas²². Įdėmiau LDK ir Livonijos sienas apžvelgė Rokas Varakauskas, tirdamas šalių politinius santykius XIII–XVI a.²³

Naujausi šios problemos tyrinėjimai pasirodė XX–XXI a. sandūroje. Istorikas Alvydas Nikžentaitis paskelbė straipsnį apie XIII–XV a. Palangos istoriją Ordino ir LDK politinių santykių kontekste, jame tyrė ir šalių sienas²⁴. Eugenijus Saviščevas, analizuodamas XIII–XVIII a. Žemaitijos teritorijos sampratą, priėjo išvados, jog buvo „mažosios Žemaitijos“, susiklosčiusios etniniu pagrindu, ir „didžiosios Žemaitijos“ samprata²⁵. 1382 m. Ordino ir LDK susitarimu „didžiosios Žemaitijos“ teritorija buvo nuo Baltijos jūros iki Dubysos, į jos teritorijos sudėtį pateko „nežemaitiškos“ teritorijos, o nuo 1398 m. „didžiosios Žemaitijos“ ribos išsiplėtė iki Nevėžio.

2009 m. išleista pažintinio pobūdžio knyga „Lietuvos sienos“, kurioje apžvelgta XIII–XX a. sienų istorija. Skyrių apie XIII–XVIII a. LDK sienas parašė Ramunė Šmigelskytė–Stukienė²⁶. Jame pateikti apibendrinti

²⁰ *Ivinskis Z.* Kovos bruožai, p. 54–117.

²¹ *Dundulis B.* Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės. Vilnius, 1960; *idem.* Kovos su Kryžiuočiais dėl Baltijos pajūrio XIII–XIV amžiuje// Tarybinės Klaipėdos istorijos klausimai. Vilnius, 1977, p. 81–98; *idem.* Lietuvių kovos dėl Baltijos jūros. Vilnius, 1985, ir kiti darbai.

²² *Gudavičius E.* Žymenis ir ženklai Lietuvoje XII–XX a. (toliau – *Gudavičius E.* Žymenis ir ženklai). Vilnius, 1980, p. 91–98. Taip pat straipsnis: *idem.* Žvėryno akmuo (toliau – *Gudavičius E.* Žvėryno akmuo)// Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija, Vilnius, 1978, t. 3 (64), p. 86–89.

²³ *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a. (toliau – *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos santykiai). Vilnius, 1982, p. 233–244.

²⁴ *Nikžentaitis A.* Palanga XIII–XV amžiais (toliau – *Nikžentaitis A.* Palanga XIII–XV a.)// Palangos istorija. Sud. *Žulkus V.* Klaipėda, 1999, p. 105–118. Taip pat minėtinas: *idem.* Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių gynybinę sistemą XIII a. pabaigoje–XIV a. pradžioje (toliau – *Nikžentaitis A.* Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių)// Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A. Vilnius, 1986, t. 3 (96), p. 51–63.

²⁵ *Saviščevas E.* Žemaitija ir Lietuva XIII–XVIII amžiuje: regioninės (provincinės) savivaldos spindesys ir skurdas (toliau – *Saviščevas E.* Žemaitija ir Lietuva)// Lietuvos istorijos studijos, t. 23. 2009, p. 94–110.

²⁶ *Šmigelskytė–Stukienė R.* Lietuvos valstybės teritorija ir sienos XIII–XVIII a. amžiuje, in: Lietuvos sienos. Tūkstantmečio istorija. Vilnius, 2009, p. 8–25.

istoriografijos duomenys apie LDK sienas, paskelbti senosios kartografijos brėžiniai. Tais pačiais metais pasirodė istorikų Jūratės Kiaupienės ir Rimvydo Petrausko parašytas akademinės „Lietuvos istorijos“ ketvirtas tomas²⁷. Sintezė pasižymi novatoriškais Lietuvos istorijos tyrimų akcentais, kurie ją išskiria iš kitų sintezių. Knygoje yra Lietuvos istorinės geografijos probleminis akcentas ir J. Kiaupienės atliktas XIV–XVI a. pradžios LDK sienų tyrimas²⁸. Detaliau aptarta valstybės sienų samprata, konkretūs delimitaciniai atvejai ir diplomatinių derybų dėl sienų subtilybės. 2010 m. buvo apginta L. Bucevičiūtės disertacija apie XV–XVI a. LDK „linijinių“ sienų sampratą ir istoriją²⁹. Naujausiame tyrime autorė analizavo istorinės geografijos sąlygas, kuriose klostėsi valstybės teritorijos samprata, įvertino to meto amžininkų politinės erdvės suvokimą. Išsamiai tirtos LDK sienos su Vokiečių ordinu, Lenkija, Maskva ir totorių ordomis.

LDK ir Vokiečių ordino sienų tema tyrinėta Latvijos istoriografijoje. Dar XIX a. pabaigoje Latvijos vokiečių, lingvistas ir kraštotyrininkas Augustas Bielensteinas parašė darbą apie XIII a. baltų (latvių) genčių žemių ribas³⁰. Nors dėmesys skirtas ribų lokalizacijai, o ne sampratai aiškinti, bet darbas nepraranda vertės, ypač dėl susistemintų XIII a. šaltinių duomenų.

1999 m. išleista kolektyvinė monografija „Latvijos žemių sienų tūkstantmetis“ sintetinis Latvijos sienų istorijos tyrimas. Knygoje archeologas Ēvaldas Mugurēvičius aptarė XII–XVI a. pirmos pusės Livonijos sienų istoriją³¹. Remdamasis archeologiniais ir rašytiniais duomenimis autorius nagrinėjo archainių žemių teritorinę struktūrą ir Ordino Livonijoje kurta teritorinę administraciją, kurios plėtra veikė ir lietuviškas žemes. Knygoje bene plačiausiai XVI–XVII a. Livonijos (Kuršo) sienų istoriją aptarė istorikė Mārīte Jakovļeva, kuri, be šio tyrimo, yra ne viename straipsnyje nagrinėjusi

²⁷ *Kiaupienė J., Petrauskas R.* Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m. Vilnius, 2009.

²⁸ *Ibid.*, p. 45–60.

²⁹ *Bucevičiūtė L.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a.

³⁰ *Bielenstein A.* Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. St. Peterburg, 1892 (dokumentų išrašų registras: S. 415–458).

³¹ *Mugurēvičs Ē.* Novadu veidošanās un to robežas Latvijas teritorijā (12. gs. – 16. gs. vidus)// Latvijas zemju robežas 1000 gads. Sastādījis *Caune A.* Rīga, 1999, p. 54–90.

Livonijos ir LDK sienų problema³². Greta šių autorių minėtinas ir Muntčio Anso straipsnis apie XVI a. 3 dešimtmečio Livonijos sienos atkarpą prie Breslaujos (LDK), jame detaliau analizuoti keli sienų aprašai³³.

Aptartina ir vokiečių istoriografija. Tarpukaryje istorikai Hansas ir Gertruda Mortensenai tyrė Ordino ir LDK teritorijas skyrusias dykras, kurios tuomet atitiko šalių sienas – buvo jų „riboženklis“³⁴. Autoriai nagrinėjo ne tik dykrų, bet ir baltų gentinių žemių teritorinės struktūros raidą, ribų sampratos kaitą. Vienalaikiai pastariesiems istoriko ir archyvisto Kurto Forstreuterio darbai apie Prūsijos ir LDK sienas³⁵. Minėtinas vėlesnis Hanso Jürgeno Karpo bendro pobūdžio darbas apie viduramžių sienas, jame kiek detaliau analizuotos ir Ordino sienos su LDK³⁶. Išsamus Klausas Neitmanno tyrimas apie XIII–XV a. Vokiečių ordino diplomatiją, nagrinėjantis tarpvalstybinių sutarčių sudarymo teisę, aptariami delimitaciniai procesai, tarp kurių reikšmingą vietą užima LDK atvejis³⁷.

Tyrinėjimuose svarus Lenkijos istorikų indėlis. Vienas ankstyviausių Abdono Kłodzińskiego darbas apie Lenkijos ir LDK politinius santykius su Livonija XV–XVI a., jame nagrinėta sienų problema³⁸. Gana preciziškai aptarti šalių derybų dėl sienų ir jų delimitavimo atvejai. Panašius tyrimus plėtojo

³² *Jakovļeva M.* Robežas un administratīvais iedalījums Latvijas teritorijā 16. gs. otrajā pusē un 17. gs. (toliau – *Jakovļeva M.* Robežas un administratīvais iedalījums Latvijas)// Latvijas zemju robežas 1000 gads. Sastādījis *Caune A.* Rīga, 1999, p. 91–130; *idem.* Вопрос о границах в отношениях герцогства Курляндия и Великого Княжества Литовского в XVI–XVII вв.// Senosios Žiemgalos istorinis ir etnokultūrinis paveldas. Vilnius, 2004, p. 103–105; *idem.* Granice Księstwa Kurlandzkiego w epoce nowożytnej. Wybrane zagadnienia// Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym, t. 11. Toruń, 2008, s. 29–40 ir kiti darbai.

³³ *Ans M.* Livonijas un Braslavas nuovada robež// Latvijas zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa, Sociālās un humanitāras zinātnes, 2008 (62), nr. 3–4, p. 27–33.

³⁴ *Mortensen H., Mortensen G.* Die Wildnis im östlichen Preußen, ihr Zustand um 1400 und ihre frühere Besiedlung. Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreußens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts (toliau – *Mortensen H., Mortensen G.* Die Wildnis im östlichen Preußen). Bd. 7–8, Teil 1–2. Leipzig, 1937–1938.

³⁵ *Forstreuter K.* Preußen und Rußland im Mittelalter. Königsberg und Berlin, 1938, S. 4–51; *idem.* Die Entwicklung der Grenze, S. 50–70.

³⁶ *Karp J. H.* Grenzen in Ostmitteleuropa Während des Mittelalters (toliau – *Karp J. H.* Grenzen in Ostmitteleuropa). Köln–Wien, 1972, S. 44–54.

³⁷ *Neitmann K.* Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen 1230–1449: Studien zur Diplomatie eines spätmittelalterlichen deutschen Territorialstaates (toliau – *Neitmann K.* Die Staatsverträge des Deutschen Ordens). Wien, 1986 (skyrius apie delimitacines procedūras: S. 538–559).

³⁸ *Kłodziński A.* Stosunki Polski i Litwy z Inflantami przed zatargiem z r. 1556/7 (toliau – *Kłodziński A.* Stosunki Polski i Litwy z Inflantami)// Kwartalnik historyczny, r. 22. Lwów, 1908, s. 344–391.

Liudvikas Kolankowskis, kuris, tirdamas LDK istoriją, nemažą dėmesį skyrė LDK sienų klausimui³⁹. Gerardas Labuda knygoje apie rytines Lenkijos sienas X–XX a. plačiai rašė apie Lenkijos ir Vokiečių ordino sienas⁴⁰. Bet autoriui ne itin svarbus LDK politinis vaidmuo šalių delimitaciniuose procesuose. Lenkijos historiografijoje vieni naujausių Wiesławo Sieradzano tyrimai apie XIV–XV a. Mazovijos ir Lenkijos sienas su Ordinu, juose nemažai rašoma ir apie LDK⁴¹. Šiuo metu bene autoritetingiausiu LDK istorinės geografijos tyrinėtoju laikomas Zbysławas Wojtkowiakas, kuris šia tema yra parašęs ne vieną darbą⁴². Naujausias autoriaus tyrimas – išsami 1473 m. LDK ir Livonijos delimitacinės sutarties analizė⁴³.

Straipsnį apie XIII–XIV a. Ordino teritorinę administraciją Livonijoje ir individualios žemėvaldos ribas yra paskelbęs Rafałas Simińskis⁴⁴. Atskleistas Ordino teritorinės struktūros kūrimo mastas, kurio plėtra formavo ir būsimas LDK sienas. Tuo tarpu Adamas Szweda keliuose savo straipsniuose kaip tik ir nagrinėja Ordino sienų su Lenkija ir LDK delimitacinės procedūros sampratą⁴⁵. Pastarasis autorius yra parašęs solidų, panašų į minėtą K. Neitmanno darbą

³⁹ Kolankowski L. Zygmunt August Wielki książę Litwy do roku 1548. Lwów, 1913, s. 264–287; *idem*. Dzieje Wiekiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów (1377–1499), t. 1. Warszawa, 1930, s. 284–296.

⁴⁰ Labuda G. Polska granica zachodnia: tysiąc lat dziejów politycznych. Poznań, 1974.

⁴¹ Sieradzan W. Świadomość historyczna świadków w procesach Polsko–Krzyżackie w XIV i XV wieku. Toruń, 1993; *idem*. W Sąsiedztwo Mazowicko–Krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie środkowo–wschodniej w latach 1411–1466. Toruń, 1999.

⁴² Wojtkowiak Z. Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w. Poznań, 1980; *idem*. Dryświaty – rubież Litewska w średniowieczu // Lituano–Slavica Posnaniensia, Studia Historica, t. 1. 1985, s. 114–139; *idem*. Lithuania transwilniensis saec. XIV–XVI: podziały Litwy Północnej w późnym średniowieczu. Poznań, 2005.

⁴³ Wojtkowiak Z. Północna granica Litwy w średniowieczu. „Limites Inter Litvaniam et Livonia“ z 1473 r. // Poznań–Wilno. Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego (toliau – Wojtkowiak Z. Północna granica Litwy w średniowieczu). Red. Wojtkowiak Z. Poznań, 2010, s. 213–270.

⁴⁴ Simiński R. Die lokalen Grenzen in Livland im 13. Und 14 Jahrhundert. Entstehung und Funktion, in: Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter 11. Symposium des Mediävistenverbandes vom 14. bis 17. März 2005 in Frankfurt an der Oder. Hrsg. Knefelkamp U., Bosselmann-Cyran K. Berlin, 2007, S. 93–106.

⁴⁵ Szweda A. Methoden der Schlichtung von Grenzstreitigkeiten zwischen Polen–Litauen und dem Deutschen Orden nach Abschluss des Friedens von Brześć in Jahre 1435. Am Beispiel des in Toruń und Nieszawa wirkenden Grenzgerichts, in: Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter 11. Symposium des Mediävistenverbandes vom 14. bis 17. März 2005 in Frankfurt an der Oder. Hrsg. Knefelkamp U., Bosselmann-Cyran K. Berlin, 2007, S. 54–65; *idem*. Tryb i metody przeprowadzania delimitacji między Królestwem Polskim a państwem zakonu krzyżackiego w Prusach w XIV i XV wieku, in: Pogranicza: przestrzeń kulturowa. Red. wyd. Fafiński S. Olsztyn, 2007, s. 15–26.

apie XIV–XV a. Lenkijos ir Ordino diplomatijos organizacinį pobūdį⁴⁶. Nors knygoje pademonstruotas dominuojantis Lenkijos vaidmuo LDK atžvilgiu, bet kūrinyje yra daug įžvalgų, leidžiančių nuosekliau suprasti ir LDK delimitacinių procesų organizavimą. Drauge galima paminėti Baltarusijos istoriko Alego Dzernovičiaus straipsnį apie 1542 m. LDK sienos su Livonija patikrinimą, jame autorius išskyrė Pirmojo Lietuvos Statuto (toliau – PLS) teisinės normas, kuriomis remtasi delimitacijoje⁴⁷.

LDK ir Ordino sienų problema pateko ir į kitų šalių tyrinėtojų akiratį. Išsamų straipsnį apie XV–XVI a. LDK ir Prūsijos natūrinės sienas-dykras parengė Stephenas C. Rowellas⁴⁸, o amerikiečių istorikas Williamas Urbanas keliuose straipsniuose tyrė XIII a. Ordino teritorijų ir sienų gynybos nuo lietuvių pobūdį⁴⁹.

Aptartinas istorikų įdirbis tiriant LDK sienas rusėniškose teritorijose. Lietuvos istoriografijoje šis tyrimų aspektas ilgą laiką buvo apleistas. Be jau minėtų pastarųjų metų sintetinių darbų apie LDK sienas, veikiausiai galima išskirti tik L. Bucevičiūtės straipsnį apie LDK linijinės sienos sampratos klostymosi atvejį rusėniškose teritorijose su Maskvos valstybe, kaip ir kitus istorikės paskelbtus straipsnius apie LDK politinės erdvės sampratą rusėniškose žemėse⁵⁰. Ši sienų problema ne itin tyrinėta ir Lenkijos istorikų. Minėtini tik XX a. pirmoje pusėje pasirodę J. Natansono-Leskio darbai apie

⁴⁶ *Szweda A.* Organizacja i technika dyplomacji polskiej w stosunkach z zakonem krzyżackim w Prusach w latach 1386–1454 (toliau – *Szweda A.* Organizacja i technika dyplomacji). Toruń, 2009.

⁴⁷ *Дзерновіч А.* Выкарыстанне працэдурных нормаў I-га Статута Вялікага Княства Літоўскага пад час демаркацыі дзяржаўнай мяжы ВКЛ з Лівоніяй (паводле матэрыялаў кнігі Метрыкі ВКЛ № 560) (toliau – *Дзерновіч А.* Выкарыстанне працэдурных нормаў I-га Статута), in: Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. Sud. *Valikonytė I., Steponavičienė L.* Vilnius, 2005, p. 243–248.

⁴⁸ *Rowell S. C.* The Lithuano–Prussian forest frontier, c. 1422–1600 (toliau – *Rowell S. C.* The Lithuano–Prussian forest frontier)// *Frontiers in question Eurasian borderland 700–1700*. Ed. *Power D., Stander N.* New York, 1999, p. 182–208.

⁴⁹ *Urban W.* The Organization of the Defense of the Livonian Frontier (toliau – *Urban W.* The Organization of the Defense of the Livonian Frontier)// *Speculum*. Vol. 48, 1973, p. 525–532; *idem.* The Prussian–Lithuanian frontier of 1242 (toliau – *Urban W.* The Prussian–Lithuanian frontier of 1242)// *Lituanus. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*. Vol. 21, Nr. 4, 1975, p. 5–18.

⁵⁰ *Bucevičiūtė L.* Lietuvos valstybės teritoriniai kontaktai rytuose XV–XVI a.: keletas sienų istorijos epizodų (toliau – *Bucevičiūtė L.* Lietuvos valstybės teritoriniai kontaktai rytuose)// *Istorija*, t. 78. 2010, p. 3–14; *idem.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvė: geopolitinė perspektyva XVI a. naratyviniuose tekstuose// *Lietuvos istorijos metraštis 2008/2*. Vilnius, 2009, p. 5–32; *idem.* Valstybės erdvės samprata Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės dokumentuose (XV–XVI a.) (toliau – *Bucevičiūtė L.* Valstybės erdvės samprata Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės)// *Lietuvos istorijos metraštis 2009/1*. Vilnius, 2010, p. 55–66.

LDK rytines sienas su rusėniškomis žemėmis ir Maskva⁵¹ bei konkretus Stefano Mariaus Kuczyńskio XIV–XVI a. Černigovo žemės sienų tyrimas⁵². Veikiausiai sovietmečiu ši problema ideologiškai buvo neparanki, nes „kėsinosi“ atskleisti aneksuotų šalių valstybingumo šaknis, dėl to ir netyrinėta.

Plačiausiai šią problemą tyrė Rusijos istorikai. Pirmiausia reikia paminėti rusų istoriko Ivano Lappo vieną ankstyviausių studijų apie privačios žemėvaldos ribų nustatymo sampratą ir LDK pakamario teismo, sprendusio žemių ribų bylas, susiformavimą ir veiklą⁵³. Autorius aptarė ir Vytauto laikų žemių atribojimo atvejus, kurių procedūrą sieja su valstybės sienų delimitavimo samprata. Svarbus M. Liubavskio darbas apie LDK teritorinį padalinimą, jame tirta XIII–XVI a. LDK istorinė geografija, teritorinė plėtra rusėniškose žemėse⁵⁴. Kai kur knygoje autorius aptarė žemių ribų sampratą. Vėliau Maskvos sienų su LDK XV–XVI a. problemą nagrinėjo istorikas Konstantinas Bazilevičius, knygoje apie Rusijos centralizacijos istoriją⁵⁵. Delimitaciniai procesai tiriami LDK ir Maskvos karų kontekste, kaip šalių taikos sutarčių elementas, o pagrindinis dėmesys telkiamas į žemių priklausomybės klausimus arba Maskvos valstybės teritorinę plėtrą. Nepalyginamai brandesnis ir solidesnis istoriko Valentino Janino darbas apie Naugardo ir LDK sienų bei pasienių sampratą XIII–XV a.⁵⁶ Nagrinėjamos tarp šalių įsispraudusios „periferijos“ – „pasienio žemės“, kurių politinė priklausomybė kito, o jų integralumo pobūdis liudija „eklektišką“ valstybių

⁵¹ *Natanson-Leski J.* Dzieje granicy wschodniej. Kitame autoriaus tyrime pagrindinis dėmesys telkiamas į LDK ir Maskvos karų bei teritorijų priklausomybės dalykus valdovo Stepono Batoro laikais, o sienų klausimai užčiuopiami tik bendrame politinių įvykių kontekste: *Natanson-Leski J.* Epoka Stefana Batorogo w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1930.

⁵² *Kuczyński S. M.* Ziemie Czernihowsko–Siewerskiego pod rządami Litwy (toliau – *Kuczyński S. M.* Ziemie Czernihowsko–Siewerskiego) (Prace Ukraińskiego instytutu naukowego, t. 33, zes. 2). Warszawa, 1936, s. 60–92.

⁵³ *Ланно И.* Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в. (toliau – *Ланно И.* Подкоморский суд)// Журнал Министерства Народного Просвещения. Москва, 1899, с. 341–403.

⁵⁴ *Любавский М. К.* Областное деление; taip pat: *idem.* Очерк истории Литовско–Русского государства до Люблинской унии включительно: с приложением текста хартий, выданных Великому Княжеству Литовскому и его областям (toliau – *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско). Москва, 1915.

⁵⁵ *Базилевич В. К.* Внешняя политика русского централизованного государства: вторая половина XV века. Москва, 1952, с. 221–541.

⁵⁶ *Янин В. Л.* Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV вв. (toliau – *Янин В. Л.* Новгород и Литва). Москва, 1998.

teritorijų sanklodą. Panašius į V. Janino tyrimus plėtojo baltarusių istorikas Viktoras Temuševas⁵⁷. Gausiuose tyrinėjimuose autorius nagrinėjo LDK pasienių valsčių sampratą, sienas su rusėniškomis kunigaikštystėmis ir Maskva, nubraižė ne vieną sienų žemėlapi. Kiti Baltarusijos istorikai Vasilijus Voroninas ir Aleksandras Bely tyrė Berezinos upės kaip sienos, skyrusios „Tikrąją Lietuvą“ nuo „Rusios“ arba kitais atvejais – LDK nuo Maskvos, problemą⁵⁸.

Glausta istoriografija apie LDK sienas su totorių ordomis, Moldova ir Osmanų imperija. Apskritai Lietuvos istoriografijoje XV–XVI a. LDK politiniai procesai teritorijose prie Juodosios jūros tarp Dniepro ir Dniestro tyrinėti mažai. Minėtinas senai parengtas B. Dundulio darbas ir Egidijaus Banionio studija⁵⁹. Šios LDK dalies XV–XVI a. sienų problemą straipsnyje (1941 m.) yra aptaręs Bertoldas Spuleris⁶⁰. Andrzejus Dziubińskis⁶¹ ir

⁵⁷ *Темусев В.Н.* Мажайская зямля: яе тэрыторыя і межы// Беларускі гістарычны часопіс. 2002, № 1, с. 23–28; *idem.* Начало складывания Московско–Литовской границы. Борьба за Ржевскую землю// Российские и славянские исследования: Сб. науч. статей. Вып. 1, Минск, 2004, с. 71–80; *idem.* Западная граница Великого княжества Московского к 1380 г. (тоliau – *Темусев В.Н.* Западная граница)// Куликовская битва в истории России: Сб. статей. ред. *Наумова А.Н.* Тула, 2006, с. 82–109; *idem.* Ржевский участок литовско-московской границы в конце XIV – начале XVI в.// Материалы по археологии Беларуси. № 14. Памятники эпохи железа и средневековья Беларуси. К 60-летию О. Н. Левко. Минск, 2007, с. 241–250; *idem.* К вопросу о Московско–Литовской границе в XV в. (владения князей Крошинских)// *Ruthenica*, т. 4. Киев, 2007, с. 299–307; *idem.* Литовско–Тверская граница (проблемы интерпретации источников) (тоliau – *Темусев В.Н.* Литовско–Тверская граница)// Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 2, Минск, 2007, с. 135–142; *idem.* К вопросу о Московско–Литовской границе в XV в. (Волости Чагоща и Болонеск)// Археалогія эпохі сярэднявечча. Да 80-годдзя з дня нараджэння Г. В. Штыхава. Вып. 15. Мінск, 2008, с. 186–193; *idem.* Крайнія ўсходнія межы зямель Вялікага княства Літоўскага ў XV ст. (уладанні князёў Крошынскіх)// Працы гістарычнага факультэта БДУ: навуковы зборнік. Вып. 3. Мінск, 2008, с. 60–64; *idem.* Формирование Московско–Литовской границы в XV–начале XVI в. (*Темусев В.Н.* Формирование Московско–Литовской границы)// *Studia Historica Europae Orientalis*. Вып 1, Минск, 2008, с. 56–77; *idem.* Гомельская земля в конце XV–первой половине XVI в.: территориальные трансформации в пограничном регионе. Москва, 2009.

⁵⁸ *Воронін В.* Рака Бярэзіна як мяжа паміж „Руссю“ і „Літвой“ (да гісторыі геаграфічных уяўленняў ва Ўсходняй Еўропе) (тоliau – *Воронін В.* Рака Бярэзіна)// Беларускі Гістарычны Агляд, т. 13. 2006, с. 177–197; *Белы А.* Як разьмежаваць Літву ад Русі? (тоliau – *Белы А.* Як разьмежаваць Літву ад Русі?)// *Архе Пачатак*. 2007, № 10, с. 128–145.

⁵⁹ *Dundulis B.* Lietuvos užsienio politika XVI a. Vilnius, 1971, p. 76–130; *Banionis E.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinybių tarnyba XV–XVI amžiais (тоliau – *Banionis E.* Lietuvos Didžiosios). Vilnius, 1998.

⁶⁰ *Spuler B.* Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa, Teil 1: Die Grenze des Großfürstentums, Litauen im Südosten gegen Türken und Tataren (тоliau – *Spuler B.* Mittelalterliche Grenzen)// *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 6, 1941, S. 152–170.

⁶¹ *Dziubiński A.* La province Turque d’Aqkerman–nouveau facteur politique et économique sur les confins meridionaux de l’Etat Polono–Lituanien au XVI siecle (тоliau – *Dziubiński A.* La province Turque)// *Revue Roumaine d’histoire*, t. 35, nr. 3–4. Bucarest, 1996, p. 137–148; taip pat knyga:

Andrzejus Tomczakas⁶² savo tyrimuose nagrinėjo išskirtinai XVI a. Lenkijos ir LDK sienų su Osmanų imperija raidą. Bene išsamiausia studiją apie LDK ir Lenkijos sienas su totoriais ir Osmanais XV–XVI a. atliko žymus Osmanų istorijos tyrinėtojas Gilles Veinsteinas, kurioje nuosekliai ir detaliai atskleidė šalių sienų raidą⁶³.

Kaip rodo LDK ir Lenkijos sienų tyrinėjimų istoriografija, šia tema domėjosi ir domisi bene išimtinai Lenkijos istorikai. Vieną pirmųjų straipsnių apie XVI a. LDK ir Lenkijos ginčus dėl sienų parašė Janas Jakubowski⁶⁴. Panašios koncepcijos tyrimą apie LDK ir Lenkijos sienas yra atlikusi Alina Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa⁶⁵. Vis tik pastarasis tyrimas turi trūkumų. Veikiausiai dėl tarpukaryje susiklosčiusių priešišku Lietuvos ir Lenkijos politinių santykių autorė perdėm stengėsi visą tyrimo problemą matyti nuolatinio šalių konflikto forma, neįvertindama aplinkybės, jog visų šalių pasienių gyventojų ginčai ir sienų atnaujinimo, taisymo procesai buvo normali praktika – sienos niekada nebuvo pastovios.

Istorikas Karolis Olejnikas knygoje apie vakarines Lenkijos sienas XIV–XVIII a. bendrais bruožais aptarė ir sienas su LDK⁶⁶. Detaliau jų nenagrinėjo, nes autorius linkęs laikyti LDK integralia Lenkijos dalimi.

Vienas naujausių darbų – Józefo Maroszeko knyga apie LDK ir Lenkijos pasienio sampratą XIV–XVI a.⁶⁷ Konceptualumo prasme tai kitoks darbas nei jau minėti. Autorius valstybių sienų klostymąsi tiria kaip dviejų lygiaverčių šalių politinių santykių objektą.

Dziubiński A. Stosunki dyplomatyczne Polsko–Tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym (toliau – *Dziubiński A.* Stosunki dyplomatyczne). Wrocław, 2005.

⁶² *Tomczak A.* Z dziejów stosunków polsko–tureckich za Zygmunta 1548–1553 (toliau – *Tomczak A.* Z dziejów stosunków), in: *Tomczak A.* Studia Historico–Archivistica, Toruń, 2002, s. 35–69.

⁶³ *Veinstein G.* L'occupation Ottomane d'Očakov et le problème de la frontieres Lituano–Tatara 1538–1544 (toliau – *Veinstein G.* L'occupation Ottomane d'Očakov)// *Passé turco–tatar présent soviétique. Etudes offeretes a Alexandre Bennigsen.* Paris, 1986, p. 123–155.

⁶⁴ *Jakubowski J.* Przykład zmienności granic administracyjnych na Litwie w. w. XVI (toliau – *Jakubowski J.* Przykład zmienności granic)// *Ateneum Wileński*, t. 10. Wilna, 1935, s. 161–164.

⁶⁵ *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.* Spory graniczne Polsko–Litewskie w XV–XVII (toliau – *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.* Spory graniczne)// *Wiadomości studium historii prawa Litewskiego*, t. 1. Wilno, 1938, s. 93–201.

⁶⁶ *Olejnik K.* Obrona polskiej granicy zachodniej od końca XIV do schyłku XVIII wieku. Poznań, 1985.

⁶⁷ *Maroszek J.* Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta (toliau – *Maroszek J.* Pogranicze Litwy i Korony). Białystok, 2000.

Platesnio konteksto straipsnį apie XIV–XV a. Mazovijos sienas su Vokiečių ordinu parašė Wiesławas Długokęcki⁶⁸. Nors keliamas pagrindinis tikslas tirti minėtų šalių sienas, bet kontekstualiai aptarė ir LDK delimitacinius procesus su Mazovija ir Ordinu. Konkretų ir platų XVI a. LDK ir Lenkijos sienų raidos tyrimą atliko Dominikas Szulcas, apžvelgęs ir sienų nustatymo procedūros klausimus⁶⁹. Minėtinas bene naujausias Henryko Gmitereko straipsnis apie LDK ir Lenkijos sienas po Liublino unijos, jame tam tikri LDK teritoriniai praradimai per daug neakcentuojami ir laikomi viena 1569 m. Liublino unijos „susitarimo“ sąlygų⁷⁰. Šiame kontekste verta paminėti platesnės problematikos ukrainiečių istoriko Mikalos Krykuno darbą apie XV–XVIII a. Podolės, Voluinės, Braclavo ir Kijevo vaijadijų ribas⁷¹. Jame aptariamas šių LDK sudėtyje buvusių žemių sienos su Lenkija, Maskva, totorių ordomis ir Osmanų imperija.

Šaltiniai

Tiriant XIV–XVI a. LDK delimitacinius procesus ir istorinės geografijos sąlygas, būtina peržiūrėti ypatingai didelį kiekį istorijos šaltinių. Tai sąlygoja platus tyrimo uždavinių spektras. Naudojami archyviniai⁷² ir publikuoti

⁶⁸ *Długokęcki W.* Die Bildung der Grenze zwischen dem Deutschordensland Preußen und dem Herzogtum Masowien in den Jahren 1343–1422 (toliau – *Długokęcki W.* Die Bildung der Grenze), in: Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter 11. Symposium des Mediävistenverbandes vom 14. bis 17. März 2005 in Frankfurt an der Oder. Hrsg. *Knefelkamp U., Bosselmann-Cyran K.* Berlin, 2007, S. 136–149.

⁶⁹ Naudojamas autoriaus tyrimo rankraštis: *Szulc D.* Delimitacje polsko-litewskie w I połowie XVI w. Preliminaria i problemy organizacji pracy komisji granicznych (toliau – *Szulc D.* Delimitacje polsko-litewskie), Lublin 2010 (rankraštis; rengiamas spaudai 2012), s. 1–38. Priedai: Aneksy, s. 1–39, kuriuose pateikti archyvinių duomenų išrašai. Už galimybę naudotis šiuo darbu dėkoju autoriui – Liublino Marijos Curie Skłodowskos vardo universiteto doktorantui, istorikui D. Szulcui

⁷⁰ *Gmiterek H.* Kompromis polsko-litewski na sejmie lubelskim a problem granicy Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego// *Unia Lubelska Unia Europejska*. Red. *Hofman I.* Lublin, 2010, s. 95–102.

⁷¹ *Крыкун М.* Адміністративно-територіальний устрій правобережної України в XV–XVIII ст. Київ, 1993.

⁷² Naudoti šaltiniai iš archyvų: Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA); Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius (toliau – LMA VB, RS); Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius (toliau – VUB, RS); Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Rankraščių skyrius (toliau – LNMB, RS); Latvijos valstybės istorijos archyvas (Latvijas Valsts Vēstures Archīvs, toliau – LVVA); Lenkijos vyriausiasis senųjų aktų archyvas (Archiwum Główne Akt Dawnych, toliau – AGAD) ir kiti.

šaltiniai. Juos galima klasifikuoti į naratyvinius, normatyvinius, laiškus, dokumentus ir ikonografinius šaltinius.

Naratyviniai šaltiniai: kronikos, metraščiai, keliautojų atsiminimai – šalių aprašymai, literatūriniai kūriniai⁷³. Tai gana patikimi šaltiniai, kurie pateikia žinių apie istorinę geografiją, nes ypatingas tendencingumas pasakotojų tekstuose pastebimas, kai vertinami politiniai įvykiai, karų priežastys ir pasekmės, aptariami religiniai dalykai.

Specifinis šaltinis yra Ordino riterių kelių į Lietuvą aprašymai – *Wegeberichtai*⁷⁴. Jų patikimumas didelis, nes jie parengti pragmatiniais tikslais. Šaltinis teikia daug istorinės geografijos žinių apie Lietuvos teritorijos gyvenviečių struktūrą, minimos kilmingų asmenų įtvirtintos sodybos leidžia mėginti numatyti jų santykį su aplinkinėmis gyvenvietėmis.

Tyrimui svarbūs normatyviniai šaltiniai – Pamedės teisynas, Kazimiero teisynas ir Pirmasis, Antrasis ir Trečiasis Lietuvos Statutai (toliau – PLS, ALS, TLS)⁷⁵. Šie šaltiniai itin pasitarnauja tiriant privačios žemėvaldos sampratą, žemių ribų nustatymo teisinį pobūdį. Atitinkamos privačios žemėvaldos teisės

⁷³ *Petri de Dusburg*. Cronica terre Prussie// Scriptores rerum prussicarum (toliau – *Petri de Dusburg*. Cronica terre Prussie// SRP). Hrsg. *Hirsch T., Töppen M., Strehlke E.* Bd. 1, Leipzig, 1861, s. 3–269 (vertimas: *Petras Dusburgietis*. Prūsijos žemės kronika. Vertė *Valkūnas L.*, parengė *Batūra R.* Vilnius, 1985); *Hermann de Wartberge*. Chronicon Livoniae// *ibid.*, Bd. 2, Leipzig, 1863, s. 21–116 (vertimas: *Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė*. Livonijos kronikos. Iš lotynų kalbos vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė *J. Jurginis*. Vilnius, 1991); *Wigand von Marburg*. Cronica nova Prutenica// *ibid.*, Bd. 2, s. 453–662 (vertimas: *Vygandas Marburgietis*. Naujoji Prūsijos kronika. Vertė *Jasas R.*, red. *Gudmantas K.* Vilnius, 1999); *Heinrici Chronicon*. Indriķa Hronika (toliau – *Heinrici Chronicon*. Indriķa Hronika). Transl. *Feldhūns Ā.*, praef. *Mugurēvič Ē.* Riga, 1993 (vertimas: *Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė*. Livonijos kronikos. Iš lotynų kalbos vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė *J. Jurginis*. Vilnius, 1991); *Długossii Joaniis*. Historiae Polonicae (toliau – *Długossii Joaniis*. Historiae Polonicae). T. 3–4, ed. *Przedziecki A.* Cracoviae, 1876–1877; *Ghillebert de Lannoy* (1386–1462). Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste (toliau – *Oeuvres de Ghillebert de Lannoy*). Ed. *Potvin Ch., Houzeau C. J.* Louvain, 1878. *Mykolas Lietuvis*. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius (toliau – *Mykolas Lietuvis*). Vertė *Jonynas I.* Vilnius, 1966; įvairūs rusėnų metraščiai–Полное собрание Русских летописей (toliau – ПСРЛ), tiksliai nuorodas žr. literatūros sąrašė.

⁷⁴ *Die littauischen Wegeberichte*// SRP. Bd. 2, Leipzig, 1863, S. 664–711.

⁷⁵ *Пауцмо В. Т. Помезания* (toliau – *Пауцмо В. Т. Помезания*), Москва, 1955; Kazimiero teisynas (1468 m.), parengė *Jurginis J., Tyla A.* (toliau – Kazimiero teisynas (1468 m.))// Lietuvos TSR Mokslų akademija. Istorijos institutas, Acta historica Lituania 1, Vilnius, 1967; Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstas senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis, t. 2, d. 1 (toliau – PLS). Parengė *Lazutka S., Valikonytė I., Gudavičius E.* ir kt. Vilnius, 1991 (naudojamas PLS vertimas: Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). Parengė *Valikonytė I., Lazutka S., Gudavičius E.* Vilnius, 2001); Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года (toliau – СВКЛ 1566). Рэд. кал. *Доўнар І. Т., Сатолін М. У., Юхо Я. А.* Мінск, 2003; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі (toliau – СВКЛ 1588). Рэд. кал. *Шамякін П. І., Жураўскі І. А., Кузьмін В. С.* і др. Мінск, 1989.

normų detalės papildo valstybių sienų delimitacinių procesų teisinių normų interpretacijas⁷⁶.

Kitos dvi šaltinių rūšys – dokumentai ir laiškai aptariami konkrečiai LDK delimitacinius procesus liudijančių šaltinių sampratos kontekste. Todėl jie atitinkamai klasifikuojami.

Svarbiausia delimitacinių šaltinių – dokumentų grupė yra tarpvalstybinės sutartys, turėjusios juridinę galią, kuriose reglamentuoti šalių sienų klausimai. Pavyzdžiui, minėtinos vienos pirmųjų 1398 m. Salyno, 1422 m. Melno ir 1435 m. Bresto amžinosios taikos sutartys tarp Vokiečių ordino ir LDK, kuriose atskiru straipsniu įtraukti delimitaciniai susitarimai⁷⁷. Tokio pat pobūdžio buvo pirmoji 1449 m. LDK ir Maskvos taikos sutartis, į kurios turinį įtrauktas šalių delimitaciją liudijantis straipsnis⁷⁸. Atskiri, tikslingai parengti delimitaciniai dokumentai atsiranda kiek vėliau. Bene pirmieji du 1426 m. LDK ir Livonijos sienų aprašai fiksavo išskirtinai delimitacinę atkarpą nuo Šventosios iki Joniščio, jie veikiausiai turėjo juridinę galią⁷⁹. 1473 m. Kurcume sudaryta pirma speciali delimitacinė LDK ir Livonijos sutartis⁸⁰. Šalių derybininkai sieną apvažiavo, o sutartį patvirtino antspaudais. XVI a. atsirado daugiau delimitacinių sutarčių. Daugeliu atveju tai buvo šalių amžinosios taikos arba sienų atnaujinimo aktai, kurių atsiradimo sąlyga buvo sienų tikslinimas, teikęs joms stabilumą. Jas atnaujindavo mišrios, iš LDK ir kitų šalių atstovų sudarytos komisijos. 1529 m. atnaujinant amžinąją taiką tarp

⁷⁶ Žr. *Дзерновіч А.* Выкарыстанне працэдурных нормаў I-га Статута, с. 243–248.

⁷⁷ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch (toliau – LUB), hrsg. von *Bunge G. F.* Bd. 4, Reval, 1859, nr. 1479, S. 224–225 (1398 m.). LUB, hrsg. von *Bunge G. F.* Bd. 5, Riga, 1867, nr. 2637, S. 880–881 (1422 m.). LUB, hrsg. von *Bunge G. F.* Bd. 8, Riga–Moskau, 1884, nr. 1026, S. 636 (1435 m.).

⁷⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России (1340–1506) (toliau – АЗР), т. 1. С.-Петербург, 1846, № 50, с. 63 (1449 m.). Taip pat žr. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5 (toliau – Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5.). Parengė *Banionis E.* Vilnius, 1993, nr. 87.1, p. 131–133 (1449 m.).

⁷⁹ LUB, hrsg. von *Bunge G. F.* Bd. 7, Riga–Moskau, 1881, nr. 472–473, S. 326–327 (1426 m.). Šių dokumentų klasifikaciją žr. *Čelkis T., Antanavičius D.* 1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas (Livonijos pareigūnų ataskaita) (toliau – *Čelkis T., Antanavičius D.* 1545 metų Livonijos)// Lietuvos istorijos studijos, t. 27. 2011, p. 165–166.

⁸⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 125, p. 235–238 (1473 m.). Originalo pergamentas saugomas LMA VB, RS, f. 6–49.

Prūsijos ir Lenkijos su LDK, be kitų dalykų, peržiūrėti ir sienų klausimai⁸¹, o 1541 m. mišri LDK ir Livonijos komisija atnaujino sienas ir jas aprašė⁸². Tai buvo dvišalės, juridinę galią turėjusios sutartys, išreiškusios ne tik delimitacinę sampratą, bet ir taikos tarp šalių sutvirtinimą.

Kitais atvejais sienas tikrindavo kiekvienos šalies komisijos atskirai, jos parengdavo sienų aprašus, o vėliau informuodavo kaimyninę šalį apie atliktą patikrinimą ir rastus pažeidimus. Pavyzdžiui, 1529 m. LDK komisoriai atnaujino sieną su Livonija nuo Breslaujos iki Baltijos jūros ir parengė jos aprašą⁸³. Itin plataus masto buvo 1546 m. LDK ir Lenkijos sienos atnaujinimo procesas bei jos gairių aprašas⁸⁴. Tokie dokumentai turėjo atitinkamą juridinę galią, nes šiais aprašais, kaip įrodymais, naudotasi sprendžiant kilusius šalių sienų ginčus, komisijos jais remdavosi tikrindamos sienas arba sudarydamos tarpvalstybines jų atnaujinimo sutartis. Šios dokumentų grupės rodo delimitacinių procesų išdavą, baigtinį delimitacinį rezultatą.

Atskira dokumentų grupė laikytina delimitacinių sutarčių bei sienų aprašų parengimo aplinkybes atspindintys istorijos šaltiniai. Itin svarbi LDK delimitacinių dokumentų kategorija yra valdovo dokumentai, kuriais jis paskirdavo pareigūnus vykti į derybas dėl sienų, jas patikrinti, spręsti kilusius ginčus tarp šalių pasienio gyventojų. 1451 m. Kazimieras Jogailaitis įgaliojo Polocko seniūną Andrių Sakaitį vykti atriboti sieną su Livonija⁸⁵, 1531 m.

⁸¹ Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae. Ed. *Dogiel M.*, t. 4 (toliau – *Dogiel M. CD*, t. 4). Vilnae, 1764, nr. 186, p. 258 (1529 m.). Taip pat: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 525, mikrofilmas: LVIA, f. 389 (toliau – Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 525), l. 226–230; žr. *Ilarienė I. Varia Livonica: Lietuvos Metrikos Viešųjų reikalų knygos Nr. 3 (525) sandaros ypatumai* (toliau – *Ilarienė I. Varia Livonica*)// *Lituanistica*. 2008, t. 54, nr. 4 (76), p. 1–16. Apie LDK ir Livonijos delimitacinius procesus liudijančius dokumentus žr. *Дзярновіч А. "...in nostra Livonia": дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносін памяж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XVI-першай палове XVI стст.: сістэматызацыя і актывы аналіз*, т. 1. Мінск (Athenaeum vol. VII). 2003.

⁸² *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae* (toliau – *Dogiel M. Limites*). Ed. *Dogiel M.* Vilnae, 1758, p. 211–219 (1541 m.); *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae* (toliau – *Dogiel M. CD*, t. 5), ed. *Dogiel M.*, t. 5, Vilnae, 1759, nr. 113, p. 192–195 (1541 m.).

⁸³ *Dogiel M. Limites*, p. 219–225 (1529 m.).

⁸⁴ *Dogiel M. Limites*, p. 1–66 (1546 m., aprašas lotynų k.); Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси (toliau – Археографический сборник документов, т. 1), т. 1. Вильна, 1867, № 31, с. 46–126 (1546 m.).

⁸⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga 1 (toliau – Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1). Parengė *Baliulis A., Firkovičius R.* Vilnius, 1998, nr. 13, p. 25 (1451 m.).

paskirta LDK komisija atnaujinti sienas su Prūsija⁸⁶. Tokių dokumentų yra ne vienas. Paskyrimų dokumentai daugiausiai naudoti LDK delimitaciniuose procesuose su Vokiečių ordinu, Livonija ir Lenkija. Delimitaciniuose procesuose su Maskva, totorių ordomis arba Osmanų imperija tokio pobūdžio dokumentų žinoma nedaug. XVI a. LDK su šiomis šalimis kariavo, dėl to nebuvo prasmės jas atnaujinti. Nepaisant to, vienas kitas toks dokumentas žinomas. Pavyzdžiui, 1542 m. Žygimanto Senojo instrukcija Ovručo seniūnui ponui Kristupui Kmitičiui dėl sienų su Moldova ir su Akermanu – Osmanų sultono valda derinimo, nurodant pareigūnus, kuriuos reikia įtraukti į sienų derinimo komisiją⁸⁷.

Sienų nustatymo derybinius niuansus atskleidžiančią šaltinių grupę sudaro šie dokumentai: valdovų pasiuntinių bendrų suvažiavimų tikslais parengtos instrukcijos (darbotvarkės); derybose pasiektų rezultatų ataskaitos; siūlyti preliminarūs sienų projektai. Tinkamiausias pavyzdys – XV a. vidurio–XVI a. pirmos pusės LDK ir Livonijos derybų dėl sienų dokumentų gausa⁸⁸.

Valstybių delimitacinius procesus liudija dokumentai, kurių didžioji dalis buvo parengta valstybių kanceliarijose. Atitinkamus LDK kanceliarijos archyvo – Lietuvos Metrikos dokumentus dar XVIII a. Motiejus Dogielis įtraukė į LDK ir Lenkijos delimitacinių dokumentų su kaimyninėmis šalimis rinkinį ir diplomacinių dokumentų kodeksus⁸⁹. Daug dokumentų, liudijančių delimitacinius procesus paskelbta įvairaus laikotarpio Lietuvos Metrikos publikacijose⁹⁰.

⁸⁶ Acta Tomiciana, t. 13 (toliau – Acta Tomiciana). Posnaniae, 1915, nr. 354, p. 330 (1531 m.).

⁸⁷ Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga (toliau – Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga). Parengė Valikonytė I., Šlimienė I., Viskantaitė-Saviščevienė S., Steponavičienė L. Vilnius, 2007, nr. 71, p. 81 (1542 m.). Dogiel M. *Limites*, p. 54–56.

⁸⁸ Pateikiamos atskiros, bet ne visos nuorodos į XV a. LDK ir Livonijos derybų dėl sienų dokumentus: LUB, hrsg. von Bunge G. F. Bd. 10, Riga–Moskau, 1896, nr. 171 (1445 m.); nr. 196 (1446 m.); nr. 206 (1446 m.); nr. 214 (1446 m.); nr. 359 (1447 m.); nr. 417–418 (1448 m.); nr. 597, (1449 m.); LUB, hrsg. von Bunge G. F. Bd. 11, Riga–Moskau, 1905, nr. 296 (1453 m.); nr. 321 (1453 m.); nr. 834 (1458 m. (1459 m. ?)); LUB, hrsg. Schwartz P., von Bulmerincq A. Bd. 12, Riga–Moskau, 1910, nr. 166 (1462 m.), nr. 174 (1462 m.).

⁸⁹ Dogiel M. *Limites*; Dogiel M. CD, t. 4; Dogiel M. CD, t. 5. Taip pat: Codex diplomaticus Lithuaniae (toliau – Raczyński E. CDL). Ed. Raczyński E. Vratislaviae, 1845.

⁹⁰ Keli pvz. Метрика Великаго Княжства Литовскаго (1545–1572). Книга посольская (toliau – MBKЛ (1545–1572), Книга посольская). Собр. Оболенси М., Даниловичч И. Москва, 1843; Метрика Великаго Княжства Литовскаго (1573–1580). Книга посольская (toliau – MBKЛ (1573–1580). Книги посольская). Собр. Погодинь М., Дубенский Д. Москва, 1843; Литовская Метрика,

Tiriant privačios žemėvaldos ribų sampratą ir žymėjimą, pagrindinis šaltinis yra Lietuvos Metrikos Teismų bylų knygų duomenys⁹¹. Naudotis tik pastarosiomis knygomis „užtikrinčiau“ leidžia teismų bylų dėl žemių ribų duomenų gausa. Tačiau kitais atvejais, kai problemą atskleidžiančių duomenų yra itin mažai, būtina atsižvelgti į Lietuvos Metrikos knygų sandaros specifiką, kuri rodo, jog Teismų bylų knygose pasitaiko itin svarbių valstybės dokumentų. Antai 12-oje Teismų bylų knygoje įrašyti trys dokumentai iškalbingai atskleidžiantys 1542 m. LDK ir Osmanų imperijos delimitaciją⁹². Todėl renkant duomenis būtina peržiūrėti ne tik Užrašymų knygų, Viešųjų reikalų, bet ir Teismų bylų knygų medžiagą, juolab kad teismai sprendavo ir valstybių sienų pažeidimų atvejus.

Daug LDK ir Ordino delimitacinius procesus liudijančių dokumentų paskelbta XIX–XX a. Prūsijos, Livonijos, Estijos ir Kuršo istorijos šaltinių rinkiniuose⁹³. Tiriant LDK sienas rusėniškose teritorijose ir su Maskvos valstybe pasitarnauja ne tik Lietuvos Metrikos medžiaga, bet ir kiti Rusijos mokslininkų parengti šaltinių leidiniai⁹⁴.

t. 1, Русская историческая библиотека (toliau – РИБ), т. 20, Петербург, 1903; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6 (toliau – Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6). Parengė *Baliulis A.* Vilnius, 2007; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15 (toliau – Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15). Parengė *Dubonis A.* Vilnius, 2002; Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага, Кніга № 560 (1542 год) (toliau – Метрыка ВКЛ Кніга № 560 (1542 год)). Падрыхт. *Дзерновіч А.* Мінск, 2007.

⁹¹ P.vz. Литовская Метрика, т. 1, РИБ, т. 20. Privačios žemėvaldos valdų ribų tyrimams itin naudingas valdovo Vytauto laikų šaltinių rinkinys: Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430 (toliau – Vitoldiana). Wyd. *Ochmański J.* Warszawa–Poznań, 1986. Taip pat: Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (toliau – АВАК) – teismų bylų medžiaga (tiksliai nuorodas žr. lit. sąrašė).

⁹² Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga, 2007, nr. 71–12, p. 81–82, nr. 251, p. 214–215.

⁹³ Preußisches Urkundenbuch (toliau – PU); LUB (tiksliai nuorodas žr. literatūros sąrašė), taip pat: Russisch–Livländische urkunden (toliau – Russisch–Livländische urkunden), hrsg. *Napiersky E. K.* St. Petersburg, 1868; Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum (toliau – Lites), t. 2. Ed. *Celichowski Z.* Posnaniae, 1892; Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert (1398–1437) (toliau – Die Staatsverträge des Deutschen Ordens), hrsg. *Weise E.* Bd. 1, Königsberg, 1939.

⁹⁴ Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московского государства съ Польско–Литовскимъ государствомъ (1487–1533). Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества (toliau – СИРИО), т. 35. С.–Петербург, 1882; Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московского государства съ Крымскою и Нагайскою ордами и съ Турціей (1474–1505). СИРИО, т. 41. С.–Петербург, 1884; Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными.

LDK sienų su totorių ordomis ir Osmanų imperija šaltinių bazė itin ribota. Be jau minėtų Lietuvos Metrikos dokumentų, svarbi empirinių duomenų atrama yra Zygmunto Abrahamowicziaus parengtas Lenkijos, LDK ir Osmanų XV–XVII a. istorijos šaltinių iš Lenkijos archyvų dokumentų registrų sąrašas su komentarais, pastabomis, paskelbtais dokumentų fragmentais⁹⁵. Tuo tarpu tiriant LDK ir Lenkijos sienas, be jau minėtų kai kurių plataus probleminio spektro šaltinių rinkinių, naudojami Lenkijos karūnos Metrikos registrų leidiniai su dokumentų fragmentų publikacijomis⁹⁶.

Kita šaltinių grupė, atskleidžianti derybų dėl sienų niuansus, valdovų tarpusavio arba lokalių pareigūnų korespondencija – laiškai. Susirašinėjant būdavo informuojama apie sienų pažeidimus, pasirengimą deryboms arba informuojant kaimyninę šalį apie atliktą sienų patikrą. Laiškų turinys parodo ne tik formalią delimitacinių procesų išraišką, bet ir politinių „užkulisių“ kontekstą. Pavyzdžiui, 1425 m. Gdansko komtūro ir didžiojo Ordino magistro korespondencija rodo, kad ruošiasi žymėti LDK ir Prūsijos sieną nuo Romanverderio iki Šešupės ir nuo Įsručio Kauno linkme, laiške pateiktas ir sienos atkarpos projektas⁹⁷. 1453 m. Livonijos magistras laišku informavo didįjį Ordino magistrą, jog buvo taisyta LDK ir Livonijos siena⁹⁸. 1530–1531 m. sandūroje Lenkijos karalius rašė LDK Ponų tarybai, kad reikia

Памятники дипломатических сношений Московского государства съ Польско–Литовскимъ государствомъ (1533–1560). СИРИО, т. 59. С.-Петербург, 1887; Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московского государства съ Польско–Литовскимъ государствомъ (1560–1571). СИРИО, т. 71. С.-Петербург, 1892; Духовныя и договорныя грамоты великихъ и удельныхъ князей XIV–XVI вв. (toliau – Духовныя и договорныя грамоты). Собр. Бахрушин С. В. Москва, 1950.

⁹⁵ Katalog dokumentów Tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672, t. 1 (cz. 1) (toliau – Katalog dokumentów Tureckich). Opr. Abrahamowicz Z. Warszawa, 1959. Taip pat istorijos šaltinių dokumentų rinkinys: Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московского государства съ Крымскою и Нагайскою ордами и съ Турціей (1505–1521). СИРИО, т. 95. С.-Петербург, 1895; Documente privitoare la istoria României culese din archivele Polone. Secolul al XVI-lea (toliau – Documente privitoare la istoria României). Ed. Corfus I. Bucureș ti, 1979.

⁹⁶ Matricularum Regni Poloniae Summaria (toliau – MRPS); seimų medžiaga – Volumina Legum (toliau – VL) (tiksliai nuorodas žr. lit. sąrašę).

⁹⁷ Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430 (toliau – CEV). Ed. Prochaska A. Cracoviae, 1882, nr. 1207, s. 711 (1425 m.).

⁹⁸ Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Estoniae, Curoniae (toliau – Index corporis historico). Ed. Napiersky C. E. Theil. 2, Riga–Dorpat, 1835, nr. 1913, s. 21 (1453 m.).

sudaryto komisiją ir pataisyti LDK sieną su Prūsija⁹⁹. Dėl tokių dalykų LDK valdovai susirašinėjo su Maskvos ir Turkijos valdovais. Šių laiškų nemažai paskelbta jau minėtų šaltinių (dokumentų) leidiniuose¹⁰⁰.

Be jau aptartų šaltinių kategorijų, išskirtini ikonografiniai šaltiniai. Disertacijoje naudojami šaltiniuose pavaizduoti sienų ženklų brėžiniai, atskleidžiantys ženklinimo ypatybes. Pasitelkiami XVI a. archyviniai rankraštiniai valstybių sienų žemėlapiai. Jie suteikia išsamios informacijos apie LDK istorinę geografiją ir vizualiai atskleidžia sienų sampratą¹⁰¹.

⁹⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15, nr. 210, p. 262 (1530–1531 m.); nr. 227, p. 291 (1530 m.).

¹⁰⁰ Minėtini pagrindiniai šaltinių rinkiniai, kuriuose gausu laiškų: CEV; *Elementa ad fontium editiones* (toliau – *Elementa ad fontium*) (tikslas nuoroda žr. literatūros sąrašę).

¹⁰¹ VUB, RS, f. 23–132, 135.

I. XIII–XVI a. Lietuvos teritorinių sąvokų sampratos

Skyriaus tikslas – apibrėžti XIII–XVI a. šaltiniuose minimų teritorinių vienetų sąvokų sampratą. Tai gana komplikotas uždavinys, nes įvairiakalbiuose šaltiniuose sutinkami to paties teritorinio darinio skirtingi įvardijimai, pavyzdžiui, vienur šaltinyje vietovė vadinama *lauku*, kitur – *valsčiumi* ir panašiai. Dėl atitinkamų lotyniškų, vokiškų, rusėniškų sąvokų turinių sampratų ir jų santykio istoriografijoje nėra vyraujančios nuomonės. Interpretuojant šaltiniuose naudojamus teritorijų įvardijimus (ar juos verčiant), tyrėjai linkę rekonstruoti tam tikrą sistemą, rodančią atitinkamus „mažesnius“ teritorinius vienetus, kurių grupė sudaro „didesnius“ vienetus, o pastarieji – „dar didesnius“ teritorinius junginius, kol taip pasiekiamas išeities taškas – sienomis apibrėžta „valstybės teritorija“. Tačiau šios istorinės geografijos problemos sisteminis vaizdinys nėra iki galo atskleistas. M. Liubavskis, H. Łowmiański, Werneris Conze, Juozas Jurginis ir kiti istorikai mėgino savo tyrinėjimuose išspręsti šią problemą – pasiūlyti teritorinių vienetų integralaus santykio sistemą. Iš minėtų istorikų nūdienos istoriografijoje plačiausiai remiamasi H. Łowmiański tyrimais, apimančiais XIII–XIV a. Lietuvos istorijos laikotarpį, bet atitinkamo vėlesnių amžių Lietuvos istorinės geografijos vaizdinio istorikas netyrė. Išsamiai nagrinėti kiekvieną teritorinę sąvoką, jų santykį, sampratų dinamiką, suvokiant galimybes ir sąlygas, būtų per didelis užmojis. Atskleidžiant tokių sąvokų, kaip *žemė*, *kunigaikštystė* ar *vaivadija* ir kitas sampratą, nebūtų klaidinga teigti, kad kiekviena jų verta atskiros studijos. Tuo tarpu analizuojant valstybės teritorijos ir jos sienų susiklostymo prielaidas, kaip išeities tašką, aktualu bent „turėti omenyje“ ją sudariusių teritorinių vienetų visumos sampratą. Tai leidžia geriau suprasti valstybės teritorijos formavimosi aplinkybes, detaliau pademonstruoja disertacijos tyrimo problemos aktualumą. Todėl šiame skyriuje mėginama apibrėžti XIII–XVI a. šaltiniuose sutinkamas teritorinių vienetų sąvokas. Plačiau remiantis istoriografija, mėginama sisteminti turimus faktus ir jų interpretacijas, papildant istorinių šaltinių duomenimis. Tačiau šiai

metodologijai „trukdo“ negausios istoriografijos resursai, dėl to tekstas įgauna eklektiškumo bruožų. Vis tik esama situacija skatina drąsiau imtis ne tiek iširti šių teritorinių sąvokų sampratą, kiek tarsi „įvadiniu“ disertacijos skyriumi „pakloti“ pamatą tolimesnių esminių darbo uždavinių realizavimui.

Galima formuoti tam tikrą hipotetišką prielaidą ir ją tikrinti. Baltų genčių gyvenamosios tradicija ir teritorinis susiskirstymas į atitinkamus teritorinius vienetus buvo sąlygotas tiek „išorės“, tiek „vidaus“ veiksnių. „Išorės“ įtaką žymėjo kultūrinių arba politinių priešstatų sankirta. Vokiečių ordino atsikėlimas į Baltijos regioną ir prasidėjęs karas su baltų gentimis, keitė žmonių gyvenimo būdą. Gyvenamosios tradiciją formavo lokalūs – vidiniai socialinės diferenciacijos procesai. XIII a. Petras Dusburgietis baltų visuomenę suskirstė į karalius, kilminguosius ir paprastąją visuomenę: „*a regibus et nobilius et communi populi* <...>“¹⁰². Tai tik bendras jo įsivaizdavimas, bet jis leidžia suprasti, jog priklausomai nuo socialinės diferenciacijos ir bendruomenių saviintegracijos procesų klostėsi ir gyvenamosios erdvės struktūra, teritorinių vienetų dimensijos, jų konkurencija – išskylantys ir išnykstantys centrai. Formuojantis politinio teritorinio vieneto sampratai, gentines teritorijas ir jų struktūras apglėbė valdovo valdžios idėjos sklaida, kurią reikėjo palaipsniui įtvirtinti, kad ji būtų funkcionali. Pavyzdžiui, valdovo kuriami kiemai (mokesčių surinkimo punktai, kieminėjimas) buvo monarcho valdžios rodiklis, žymėjęs jos sklaidos mastą. Teritorijose buvo vietininkai, iš kurių išsivystė pareigybių sistema, valstybės administracijos ištakos¹⁰³. Tačiau kuriama valdžios sklaidos sistema teritorijoje kilo ant gentinių teritorijų struktūros, o kartu ją ir keitė. Pats valdovas buvo kilęs iš giminės, išsiskyrusiosios iš tų pačių genčių. Iškilęs karo vadas ir jo giminė pajėgė atlaikyti kitų vadų konkurenciją ir plėsti įtaką teritoriškai. Neabejotinai toks suvokimas egzistavo ir lokalinių bendruomenių vadų tarpe, nors jie ir galėjo veikti jau kaip monarcho agentai. Antai kaip nurodo Artūras Dubonis, Mindaugas nurodė į Rusią kariauti siunčiamiems giminaičiams: „*Kas ką užima,*

¹⁰² *Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie // SRP, Bd. 1, S. 53–54.*

¹⁰³ *Žr. Petrauskas R. Lietuvos diduomenė, p. 153–167.*

*laiko sau*¹⁰⁴. Reikia manyti, jog monarchas savo valdžią įtvirtino teritorijoje, kurioje vyravo gentinė gyvenimo ir saviorganizacijos samprata, kuriai platesnio masto valdžia buvo naujovė. Kurį laiką koegzistavo archainė politinė tradicija su jos teritorine struktūra ir naujoji – monarcho politika. Valdymo pokyčiai skatino erdvinės struktūros kaitą, arba, jei buvo įmanoma, tam tikri archainės politikos elementai buvo panaudoti įtvirtinant valdovo valdžią. Todėl iki susidarant brandžiai LDK teritorinei struktūrai XVI a. ir įgyvendinant teisminę - administracinę reformą, koegzistavo tiek archainė, tiek buvo kuriama „naujoji“ teritorijos valdymo struktūra.

1. Dykra

H. Łowmiańskio duomenimis, XIII–XIV a. Lietuvą sudarė 58 000 km², šiame plote gyveno apie 170 000 gyventojų, apytiksliai – 3–4 gyventojai 1 km²¹⁰⁵. Didelę teritorijos dalį sudarė žmonių nekolonizuoti plotai: miškai, pelkės, vandenys. Tokios teritorijos šaltiniuose vadinamos *dykromis* (vokiečių k. *die wildnis*, lotynų k. *solitudo, desertum*)¹⁰⁶. Dykromis galėdavo virsti teritorijos, iš kurių dėl pavojų išsikeldavo gyventojai. Henrikas Latvis kronikoje pasakoja, kad dėl nuolatinių lietuvių karo žygių gyventi paribyje buvo pavojinga¹⁰⁷. Vokiečių ordinui puolant lietuviškas žemes, susidarė plati dykra tarp Prūsijos ir žemaičių¹⁰⁸. Pasibaigus karams, ji intensyviai kolonizuota (XV a. antroje pusėje–XVI a.). Dalis dykrų buvo sakralios, dokumentuose

¹⁰⁴ Dubonis A. Žemėvalda// Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai (toliau – Dubonis A. Žemėvalda). Vilnius, 2001, p. 786.

¹⁰⁵ Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 1, s. 95.

¹⁰⁶ Dykrų sampratos išsamią analizę atliko Hansas ir Gertruda Mortensenai, žr. Mortensen H., Mortensen G. Die Wildnis im östlichen Preußen, Bd. 2, S. 5–66. Taip pat žr. Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 1, s. 24–27. Dokumentuose aptariamos dykros: Lites, t. 2, nr. 25, p. 78 (1413 m.): *sint is czmale vil Arbeyt kostert die Notdurft ken Ragnit und vort durch die Wilnisse schicken in dessem unsteten Weter und swerem Wege <...>*.

¹⁰⁷ *Heinrici Chronicon*. Indriška Hronika, p. 128 (1209 m.) *„Erant eciam tunc Lethones in tantum omnibus gentibus in terris istis existentibus dominantes, tam christianis quam paganis, ut vix aliqui invillulis suis habitare auderent, et maxime Lethi Qui relinquentes domos suas desertas tenebrosa silvarum semper <...>“*.

¹⁰⁸ Ivinskis. Z. Dykra, in: Ivinskis Z. Rinkiniai raštai, t. 2. Red. Jatulis P. Roma, 1986, p. 136–137. Minima analogija: *Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie* // SRP, Bd. 1, S. 136: *„terram Pogesanie, et vastata iterum incendio et rapina (riteriai – T. Č.) [...] qui (pagūdenai – T. Č.) cum familia su aversus Lethowiam ad territorium castris Garthe secesserunt <...>“*.

minimi šventi miškai, šventi laukai, vandens telkiniai, kuriuos žmonės saugojo¹⁰⁹. Tokios negyvenamos erdvės skyrė paskiras gyvenamas teritorijas, jos buvo pirmosios natūrinės „ribos“, išispraudusios tarp gyvenamų teritorijų¹¹⁰. Formuojantis valstybių teritorijų sampratai, vyko delimitacijos procesai, dalį sienų taip pat atitikdavo išispraudusios dykros¹¹¹. 1402 m. dokumente minima dykra, plytėjusi tarp Lietuvos ir Livonijos: „*in solitudinem quandam communiter: Wildnisse dictam, ubi flovius Eglofffe ortum habet; ab hinc directe eundo per medium dicte solitudinis videlicet: Wiltnisse usque ad terminos illorum de Pskow. Et hii omnes termini premisi siti sunt versus Livoniam <...>*“¹¹². Tai rodo dykrų ilgalaikiškumą. Pasak H. Łowmiańskiego, baltų gentys buvo itin izoliuotos, tarpusavyje palaikė minimalius ryšius¹¹³. Ordino sudaryti kelių į Žemaitiją ir Lietuvą aprašymai – Wegeberichtai liudija, jog kitokie vietos gyventojų „visuomeniniai“ keliai – „vieškeliai“ (vokiečių k. *hervege, heerweg*) minimi itin retai – tik vienas kitas¹¹⁴. Gyventojai, saugodamiesi nuo riterių, kai kuriuos kelius įtvirtindavo. Wegeberichtuose minima, kad norint keliauti pasirinktu maršrutu kelią reikia išsivalyti, iškirsti medžius, per vandenį ir pelkes statyti tiltus¹¹⁵. Be to, riterių vedliai kelio maršrutą iš anksto koku nors būdu pasižymėdavo¹¹⁶, nes, kaip pasakoja Petras Dusburgietis, vokiečiai Sūduvoje įsiveržę į Kremenos valsčių pasiklydo:

¹⁰⁹ Lites, t. 2, nr. 32, p. 136 (XIV a. 2 deš.): „*silva dicta Vent, qui Sancta tempore paganorum vocabatur <...>*“. Žr. Čelkis T. Nuo teritorinio ruožo prie linijos: sienų sampratos pokyčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje (toliau – Čelkis T. Nuo teritorinio ruožo)// Lietuvos istorijos studijos, t. 22. 2008, p. 62.

¹¹⁰ *Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie*// SRP, Bd. 1, S. 59 (1234 m.): „*fratrum et armigerorum edificavit castrum de Redino ante solitudinem, que fuerit terram Pomesanie et Colmensem, in illo loco, ubi continuus insultus fuerat Pruthenorum, et introitus ad terram Colmensem <...>*“.

¹¹¹ Apie dykras atitikusias LDK sienas su Prūsija žr. Rowell S. C. The Lithuano–Prussian forest frontier, p. 182–208.

¹¹² CEV, nr. 249, s. 83 (1402 m.).

¹¹³ Žr. plačiau: Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 2, s. 99–104, 106.

¹¹⁴ *Die litauischen Wegeberichte*// SRP. Bd. 2, Leipzig, 1863, S. 690 (XIV a. pabaiga): „*Wil man nu von dem Guwaiczzen czin vff dy hervege, dy von Barthen komen vnd von Girdawen <...>*“; *ibid.*, S. 705 (XIV a. pabaiga): „*do kampt man weder vff den heerweg als man ins land czog <...>*“.

¹¹⁵ *Ibid.*, S. 668 (XIV a. 9 deš.): „*das ist iij (2,5 – T.Č.) mile, do czwisschin mus man j (0,5) mille weges rümen, vnd do let man die letzste cost, do ist ouch wassirs vnd holezes gnuk <...>*“; *ibid.*, S. 674 (1395 m.): „*das wyrde vf der Byckla, vnd ist eynir mile lang eyn gravde <...>*“; *ibid.*, S. 675 (1395 m.): „*czu Arisken vnd ist lyde grauden, vnd ist gut stende grauden <...>*“; *ibid.*, S. 676 (XIV a. paskutinis dešimtmetis): „*vnd man hat iij brucher czu bruckin, das bruch j (0,5 – T. Č.) seels <...>*“.

¹¹⁶ *Ibid.*, S. 690 (XIV a. 9 dešimtmetis).

„*exercitus dum dicum territorium intrarevellet, erravit <...>*“¹¹⁷. Galima paminėti vėlesnį (1557 m.) brastų per Dauguvos upę „aprašymą“, kuriame minimi tam tikrų kelių atkarpų maršrutai iš Lietuvos į rusėniškus kraštus. Jame nurodoma, jog Polocko žemėse: „*Nuo Nevčionio trys mylios link Lučiosnės yra pravažiavimas, bet nėra brastos, ir [per] ten Vytautas žygiavo iki Didžiojo Naugardo ir link Maskvos, kur [toje vietoje] ir dabar dar yra kryžiai <...>*“¹¹⁸. Sunkiai įžengiami miškai ribojo žmonių mobilumą, to neskatino ir uždaras gyvenimo būdas¹¹⁹. Dykrose buvo įvairių pavojų. 1420 m. magistro laiške Vytautui minima, kad Žemaitijos dykroje buvo apiplėšti jo pavaldiniai ir pirkliai¹²⁰. Pasak Emmanuelio Le Roy Ladurie, viduramžiais lokaliai bendruomenės dėl uždaro gyvenimo tarsi atsiskyrė „pasauliai“¹²¹.

Dykrose buvo valdovų medžioklės plotai, kuriuose jie vienas kitam leisdavo medžioti¹²². Jose žmonės augino bites, ežeruose ir upėse žvejojo (žr. 1 iliustraciją)¹²³. Dykrų teritorijose buvo pirmiausiai įtvirtinta aukščiausia

¹¹⁷ *Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie* // SRP, Bd. 1, S. 142. Apie labai prastą susisiekimą žr. Lites, t. 2, nr. 25, p. 78–79 (1413 m.).

¹¹⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (toliau – АЮЗР), т. 1. С.-Петербург, 1863, № 132, с. 140 (vertimas – T. Č.); visas dokumentas: с. 140–141 (1557 m.).

¹¹⁹ To meto miškingų dykrų sampratą leidžia įvertinti XVI a. Mikalojaus Husoviano „Giesmė apie stumbrą“. Žr. *Mikalojus Husovianas. Giesmė apie stumbrą*. Lituanistinė biblioteka 19. Vertė Kazlauskas B. Vilnius, 1977.

¹²⁰ CEV, nr. 901, s. 497 (1420 m.).

¹²¹ Viduramžių kaimo bendruomenės gyvenimą gerai pademonstravo medievistas Emmanuelis Le Roy Ladurie. Žr. *Le Roy Ladurie E. Oksitanijos kaimas Montaju: 1294–1324 metai*. Vertė Baranauskaitė L., Baranauskas V. Vilnius, 2005.

¹²² Ordino magistro medžioklės leidimo dokumentas Vytautui: CEV, nr. 469, s. 219 (1402 m.): „*Wir bruder Heinrich von Plawen, homeister Dutsches Ordens, thun kunth mit deseme brieffe, das wir deme irluchten ffurste grosmechtigen herren herczog Alexander, anders Wytowd, grosfurste zcu Lyttowen etc., unserm besundern herren, dirlouben und gunnen czu iagen zcu lost und zcu kurzeweile allerlei wildt off allen unsern wiltnissen ungehindert, der glich wir ouch widder thun mogen ane allis gefeerd off allen des egenanthen unsers herren herczogen wiltnissen ungehindert <...>*“. Žr. *Samojlik T. Łowy i inne pobyty królów polskich i Wielkich Książąt Litewskich w Puszczy Białowieskiej w XV–XVI wieku (toliau – *Samojlik T. Łowy i inne*)*// Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 54 (3–4). 2006, s. 293–305.

¹²³ Apie dykrų panaudojimą ir vėlesnį jų kolonizavimą žr. *Totoraitis J. Sūduvos Suvalkijos istorija*, d. 1. Kaunas, 1938, p. 1–122. *Kamieniecki W. Rozwój własności na Litwie w dobie przed I. Statutem (Studyja historyczno-gospodarcze)* (toliau – *Kamieniecki W. Rozwój własności na Litwie*). Kraków, 1914, s. 45–54. Harrio Mooro atlikti Lietuvos, Latvijos ir Estijos archeologinių duomenų apibendrinimai rodo, kad kartais iki 25 % XII–XIII a. gyvenvietėse randamų gyvūnų kaulų sudaro laukinių žvėrių kaulai, žr. *Moop X., Лузу X. Хозяйство и общественный строй народов Прибалтики в начале XIII века*. Таллин, 1969, с. 13.

valdovo žemės nuosavybės samprata. Valdovas turėjo išskirtinę teisę disponuoti jų plotais, dalinti savo pavaldiniams¹²⁴.

1 iliustracija – LDK ir Prūsijos pasienio dykra XVI a.¹²⁵.

Tai buvo vienas iš akstinių šalies vidinės kolonizacijos plėtrai, kuri itin išsibėgėjo XVI a. Negyvenamas teritorijas verčiant dirbamos žemės plotais, keitėsi „archainė“ dykrų masyvų, o drauge ir gyvenviečių struktūra. Antai 1561 m. valdovo laiške Jurbarko ir kitų karališkų girių girininkui

Martynui rašoma, kad Žemaitijos bajorai jam skundėsi, jog šis draudžia naudotis miškų plotais prie Nemuno ir Nevėžio upių, kuriais jie „nuo seno“ naudojosi. Liepta atsižvelgti į skundą ir nedaryti jiems skriaudų¹²⁶.

2. Ūkis, gyvenvietė, kaimas, dvaras

Baltų gyvenviečių teritorijų plotai buvo įvairių dydžių. Prieštaringuose įvairiakalbiuose šaltiniuose pasitaiko, jog tas pats toponimas apibrėžiamas teritorinėmis sąvokomis, kurių turinio sampratos skyrėsi. H. Łowmiańskis nurodė Prūsijoje paliudytus archajiškus teritorinius terminus: *polka*, *pulka*,

¹²⁴ Apie valdovo teritorijų–valstybės „nuosavybės“ sampratą žr. toliau tekste apie valdovo tėvonijos ir valstybės teritorijos sampratos klostymąsi.

¹²⁵ XVI a. antros pusės (po 1561 m.) rankraščinio žemėlapiio fragmentas, kuriame pavaizduota Palenkė, LDK ir Prūsijos pasienio dykra. Žemėlapiio autorius (nežinomas) vaizduodamas miškingą vietovę, nupiešė medį su bičių aviliu ir elnią, leisdamas suprasti, jog ten buvo svarbesni medžioklės plotai ir bitynai (VUB, RS, f. 23–135). Reikia pridurti, jog žemėlapyje pavaizduota ne tik Palenkė, bet ir platesnė LDK teritorija, pvz. Gardinas. Apie žemėlapi ir jo datavimą plačiau žr. *Alexandrowicz S. Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku (toliau – Alexandrowicz S. Mapy)// Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, r. 14, nr. 2. Warszawa, 1966, s. 296–300.

¹²⁶ VUB, RS, f. 5–C10–782, l. 1 (1561 m.). Daug archyvinių duomenų išrašų iš Dancingo archyvo apie Jurbarko girios eksploatavimą buvo sukaupęs Z. Ivinskis, in: LNMB, RS, f. 29–425.

polca ir *gau*¹²⁷. Georgas Gerullis etimologiškai aiškina sąvoką *polka*, ją lygindamas su rusėniška *pole* (lietuvių k. *laukas*), siedamas su lietuvišku atitikmeniu *pulkas*¹²⁸. Lietuvių kalbos žodyne sąvokos *pulkas* turinio aiškinimas: *sambūris, žmonių būrys, visuma (žymi visumą)*¹²⁹. V. Žulkus, remdamasis Reihardo Wenskaus išvadomis, sąvoką *pulka* laiko skoliniu iš germanų *fulca*, kuri įprasmino teritoriją, aprėpusią skirtingos sampratos mažesnes teritorijas¹³⁰.

Sąvoką *gau* W. Conze aiškina atitinkant teritoriją su pilimi, kurios plotas 80 (150)–200 km²¹³¹. Iš esmės ši teritorija plotu prilygsta sąvokai *valsčius*, o kalbant apie pilį – apygarda su jos priklausiniais. Tokie prieštaringi tyrėjų vertinimai bei sąvokų sampratų liudijimai skirtingo konteksto šaltiniuose iškelia probleminius klausimus, į kuriuos ne visada galima rasti atitinkamus atsakymus, leidžiančius suvokti gyvenviečių struktūrą. Dalis sąvokų sampratų yra istorikų interpretacijų pasekmė. Dėl šaltinių stokos ir negausaus istorikų įdirbio šia tema sudėtinga ieškoti bendro vardiklio. Mėginant suvokti to meto gyvenamų teritorijų struktūros logiką, reikia suprasti, kad gyvenviečių sambūriai nuolat kito, ypač valstybės kūrimosi proceso metu. Gyvenviečių struktūrą kūrė socialinių santykių raida teritorijoje. Valstybės kūrimas, jos teritorijos susidarymas buvo politinių, socialių santykių kaitos procesas¹³².

Istoriografijoje autoriai, rašydami apie archaines gyvenvietes, to meto individualų namą – ūkinį vienetą vadina *sodyba*, o sodybų visumą – *sodžiumi* (pavyzdžiui, J. Jurginio, E. Gudavičiaus darbuose). Tačiau Konstantinas Jablonskis įtikina, jog XVI a. dokumentuose *sodyba* vadinta lietuviška sąvoka

¹²⁷ *Łowmiański H.* Studja nad początkami, t. 2, s. 137.

¹²⁸ *Gerullis G.* Die altpreußischen Ortsnamen gesammelt und sprachlich behandelt. Berlin–Leipzig, 1922, S. 137.

¹²⁹ Lietuvių kalbos žodynas (toliau – LKŽ), t. 10. Vilnius, 1976, p. 880–881: pvz. „Galvijai, žmonės kad supunla į vieną vietą, pasidaro pulkas“; „Kai aš vienas, tai aš daug pasakyčiau, ale kaip pulke, tai nežinau“; „Pulko lazda (krivulė)“.

¹³⁰ *Žulkus V.* Kuršių kaimai XI–XV a.// Lietuvos archeologija, t. 18. Vilnius, 1999, p. 136; *Wenskus R.* Kleinverbände und Kleinräume bei den Prußen des Samlandes// Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter. Hrsg. *Patze H.* Sigmaringen, 1986, S. 267–276.

¹³¹ *Conze W.* Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen. Deutschen und der Osten. Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen. Bd. 15. Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weißrußland. Leipzig, 1940, Teil. 1, S.18–19.

¹³² *Žr. Gawlas S.* O kształt zjednoczonego Królestwa (toliau – *Gawlas S.* O kształt zjednoczonego Królestwa). Warszawa, 2000, s. 7–16.

– *sėdėjimas*. Lietuvos Metrikos dokumente – 1500 m. privilegija valdovas suteikė Jonui Košcui Godutiškio dvarą – rašoma: „*што около того дворца сядят* (čia ir toliau paryškimas – T. Č.), *со вѣсимъ с тымъ, што тыи люди дякол и податеи намъ даували <...>*“¹³³. K. Jablonskis pateikė savo tyrinėjimų pavyzdžius: „*Dominus Zorawski dedit Petro altariste quoddam suum arum ... circa aream dictam Muczsa Ssedeymas et quoddam pratum suum dictum Virsnys <...>*“ (1515 m. Maišiagala, Vilniaus vaivadija)¹³⁴; „*на сядяимо мне, Яну Новицкому [...] На Куелевщине на сядеимо пану Михолаю (Новицкому) кгрунту орого вымероно [...] При том же лесе сядеимъ Нетковских <...>*“ (1585 m. Jelna, Lydos pavietas)¹³⁵; „*Другая нива называема врочищомъ по литовьску Моцкосъ Сседеимас <...>*“ (1595 m. (1596?) Gaižuva, Vilkijos valsčius)¹³⁶. Tai įrodo, jog sąvoka *sėdėjimas* vadinta to meto gyvenama *sodyba-ūkis*. Tuo tarpu *sėdėjimų* grupę – gyvenvietę tarsi būtų galima vadinti *sėdija*. Šaltiniuose randama sąvoka *pasėdis (nocedu)*, renkant mokesčius ir duokles buvo lankomos *sėdėjimų* gyvenvietės. Lietuvių kalbos žodyne yra sąvokų, kurių žodžio šaknis atitinka sąvokos *sėdėjimas* šaknį: *nausėdai* – naujakurių gyvenama vieta; *nausėdija* – naujai apgyvendinama teritorija; *nausėdystė* – naujai apgyvendinta teritorija¹³⁷. Vis tik matyti, kad *sėdėjimo* terminas randamas XVI a. šaltiniuose, o kokie adekvatūs pastarajam terminai naudoti iki tol, pasakyti sunku. 1340 m. Pamedės teisyne minimi ūkininkai – vokiečių k. „*der wirte*“¹³⁸. Regis, atitinkamai kiekvieno jų sodybą reikėtų vadinti *ūkiu*. Todėl šiame tyrime,

¹³³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6, nr. 351, p. 228–229 (1500 m.).

¹³⁴ LMA VB, RS, f. 256–297, l. 136.

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ Ibid. Taip pat žr. *Jablonskis K.* Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje, d. 1 (toliau – *Jablonskis K.* Lietuviški žodžiai). Kaunas 1941, p. 210: „*Продали... ниву, прозываемую Ясовичов Сседеимас... а третьею ниву прозываемую врочищом Под Мишкалем недалеко Ясевичов сседеима* (1601 m., Vaiguva, Užvenčio valsčius)“; p. 77 – „*через селищю Воиткового сседеима*“ (1600 m. Gedikėnai, Tverų valsčius). Analogiška sąvokos *sėdėti* samprata nurodyta Lietuvių kalbos žodyne (5 reikšmė). Žr. LKŽ, t. 12. Vilnius, 1981, p. 282–283. Dėl įdomumo galima paminėti XVI a. viduryje per LDK keliavusio imperatoriaus pasiuntinio Zigmunto Herberšteino pateiktas žinias apie žemaičių namus. Rašoma, jog tai buvo žemas ir ilgas pastatas, kurio viduryje kurenta ugnis, o šiame name kartu su žmonėmis gyveno ir gyvuliai. Žr. *Сигизмунд Герберштейн.* Записки о Московии (toliau – *Сигизмунд Герберштейн.* Записки о Московии). Перевод Малеина И. А., Назаренко В. А. Москва, 1988, с. 195.

¹³⁷ Žr. LKŽ, t. 8. Vilnius, 1970, p. 593.

¹³⁸ *Пащото В. Т.* Помезания, с. 122 (1340 m.).

įvardijant šeimos gyvenamą ūkinį vieneta, taikomas jau tapęs įprastu *ūkio* terminas, o jų grupę atitiktų abstraktus nūdienos terminas – *gyvenvietė*, nes taip įprastas kitas dabartinis *kaimo* terminas, kaip aptariama toliau tekste, kurį laiką turėjo kitą sampratą.

Keltinas klausimas – koku būdu formavosi archainės gyvenvietės? H. Łowmiański skiria tris IX–XII a. gyvenviečių raidos fazes: a) seniausia – vyravęs vienkiemio tipo *ūkis*, susidaręs iškertant „sala“ miške; b) irstant gimininei bendruomenei susidaro *ūkių* grupė; c) įtvirtinta gyvenvietė¹³⁹. Vadinasi, iškirto miško „saloje“ pirmiausiai įsikuria šeima, ji gausėja ir nebetelpa viename „name“ – plečiasi ir taip vienas *ūkis* virsta grupine *ūkių* gyvenvieta. Pasak E. Gudavičiaus, *ūki* sudarė individualus namas – atskiras *ūkis* – baltų alodo vienetas¹⁴⁰. *Ūkių* grupė yra *lauko* bendruomenės žemdirbių gyvenvietė, užstatyta žmonių namais (*ūkais*) su priklausomais arimais, pievomis ir bendro naudojimo naudmenomis (žr. 2 iliustraciją)¹⁴¹. Apie grupinės *ūkių* gyvenvietės gyventojų skaičių nežinoma, bet 1340 m. Pamedės teisyne minima, jog teisme kaltinant bendruomenę, reikalinga 12 *ūkių* šeiminių priesaika, ir pažymima, kad jei tokių *ūkių* šeiminių yra daugiau, gali prisiekti ir jie, bet jei trūksta iki 12, priesaikai reikia kviestis iš kitur: „*Ist das der wirte mynner sind dann zwelffe, so sollen sie andere nemen, das yr zwelff werden, vnd schweren. Ist das yr mehr sind dan XII, also vil als yr ist, so sollen sie alle sweren mit eigener handt <...>*“¹⁴². Vadinasi, Prūsijoje gyvenvietę sudarė apie 12 *ūkių*, bet reikia pažymėti, kad prūsiškos teritorijos buvo kur kas tankiau apgyvendintos, ypač Semba, nei lietuviškos. Be to, riteriai buvo įgyvendinę griežtai struktūrinį teritorijos valdymą. Tuo tarpu

¹³⁹ Plačiau žr. Łowmiański H. Przyczynki do kwestji najstarszych kształtów wsi litewskiej. Wilno, 1930, s. 4–15.

¹⁴⁰ Gudavičius E. Baltų alodo raida// Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A. 1979, t. 4 (69), p. 95–103. Apie pastatus, jų konstrukcijas žr. Daugudis V. Gyvenvietės ir pastatai// Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII a., d. 1. Red. Kulikauskienė–Volkaitė R. Vilnius, 1978, p. 14–34; Аналс Ф. Я. Развитие Латгальского жилища IX–X вв. и опыт реконструкции// Проблемы изучения древнего домостроительства в VIII–XIV вв. в Северо-Западной части СССР. Рига, 1983, с. 3–8; Лысенк Ф. П. Деревяное строительство IX–XIII вв. на территории Беларуси// Civitas et castrum ad mare Balticum. Baltijos archeologijas un vēstures problēmas dzelzs laikmetā un viduslaikos. Rīga, 2002, p. 289–313.

¹⁴¹ Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 1, s. 95. Jurginis J. Baudžiovos įsigalėjimas Lietuvoje (toliau – Jurginis J. Baudžiovos įsigalėjimas). Vilnius, 1962, p. 113.

¹⁴² Паушто В. Т. Помезания, с. 122 (1340 м.).

Hermanas Vartbergietis pasakoja, jog riterių karo žygio į Lietuvą metu, Gaižuvoje nusiaubus dvi gyvenvietės (lotynų k.– *duo rura*), iš jų išsivaryta dvidešimt arklių ir devyni jaučiai¹⁴³. Ginantis nuo pavojų gyventojai statydavosi gynybinius įtvirtinimus, taip sukurdami įtvirtintą gyvenvietę¹⁴⁴. Pasak J. Jurginio, XIII a. karų su Vokiečių ordinu laikotarpiu paribio (arčiausiai Ordino) lietuviškose žemėse dažnai minimos įtvirtintos, gynybai pritaikytos gyvenvietės, o nutolusiose ir saugesnėse žemėse – dažniau pavieniai *ūkiai*¹⁴⁵. Platesnio masto įtvirtinimų statybos reikalavo atitinkamų bendruomenės resursų, antra vertus, buvo reikalinga tam tikra organizacinė vadovybė. 1340 m. Pamedės teisyne minimi turtingesniųjų namai aptverti tvoromis su vartais, kurie taip pat buvo sudėtiniai gyvenviečių vienetai¹⁴⁶. Tokių *ūkių* šeimnininkai neabejotinai savo socialiniu statusu buvo iškilę labiau už kitus gyventojus. Šaltiniuose pasitvirtintys *ūkiai* vadinti *kiemais-kaimais*.

XIII–XIV a. šaltiniuose randami vietovardžiai, kurių kilmė siejasi su sąvoka *kaimas*. Dokumentuose apie XIII a. Prūsiją minima: „*in terra Kayme in villa, que Sansilas appellatur <...> (1261 m.)*“; „*usque ad viam versus Cayme <...> (1274 m.)*“; 1299 m. Ordino dokumente kalbama apie turinčius atvykti asmenis iš tam tikrų vietovių tarp jų ir „*De Caym: Philppus, Theodricus, Palstok, Gedute <...>*“¹⁴⁷. Petras Dusburgietis mini *Kaimą* Sembos valsčiuje – „*territoria [...] Caym <...> (1254 m.)*“, o Žemaitijos teritorijoje stiprią pilį, vadinamą Kymelis (Kiemelis) – „*castrum firmum dictum Kymel <...> (1295 m.)*“¹⁴⁸. Vygandas Marburgietis taip pat mini Kaimus: „*Tertis pars, jussu regis transeundo flumen Tacte et intrant terram Kaymem <...> (1352 m.)*“; „*quam pagani vastabant et properant redire ad reger ad loca statuta, quai Kynstut stetit in Kaymen, Algerd in terra Labiow <...>*“

¹⁴³ Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae// SRP, Bd. 2, S. 97 (1370 m.): „*Item commendator de Ragniten navigio ascendens cum C de suis contra Letwinos percussit duo rura com hominibus utriusque sexus in terra Gesow, cepitque XX equos et IX boves <...>*“.

¹⁴⁴ Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 1, s. 96.

¹⁴⁵ Jurginis J. Baudžiaivos išsigalėjimas, p. 79.

¹⁴⁶ Пауцмо В. Т. Помезания, с. 130 (1340 m.): „*Wer es, das einer beclagt würde umb haussucheng, man hett ym seinen zawn oder seine Thör zuhawen mit frevel <...>*“.

¹⁴⁷ PU, hrsg. Seraphim A. Aken, 1961, Bd. 1 (2), nr. 145, S. 122 (1261 m.); nr. 322, S. 218 (1274 m.); nr. 718, S. 449 (1299 m.).

¹⁴⁸ Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie// SRP, Bd. 1, S. 91 (1254 m.); S. 162 (1295 m.).

(1352 m.)¹⁴⁹. Jis nurodo: „*įsiveržia į Kaimo žemę (apylinkę), kurią išdegina ir t. t., kaip sakyta, žudo, ir išsiunčia į [savo] tėvynę 500 belaisvių <...>*“¹⁵⁰. Šiais atvejais sąvoka *Kaimas* yra ir toponimas. Žinomi ir sudurtinių žodžių kaip *Aukaimis*, *Tverkaimis*, *Kabykaym*, *Vierdakaymen* ir kiti toponimai, kurie siejasi su sąvoka *kaimas*¹⁵¹. 1430 m. Vytauto dokumente minima pilis netoli Naugarduko – „*item castrum cui nomen **Heymi**, item quedam loca dicta Lisczyza <...>*“¹⁵², veikiausiai čia yra iškraipytas pavadinimas – *Kaimi* arba *Kaimis*. Neabejotinai šis žodis yra lietuviškas, bet jo sampratos turinys (toponimika), kaip rodo pavyzdžiai, gali žymėti pilį, žemę ar kitokią teritoriją. Istoriofrafijoje įprastai ši sąvoka siejama su kitomis kalbomis parašytuose šaltiniuose naudojamais terminais, kurių vertimas atitinka mūsų laikų sąvoką *kaimas*.

Šaltiniuose (ypač XIII–XIV a.) didikų bei valdovo gyvenvietės arba gyvenvietėje esantis, savo statusu išsiskiriantis, *ūkis* vadintas įvairiomis sąvokomis: lotynų k. *villa*, *curia*, vokiečių k. *dorf*, *hof*, rusėnų k. *село*. Tačiau pastebimas jų sampratų skirtumas: *villa* – *kaimas*, o *curia* – *rezidencinis centras*, pastarosios „rangas“ aukštesnis. Tokias išvadas leidžia daryti LDK valdovų bažnyčių fundacijos ir joms dovanojami *kaimai* (*villa*), kurie, kaip rodo dokumentai, buvo *dvarų* (*curia*) priklausiniai¹⁵³. Taip pat ir *dorf* – atitinkantis *villa*, o *hof* – *curia*, pastarojo atžvilgiu *dorf* – *villa* buvo priklausiniai¹⁵⁴. Vadinas: *villa* – *dorf* – lietuvių k. *kaimas*, *kiemas*, o *curia* –

¹⁴⁹ Wigand von Marburg. Cronica nova Prutenica// SRP, Bd. 2, S. 517–518 (1352 m.); S. 519 (1352 m.).

¹⁵⁰ Ibid., S. 518 (1352 m.): „*intrans terram Kaymen quam comburunt etc. ut supra occidunt et 500 captivos mittentes ad patriam <...>*“.

¹⁵¹ Jurginis J. Baudžiavos įsigalėjimas, p. 112.

¹⁵² Codex epistolaris saeculi decimi quinti (toliau – CEXV, Lewicki A. T. 2). Ed. Lewicki A. T. 2, Kroków, 1891, nr. 179, s. 238 (1430 m.).

¹⁵³ Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilnensis (1387–1468), t. 1, z. 1 (toliau – CDEC necnon dioeceseos Vilnensis (1387–1468), t. 1, z. 1). Wyd. Fijałek J., Semkowicz W. Kraków, 1932, s. 157 (1435 m.): „*damus, atribuimus et incorporamus villam norstram Rykoyni dictam in districtu Mednicensi sitam cum kuria dicte ville <...>*“.

¹⁵⁴ Plačiau žr. Rösener W. Hof// Lexikon des Mittelalters, Bd. 5. München und Zürich, 1991, S. 66–67; Hellmann M. Dorf. Baltische Länder, Großfürstentum Lithauen // ibid., Bd. 3, 1995, S. 1301.

hof reikėtų versti į lietuvių k. *dvaras*¹⁵⁵. 1509 m. Žygimantui Senajam dovanojant Leipalingio dvarą Pervalko valsčiuje Jonui Bogdanavičiui Sapiegai minima: „*cum omnibus et singulis curiis alias dworcy domibusque <...>*“¹⁵⁶. Tuo tarpu, pasak A. Dubonio, XVI a. terminas *dvaras* sinonimiškai vartotas su terminu *kiemas*¹⁵⁷.

Petras Dusburgietis XIII a. mini Lietuvoje šventu laikytą Romainiu kaimą: „*villam dictam Romene, que secundum ritus eorum sacra fuit <...>*“¹⁵⁸. Pasak Hermanno Vartbergiečio, 1362 m. riteriai karo žygio į Kauną metu perėjo šventą *Sethen kaimą*¹⁵⁹. Vygandas Marburgietis nurodo, jog „*contra castrum Girdow, ubi 4 villas bonas annihilabant <...>*“¹⁶⁰, o 1370 m. antpuolio į Lietuvą metu „*pedester intrant ibidem quandem villam, in quam interfectum est capitaneum et alii plures et 50 captivati <...>*“¹⁶¹. Petras Dusburgietis nurodo *kaimą* Semboje, Bečių valsčiuje, kuris galėjo surinkti 500 karių¹⁶². Kita vertus, šaltiniuose minimi konkrečiam valdytojui priklausę *kaimai (kiemai)*: „*[riteriai] tres villas regis Lethowinorum incenderundo <...>*“ (1306 m.); „*intrauerunt habitationem cuiusdam nobilius et potentis viri dicti Sudargi, et eam cum villis circumjacentibus in cinerem redegerunt, uxorem ipsius et liberos et familiam cum multis aliis mulieribus et parvulis ceperunt <...>*“ (1317 m.)¹⁶³. Priklausomi *kaimai* minimi ir Wegeberichtuose: *Skirgailos kiemas (Swirgalendorf)*, *Darudėno kiemas (Darudendorf)*, „*Uoginto kiemas,*

¹⁵⁵ Slaviška sąvoka, kurios vertimas į lietuvių k. – *kiemas, kaimas*. Šaltiniuose, ypač rusėniškuose, ši sąvoka įprasmina atitinkamą „rezidenciją“, valdžios centro sampratą, nei kad gyvenvietę.

¹⁵⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 108, p. 166 (1509 m.).

¹⁵⁷ Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų tinklo susiformavimas XIII–XIV a. (toliau – Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų) // Lietuvos dvarai–praeitis, dabartis ir ateitis. Konferencijos medžiaga, Vilnius, 2001, p. 5.

¹⁵⁸ Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie // SRP, Bd. 1, S. 159 (1294–1300 m.).

¹⁵⁹ Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae / Ibid., Bd. 2, S. 81 (1362 m.): „*ad villum Sethen, que dicitur sancta <...>*“.

¹⁶⁰ Wigand von Marburg. Cronica nova Prutenica // Ibid., S. 508 (1347 m.); *ibid.*, S. 542–543 (1364 m.): „*ubi in silva vasta inveniunt populus de tribus villis, qui illuc de dicta terra [Varluva] fugerant. [...] sic fugitivo de prima villa ad paludem et vepres, unde villa est combusta <...>*“; S. 566 (1370 m.): „*in villa Rudow <...>*“.

¹⁶¹ *Ibid.*, S. 570 (1370 m.).

¹⁶² Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie // Ibid., Bd. 1. Leipzig, 1861, S. 108 (XIII a. 7 dešimtmetis): „*territorium dictum Bethen, in quo homines feroces habitabant, et adeo potentes, quod de una villa quingenti viri ad bellum habiles poterant procedere <...>*“.

¹⁶³ *Ibid.*, S. 171–172 (1306 m.); S. 183 (1317 m.).

kuriame Mileikos brolis gyvena <...>“; Sidaro *kiemas (Syderndorf)* ir kiti¹⁶⁴. Galima daryti išvadą, jog šie *kaimai (kiemai)* buvo kelių tipų: didiko kiemas, kuriame gyveno jis pats ir kuriame buvo jo tarnai bei nelaisvieji; tam tikros gyventojų bendruomenės gyvenvietė, numanomai turėjusi savo valdytoją ar priklausiusi tam tikrai pilies apygardai¹⁶⁵. Tarp pastarųjų pavyzdžių minėtas „*tres villas regis Lethowinorum incenderundo <...>*“¹⁶⁶, valdovo kiemai. Tačiau Wegeberichtuose jie vadinami vokiška *hof* sąvoka, neatitinkančia lotyniškos *villa*, o tapatinamą su lotyniška sąvoka *curia*: „*Thudeniskin ij (1,5 – T. Č.) mile in des konigs hoff <...>*“¹⁶⁷; „*koniges höff bis czu Lepone [...]* *Ponnäv des koniges hoff [...]* *Nampnaythen ouch des koniges hoff [...]* *Rudemyn des koniges hoff [...]* *koniges hoff czü Cannewa [...]* *bis czü Eszrenye in des koniges hoff <...>*“¹⁶⁸. Kitais atvejais: „*von Medenikin czu Thudeniski ij (1,5) mile czu des konigs hofe; von dannen czu Asmen ouch indes des koniges hoff iij (2,5) mile; von Asmen czu Bytiskin des konigs dorf* (išskirta – T. Č.) *iij (2,5) mile, von dannen czu Crawin [...]* *vor in Andrewshoff ij (1,5) mile <...>*“¹⁶⁹. Matyti, jog ne visada valdovo kiemai vadinti *hof*, bet ir *dorf*, o jo pavaldinių kiemai ne tik *dorf*, bet ir *hof*. Hermanas Vartbergietis mini *dvarus*: „*magister expeditionem ad terram infidelium Sameithorum ad curias Mazeiken Windeikenque <...>*“ (1332 m.)¹⁷⁰. Vygandas Marburgietis teigia, kad 1365 m. karo žygio į Lietuvą metu prie Nevėžio buvo aptiktas bajoro Ivano *dvaras*, į kurį gyventojai bėgo slėptis, bet jis buvo sudegintas¹⁷¹. Taip pat ir LDK

¹⁶⁴ *Die littauischen Wegeberichte*// Ibid., Bd. 2, S. 692 (XIV a. pabaiga), S. 694 (1385 m.): „*Vgintendorfe, do Mileikin brudir wonet <...>*“; S. 695 (XIV a. pabaiga).

¹⁶⁵ Analogijos buvo pas germanus: a) villa – kaimas, b) villa – ūkis (su teritorija – valda, leidžiančia prasimaityti), žr. Грацианский Н. П. К толкованию термина villa в Салической правде// Академия Наук Союза ССР Институт истории. Средние века. Москва, 1946, в. 2, с. 73–81.

¹⁶⁶ *Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie* // SRP, Bd. 1, S. 171–172 (1306 m.).

¹⁶⁷ *Die littauischen Wegeberichte* // Ibid., Bd. 2, S. 696.

¹⁶⁸ Ibid., S. 699–700, s. 702: „*czu Waysilischken in des koninges hoff <...>*“, taip pat S. 703–704, 706–707; S. 705: „*czu Kymont Rasanenhoff ij myle <...>*“ – kitoj vietoje jau „*die dritte czu Kymundsdorf <...>*“ – S. 706.

¹⁶⁹ Ibid., S. 700; S. 704: „*ouch Andrusken hoff [...]* *czu Dolletitsch des koniges hoff im lande czu Nowgarthen <...>*“.

¹⁷⁰ *Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae*// SRP, Bd. 2, S. 66 (1332 m.).

¹⁷¹ *Wigand von Marburg. Cronica nova Prutenica*// Ibid., S. 552: „*intrans tandem curiam cuiusdam bayoris nomine Ywan juxta flumen Nowosen, in quo erat vadum, juxta quod exercitus stetit, dictusque Ywan per filium clamore magno a marschalko peccit curiam suam salvari, ut marschalkus in ea in kreditu possit hospitari [...]* *Tandem pagani, audito huiusmodi responso, festinant ad curiam sperantes evadere <...>*“.

valdovų rezidencijos, arba politiniai centrai, dažnai apibrėžiami kaip *dvaras* (*curia*). Antai Gedimino laikais jau 1323 m. gegužės 26 d. sąvoka *dvaras* – rezidencija pradėta tapatinti su tam tikra „sostinės“ samprata: „*in civitate nostra regia dicta Vilna* <...>“¹⁷². Nors pavartota lotyniška „miesto“ sąvoka (*civitas*), tačiau aišku, kad surašytame laiške turima omenyje valdovo *dvaras*. Wegeberichtuose minint valdovo dvarus yra nurodomas *kiemas*, kuris turėjo *Dvario* pavadinimą: „*czu Perlay in des koningis hof* [...] *in de koningis dorf Dwaris* <...>“¹⁷³.

Pasak H. Łowmiańskio, prūsų visuomenėje iškilę turtingieji *nobiliai* turėjo „rezidencijas“ – *kaimus* – „dvarus“ (*hof, curiae, habitaciones nobilium*)¹⁷⁴. Jie buvo tėvoniniai centrai. Panašiai ir XIII–XIV a. Lietuvoje: bajoro *ūkį* – *kaimą* sudarė jo namai su jam priklausančiais žmonėmis, aptvertas tvora, į jį patenkama pro vienus arba dvejus vartus (*vnd iclich dorf has ij toer*)¹⁷⁵. Beje, Ordino kelių aprašymuose dažnai pabrėžiami *kaimo* vartai – „*Baptų kiemas (dvaras), kuris turi didelius vartus* <...>“¹⁷⁶, tai rodo, jog jie buvo įtvirtinti ir riteriams buvo svarbu žinoti ruošiantis juos plėsti. Wegeberichtuose minimi atstumai tarp *kiemų* dažniausiai 0,5–2,5 mylios¹⁷⁷.

J. Jurginis pateikė įdomų sąvokos *kaimas* turinio raidos aiškinimą, kurį galima pristatyti. Minėta, jog daugelis gyvenamų teritorinių vienetų, veikiamų socialinių ir politinių aplinkybių, teritoriškai „sumažėdavo“ arba „išsiplėsdavo“. Tą patį reikia suprasti ir kalbant apie *kaimus* – didikų *ūkius*. Anot J. Jurginio, sąvoka *villa* šaltiniuose kartais kaitaliojama su *castrum* (pilis), greta *villa* šaltiniuose randama ir *villula* (kaimelis)¹⁷⁸. Jo aiškinimu, *kaimas (kiemas)* artimai susijęs su kita sąvoka, vadinamąja *vieše* (viešėti,

¹⁷² Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans (toliau – Chartularium Lithuaniae res gestas). Gedimino laišakai. Parengė Rowell S. C. Vilnius, 2003, p. 64 (1323 m.).

¹⁷³ *Die littauischen Wegeberichte*// SRP, Bd. 2, S. 700–701.

¹⁷⁴ Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 1, s. 292.

¹⁷⁵ *Die littauischen Wegeberichte*// SRP, Bd. 2, S. 681 (1394 m.): „*czu Baptindorf; in demselbin dorfe syn sechs gesinde, vnd das dorf lyt us die linke hant; wen man obir den vort kumpt, so lyt Grugelndorf ouch j (0,5 – T. Č.) mile von deme vorte vf die rechte hand wert vnd hot viij gesinde; so lyt Kebendorf j vierteil wegis vom vorte gerichte vs vnd hot v. gesinde, rume damerow vnd herte, vnd iclich dorf has ij toer* <...>“.

¹⁷⁶ *Ibid.*, S. 687 (1395 m.): „*czu Bapten dem dorffe vun hat vort eyn gros tor* <...>“.

¹⁷⁷ *Ibid.*, S. 687 (1395 m.); S. 695 (1385 m.). Atvejai minimi valstybės branduolyje.

¹⁷⁸ *Jurginis J.* Baudžiaivos išsigalėjimas, p. 122–123.

lankytis, eiti į kiemą), *kiemui* ir *viešei* bendras viešėjimo ir kieminėjimo bruožas (žr. 2 iliustracija)¹⁷⁹. Lenkų kalboje *siola* (adekvatus rusėnų k. *село*) išnyko, bet liko *wieś*, *wieśniak* (kaimietis, kaip ir dabartinėje baltarusių k.) ir tapo bendriniu žodžiu, įvardijančiu žemdirbių gyvenvietę – kaimą šiuolaikine prasme¹⁸⁰. Tuo tarpu XII–XIII a. šaltiniuose, parašytuose rusėnų kalba, lietuvių žemėse minimi du skirtingi objektai – *весь* ir *село*, kur pastaroji sąvoka atitinka didiko ar kunigaikščio „dvarą-namus“ – *kaimą*¹⁸¹. Todėl J. Jurginio manymu, *vieše* galėjo vadintis žemdirbių gyvenvietė, susigrupavusi aplink piliakalnį dar iki valstybinio laikotarpio¹⁸². *Ūkių* sambūriai atsirado pasikeitus gyvenviečių formai, apleidžiant piliakalnius – slėptuves. Kita vertus, reikia pastebėti, jog toliau aptariamai *lauko*, *valsčiaus*, *pilies* sąvokų atvejai leis suprasti, kad žemių dez/integracinio proceso metu iškilę karo vadai, kunigaikščiai kontroliuodavo ne tik šalia pilies, bet ir nuo jos nutolusias bei į pilies *apygardą* patekusias gyvenvietes. Iš J. Jurginio svarstymų išplaukia, kad iki susidarant valstybei ir atsirandant stambiajai žemėvaldai, *vieše* vadinta gimininės bendruomenės gyvenvietė. Šiuo atveju tikėtina, kad šios sąvokos turinį suponavo *viešpaties* (valdovo) egzistavimas ir jo įtaka gyventojams apskritai, nes priešingu atveju lieka neaiški *ūkių* grupių, *laukų* ir kitos sampratos. Tai neprieštaruoja E. Gudavičiaus teiginiui, jog genčių žemių kunigaikščių valdžia buvo paveldima, jie vykdė reprezentacinę žemių funkciją, bet aukščiausia žemės nuosavybė dar nebuvo įgavusi realios išraiškos surenkamų rentų pavidalu¹⁸³. Vadinasi, vietos bendruomenių *viešpačių* (genčių aristokratų) viešėjimo funkciją jiems pavaldžiose bendruomenėse (*viešėse*) perėmė susikūrusios valstybės monarchas, kuris valdė keliaudamas ir lankydamasis *viešpačių kiemuose*, kurie buvo vietos didikų (pačių *viešpačių*)

¹⁷⁹ Ibid., p. 112.

¹⁸⁰ Ibid., p. 113.

¹⁸¹ Ibid.

¹⁸² Ibid., p. 114.

¹⁸³ *Gudavičius E.* Mindaugas, p. 138; *Gudavičius E.* Aukščiausia žemės nuosavybė „barbarinėje“ Lietuvoje, in: *Edvardas Gudavičius Lietuvos europėjimo keliais* (toliau – Lietuvos europėjimo keliais). Sud. *Bumblauskas A., Petrauskas R.* Vilnius, 2002, p. 112–123.

tėvonių centrai, o taip pat ir savo paties (valdovo) įsteigtuose *kiemuose*¹⁸⁴. Monarchas keliaudamas valdė „savo“ teritoriją ir rinko mokesčius. Bajoro *kiemas* buvo prievolinis vienetas. Kaip teigia A. Dubonis, *kiemas* ir kieminėjimas buvo valstybės kūrimosi laikų reiškinys, kai monarchas didino, plėtė ir integravo valstybę, faktiškai savo domeną (dvarą, valstybinių žemių plotą)¹⁸⁵. Naujasis *viešpats* – didysis kunigaikštis arba jo vietininkas (tijūnas), perėmęs šią valdžios priemonę iš genčių vadų, vėliau ją „gražino“; tuomet, kai susiklostė pareigybių sistema – vietos valdžios pareigybės tapo iš esmės paveldimos¹⁸⁶. R. Petrausko tyrimai rodo, kad XIV a. pabaigoje–XV a. didikai, kad ir turėję pareigybes, kitu laiku valdydavo ir savo valdas, jas lankydami – keliaudami po jas¹⁸⁷. Tai rodo sąlygas, kurios leido egzistuoti susiklosčiusiai archainei gyvenviečių ir žemėvaldos struktūrai¹⁸⁸.

3. *Pilis*

Istoriografijoje pilių ištakos siejamos su piliakalniais. Pasak Andros Simniškytės-Strimaitienės, Sėlos žemės archeologiniai tyrimai rodo, kad VI–VII a. Sėloje buvo susiformavę piliakalnio-slėptuvės su nemažomis papėdžių gyvenvietėmis kompleksai¹⁸⁹. Tačiau kartu egzistavo ir atviro tipo gyvenvietės, kurios neturėjo įtvirtinto piliakalnio. 1253 m. Ordino Kuršo padalinime minimos pilių apygardos: „*De castellatura* (išskirta – T. Č.) *Poys: terra Twartiniki* <...>“ ir kitoje to paties dokumento vietoje: „*De castellatura Poys: Negelite* <...>“¹⁹⁰. Dokumentas rodo, kad pilių apygardos viena su kita

¹⁸⁴ Panašią nuomonę žr. *Gudavičius E.* Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas ir jo atspindėjimas I Lietuvos Statute (1529 m.) (toliau – *Gudavičius E.* Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas). Daktaro disertacija. Vilnius, 1971, VUB, RS, f. 76–1437, p. 154.

¹⁸⁵ *Dubonis A.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų, p. 5.

¹⁸⁶ Apie pareigybių paveldėjimą žr. *Petrauskas R.* Ponas savo žemėje: Lietuvos pareigūnai XIV a. pabaigoje – XV a. amžiuje// Lietuvos istorijos metraštis 2001/1. Vilnius, 2002, p. 9–28.

¹⁸⁷ *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė, p. 141–152.

¹⁸⁸ Antai, Bychovco kronikoje liudijama, kad skiriant naują Žemaitijos seniūną, Jonas Goštautas patarė Kazimierui juo paskirti Kontautą, nes, neva, dabar ten valdąs jo giminaitis. Tai žymi lokalinės bendruomenės teritorijos organizavimo „senovinius principus“, in: ПСРЛ. Списокъ Быховца, т. 17, С.-Петербургъ, 1907, с. 538.

¹⁸⁹ *Simniškytė A.* Sėlos kraštas VI/VII–XII/XIV amžiais: teritorinė struktūra ir hierarchija// Lietuvos archeologija, t. 27. 2005, p. 33.

¹⁹⁰ LUB, hrsg. *Bunge F. G.* Bd. 1, Reval, 1853, nr. 249, S. 327 (1253 m.).

ribodavosi: „*Si vero in distinctionibus terminorum inter terras et terras, castellaturas et castellaturas <...>*“¹⁹¹. Prie pilių minimi papiliai. Petras Dusburgietis pasakodamas apie Putvės pilies papilio sugriovimo ir atstatymo atvejį, nurodo: „*buvo atstatytas minėtas papilys, o jame sukrauti visi grūdai bei javai <...>*“¹⁹². H. Łowmiański nurodo, jog egzistavo mažosios ir didžiosios pilių apygardos¹⁹³.

Be lokalinės pilių reikšmės, jų raidą įtakojo „išorės“ ir valstybės kūrimosi veiksniai. Petras Dusburgietis pasakoja, kad 1291 m. Ordino karo žygio metu, pasiekus Kolainių pilį, ją rado tuščią, dėl to ją sudegino ir toliau traukė Junigedos valsčiaus link¹⁹⁴. Pilis veikiausiai buvo apleista dėl kraštą alinusių Ordino antpuolių. Vygandas Marburgietis pasakoja, kad 1364 m. Ordino karo žygio metu Varlupos gyventojai buvo pasislėpę miške: „*procedunt ductu in terram Warlow, ubi in silva vasta inveniunt populum de tribus villis, qui illuc deducta terra fugerant [...] post hec duxit eos in locum, in quo invenerunt fugitivos paganos <...>*“¹⁹⁵. Tuo tarpu Wegeberichtų duomenimis, Karšuvos gyventojai subėgo slėptis į pilį¹⁹⁶. Pasak G. Zabielos, XII–XIV a. piliakalnių-slėptuvių žinoma nedaug, šaltiniuose dažnai minima, kad žmonės slėpėsi giriose, pelkėse, bet tuo metu vyravusios medinės pilys savo reikšmės neprarado¹⁹⁷. Tačiau egzistavusių piliakalnių nykimo procesas pastebimas¹⁹⁸. Kuriantis Lietuvos valstybei, iš gentinės teritorinės organizacinės struktūros palaiptiui pereita į valstybinę. Neabejotinai šis procesas struktūriškai keitė teritorijoje susiklosčiusią lokalinės valdžios sampratą. Pilių statyba privalėjo

¹⁹¹ Ibid., S. 328.

¹⁹² *Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie* // SRP, Bd. 1, S. 174: „*reedificato jam preurbio predicto cum omnia blada et segetes recondite essent in eo <...>*“.

¹⁹³ *Łowmiański H. Studja nad początkami*, t. 2, s. 106.

¹⁹⁴ *Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie* // SRP, Bd. 1, S. 154: „*transeuntes castrum Colaynam, et inveniētes ipsum vacuum combusserunt. Quo facto procedentes territorium Junigede <...>*“.

Beje, kaip nurodoma, jos vietoje lietuviai pastatė medinę pilį 1291 m., laikotarpiu tarp vadinamų Grabnyčių – Vasario 2 d. iki Velykų, apytiksliai per 2–3 mėnesius. Žr. Ibid., S.154–155.

¹⁹⁵ *Wigand von Marburg. Cronica nova Prutenica* // SRP, Bd. 2, S. 542–543.

¹⁹⁶ *Die littauischen Wegeberichte* // SRP. Bd. 2, S. 678 (1385 m.): „*vnd czü Karsov do findet man ein hüs, do das lant alle czü flüget <...>*“.

¹⁹⁷ Plačiau žr. *Zabiela G. Piliakalniai–slėptuvės* // Lietuvos archeologija, t. 21. 2001, p. 399–410; *Zabiela G. Lietuvos medinės pilys (toliau – Zabiela G. Lietuvos medinės pilys)*. Vilnius, 1995, p. 54.

¹⁹⁸ Žr. *Zabiela G. Piliakalnių likimas Lietuvos valstybės susidarymo išvakarėse* // *Lituanistica*, 1991, nr. 4 (8), p. 22–42.

pereiti į aukščiausio žemės savininko – monarcho kompetenciją ir tapti jo regalija, nes fortifikaciniai įrengimai buvo valdžios ir teritorijų užkariavimo priemonė. Vygandas Marburgietis mini 1389 m. LDK valdovo įsakymą žmonėms slėptis pilyje¹⁹⁹. Vykstant valstybės integraciniam procesui valdovas griaudavo konkurentų pilis²⁰⁰, nes pilys buvo viena pagrindinių galios sklaidos teritorijoje ir jos išlaikymo priemonė. Petras Dusburgietis Ordino atsikėlimą į Prūsijos teritoriją ir išitvirtinimą joje apibūdina taip: „*introitus sui in terram Prussie gentes [...] edificantes in eis plures municiones, civitates et castra* (išskirta – T. Č.) <...>“²⁰¹. Iš pradžių riteriai atimdavo iš prūsų jų pilaites ir jomis naudodavosi kol pasistatydindavo modernesnes savašias. Andris Caune, nagrinėdamas XIII–XVI a. Vokiečių ordino pilių tipus, daro išvadą, kad jų statybos tipai (medinės, gynybinės, mūrinės, rezidencinės, pritaikytos puolimams ar ilgalaikiam išikūrimui) priklausė nuo politinių realijų masto teritorijoje²⁰². Iš pradžių užgrobiamą teritoriją, joje išitvirtinant (pirmiausiai kariams), o eliminavus vietos pasipriešinimą ir pavojus (itvirtinus taiką), ji būdavo kolonizuojama valdžiai palankiais taikiais gyventojais²⁰³. Tai buvo naujos teritorinės struktūros kūrimo procesas²⁰⁴. Lietuvoje būtent su valstybės susiformavimu siejama XIII–XIV a. sandūroje pastatyta pilių gynybinė sistema prie Nemuno atremti Ordino puolimą²⁰⁵. Tai buvo strateginiai forpostai, kurių statybomis rūpinosi valdovas, nes tokio masto statybos buvo įmanomos tik egzistuojant tam tikrai politinei organizacijai. Bychovco kronikoje pasakojama,

¹⁹⁹ *Wigand von Marburg*. Cronica nova Prutenica// SRP, Bd. 2, S. 609 (1382 m.): „*Terram tamen unam intrant, que etiam fuit avisata, ita quod iussu regis populus mobilia sua bona portabat ad castram* <...>“.

²⁰⁰ *Zabiela G.* Lietuvos medinės pilys, p. 170–171; *Ivinskis Z.* Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ekonominė politika savo dvaruose iki XVI amžiaus pusės (toliau – *Ivinskis Z.* Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ekonominė politika)// Lietuvos praeitis, t. 1. Red. *Stakauskas J.* Kaunas, 1940, p. 27.

²⁰¹ *Petri de Dusburg*. Cronica terre Prussie// SRP, Bd. 1, S. 22.

²⁰² *Caune A.* Der Bauablauf der deutschen Burgen in Semgallen im 13–16 Jahrhundert// *Archeologia Lituana*, t. 7 2006, p. 235–241.

²⁰³ Išsamus pavyzdys – Klaipėdos pilies ir jos apygardos kūrimas, apibrėžiant ją ribomis. Tai neblogai atsiskleidžia 1253 m. Ordino pareigūnų laiške. Žr. *Codex diplomaticus Prussicus* (toliau – *Codex diplomaticus Prussicus*), hrsg. *Voigt J.* Bd. 1. Königsberg, 1836, nr. 91, S. 83–91 (1253 m.).

²⁰⁴ Nors kiek konceptuliai senstelėjusiame Evaldo Mugurevičiaus darbe, galima rasti konkrečių pilies ir gyvenviečių raidos struktūros raidos vertinimų, žr. *Мугуревич С. Э.* Замки и сельские поселения в средневековой Ливонии (по археологическим материалам и песненным сведениям Латвии конца XII–середины XVI века). Москва, 1983.

²⁰⁵ Žr. *Nikžentaitis A.* Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių, p. 51–63. *Urban W.* The Prussian–Lithuanian frontier of 1242, p. 5–18.

kad Jogailai nebūnant Lietuvoje, į ją įsiveržė Polocko kunigaikštis Andrius su Livonijos riteriais, nusiaubė daug gyvenviečių, bet pilių nepajėgė užimti, ir, kaip galima suprasti, tai buvo viena svarbiausių priežasčių, vertusi grįžti atgal²⁰⁶. Vytauto skunde prieš Jogailą ir Skirgailą liudijama, kad kai Kęstutis užėmė Vilnių ir „išvarė“ Jaunutį, „visi krašto žmonės prisidėjo prie jo, ir visos pilys pasidavė <...>“²⁰⁷, po to rašoma, kad pilis pasidalino Kęstutis su Algirdu. 1398 m. Ldk Vytauto žygio į Rytus prieš totorius metu Dniepro žiotyse buvo pastatyta tvirtovė – „Šv. Jono pilis“²⁰⁸, nes tai buvo priemonė palaikyti „naujos“ valdžios ilgalaikiškumą²⁰⁹. Panašiai kalbama ir apie Ordino pasienio pilis 1398 m. susitarime su Vytautu, kuris jas turėjo padėti pastatyti²¹⁰. Analogiška pilių funkcija pastebima ir XVI a. Pasak Olego Malčenkos, XVI a. pilys ir tvirtovės buvo ypač svarbios ukrainietiškosiose LDK teritorijose, nes reikėjo gyventojus apsaugoti nuo totorių anpuolių, dėl to pilys daugiausiai statytos pasienyje²¹¹. Pastarojo autoriaus pastebėjimas iškelia prielaidas, jos LDK rytinėse žemėse teritorializacijos procesas buvo vėlesnis nei vakarinėje šalies teritorijos dalyje²¹².

Pasak G. Zabelos, XIV a. Lietuvos teritorijoje medinių pilių sumažėjo, liko apie kelias dešimtis, naujose vietose pradėta statyti mūrinės²¹³.

²⁰⁶ ПСРЛ. Списокъ Быховца, т. 17, с. 510: „Hradom ze Litowskim niczoho ne sotworysza, y paki swoia si wozwratyszasia <...>“.

²⁰⁷ Alminauskis K. Vytauto skundas (toliau – Alminauskis K. Vytauto skundas)// Archyvm Philologicum, 8, 1939, p. 216.

²⁰⁸ Johann von Posilge. Annalista Thorun// SRP. Bd. 3, Leipzig, 1866, S. 222 (1398 m.): „und buwete eyn hus of den Nepper das flys, und die lant dorumb irgobin sich im. Das hus wart gebuwet wochen, nud his dis hus Sente Johannesburg <...>“. Apie Vytauto pilių statybą Žemaitijoje žr. ibid., S. 278 (1405 m.), S. 291 (1407 m.), S. 300 (1409 m.).

²⁰⁹ Apie pilis ir jų funkcijas Viduramžių Europoje žr. Chatelain A. Châteaux forts et féodalité en Ile-de-France, du XI ème au XIII ème siècle. Ed. Créer, 1983; Gondoin W. S. Châteaux forts–assiéger et fortifier au Moyen Âge. Éd. Cheminements, 2005.

²¹⁰ LUB, Bd. 4, nr. 1470, S. 206 (1398 m.): „Vytautas turi įsipareigoti ordinui padėti pastatyti dvi ar tris pilis tose vietose, kurios ponui didžiajam magistrui atrodyt tam labiausiai tinkamos. Tos pilys turi būti prie anksčiau parašytų sienų ir likti ordinui amžinai <...>“.

²¹¹ Malczenko O. Wykorzystanie wczesnośredniowiecznych grodzisk na terenach południowo-wschodnich województw Ukrainiskich dla budownictwa zamkowego w ciągu XV–XVI w.// Zamki i dwór w Średniowieczu od XI do XV wieku. Red. Wiesiołowski J. Poznań, 2001, s. 69–73.

²¹² Žr. Čelkis T. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys ir delimitacijos procedūra XIV–XVI a. amžiuje (toliau – Čelkis T. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys)// Lietuvos istorijos studijos, t. 25. 2010, p. 30.

²¹³ Zabiela G. Lietuvos medinės pilys, p. 177, 180. Apie pilių statybą derinant mūrą ir medį: Zabiela G. Nuo medinės prie mūrinės pilies (Motai Europoje ir Lietuvoje)// Lietuvos pilių archeologija. Sud. Genys J., Žulkus V. Klaipėda, 2001, p. 11–41. Apie medines pilis, jų konstrukcijas dabartinėje Baltarusijos teritorijoje žr. Колединский Л. Деревянные сооружения в городах Беларуси XIV–

R. Petrauskas teigia, kad XIV a. LDK pilys statomos jau tik valdovo regalijos pagrindu, jam leidus²¹⁴. Jos funkcionavo labiau kaip buvusios gentinės teritorinės bendruomenės centrai ir nebeatitiko valstybinės teritorijos realijų – jas keitė valdovo pilys, pritaikytos valstybės teritorijos valdymui ir gynybai. Pilys buvo valdovo nuosavybė ir valdomos monarcho vietininkų (arba vasalų). Jose būdavo karių įgulos, apie kurias Petras Dusburgietis rašė: „*karalius kuriai nors piliai saugoti skiria tam tikrą skaičių ginkluotų vyrų, sakykime, vieno mėnesio ar ilgesniam laikotarpiui, kuriam suėjus, jie išeina, o į jų vietą į sargybą ateina kiti minėtos sargybos eiti* <...>“²¹⁵.

Pilys valstybės struktūros kūrimo kontekste buvo valdžios sklaidos priemonė. Mokesčius valdovas rinkdavo savo kiemuose, kurie funkcionavo paraleliai su didikų kiemais, tik valdovas buvo stambiausias kiemininkas²¹⁶. Ilgainiui dalį didikų kiemų ir pilių valdovas nusavindavo, kai kuriais atvejais nusavintų kiemų vietose statė savo pilis. Valdovui pavaldų centrą išlaikydavo pilies apygardos. XIV–XV a. dokumentuose minimi pilių ir kiemų arimai, varžos, ūkiniai pastatai²¹⁷. Pasak Z. Ivinskio, prie valdovo pilies, arba kiemo, atsirasdavo veiklos centras – dvaras, todėl iki sunykstant daugumai pilių, jos netapatintos su dvaru (kiemu)²¹⁸. Anot A. Dubonio, ilgainiui susikūrusioje valstybėje pilis formavosi kaip tam tikros teritorijos-apygardos administracinis centras²¹⁹. 1386 m. Jogaila, dalyvaujant ir Vytautui, suteikė Ostrogo pilį

XVII вв. По археологическим данным// Civitas et castrum ad mare Balticum. Baltijos archeologijas un vēstures problēmas dzelzs laikmetā un viduslaikos. Rīga, 2002, p. 266–287.

²¹⁴ Žr. Petrauskas R. Socialiniai pokyčiai Lietuvoje valstybės formavimosi laikotarpiu (toliau – Petrauskas R. Socialiniai pokyčiai// Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste. Sud. Petrauskas R. Vilnius, 2008, p. 176–180. 1387 m. privilegijoje nurodyta: „*castrum noui constructionem, tota terra Lithuanica vocaretur* <...>“, in: Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563. Wyd. Działyński T. Poznań, 1841, s. 2 (1387 m.).

²¹⁵ Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie// SRP, Bd. 1, S. 174 (apie 1307 m.): „*Rex eorum ordinat aliquos armigeros ad custodiam alicujus castrum ad terminum unius mensis vel amplius, quo completo recedunt, et alii superveniunt ad custodiam supradictam* <...>“.

²¹⁶ Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų, p. 5.

²¹⁷ Gudavičius E. Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai // Karo archyvas, t. 13. Vilnius, 1992, p. 52.

²¹⁸ Ivinskis Z. Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ekonominė politika, p. 27; Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų, p. 6. CDEC necnon dioeceseos Vilnensis (1387–1468), t. 1, z. 1, s. 208 (1445 m.): „*omnium curiarum ad castrum Pynsko* <...>“.

²¹⁹ Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai, p. 13, 72; Dubonis A. Dvaras// Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai. Vilnius, 2001, p. 151–152.

kunigaikščiui Teodorui Danilavičiui (lotynų k. *Donieloni*), matyti, kad ji buvo tam tikras apylinkių centras: „*castum ipsius Ostrog et cum districtum suo Ostroviensi, sicut pater ipsius dux Danie habuit, ad dictum castrum Ostrog pertinet istos districtus nominabimus, Corezc, Zaslav, Chlapotin, Iwany, Tristaniec, Crusnoie, Tripaie <...>*“²²⁰. 1503 m. valdovo privilegijoje liudijama, kad Mogiliovo pilis buvo centras, kuriam priklausė valsčiai: „*castelum Mohilow iuxta fluvium Dniepr situatum dedimus, donavimus [...] cum omnibus distructibus alias wlosci ad huiusmodi castellum ex antiquo spectantibus et pertinentibus, cum hominibus et eorum servitiis, laboribus necnon censibus <...>*“²²¹. 1597 m. Kobrino inventoriuje nurodyta, kad Kobrino piliai priklausė valsčius, kurį sudaro 17 kaimų (*siolo*)²²². Vadinasi, toks pilių „perskirstymas“ teritorijoje žymėjo naujos valdymo struktūros klostymąsi. Veikiausiai „senosios“ pilys galėjo nesunykti tik tuo atveju, jei jos atitiko monarcho „naujos“ valdžios ir struktūros realijas. Jei iki susikuriant valstybei „senosios“ pilys ir jų, kaip centrų, varžybos buvo gentinis teritorinio integralumo ir stambėjimo reiškinys, tai susikūrus valstybei jos galėjo funkcionuoti tik kaip monarcho valdžios priemonė.

4. Laukas

XII–XVIII a. dokumentuose randami įvairiakalbiai terminai: lotynų k. *campus*: „*vigint mansos in campo* (išskirta – T. Č.) *Bisleiden <...>*“²²³; vokiečių k. *felt, feld*: „*von der Swexten bis vf daz felt Bareykin iij (2,5 – T. Č.) mile <...>*“²²⁴; rusėnų k. *поле*: „*и светки поведили, где тыи люди идеть, то поле Старыня людеи вязовеиъкихъ под оступомъ Великого лесу пана*

²²⁰ Codex epistolaris saeculi decimi quinti (toliau – CEXV, *Sokolowski A., Szujski J. T. 1 (D. 1)*). Ed. *Sokolowski A., Szujski J. T. 1 (D. 1)*, Kroków, 1876, nr. 8, s. 8 (1386 m.).

²²¹ Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 25, nr. 117, p. 175 (1503 m.).

²²² VUB, RS, f. 4–A1742, l. 12–18 (1597 m.).

²²³ PU, hrsg. *Koepfen H., Elwert N. G. Malburg*, 1958, Bd. 3 (2), nr. 464, S. 324 (1342 m.). Laukų Prūsijoje pavyzdys.

²²⁴ *Die littauischen Wegeberichte*// SRP, Bd. 2, S. 664 (1387 m.).

Остафьевымъ <...>²²⁵; *marka* (vokiečių k.), prūsiškai – *lauks*²²⁶. Istoriofrafijoje įsitvirtinęs minėtų sąvokų vertimas į lietuvių k. – *laukas*²²⁷. H. Łowmiański *lauko* sąvoką apibrėžia taip: vientisas žemių kompleksas, susidėjęs iš gyvenviečių ir ūkių su arimais, pievomis ir bendro naudojimo naudmenomis (visiems laisvomis *almondomis*), apsuptas miškų, o visi *lauko* gyventojai buvo vienijami giminystės²²⁸. Atkreiptinas dėmesys į tai, jog šaltiniuose minimi miškai ar dykros turi pavadinimus, kurie liudija santykį su kolonizuotomis teritorijomis ir net tam tikrą mentalinę priklausomybės tradiciją²²⁹. Petras Dusburgietis mini *lauką* dykrose: „*yeniret in solitudinem ad terram Barthensem in campus dictu Woyploc* <...>²³⁰. Wegeberichtuose nurodytas 1,5 mylių atstumas tarp *laukų*: „*Vort von Maudillenvelde ij* (1,5 – T. Č.) *mile bis czu Tilgauten das veld* <...>²³¹. *Laukai* turėjo kelis kelius, prie kurių koncentruotai buvo išsidėstę ūkių sambūriai, tai buvo žemesnio statuso teritorijos *lauke*²³². Kartais į jo sąstatą įeidavo gynybiniai įtvirtinimai (įtvirtintas ūkis ar didiko kiemas), turėjo iškilusį *nobilį*²³³. *Laukas* apytiksliai apėmė apie 10 km² plotą, jame galėjo gyventi apie 20 šeimų, kitais duomenimis *laukas* yra didelis arba tankiai gyvenamas – 30–40 šeimų²³⁴. Be to, H. Łowmiański pastebi, jog kai kuriuose XII–XIV a. Vokiečių ordino

²²⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15, nr. 206, p. 269 (1531 m.). Pridurtina, kad Latvijoje buvo terminas *pagast*, lotynų k. *pagasta*, samprata atitikęs *lauką*, žr. plačiau: Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 1, s. 101.

²²⁶ Wojtkowiak J. „Pole“ jako jednostka osadniczo–terytorialna na Litwie w XVI w. (na przykładzie powiatu Wilkomirskiego) (toliau – Wojtkowiak J. „Pole“ jako jednostka osadniczo)// Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Historia, z. 11, 1971, s. 157–158.

²²⁷ Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce. Wrocław–Kraków–Warszawa, t. 2, z. 1 (9). 1959, s. 83–84; LKŽ, t. 7. Vilnius, 1966, p. 176–178: dabartiniame aiškinamajame lietuvių kalbos žodyne *laukas* yra: lygi vieta; vieta be medžių; dirbama žemė; penkta reikšmė – kaimas, sodžius.

²²⁸ Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 1, s. 107, 113.

²²⁹ Wigand von Marburg. Cronica nova Prutenica // SRP, Bd. 2, S. 554 (1366 m.): „*et procedunt per silvam Kyrmen* <...>“; *Die littauischen Wegeberichte*// ibid., Bd. 2, S. 670: „*heilin walde, der heist Asswyiote* <...>“; S. 672: „*j mile wegis heide* [...] *veld Lamisken* [...] *eynin wald Weisebow* <...>“; S. 677: „*j myle czum walde Nemaagste* <...>“; S. 678: „*veld czu Gewillen* <...>“ ir kt.

²³⁰ Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie// SRP, Bd. 1, S. 176 (1311 m.).

²³¹ *Die littauischen Wegeberichte*// SRP, Bd. 2, S. 675 (1395 m.).

²³² Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai, p. 61.

²³³ Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 1, s. 112. E. Saviščevas, kalbėdamas apie XV–XVI a. žemaičių *laukų* struktūros specifiką, juos vadina *bajoriškaisiais laukais*. Žr. Saviščevas E. Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais (toliau – Saviščevas E. Žemaitijos savivalda). Vilnius, 2010, p. 84–85.

²³⁴ Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 1, s. 114–116.

dokumentuose nurodoma, kad Lietuvoje vienoje *lauku* vadinamoje teritorijoje galėjo gyventi 50–70 ar net 150 šeimų²³⁵.

Lauko formavimosi ištakos buvo individualių ūkių grupė, kuriai plečiantis jis susidarydavo. Todėl socialinis *lauko* pagrindas buvo giminė²³⁶. Ilgainiui nuo vieno *lauko* atskilusi kolonija įsikurdavo kitur, bet ryšiai su „metropolija“ nenutrūkdavo tol, kol kolonija nevirsdavo nauju *lauku*²³⁷. Tai buvo aktualu vidinės kolonizacijos metu – XV–XVI a.²³⁸. Kita vertus, *laukai* susiformuodavo ne tik vidinės, bet ir kitų etninių grupių persikėlimų į Lietuvą metu, pavyzdžiui, XIII a. žiemgalių atsikėlimas į Lietuvą²³⁹. Stambėjantys *laukai* galėdavo transformuotis į *valsčius*. Gediminas Lesmaitis, analizuodamas Kauno pavieto *laukus*, daro išvadą, kad XVI a. antroje pusėje kai kurie *valsčiai* „nusmuko“ iki *laukų*²⁴⁰. Apie XIII–XIV a. *laukus* Lietuvoje stokojama išsamių duomenų – nėra aiški jų sudėtis, o nuo XV a. pirmos pusės iki XVI a. šaltiniuose *laukai* neminimi²⁴¹. J. Jurginio nuomone, XIII–XIV a. *laukus* reikia sieti su šaltiniuose minimais XVI a. *laukais*, tapatinant jų sampratas²⁴². XVI a. nurodant žemdirbio gyvenamą vietą, buvo nurodomas *valsčius* ir jo *laukas*²⁴³. A. Dubonis, kalbėdamas apie Lietuvoje egzistavusį valdovo tarnybinių žmonių sluoksnį – *leičius*, teigia, kad jie gyveno teritoriniuose vienetuose, kurie savo plotu buvo panašūs į *laukus*, bet po Valakų reformos (XVI a. viduryje) jų gyvenami teritoriniai vienetai pradėti vadinti *vaitijomis*, bet kai kur vadinti ir *laukais*, o jie bendrai sudarė *valsčių*²⁴⁴. Įsidėmėtina, kad tokios pat sudėties teritoriniai vienetai vadinti skirtingai priklausomai nuo jų gyventojų socialinio statuso ir prievolių valdovui.

²³⁵ Ibid., s. 116.

²³⁶ Ibid., s. 117; Lesmaitis G. XVI a. antrosios pusės Kauno pavieto lauko problematika (toliau – Lesmaitis G. XVI a. antrosios pusės Kauno pavieto lauko problematika) // Kauno istorijos metraštis, t. 3. Kaunas, 2002, p. 248. Autorius kelia hipotezę, kad *lauko* susidarymą galėjo paveikti naujos giminės formavimasis, žr. ibid., p. 249.

²³⁷ Lowmiański H. Studja nad początkami, t. 1, s. 117.

²³⁸ Ibid., s. 119–120.

²³⁹ Plačiau žr. Dubonis A. Žiemgalių imigrantai Lietuvoje (XIII a. pabaiga) // Senosios Žiemgalos istorinis ir etnokultūrinis paveldas. Vilnius, 2004, p. 87–90.

²⁴⁰ Lesmaitis G. XVI a. antrosios pusės Kauno pavieto lauko problematika, p. 248.

²⁴¹ Wojtkowiak J. „Pole“ jako jednostka osadniczo, s. 158.

²⁴² Jurginis J. Baudžiavos išgalėjimas, p. 167.

²⁴³ Ibid., p. 166.

²⁴⁴ Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai, p. 71.

Pasak H. Łowmiańskio, dokumentuose minimi panašūs į *lauką* objektai galėjo būti vadinami ir kitomis sąvokomis – *locus, provincia, terricula*, kurių bendras centras galėjo būti vadinamas *villa*, su jai priklausiusiomis žemėmis²⁴⁵. Lotyniška sąvoka *villa* – *kiemas*, arba *kaimas* – karo vado, didiko ar bajoro ūkis (namas), kuris ilgainiui pradėtas vadinti *dvaru*, o žemdirbių gyvenvietės – *kaimais* (apie tai žr. ankstesnę skyriaus dalį). Tačiau, kaip pastebi H. Łowmiańskis, dar 1711 m. Breslaujos paviete buvo gyvenvietės (Rudava, Chvastai, Sipavičiai ir kt.) vadintos *laukais*, o 1712 m. jau įvardytos *kaimais*²⁴⁶. Neaišku, dėl ko taip ilgai išsilaikė *lauko*, kaip teritorinio vieneto, samprata, kai tuo tarpu Latvijos teritorijoje adekvatūs dariniai *pagast* seniausiai išnyko²⁴⁷. Z. Wojtkowiako manymu, archainės administracijos elementas – *laukas* išsilaikė, nes pritapo prie naujos administracinės struktūros²⁴⁸. Ilgainiui formuojantis bajorijai ir jos žemėvaldai, įgyvendinant Valakų reformą, *lauko* bendruomenė neišvengiamai keitėsi. XVI a. antroje pusėje *lauką* sudarė ne tik laukininkai, bet ir bajorai²⁴⁹. 1567 m. surašant LDK kariuomenę, Ukmergės pavieto bajorai surašyti *laukais*, kas leidžia šį teritorinį vienetą matyti funkcionalių struktūriniu vienetu²⁵⁰. Pasak Z. Wojtkowiako, 1567–1607 m. Ukmergės paviete buvo 112 *laukų*²⁵¹.

5. Valsčius

Anot H. Łowmiańskio ir A. Dubonio, lotyniška sąvoka *territorium*, vokiška *das Land* atitinka vertimą *valsčius*²⁵². Tačiau šaltiniai liudija, kad ši

²⁴⁵ Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 1, s. 107.

²⁴⁶ Ibid., s. 103–104.

²⁴⁷ Ibid., s. 104.

²⁴⁸ Wojtkowiak J. „Pole“ jako jednostka osadnicza, s. 158.

²⁴⁹ Lesmaitis G. XVI a. antrosios pusės Kauno pavieto lauko problematika, p. 251. Taip pat žr. Saviščevas E. Žemaitijos savivalda, p. 84–85.

²⁵⁰ Литовская Метрика. Отд. 1, часть 3: Книги публичных дел. Переписи войска Литовского, РИБ, т. 33. Петроградъ, 1915, с. 610 „Поле Видишское“; с. 613 „Поле Шатъское“; с. 616 „Поле Нармонъское“; с. 617 „Поле Миюнское“; с. 620 „Поле Товлянское“; с. 622 „Поле Войшьконское“ ir kt. (1567).

²⁵¹ Wojtkowiak J. „Pole“ jako jednostka osadnicza, s. 162.

²⁵² Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 2, s. 139–140; Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai, p. 64. Tuo tarpu Vytenis Almonaitis vokišką *das land* į lietuvių k. verčia – *kraštas*. Žr.

sąvoka turi ir kitus atitikmenis. 1503 m. privilegijoje nurodoma: „*cum omnibus districtibus alias wlosci <...>*“²⁵³, kaip ir kitų sąvokų atvejai, jų naudojimas šaltiniuose nebuvo preciziškas.

Valsčius suvokiamas, kaip sudėtinis didesnio teritorinio vieneto – žemės dalis. Petras Dusburgietis taip ir nurodo: „*in terra Sambie, in territorio Sckoken <...>*“; „*In terra Pomesanie fuit quoddam territorium dictum Reysen <...>*“²⁵⁴. Pasak H. Łowmiańskio, *valsčių* sudarė didelė, apgyvendinta, planingai užstatyta, paprastai ne mažesnė už *lauką* teritorija (plotas svyravo nuo 80 km² iki 370 km² ir daugiau), kuri buvo tam tikros gentinės teritorijos provincija²⁵⁵. Petras Dusburgietis nurodo, kad Ordino kariuomenė, įsiveržusi į Sūduvos *valsčių* Kremeną, jame pasiklydo²⁵⁶. H. Łowmiańskis, atlikęs skaičiavimus, nustatė, kad pavyzdžiui, XIII a. Žiemgaloje buvo 29 *valsčiai*, jų bendras plotas 9000 km² – atitinkamai 1 *valsčių* sudarė apie 300 km², 6 *valsčiai* buvo po 400 km²; Žemaitijoje 32 *valsčiai* – 1 plotas apie 300 km²; Aukštaitijoje 16 *valsčių* – 1 plotas apie 370 km²²⁵⁷. 1387 m. balandžio 20 d. Jogailos privilegijoje Trakų kunigaikštystės valdytojui Skirgailai minimi *valsčiai* ir *valsčiukai* su savo centrais: „*Солницехъ и въ той волости [...]* *Мерецкая волость [...]* *Немунекъ и волостка, второй Олита и волостка, третий Пуня и волостка <...>*“²⁵⁸. Anot H. Łowmiańskio, *valsčių* dydis priklausė nuo gyventojų tankumo teritorijoje, kuo ji buvo tankiau gyvenama, tuo mažesni buvo *valsčių* plotai²⁵⁹. Vygandas Marburgietis mini viename *valsčiuje* buvus apie 1000 gyventojų: „*in terra Troppen, ad quod paganis plus quam 4000 de 4 terris confugerat <...>*“²⁶⁰. Jame didžiausia gyventojų grupė

Almonaitis V. Žemaitijos administracinės struktūros XIV pabaigoje–XV a. pradžioje bruožai// Istorija, t. 37. 1998, p. 25–32.

²⁵³ Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 25, nr. 117, p. 175 (1503 m.).

²⁵⁴ *Petri de Dusburg.* Cronica terre Prussie// SRP, Bd. 1, S. 55, 59 (1231 m.).

²⁵⁵ *Łowmiański H.* Studja nad początkami, t. 2, s. 138–139.

²⁵⁶ *Petri de Dusburg.* Cronica terre Prussie// SRP, Bd. 1, S. 142: „*exercitus dum dicum territorium intrarevellet, erravit <...>*“.

²⁵⁷ *Łowmiański H.* Studja nad początkami, t. 2, s. 139–140.

²⁵⁸ Dokumentas publikuotas Jano Jakubowskio straipsnio priede, in: *Jakubowski J.* Opis Księstwa Trockiego z r. 1387. Przyczynek do badań nad ustrojem Litwy przedchrześcijańskiej (toliau – *Jakubowski J.* Opis Księstwa Trockiego)// Przegląd Historyczny, t. 5, zes. 1. Warszawa, 1907, s. 45 (1387 m.).

²⁵⁹ *Łowmiański H.* Studja nad początkami, t. 2, s. 140.

²⁶⁰ *Wigand von Marburg.* Cronica nova Prutenica// SRP, Bd. 2, S. 488.

buvo giminė, gyvenusi vienoje centruotoje bendruomenėje – *lauke*, bet ši aplinkybė netrukdė *valsčiuje* būti ir kitokioms gyventojų grupėms (pvz., kolonistams)²⁶¹. Į tokį giminės sąstatą galėjo įeiti ir tos pačios giminės asmenų grupės, gyvenusios toli viena nuo kitos (kitame *lauke*), nes kolonizuojant teritoriją giminių atšakos išsikeldavo. Pasak H. Łowmiańskio, *valsčiuje* vieną tokią grupę sudarydavo vidutiniškai 30–40 šeimų (150–200 asmenų)²⁶². Vėlesnis 1538 m. dokumentas leidžia suprasti, jog Upytės *valsčiuje* buvo apie 30 tokių ūkių²⁶³. *Valsčiaus* teritorijoje galėjo būti keletas arba keliolika giminių. 1567 m. kariuomenės surašymo duomenimis, Kauno pavietą sudarė 7 *valsčiai*, kuriuose gyveno 77 giminės²⁶⁴. Tuo tarpu G. Lesmaičio skaičiavimu, XVI a. Kauno paviete buvo apie 83 *laukai*²⁶⁵. Tokias bendruomenes vienijo ūkiniai interesai ir tam tikri tarp *valsčių* besimezgantys politiniai ryšiai²⁶⁶. *Valsčių* H. Łowmiańskis laiko teritorinės organizacijos pradžia²⁶⁷. Petras Dusburgietis, pasakodamas apie Kresmenos valsčių Sūduvoje, mini jame turtingą ir galingą vadą (seniūną) Skomantą²⁶⁸.

Istoriografijoje vyrauja nuomonė, kad *valsčiai* buvo didžiųjų genčių *žemių* sandaros dalys. Geras to pavyzdys yra 1253 m. Kuršo dalybų tarp Rygos arkivyskupo ir Livonijos ordino aktas. Iš jo matyti, kad Kuršo teritoriją sudarė žemės: „*Curonia dividendas [...] videlicet Ceclis, Dovzare, Megowe, Pilsaten, et terram, quae est inter Scrunden et Semigalliam <...>*“, o kiekviena jų dar susidėjo atskirai iš gyvenviečių, pavyzdžiui, Ceklis: „*pars de Ceclis: Garde, Embare, Pomenie, Zegere, Grumste, Newarie, Vitwizen, Duzonie, Alyleyde, Leypiasseme, Pretziwe, Eycayswe, Cartine, Sare, Garisda,*

²⁶¹ Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 2, s. 140.

²⁶² Ibid.

²⁶³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1536–1539). Užrašymų knyga 20. Parengė Ragauskienė R., Antanavičius D. Vilnius, 2009, nr. 128, p. 195–196 (1538 m.).

²⁶⁴ Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 2, s. 141.

²⁶⁵ Lesmaitis G. XVI a. antrosios pusės Kauno pavieto lauko problematika, p. 247.

²⁶⁶ Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 2, s. 141.

²⁶⁷ Ibid., s. 141, 144.

²⁶⁸ Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie// SRP, Bd. 1, S. 142–143: „*viri Scumandi, capitanei dicti territorii [...] potens fuit et dives in territorio [...] cessit de terra sua cum tota familia et amicis ad terram Russie <...>*“; Sudūvos Kimenavos valsčiaus vadu minimas Gedetas (*Jedetus*), in: ibid., S. 145–146.

Pregetwe <...>²⁶⁹. Nepaisant H. Łowmiańskiego rekonstruoto bendro *valsčiaus* vaizdinio, kuris čia išdėstytas, A. Dubonis pastebi, jog *valsčiai* ir *žemės* didėdavo arba mažėdavo, vienas kitą integruodavo, juose egzistavo ir gana autonominiai dariniai²⁷⁰. M. Liubavskis ir J. Jurginis nurodo, kad aktuose galima aptikti *valsčių valsčiuje*²⁷¹. Pasak A. Dubonio, XV a. iki *valsčiaus* dydžio „susitraukė“ XIII a. buvusi stipri žemaitiška Karšuvos žemė²⁷². Jau minėtoje 1387 m. Jogailos privilegijoje Trakų kunigaikštystei nurodyti *valsčiai* ir *valsčiukai*. Beje, 1391 m. Jogailos dokumentas rodo, jog *valsčiumi* buvo disponuojama kaip vienetu – valdovas Vilniaus katedrai suteikė Strešino valsčių (*distructum nostrum Strzeschyn*), kuris iki to priklausė *Georgius dictus Toloczko*²⁷³. J. Jurginis skiria *valsčių plačiąja* ir *siaurąja* prasmėmis, siaurąja prasme jis *valsčiumi* vadina valdovo kaimui (kiemui), arba piliai, priklausančius žemdirbius, kurie sudarė to kaimo, arba pilies, prievolinių administracinių vienetą²⁷⁴. Tačiau, kalbant apie pilį, kuo toks valsčiukas skiriasi nuo jau minėtos *pilies apygardos*, kurios minimos dar XIII a. dokumentuose? Reikia įvertinti, jog pilis buvo „lengviau“ kintantis struktūrinis vienetas (pvz., sunaikinus pilį), nei apgyvendinta teritorija, kurioje vyravo giminytės ryšiai. Tokie sąvokų įprasminimų persipynimai vienalaikiuose ir ne vienalaikiuose šaltiniuose įneša neaiškumų. Teritorinių vienetų sampratų raidą žymi jų, kaip „gyvų organizmų“, susidedančių iš lokalių bendruomenių, socialinių ir politinių santykių pokyčius. Tiek mikro, tiek makro lygio politiniai procesai formavo tokių teritorijų struktūrą. Dėl šios priežasties teritoriniuose vienetuose ir tarp teritorinių vienetų nuolat vyko integraciniai ir dezintegraciniai procesai.

²⁶⁹ LUB, Bd. 1, nr. 249, S. 327 (1253 m.). Apie teritorinę struktūrą taip pat: *ibid.*, nr. 540, S. 672 (1291 m.). Panašią struktūrą rodo ir kitas XIII a. Kuršo žemių dalybų tarp Rygos arkivyskupo ir Livonijos ordino dokumentas. Minimos 5 žemės, kurių kiekvianą sudaro atskiri vienetai, pvz. Bardavos žemę sudaro 24 smulkesni vienetai, in: LVVA, f. 5561, apr. 2, byla 4, l. 1 (XVI a. padarytas XIII a. dokumento nuorašas).

²⁷⁰ *Dubonis A.* Raseinių administracinė, politinė ir socialinė raida XIII–XVI a. I p. (toliau – *Dubonis A.* Raseinių administracinė) // *Žemaičių žemė*, nr. 1–2 (50–51). 2006, p. 18.

²⁷¹ *Любаевский К. М.* Областное деление, с. 72; *Jurginis J.* Baudžiovos įsigalėjimas, p. 168.

²⁷² *Dubonis A.* Kelios Lietuvos istorinės geografijos, p. 17.

²⁷³ CDEC necnon dioeceseos Vihensis (1387–1468), t. 1 (z. 1). 1932, nr. 20, s. 35 (1391 m.).

²⁷⁴ Žr. plačiau: *Jurginis J.* Baudžiovos įsigalėjimas, p. 168–169.

Tokią supratimo logiką siūlo A. Dubonis²⁷⁵. Tą rodo ir rašytiniai šaltiniai: 1390 m. Ordinui pasirašius sutartį su žemaičiais, ją sudarė 32 žemaičių atstovai iš 7 didesnių teritorinių vienetų²⁷⁶. Alodinėje gentinėje struktūroje teritorijos neabejotinai jungdavosi, buvo saistomos iškilusių kunigaikščių, didikų ir jų giminių interesų. Pasak R. Petrausko, į Prūsiją pabėgę lietuviai kilmingieji ten gaudavo ne vienodas žemes: 1321 m. Manstas gavo 25 žagres žemės, o paprastieji bajorai tenkindavosi 1–3 žagrėmis, panašios apimties plotus gaudavo ir XV a. pradžios pabėgėliai²⁷⁷. Autorius pateikia ir kitus XIV–XV a. pavyzdžius, kurie rodo, jog didikai turėdavo ne vieną valdą, kas iš esmės rodo, kad natūraliai didikų žemėvalda galėdavo stiprėti arba silpnėti vieniems išskylant, kitiems sunykstant. Viena vertus šis procesas vyko mikro lygmeniu, genčių vidinėje archainėje struktūroje. Teritorijos unifikuodavosi ir skaldydavosi, iškilę centrai su kunigaikščiais priešakyje nustelbdavo smunkančius priklausomai nuo giminių interesų.

Kitas dalykas buvo valstybinių struktūrų klostymasis ir jų įtvirtinimas teritorijoje. Pasak A. Dubonio, stiprėjant Ordino pavojui, Lietuvos valdovas XIV a. suformavo (sukūrė) Aukštaičių valsčių su pilimi²⁷⁸. Tas pat pasakytina apie atbėgančių baltų genčių kolonistų ir valdovo leičių įkurdinimą tam tikrose teritorijos dalyse²⁷⁹. Janas Jakubowski nurodo, kad Trakų kunigaikštystės aprašyme minimas Bobruisko valsčius kituose XV–XVI a. šaltiniuose būdavo dalinamas į dvi dalis po vieną Trakų ir Vilniaus kunigaikštystėms, o 1387 m. privilegijoje jis visas priskirtas Trakų kunigaikštystei²⁸⁰. Kaip teigia A. Dubonis, valdovui priklausiusių *valsčių* centrais buvo valdovo kiemai (kaimai)/ dvarai²⁸¹. Šiuo atveju reikia kelti klausimą, ar tuose *valsčiuose* arba jų junginiuose valdovo kiemai buvo tokie patys (lokalizacijos prasme) kaip iki tol ar jau kiti? Kaip minėta, kalbant apie pilis, kuriantis valstybei, t. y.

²⁷⁵ Dubonis A. Raseinių administracinė, p. 18; Dubonis A. Kelios Lietuvos istorinės geografijos, p. 12–20.

²⁷⁶ CEV, nr. 67, s. 23–24 (1390 m.).

²⁷⁷ Petrauskas R. Lietuvos diduomenė, p. 126.

²⁷⁸ Dubonis A. Kelios Lietuvos istorinės geografijos, p. 17.

²⁷⁹ Žr. Ibid., p. 13–16.

²⁸⁰ Jakubowski J. Opis Księstwa Trockiego, s. 26.

²⁸¹ Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai, p. 69.

atsirandant monarchui, svarbios buvo pilys, kurios savo funkcionalumu, kaip galios sklaidos priemonė, atitiko valdovo interesus (pvz., Panemunės pilys). Jos gynė tam tikrą valstybinę teritorinę darinį. Aprūpinant išlaikymu naujas pilis, reikėjo sukurti joms priklausiusias ir jas išlaikiusias apygardas – *valsčiukus*. Todėl logiška manyti, kad koegzistavo senieji ir naujieji *valsčiai* su atitinkamai senais ir naujais centrais. Dalyje „senų“ *valsčių* monarchui nepaklusnūs valdytojai buvo pakeisti „naujais“ valdovo centrais – kiemais²⁸². Manytina, jog archainiai teritoriniai vienetai, kurie pasitarnavo ar „netrukde“ valdovo vykdytam teritorializacijos procesui, dėl to ir išliko (*laukai, valsčiai*), o *žemės* (jos ankščiau) ir *kunigaikštystės* vėliau buvo eliminuotos, nes trukdė valstybės teritorializacijai.

6. Žemė

Žemė (lotynų k. *terra*)²⁸³ buvo stambiausias gentinis teritorinis vienetas, į kurio sudėtį įėjo įvairūs mažesni teritoriniai dariniai, nors, kaip minėta, dalis jų galėjo egzistuoti šalia *žemių*. Kazimierzus Orzechowski pastebi, jog Lenkijos atveju terminas *žemė* apibrėžė ne tik vieną vienos genties teritoriją, bet ir įvardijo bendrą kad ir dešimties genčių teritoriją – *žemę* bendrai²⁸⁴. Baltų *žemės* turėjo savo ribas, kurios dažniausiai būdavo gamtiniai objektai²⁸⁵. Dėl vykusio integracinio žemių proceso *valsčius* galėdavo išsiplėsti iki *žemės* sampratos masto, lygiai taip pat pastaroji galėjo ir „susitraukti“ iki *valsčiaus*. Pasak E. Gudavičiaus, skirtingai nei kitose baltų gentyse, lietuvių *žemių* „viršūnėse“ buvo susiklosčiusi pažengusi kariaunų vadų institucija, jie, tapę žemių

²⁸² Šiuo atveju galima pateikti M. Liubavskio surastą faktą, jog šaltiniuose randami teiginiai kaip antai: „лану Ивашку Монивидовичу волость у Богдановичохъ селя“. Любавский К. М. Областное деление, с. 72.

²⁸³ Šiuo atveju aptariamas politinis sąvokos turinys.

²⁸⁴ Orzechowski K. „Terra“ w terminologi polskich źródeł do końca XIV wieku (toliau – Orzechowski K. „Terra“ w terminologi) // Czasopismo prawno–historyczne, t. 35 (2). 1983, s. 24. Autorius nurodo, kad ši sąvoka buvo universalė: politinis vienetas – žemė (gentinis ir valstybinis), techninis – dirbama žemė, gamtinis ir geografinis – žemė – miškas, dykros ir t.t., plačiau apie tai: Ibid., s. 31–54.

²⁸⁵ Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie // SRP, Bd. 1, S. 75: „transiens Wyselam navigio intravit terram Colmensem <...>“. Žinomas Sėlos žemės ribų aprašymas: LUB. Hrsg. Bunge F. G. Bd. 3, Reval, 1857, nr. 1326, S. 687 (1392 m.), to paties dokumento originalo iš Karaliaučiaus archyvo fotokopija: LMA VB, RS, f. 256–1092, l. 5.

kunigaikščiais, įtvirtino savo nuolatinę valdžią, valdė laisvuosius žemdirbius²⁸⁶. Lietuva (siauraja prasme), Deltuva, Nalšia, Upytė, Neris, žemaičių (Ceklio, Karšuvos, Medininkų, Knituvos, Šiaulių) *žemės* buvo jau ne tiek gentiniai vienetai, kiek jose iškilusių giminių su kunigaikščiais suformuoti teritoriniai vienetai, kurių pagrindu kūrėsi Lietuvos valstybė²⁸⁷. Pasak K. Orzechowskio, Lenkijoje *žemė* buvo diduomenės politinė ir visuomeninė organizacija, kurioje viskas priklausė valdančiam sluoksniui, tokios *žemės* savo struktūra buvo pranašesnės už kitokius (mažesnius) teritorinius darinius, nes jose buvo į valstybinius panašūs bendri tikslai (teismai, mokesčiai, kariuomenė)²⁸⁸. Tokia visuomenė – teritorinė korporacija buvo pranašesnė už kitas, joje klostėsi politinės struktūros gairės.

Pirma dokumentuose žemių didikų, kunigaikščių sąjunga sudaryta 1219 m. Lietuvos ir Voluinės sutartimi – žemių konfederacija, kurią sudarė 21 kunigaikštis, tarp kurių minimi 5 vyresnieji. Matoma tarpusavio hierarchija. 1390 m. žemaičių priesaikoje Ordinui ir Vytautui, kuris buvo pabėgęs į Vokiečių ordiną, dokumente išvardyti didikai iš atitinkamų teritorijų²⁸⁹, kurie priesaikoje kalba korporatyviai visos žemaičių žemės vardu – ją atstovauja ir, kas svarbiausia, laiduoja saugumą savo teritorijose²⁹⁰. Taip pat dokumente atitinkamai išskirti vyresnieji iš žemiečių, kurie kartu su Vytautu turėjo spręsti tam tikrus klausimus: *„tą reikalą turi spręsti karalius Vytautas su keturiais vyresniaisiais iš Žemaitijos krašto, kurie tam reikalui bus paskirti iš mūsų*

²⁸⁶ Gudavičius E. Mindaugas, p. 137–138.

²⁸⁷ Apie žemes plačiau žr. Lowmiański H. Studja nad początkami, t. 2, s. 82–128; Gudavičius E. Mindaugas, p. 138–176; Кулаков В. II. Земля пруссов и „Прусские земли“ // Балто-славянские исследования. Сборник научных трудов. Москва, 1987, с. 95–101.

²⁸⁸ Orzechowski K. „Terra“ w terminologii, s. 23, 25, 41. S. Russockis, nagrinėdamas čekų valstybingumo raidą, sąvoką *žemė* sieja su čekų politinės organizacijos klostymusi XIII a. Žr. Russocki S. Protoparlamentaryzm Czech do początku XV wieku. Warszawa, 1973, s. 59, 61.

²⁸⁹ CEV, nr. 67, s. 23 (1390 m., vertimas – prof. dr. R. Petrausko): *„mes žemiau surašyti, nuo viso Žemaitijos krašto, Mazbutas, Dirktėlis, Rėkutis, Jaušio sūnus, iš Medininkų krašto, Skvaibutas, Eimantas, Tyla, Daukša, Ragelis, Skutas, iš Kaltinėnų krašto, Žilpa, Pamplys, iš Knituvos krašto, Einorius, Eivildas, Einoriaus brolis, Vidas, Getas, Eikutis, Ramontas, iš Kražių krašto, Bimantas, Sungaila, Gelvonas, Surtenis, iš Viduklės krašto, Žaudys, Klausigaila, Asteika, iš Raseinių krašto, Zundys, Vilaudis, Erimas, Giniotis, Jodeika, Dramutis, iš Ariogalos krašto, viso Žemaitijos krašto vardu sutarėme su didžiuoju maršalu ir Prūsijos ponais <...>“.*

²⁹⁰ Ibid., s. 24: *„sudarėme su jais ir jie su mumis taikos sutartį, kad Prūsijos žmonės gali vykti prekybos reikalais į Žemaitiją, o mes iš Žemaitijos savo ruožtu galime keliauti per Jurbarką, per Ragainę ir per Klaipėdą į jų kraštą <...>“.*

*pusės <...>*²⁹¹. Sławomiras Gawlas savo solidžiam tyrimu, nagrinėdamas Vokiečių ordino ir Lenkijos teritorinės struktūros kūrimą, kurį lygina su Frankų ir kitais viduramžių pavyzdžiais, nurodo, kad teritorinės valdžios „prototipai“ formavosi gentinėse kunigaikštystėse²⁹². Lietuvoje, klostantis valstybės monarcho aukščiausiai žemės nuosavybei, iškilo *didžiojo kunigaikščio* (karaliaus) valdžia ir pavienės kunigaikščių valdos (*kunigaikštystės*) – senosios žemės XIV a. dokumentuose nebeminimos. Pasak Petro Dusburgiečio, Prūsijoje Ordino riteriai 1272 m. karo žygio metu prie įeigos į Natangų žemę rado pilaitę, ginamą įgulos, kurią įveikę žengė toliau naikindami valsčius ir kaimus, ir taip priverstė pasiduoti šią žemę²⁹³. Lietuvos atveju matomas pilių regalijos perėjimo valdovui atvejis. Hermanas Vartbergietis apibūdino 1348 m. Šiaulių žemės paklusnumo LDK valdovui kriterijus: *„terram Sauliam cum castris totaliter devastavit, licet essent populosa, eo quod adherere videbantur Letwinis et in prosperis eorum eos iuvare censum aliaque dando <...>“*²⁹⁴. Monarchijos įsitvirtinimas eliminavo žemių valdovus ir keitė teritorinę struktūrą. Tačiau XIV a. egzistavo dalinės kunigaikštystės, kaip Kernavės, Trakų ir kunigaikštystės rusėniškose teritorijose²⁹⁵. Anot J. Jakubowskio, 1387 m. Jogailos privilegijoje Trakų kunigaikštystei atsiskleidė jos teritorinė struktūra, kurią sudarė didesni ar mažesni valsčiai su centrais, pavyzdžiui, Lebedevo kaimui priklausė Lebedevo valsčiukas²⁹⁶. Pirmiausiai J. Jakubowskis atkreipia dėmesį į tai, jog Trakų kunigaikštystę sudarė ne tik lietuviškos, bet ir rusėniškos teritorijos²⁹⁷. Kunigaikštystės teritorijos sienų aprašymas rodo, kad ji buvo teritoriškai besiformuojantis junginys, nes išskirtos „senos“ sienos – *„по старый рубежь*

²⁹¹ Ibid.

²⁹² Gawlas S. O kształt zjednoczonego Królestwa, s. 8.

²⁹³ Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie// SRP, Bd. 1, S. 116–117 (1272 m.)

²⁹⁴ Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae// Ibid., Bd. 2, S. 75 (1348 m.).

²⁹⁵ Apie XIV a. LDK egzistavusius atskirus politinius centrus žr. Gudavičius E. Apie vadinamą „diarchiją“ Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, in: Lietuvos europėjimo keliais, p. 124–132; Gudavičius E. Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais, in: Ibid., p. 133–141.

²⁹⁶ Jakubowski J. Opis Księstwa Trockiego, s. 30.

²⁹⁷ Ibid., s. 25.

<...>²⁹⁸, kas leidžia suprasti egzistavus ir „naująsias“ jos ribas. Tai valstybės teritorijos vidinės struktūros kaitos rodiklis.

7. Pavietai, vaivadija

Pavietai ir *vaivadijos* buvo administraciniai teritoriniai vienetai, kuriais, Lenkijos pavyzdžiu buvo suskirstyta LDK teritorija 1564–1566 m. įgyvendinus teisminę-administracinę reformą. Tačiau šios teritorinės sąvokos randamos ir ankstyvesniuose šaltiniuose. I. Lappo išskiria „*senąjį pavieta*“ iki 1564–1566 m. reformos ir „*naująjį pavieta*“, kurie atsirado po reformos. Istoriko teigimu, sąvoka *pavietai* sutinkama XIV a. LDK šaltiniuose (1384 m.), kurią jis vertina kaip teritoriją vienijamą tam tikros valdžios, kuri aprėpė platesnę, nei vieno kaimo ar gyvenvietės teritoriją²⁹⁹. Remdamasis XV–XVI a. pradžios šaltiniais, jis daro išvadą, jog šia sąvoka vadinta tam tikra teritorija, į kurios sudėtį įeidavo valdovo dvarai, pilys, kurią administravo valdovo vietininkas, bet pastebi, jog pasitaiko, kad šia sąvoka įvardytas tik *dvaras*³⁰⁰. Tuo tarpu M. Liubavskis nurodo, kad 1516 m. dokumente buvo pasakyta ir taip – „*Žemaitijos pavieta, Josvainių valsčiuje*“, ir jis mano, kad taip šiuo atveju sąvoka *pavietai* pakeitė sąvoką *žemė*³⁰¹. Polocko pavieto atvejis rodo, jog XVI a. pradžioje (iki administracinės reformos) tai buvo administracinė – teismų apylinkė³⁰². XVI a. pirmos pusės dokumentuose *pavietai* minimas ir kaip tam tikras karinis – šaukimų į karo tarnybą apygardos vienetas. Pasak I. Lappo, tą liudija 1528 m. LDK kariuomenės surašymas, kuriame minimi dideli Trakų ir Vilniaus *pavietai*, o jų sudėtyje nurodomi irgi *pavietai* (mažesni) – pavietai pavietuose³⁰³. Pavyzdžiui, Vilniaus *pavieto* sudėtyje yra

²⁹⁸ Dokumentas publikuotas: Ibid., s. 45 (1387 m.).

²⁹⁹ Ланно И. И. Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия Литовско-Русский повесть и его сеймики (toliau – Ланно И. И. Литовско-Русский повесть). Юрьевъ, 1911, с. 2–3.

³⁰⁰ Ibid., с. 4–5. Литовская Метрика, т. 1, 5 книга записей, РИБ, т. 27, С. Петербург, 1910, № 61, с. 571 (1494 m.): „въ Смоленску Мартиновского двора повету <...>“; с. 592 (1494 m.): „сельца на Молохве повета Мартиновского двора <...>“.

³⁰¹ Любавский К. М. Областное деление, с. 74.

³⁰² АЮЗР, т. 1, № 42, с. 33 (1507 m.); № 47, с. 36 (1508 m.).

³⁰³ Ланно И. И. Литовско-Русский повесть, с. 7–9.

Kernavės, Maišiagalos ir Ukmergės *pavietai* arba jais vadinamos pilių apygardos. Trakų pavieto atvejis 1528 m. dokumente: „*Trakų pavietas, kuris pats turi pavietus: Kauno, Žiežmarių...<...>*“³⁰⁴. I. Lappo daro išvadą, jog sąvoka *pavietas* žymėjo tam tikroje teritorijoje vietininkų valdžią, kuri bendrai reiškė valdovo valdžią, apėmusią platesnę teritoriją³⁰⁵. Autoriaus išvadą galima praplėsti, jog ši sąvoka atspindėjo valdžios sklaidą teritorijose, bet ne kaip tam tikrą valstybinės teritorijos struktūros vienetą. Tą liudija ir PLS duomenys: „*Vilniaus vaivadijos bei Trakų vaivadijos seniūnų urėdų ir kitų vaivadų bei kaštelionių, ir kanclerystės, ir žemės maršalkystės bei dvaro maršalkystės, ir seniūnysčių, ir mūsų urėdininkų niekaip nemenkiname; kiekvienas iš jų turi savo paviete tvarkytis* (išskirta čia ir toliau – T. Č.): *teisti, rėdyti ir savo diečkus siųsti bei savo urėdais sena tvarka naudotis <...>*“³⁰⁶. Taip pat ir PLS šeštame skyriuje: „*kiekvienas mūsų vaivada ir seniūnai, ir žemės maršalka, ir dvaro maršalka, ir mūsų laikytojai, kiekvienas savo paviete, neturi mūsų valdinių kitaip teisti bei tvarkyti, tik šita rašytine teise <...>*“³⁰⁷. Vadinas, pavietas buvo ir valdovo teisinės valdžios sklaidos centras. I. Lappo, remdamasis PLS, teigia, kad pavietas šaukimo į karą atveju buvo tam tikras administracinis vienetas: „*visi mūsų valdiniai privalo karo tarnybai ne kitur rikiuotis, nei kitur asmeniškai stoti, tik po savo pavieto vėliava, kuriame paviete yra įsikūrę <...>*“³⁰⁸. Pavietas buvo valdžios karinis „centras“, į kurį rinkdavosi kariuomenė. Tačiau, kaip teigia I. Lappo, šie *pavietai* teritorijoje nebuvo pasiskirstę tolygiai, kaip įvyksta po 1564–1566 m. reformos³⁰⁹. Tą liudija ir PLS duomenys: „*ponus, kurie nesibylinėja pavietuose, turi pašaukti mūsų arba ponų [tarėjų] šaukimais prieš keturias savaites bet kokioje vietoje [...] taip pat iš tolimų žemių, tiek Kijevo, tiek ir Voluinės, Polocko, Vitebsko,*

³⁰⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (toliau – Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków). Wyd. Gorczak B. T. 3, Lwow, 1890, nr. 340, s. 321 (1528 m.)

³⁰⁵ Lanno И. И. Литовско–Русский повесть, с. 14.

³⁰⁶ PLS, 3 sk., 4 str. p. 110; 1 sk., 15 str. p. 76: „*kunigaikščiams, ponaičiams, vėliaviniams ponams ir šlėktoms: kas ramiai laikė dvarus, žmones ir žemes valdant karaliui Kazimierui [...] atėję asmeniškai pas mus, valdovą, o mums nesant – pas mūsų ponus vaivadas bei žemės ir dvaro maršalkas bei mūsų seniūnus, kas iš jų bus kuriame paviete, - ir turi iš jų leidimus paimti <...>*“; taip pat tai fiksuojama ir PLS, 6 sk., 2 str., p. 162.

³⁰⁷ Ibid., 6 sk., įvadinis str., p. 158.

³⁰⁸ Ibid., 2 sk., 1 str., p. 92.

³⁰⁹ Lanno И. И. Литовско–Русский повесть, с. 18.

*Žemaitijos, turi pašaukti prieš tuos teislaikius, taip pat prieš keturias savaites, dėl tolimo kelios. O šlėktas, kurie priklauso pavietui turi šaukti kviestiniais kokiam terminui panorės, pagal seną paprotį <...>*³¹⁰. Galima prielaida, jog tokie pavietai klostėsi valstybės branduolyje, ką liudija paskutinėje citatoje minimos „tolimos žemės“. Pasak I. Lappo, 1544 m. Bresto seime prašyta, jog vaivados, seniūnai ir kiti vietininkai bajorus teistų ne vieni, bet kartu su pavietų teisėjais ir raštininkais, kurie būtų renkami ir prisiekę; kartu teistų kunigaikščius, ponus, nagrinėtų bylas su dvasininkais, o dėl apeliacijos būtų kreipiamasi į valdovą³¹¹. Tokie prašymai išsakyti ir vėlesniuose 1547 m., 1551 m. ir 1554 m. Vilniaus seimuose, o priimti 1564–1566 m. Bielsko ir Vilniaus seime. Įgyvendinant teisminę-administracinę reforma, kuri sukūrė pavietus, kaip teritorinius vienetus su juose veikusiais teismais, juose padaugėjo pareigūnų, veikė pavietų bajorų seimeliai, buvo kariuomenės šaukimo centrai, o šią tvarką įtvirtino ALS³¹². Tai buvo „naujos“ sampratos pavietai, kurie funkcionavo kaip administraciniai vienetai. 1565–1566 m. Vilniaus seime nutarta LDK padalinti į 30 pavietų, o juos sugrupuoti į 13 vaivadijų ir Žemaičių seniūniją³¹³. Vaivadijų galėjo sudaryti 1–5 pavietai³¹⁴. Po Liublino unijos dalis žemių buvo prijungtos prie Lenkijos, dėl to liko 9 vaivadijos³¹⁵. Pavietai turėjo nustatytas ribas, kurios šiuos darinius išskyrė teritoriškai³¹⁶. Pasak I. Lappo, atribojant pavietus kilo daug neaiškumų ir ginčų dėl pavietų paribių vietovių pasiskirstymo³¹⁷.

³¹⁰ PLS, 6 sk., 3 str., p. 164 (išplėstinė redakcija).

³¹¹ *Ланно И. И.* Литовско–Русский повесть, с. 19–20. Zbior Praw Litewskich, s. 411 (1544 m.): „Naperwej szto jeste koroli jeho milosti prosili i na dali, aby panowe wojewodwe, starostowe, derżawcy, was z sudiami powetowymi i s pisarom sudili, kotorych wy, zwoliwszy sia na to, oberete, a oni pered wami prisiahu wcziniat, s kotorymi żeby panowe wojewodwe, starosty i derżawcy, kożdoho kniazia i pana i duchownych w tom powete suditi i sprawowali; a iżby po skazaniu, komuby sia kriadwa widela, wolno bylo do gospodarja jeha milosti, abo do panow rad šjem apelewati <...>“.

³¹² *Ланно И. И.* Литовско–Русский повесть, с. 57.

³¹³ *Ibid.*, с. 58.

³¹⁴ *Žr. Avižonis K.* Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais (toliau – *Avižonis K.* Bajorai valstybiniame). Kaunas, 1940, p. 190–191.

³¹⁵ *Žr. Ланно И. И.* Литовско–Русский повесть, с. 75–76.

³¹⁶ Pavietų ribų apgrąšimai: Литовская Метрика, т. 1, 7 книга публичныхъ дель, РИБ, т. 30, Юрьевъ, 1914, №. 118, с. 882–895 (be datos). Konkretų Kobryno pavieto teritorijos ir ribų raidos iki XVI a. vidurio tyrimą atliko Sewerynas Wyslouchas. *Žr. Wyslouch S.* Rozwój granic i terytorjum powiatu Kobryńskiego do połowy XVI wieku. Wilno, 1930.

³¹⁷ *Ланно И. И.* Литовско–Русский повесть, с. 69–71. Taip pat *Žr. Радаман А. А.* Да проблемы вызначэння мяжы паміж Новагародскім і Пінскім павеатамі Вялікага княства Літоўскага, Рускага

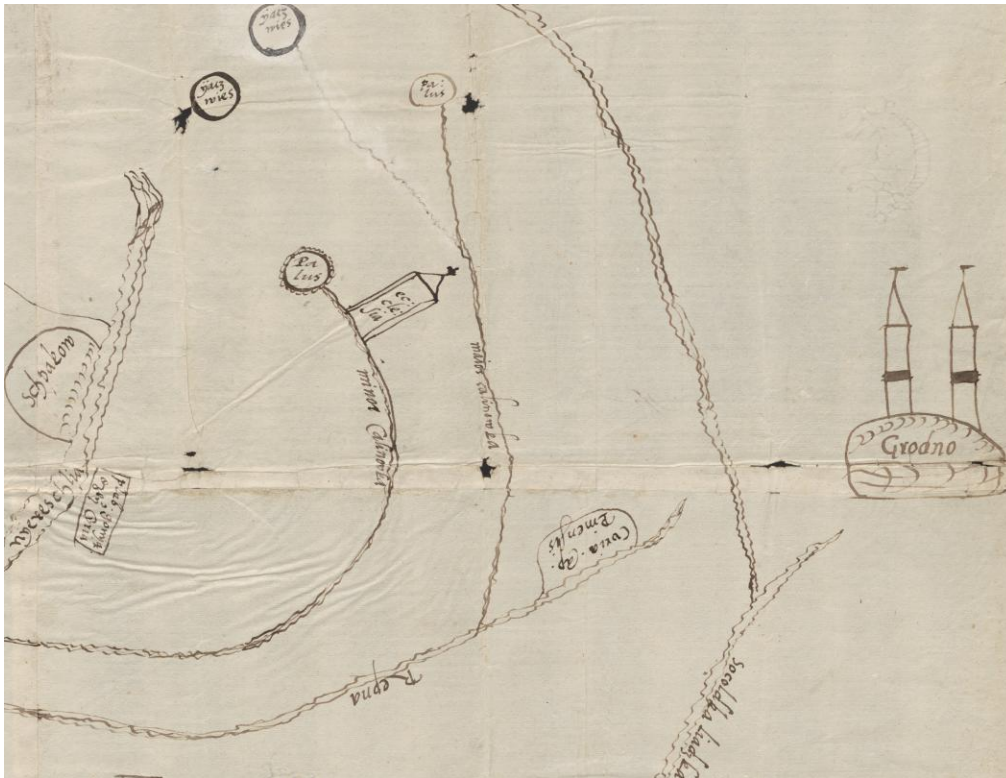
Pavietai ilgainiui sudarė didesnius administracinius junginius – *vaivadijas*. Centrinis *vaivadijos pavietas* vadintas *vaivadija*. Pasak M. Liubavskio, pirmosios Vilniaus, Trakų *vaivadijos* LDK įsteigtos 1413 m., jų daugiau atsirado XVI a. pirmoje pusėje, o likusias LDK teritorijas valdė vietininkai³¹⁸. Nuo XV a. pabaigos didesnių provincijų vietininkai virto vaivadomis, jų valdomos teritorijos – *vaivadijomis*. 1471 m. sudaryta Kijevo *vaivadija*, 1504 m. – Polocko, 1507 m. iš Trakų *vaivadijos* sudėties išskirta Naugarduko *vaivadija*, 1508 m. sudaryta Smolensko, 1511 m. – Vitebsko ir kitos *vaivadijos*. Kiekvienos *vaivadijos* priešakyje buvo vaivada ir pilininkas³¹⁹. *Vaivadijos* centriniame *paviete* buvo vaivada, kuris administravo *vaivadiją*, bet, pasak Konstantino Avižonio, jo galia labiausiai buvo veiksminga *paviete*, kuriame jis rezidavo, kiti *pavietai* buvo gana savarankiški, o labiausiai juos siejo karo tarnybos prievolė, nes vaivada buvo vyriausias karo vadas *vaivadijoje*³²⁰. Kiekvieno ne centrinio *pavieto* priešakyje buvo maršalka, centriniuose pavietuose maršalkų nebuvo, nes ten juos atitiko pilininkai. Maršalkoms (centriniuose *pavietuose* pilininkui) talkino pareigūnai, pakamariai, vėliavininkai, pilių prižiūrėtojai ir kiti pareigūnai.

і Жамайцкага ў другой палове XVI ст.// Памяць стагоддзяў на карце айчыны. Зборнік навуковых прац у гонар 70-го ддзя Міхаіла Фёдаравіча Спірыдонава. Мінск, 2007, с. 73–88.

³¹⁸ Любавский К. М. Областное деление, с. 67.

³¹⁹ Avižonis K. Vajorai valstybiniamе, p. 190–191.

³²⁰ Ibid., p. 192. Taip pat žr. Любавский К. М. Областное деление, с. 77–81.

2 iliustracija – LDK gyvenviečių struktūra netoli Gardino, XVI a. vidurio žemėlapių fragmentas³²¹.

8. Nuo valdovo tėvonijos link valstybės teritorijos sampratos

Formuojantis politinės organizacijos struktūrai, pirminis teritorijų jungimas – teritorializacija buvo archainių teritorinių vienetų konglomeratas, kurio karo vadai sudarydavo kryptingos politinės veiklos gaires³²². Iškilusio valdovo, kaip ir kitų jo sąjungininkų arba konkurentų, svarbiausias galios pagrindas buvo tėvonija. Pasak R. Petrausko, tėvonija buvo paveldima valda, kuria valdytojas naudojosi – turėjo teisę į ją, bet nuosavybės prasme ji buvo ne vien didiko nuosavybė, bet kartu egzistavo ir giminės teisės į ją³²³. Michailas Kromas, nagrinėdamas „senovės“ definicijos sampratą LDK, teigia, kad

³²¹ XVI a. vidurio rankraštinio žemėlapių fragmentas, kuriame pavaizduota Palenkė ir kitos LDK teritorijos. (VUB, RS, f. 23–132). Apie žemėlapi ir jo datavimą plačiau žr. *Alexandrowicz S. Mapy*, s. 290–294.

³²² Barbarų valstybių analogijos buvo V. Europoje. Žr. *Halphen L. Peuples et civilisation les Barbares*. Paris, 1930; *Ронин В. К. Франки, Вестготы, Лангобарды в. VI–VIII вв.: политические аспекты самосознания// Одиссей. Человек в истории, Москва, 1989, с. 60–76.*

³²³ Žr. plačiau apie tėvonijos sampratą: *Petrauskas R. Lietuvos diduomenė*, p. 117–125. Ilgainiui stiprėjanti valstybės struktūra perėmė giminės kompetencijas tėvonijos atžvilgiu. Kita vertus, valstybės atveju taip pat matyti, kad tiek po Mindaugo, tiek ir po kitų valdovų mirties kildavo vidaus kova tarp giminių dėl valdžios.

sąvokos *вотчина* ir *дедина* buvo tam tikros žemėvaldos tradicijos – „senovės“ išraiška³²⁴. Valstybės mastu valdovo tėvonijos pagrindu plėtėsi jo faktinė valdžia kitų, dažniausiai etniškai artimų, teritorijų sąskaita – formavosi domenas, kuris buvo *valdovo valstybės* teritorijos branduolys³²⁵. Tai yra analogija viduramžių Europoje egzistavusiai valstybės, kaip *valdovo nuosavybės*, sampratai³²⁶. Valstybės valdymas grįstas nuosavos teritorijos (žemės nuosavybės) valdymo tradicija. Tik ši buvo didesnė plotu ir turėjo sudėtingesnę valdymą, nei kitų didikų valdos. Pastarieji kurį laiką monarchą laikė ne tik valdovu, bet ir „kaimynu“³²⁷. Pasak E. Gudavičiaus, faktiškai valdovo galia rėmėsi aplinkos didikais, o didikai savo ruožtu rėmėsi monarchu³²⁸. Juos vienijo „sutelkta“ valdžia ir vidinė hierarchija, kuri išskyrė juos iš priešiškų bendruomenių minios. Apie karinę valdovo patikėtinių veiklą liudija Vygandas Marburgietis: 1365 m. Maišiagalos žemėje riteriai sutiko 400 lietuvių būrį, kuriam vadovavo Buškys³²⁹. R. Petrauskas nurodo, jog XIV a.

³²⁴ *Кром М.* „Старина“ как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV–начала XVII вв.) (toliau – *Кром М.* „Старина“ как категория средневекового менталитета)// *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*, т. 3. Київ, 1994, с. 80.

³²⁵ Haličo – Voluinės metraščio epizodas, kuriame pasakojama, kad Mindaugas įtvirtindamas valdžią žudė konkurentus arba juos tiesiog išvarė iš krašto, žr. in: ПСРЛ. Ипатьевская летопись, т. 2, С.-Петербург, 1908, с. 818. Būtent *domenas* buvo teritorija, kurioje pirmiausiai atsiskleisdavo išskirtinė valdovo teisių ir valdžios samprata. *Gudavičius E.* Mindaugas, p. 112–113. Europinė domeno sampratos analogija žr. *Petit-Dutaillis Ch.* La Monarchie féodale en France et en Angleterre Xe–XIIIe siècle. Paris, 1933, p. 16–17.

³²⁶ Žr. *Harding A.* Medieval Law and the Foundations of the State (toliau – *Harding A.* Medieval Law). Oxford, 2001, p. 257–263.

³²⁷ XIV a. Vokiečių ordino dokumentuose minimi *satrapai* (lotynų k. *satrapae*) – vietos didikai pavaldūs didžiajam kunigaikščiui, kurių valdžia rėmėsi alodinėmis tėvonijomis ir įtaka vietos bendruomenei. Jie pasižymėdavo tam tikru savarankiškumu. 1367 m. tarp LDK ir Ordino buvo sudaryta taikos sutartis pavadinta dalyvio – satrapo Stirpeikio vardu. LUB, hrsg. von *Bunge G. F.* Bd. 2, Reval, 1855, S. 772 (1367 m.): „*pax ducis Stirpeyken*“. Apie *satrapus* plačiau žr. *Petrauskas R.* Socialiniai pokyčiai, p. 175–180; *Baronas D.* Aukštaitija kovų su Livonijos ordinu metu (XIII–XIV a.) (toliau – *Baronas D.* Aukštaitija)// Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų. Panevėžys, 2004, p. 51–54.

³²⁸ *Gudavičius E.* Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas, p. 83.

³²⁹ *Wigand von Marburg.* Cronica nova Prutenica// SRP, Bd. 2, s. 554 (1366 m.): „*Doselbst in Masgallen hatte sich der compter von Ragnitt mit 50 pferden ettwas zu wei von dem hellen hauffen verritten, das sie vnversehens an vierhundert Littawen gerieten, derer hauptmanmit namen Busk <..>*“. R. Petrauskas mano, jog šiuo atveju kariuomenė ir jos vadas veikė su valdovo žinia (žr. *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė, p. 164). Neturint atliktų konkrečių tyrimų sunku vertinti, bet reikia manyti, kad nuo brandalio nutolusiose teritorijose–periferijose atitinkamai buvo ne tokia efektyvi centrinės valdovo valdžios samprata.

pabaigoje–XV a. gyvenusių LDK didikų dalis buvo kilusi iš senosios gentinės diduomenės³³⁰.

Pasak E. Gudavičiaus, Mindaugo iškilimas rodė susiklosčiusią monarchijos sampratą, bet jis dar nepajėgė „visur“ valdyti – rinkti duokles, nes nebuvo tiek stiprus, kad rizikuotų susipykti su savo grupuote³³¹. Tačiau valdovo autoritetas buvo iškilęs, jis turėjo teisę vesti karą³³². Haličo – Voluinės metraštyje paliudyta, kad Mindaugas savo sūnams „leido“ nukariauti – užimti rusėniškas žemes, nurodydamas: „*kiek bus užimta, laikyti sau*“³³³. Vėliau šią taisyklę pakartoto valdovo Algirdo „leidimas“ Karijotaičiams vykti į Podolę³³⁴. Mindaugas „jautė teisę“ 1253 m. aktu dovanoti teritorijas Ordinui³³⁵, 1255 m. užrašyti Sėlą, kurios lyg ir nevaldė, gal tik išplėsdavo³³⁶, o vėliau tam pačiam Ordinui užrašė žemaičius. Taikli E. Gudavičius pastaba, kad 1254 m. Mindaugas suteikė žemes Lietuvos vyskupo Kristijono aprūpinimui³³⁷, bet pastarasis nebuvo pajėgus žemėse rinkti dešimtinės mokestį, dėl to pasikvietė Kalavijuočius kaip prievartos mechanizmą³³⁸. Valdovas „atiduodamas“ žemes, kuriose jo valdžia buvo nestipri, elgėsi panašiai kaip minėtas Kristijonas, „leisdavo“ pavaldiniams savo vardu užimti žemes skirtinguose LDK regionuose ir jas valdyti³³⁹. Dauguma valdovo pavaldinių tėvonijų buvo

³³⁰ Petrauskas R. Lietuvos diduomenė, p. 54.

³³¹ Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbūdžiavinimo procesas, p. 78.

³³² Istoriografijoje yra nuomonė, jog kariaunų kūrimasis buvo vienas valstybės ištakų rodiklis. Žr. Lowmiański H. Studja nad początkami, t. 1, s. 426–434; Leonavičiūtė I. Kariaunos vaidmuo kuriantis Lietuvos valstybei// Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997, p. 475–484. Regine Beauthier yra aptarusi ankstyvųjų Viduramžių monarcho asmens savybių „portretą“, kuris rodo, jog be materialinio pranašumo, valdovai pasižymėdavo savybėmis patraukusiomis to meto didikams, tai: charizmatišku mas, pajėgumas suvaldyti „grupę“, būti galingu ir teisingu vienu metu, fizinis asmens tvirtumas, religingumas ir pn. (žr. Beauthier R. Droite et genèse de l'Etat. Bruxelles, (ed. 3) 2007, p. 24–26). Reikia manyti, kad panašiomis savybėmis išsiskirdavo ir Lietuvos monarchai.

³³³ ПСРЛ. Ипатьевская летопись, т. 2, с. 815: „*што хто приемлет себе деръжить<...>*“.
Dubonis A. Žemėvalda, p. 786.

³³⁴ ПСРЛ. Списокъ Быховца, т. 17, с. 496: „*braty z dozwoleciem welikoho kniazia Olgerda, diady swoieho, y s pomoczyiu Lieowskoiiu poszli w Podolskiju zemlu <...>*“.

³³⁵ PU, Bd. 1 (2), nr. 39, S. 35 (1253 m.).

³³⁶ Senās Latvijas vēstures avoti (toliau – SLVA). Ed. Švābe A. Rīgā, 1940, d. 2, nr. 423, p. 389–390.

³³⁷ Ibid., Rīgā, 1937, d. 1, nr. 387, p. 362.

³³⁸ Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbūdžiavinimo procesas, p. 69–70.

³³⁹ E. Gudavičius šį procesą vadina didžiojo alodo – aukščiausios žemės nuosavybės susiformavimu, Gudavičius E. Baltų alodo raida, in: Lietuvos europėjimo keliais, p. 87–99; *idem*. Baltų alodo paveldėjimas ir disponavimas juo// *ibid.*, p. 100–111. Petrauskas R. Lietuvos diduomenė, p. 126, 129.

valstybės branduolyje, tai turėjo juos artimiau saistyti su monarchu, o drauge ir kontroliuoti.

Mindaugo laikų dokumentuose pastebimos monarcho regalijų sistemos apraiškos. Pasak S. Gawlas'o, regalijos buvo susiklosčiusios kaip išskirtinės valdovo teisės, kurios jį skyrė nuo pavaldinių³⁴⁰. Viduramžių Europos analogija rodo, kad monarcho regalijos buvo teisė į dirbamas žemes, viešuosius sausumos ir vandens kelius, malūnus, pinigų kaldinimą, angarijas – prievoles, pilių statybą, karo vedimo teisę, taikos sudarymą, teisę disponuoti suteiktomis–dovanoti ir kitas, o svarbiausia buvo *niekieno žemės* regalija³⁴¹.

Mindaugas disponavo „karo vedimo“ teise, „leisdavo“ užimti ir valdyti žemes (kaip karo grobį), ką tam tikra prasme galima vadinti *leno teise*³⁴². 1253 m. Mindaugo privilegijoje Rygos miestiečiams minima, kad jie gali nevaržomai keliauti per „jo teritoriją“: „*dovanojame pilną ir amžiną teisę atvykti, būti ir grįžti per visus savo karalystės (išskirta – T. Č.) kraštus – tiek žemes, tiek vandenį, – nemokant maito ir jokių mokesčių <...>*“³⁴³. Pastarajame šaltinyje valdovo teritorija vadinama *regni nostri*. Dokumento sudarytojai ją apibrėžė to meto „politinio žodyno“ terminija. Pastebimos išskirtinės valdovo teisės į „niekieno žemes“, nes valdos apibrėžiamos ne bendrai, o skirstomos į „žemes“ ir „vandenį“³⁴⁴, minimi maitai ir mokesčiai, kuriuos privalėjo mokėti ne tik „valdovo teritorijos“ gyventojai, bet ir atvykėliai. Tai yra sampratos – *kieno teritorija, to ir teisė* (valdžia) požymiai, kurie aiškiau atsiskleidė Gedimino laikų dokumentuose³⁴⁵. Gedimino valstybės teritorijos sampratą ir

³⁴⁰ Gawlas S. O kształt zjednoczonego Królestwa, s. 19.

³⁴¹ Ibid., s. 19–21. Taip pat žr. knygos 202 nuorodą, joje pateiktus pavyzdžius.

³⁴² Tai buvo svarbi valdovo teisė, kuria jis disponavo. Viduramžių Europoje XIII a. stiprėjant centralizuotų valstybių kūrimuisi valdovų teisė skelbti „taiką“ buvo svarbus galios rodiklis. Žr. Harding A. Medieval Law, p. 79–87.

³⁴³ SLVA, d. 2, nr. 369, p. 346. Vertimas: Mindaugo knyga (toliau – Mindaugo knyga). Sud. Dubonis A. Vilnius, 2005, p. 68.

³⁴⁴ Viduramžių tarpvalstybinėje teisėje tokios teritorijos, kaip vandens telkiniai, suvokti kaip „niekieno“. Diplomatiijoje, šalių pasiuntiniams ruošiantis susitikti, dažnai susitikimams rinktasi vandenų salos, nes, to meto diplomatinės sampratoje, tai geriausiai išreikšdavo neutralios teritorijos sampratą. žr. Szweda A. Organizacja i technika dyplomacji.

³⁴⁵ Valdovo „savos“ teritorijos sampratą rodo suteiktos teisės atvykėliams. 1323 m. Livonijos ponų, Rygos miestiečių ir kt. bei Gedimino taikos ir prekybos sutartyje fiksuota, jog pastarasis svetimšaliams teikia „laisvo keliavimo“ teisę savo žemėse. Jei svetimšalis patirtų nuostolius ar kitokią skriaudą, reikia suprasti iš svetimšalio, ir skriaudą iš to krašto gyventojų, žala atlyginama vadovaujantis teise, galiojančia toje teritorijoje, kurioje padaryta skriauda. Gediminas leido pirkliais LDK naudotis „sava“

politines ambicijas rodo titulaturą³⁴⁶. Jis titulavosi žiemgalių karaliumi, kurių niekada nevaldė³⁴⁷, panašiai kaip minėti Mindaugo suteikčių Ordinui atvejai. Dokumentai rodo, kad šio valdovo disponuojamų regalijų spektras buvo platesnis nei Mindaugo. 1323 m. Gediminas, kviesdamas atvykti pirklus, amatininkus, žemdirbius iš Europos, žadėjo juos apdovanoti žemėmis: „*kiekvienam pagal jo rangą – norime žemę padalyti [...] kurie norėtų atvykti kaip žemdirbiai, dešimt metų tedirba mūsų žemę be mokesčio <...>*“³⁴⁸. Monarchas tvirtai disponavo *niekieno žemėmis*, kalbama apie jų kolonizavimą, ruošiasi jas dalinti atitinkamai „pagal rangą“, nes valstybę laikė savo nuosavybe³⁴⁹. Kituose 1323 m. Gedimino laiškuose liudijama: „*mūsų žemė yra laisva nuo muito, nuo pastočių ir pagalbinių tarnybų apmokestinimo visiems pirkliams, riteriams, vasalams, kuriuos aprūpinsiu pajamomis kiekvieną [...] Žemdirbiams, norintiems atvykti į mūsų karalystę ir pasilikti, duodame ir leidžiame dešimt metų dirbti žemę laisvai ir be mokesčio, ir tuo tarpu jie gali*

Rygos teisę (t.y. taip pat kolonizacijos rodiklis, galima išvelgti analogiją Lenkijoje galiojusiai *ius Teutonicum*). 1338 m. taikos sutartyje tarp LDK ir Ordino, įtraukti normatyvai artimi minėti 1323 m. sutarčiai, išskiriant pirklių teises, bet 1338 m. sutartyje išsamiau reglamentuoti tarpusavio svetimšalių ir svetimšalių bei vietos gyventojų juridiniai santykiai: dviejų svetimšalių ginčų nagrinėjimas perkeliamas į „jų žemę“ ir sprendžiamas ten galiojančia teise; mišrios – svetimšalio ir vietos gyventojų bylos sprendžiamos pagal vietos (LDK) teisę. Kontekstualiai atsiskleidžia teritorijos ir teisės/-ių tradicijos/-ų santykis („*kieno teritorija to ir teisė*“). Taip apčiuopiama valdovo teisės regalija. Žr. dokumentus: Chartularium Lithuaniae res gestas, nr. 24, p. 72–74 (1323 m.); nr. 69, p. 258–261 (1338 m.). Apie tarpvalstybinės teisės susiformavimą ir sampratą Viduramžiais žr. Les fondateurs du droit international. Ed. *Pillet A.* Paris, 1904; *Berman H. J.* Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis (toliau – *Berman H. J.* Teisė ir revoliucija). Vertė *Šliogeris A.* Vilnius, 1999.

³⁴⁶ Vienos pirmųjų tokios analizės: *Halecki O.* Litwa, Ruś, Żmudz jako częsci składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (toliau – *Halecki O.* Litwa, Ruś, Żmudz). Kraków, 1916; *Adamus J.* O tytule panującego i państwa litewskiego parę spozstrzeżeń (toliau – *Adamus J.* O tytule)// Kwartalnik Historyczny, t. 1. zeszyt 3. Lwów, 1930, s. 313–317. Tyrimai plėtojami: *Skurvydaitė L.* Lietuvos valdovo titulas ir valdžia XIV a. pab.–XV a. viduryje// Lietuvos istorijos studijos, t. 7. 1999, p. 18–27; *idem.* Lietuvos valdovo Vytauto titulaturą: kada Vytautas ima tituluotis Didžiuoju kunigaikščiu?// *ibid.*, t. 8, 2000, p. 9–19 ir kt.

³⁴⁷ LUB, Bd. 2, nr. 688, S. 142 (1323 m.): „*Gedeminne, Dei gratia Lethphanorum Ruthenorumque rex, princeps et dux Semigalliae <...>*“. Šitokia Gedimino titulaturų dokumentuose sutinkama dažnai.

³⁴⁸ Chartularium Lithuaniae res gestas, p. 46–49 (1323 m.).

³⁴⁹ Gedimino laikų dokumente minomas „*mūsų ribos*“: „*Iamdudum nostros terminos transivitis absque alla recognitione visitando Noygardiam Pleskowiąque <...>*“, in: Chartularium Lithuaniae res gestas, p. 59–60 (1323 m.). Vėlesnių valdovų Vytauto ir Jogailos ginčiuose dėl valdžios, valstybė taip pat laikoma monarcho nuosavybe. Jogaila teigė, kad davė Vytautui žemes valdyti, dėl to gali jas ir atsiiimti: „*jch habe gegeben herczog Witawthen das land bis an minen wilem, wen ich wil zo wil ich aber wedernemen von jm das land <...>*“, in: SRP, Bd. 2, s. 713 (1386 m.); analogiška sampata fiksuota Sofijos antrajame metraštyje – „*Karalius Jogaila davė Vytautui Didžiąją Lietuvos Kunigaikštystę*“, in: ПСРЛ. II Софийския летописи, т. 6, С.-Петербург, 1853, с. 123.

būti atleisti nuo bet kokios prievolės karaliui <...>³⁵⁰. Žemės apdėtos mokesčiais, kuriuos Gediminas gali pats uždėti arba panaikinti, gali žemes suteikti kitiems valdyti kartu su pajamomis jose³⁵¹. 1382 m. Dubysos sutartimi Jogaila dovanuoja Ordinui žemaičius iki Dubysos, ir kas svarbu, suteikė ne tik teisę į teritoriją, bet ir teisę į prievolės bei „laisvę“: „*atidavėme minėtiems garbingiems dvasiškiems broliams ir jų visam ordinui visas žemes ir apylinkes, apgyvendintas ir neapgyvendintas, esančias tarp ordino krašto ir Dubysos [...] amžinai ir laisvai valdyti su visa nauda, valdžia, laisve, pajamomis ir teisėmis, taip, kaip jie valdo kitas savo žemes* <...>³⁵². Būtent gyventojų prievolės buvo teritorijos priklausomybės ir faktinės valdžios išraiška. Tai gerai pastebima Ordino ir LDK ginčiuose. 1413 m. Benediktui iš Makros nagrinėjant Vytauto ir Ordino ginčą dėl Žemaitijos sienų, nesutarta dėl Veliunos pilies priklausomybės. Vytautas teigė, kad dar iki pastatant pilį ten buvo jo valdos, kitaip tariant, jis buvo „pirmesnis“ valdovas nei riteriai³⁵³. Ordino pareigūnai teigė, kad tų teritorijų gyventojai jam mokėjo mokesčius už medžioklę³⁵⁴. Vytautas įrodinėjo, jog vietos gyventojai aprūpindavo Veliunos pilį ir atlikdavo prievolės: „*homines et incole villarum [...] ad dictum Veluna tributum et servicia consueta* <...>³⁵⁵. Kiekviena šalis akcentavo prievolinį „sąryšį“ su gyventojais. Politinėje sampratoje tai buvo „pirmos rankos teisė“, kuri buvo teritorijų priklausomybė argumentas. Pavyzdžiui, galima paminėti 1384 m. atvejį, kai Vytautas, pasiduodamas Ordinui, užrašė jam žemių nurodydamas priežastis, dėl kurių jos priklauso Ordinui: „*nes jis šias žemes nuniokojo, išplėšė ir užėmė* <...>³⁵⁶. Sąvokos *užėmė* samprata turi kolonizacijos sampratos potekstę. Pasak S. Gawlas`o, nauja teritorinė

³⁵⁰ Chartularium Lithuaniae res gestas, p. 60–61 (1323 m.).

³⁵¹ Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje (toliau – Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva). Vertė Aleksa O. Vilnius, 2001, p. 64–65.

³⁵² LUB, Bd. 3, nr. 1185, S. 394 (1382 m.) (vertimas – prof. dr. R. Petrausko).

³⁵³ Lites, t. 2, p. 99 (1413 m.).

³⁵⁴ Ibid., p. 100 (1413 m.): „*Ordo dictum fundum seu aream, in quo dictum castrum erectum dinoscitur certa alia castra seu fortalicia [...] cum omnibus usibus, fructibus, usufructibus, piscaturis, venacionibus, montibus, vallibus, pratis, pascuis, rivis, fluvüs et utilitatibus habuit, tenuit et possidet a temporeprescripcionis legitime absque ullo impedimento Samagytharum, qui eciam falcem suam in messe alienam mittere non Valentes comendatoribus in Rangnith et Memel singulis annis ceras persolvissent [...] unam marcam Pruthenicalis monete* <...>“.

³⁵⁵ Ibid., p. 138 (1413 m.).

³⁵⁶ CEV, nr. 13, s. 3–4 (1384 m.).

organizacija negalėjo susidaryti tik ant „senos organizacijos“, jai buvo neišvengiamai reikalinga erdvės pertvarkymas³⁵⁷. Peržvelgus didesnę kiekį XV–XVI a. LDK žemėvaldą ir vidinę kolonizaciją atspindinčių dokumentų, matyti, kad nuo Vytauto laikų dykrų – niekieno žemių „fondu“ disponavo išskirtinai valdovas, jas dalino pavaldiniams³⁵⁸. XV a. antroje pusėje daugėja dokumentų, fiksuojančių nelegalius valdovo dykrų kolonizavimo atvejus. Nusizengimai nagrinėti teismuose, o dykrų ribos buvo atstatomos arba tikslingai sukuriamos. Vidinę kolonizaciją reglamentuojanti norma minima 1468 m. Kazimiero teisyne: *„Jei kas pats imtų savarankiškai kirsti [mišką] arba daryti užpuolimus, ir tokiu būdu padaryti kam skriaudą, tai tas turi mums skųstis [...] nes tas peržengė žemės teisę ir kėsinosi į teisę <...>“*³⁵⁹. Įsitvirtinus aukščiausiai valdovo žemės nuosavybės sampratai, atsirado galimybė kontroliuoti žemėvaldos procesus. LDK teritorijos unifikuojant prasme kolonizacija buvo itin svarbus valdovų politikos „įrankis“, tą rodo valdovo kiemų tinklo kūrimas. Faktiškai valdovas valdė keliaudamas po teritorijas ir kiemus (rinko mokesčius, teisę ir panašiai)³⁶⁰. Valdymas keliaujant neabejotinai buvo kilęs iš senosios *viešėjimo* tradicijos³⁶¹. Pavyzdžiui, Vytauto laikų itinerarijus rodo, kad buvo 16 pagrindinių vizitų centrų, tarp kurių ilgiausiai viešėta Breste, Dubičiuose, Gardine, Kaune, Lucke, Naugarduke, Trakuose, Vilniuje, Varniuose³⁶². Nutolusiose žemėse „valdovo vardu“ valdė pavaldiniai. Klostantis pareigybių sistemai, lokalūs teritorijų valdytojai tapo

³⁵⁷ Gawlas S. O kształt zjednoczonego Królestwa, s. 7–8.

³⁵⁸ Žr. Čelkis T. Privačios žemėvaldos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – Čelkis T. Privačios žemėvaldos ribų nustatymas) // Istorijos šaltinių tyrimai, t. 3. Sud. Antanavičius D. Vilnius, 2011, p. 31–58.

³⁵⁹ Kazimiero teisyne (1468 m.), nr. 21, p. 18, 31.

³⁶⁰ Pvz. *„kniaź wieliki Troyden buduczy w Żomoyty iechal czerez imenie ieho Ayragolu <...>“*: ПСРЛ. Списокъ Быховца, т. 17, с. 490. Taip pat žr. Rowell S. C. Trumpos akimirkos iš Kazimiero Jogailaičio Dvaro: neeilinė kasdienybė tamauja valstybei // Lietuvos istorijos metraštis 2004/1. Vilnius, 2005, p. 25–55.

³⁶¹ Žr. Jurginis J. Baudžiovos įsigalėjimas, p. 114. Viduramžių Europos Karolingų analogija: Riché P. La vie quotidienne dans l'empire Carolingien. Paris, 1989, p. 25.

³⁶² Žr. Purc J. Itinerarium Witolda Wielkiego Księcia Litwy (17 lutego 1370 roku–27 października 1430 roku) // Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia, 1971, z. 11, nr. 74, s. 71–115. Aleksandro Jogailaičio laikų svarbiausi šalies centrai, pagal itinerarijus: Berštai, Bielskas, Brestas, Eišiškės, Gardinas, Kamencas, Melnikas, Merkinė, Naugardukas, Trakai, Vilnius. Žr. Neuman M., Pietkiewicz K. Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio ir Lenkijos Karaliaus Aleksandro Jogailaičio Itenerariumas 1492 m. birželis–1506 m. rugpjūtis (vertė Rimša E., Vaskela G.) // Lietuvos istorijos metraštis 1995 metai. Vilnius, 1996, p. 154–240.

valdovo pareigūnais³⁶³. Pravartu pacituoti R. Petrausko išvadą apie XV a. LDK valdymą: „*kaip „valstybinė“ pareigybių sistema dubliavo vietines struktūras, taip ir kunigaikštiška valdžia žmonių atžvilgiu galėjo „persidengė“ su didikų valdymu*“³⁶⁴.

* * *

Aptarti archainiai teritoriniai vienetai (savokos) leidžia geriau suprasti gyvenamų teritorijų struktūrą, istorinės geografijos sąlygas, kurių pagrindu klostėsi LDK valstybės teritorijos samprata. Individualūs *ūkiai* ir jų sambūrių gyvenvietės buvo „smulkiausi“ erdvinės struktūros elementai. Jų pagrindu formavosi „sudėtingesni“ teritoriniai vienetai – *laukai*, kurių socialinę sampratą itin veikė giminystės ryšiai. *Valsčius* sudarė minėti „žemesni“ vienetai, kuriuos jungė ne tik bendruomenė, bet jau ir politinio gyvenimo realijos. Tokiose bendruomenėse iškildavo asmenys – karo vadai, turėję savo *kaimus (kiemus)*, o labiau pasiturintys – ir *pilaites*. Stambiausias teritorinis darinys „apglėbęs“ mažesnius, buvo *žemė*. Tačiau kartais savo dimensijomis ar organizacine struktūra *valsčiai* prilygdavo ar net pranokdavo *žemes*. Paprastai *žemė* pasižymėdavo sudėtingesne valdymo organizacija, turėdavo vyraujančią giminę su stipriu vienu ar daugiau kunigaikščių. 1219 m. Lietuvos ir Voluinės sutartyje minimi penki „vyresnieji“ kunigaikščiai, o vienas jų buvo Lietuvos žemės valdovas. *Žemė* ir valstybės turėjo panašius valdžios akcentus (vadovybę, teismus, mokesčius, kariuomenę) ir pajėgumą išlaikyti struktūrą. Tokia visuomenės teritorinė korporacija buvo pranašesnė už kitas, joje klostėsi politinės struktūros gairės. *Žemių* kunigaikščiai ir karo vadai buvo Lietuvos diduomenės sluoksnio pirmtakai. Ankstyvosios valstybės pagrindas buvo archainė teritorinė struktūra, o valdovo galia koncentravosi jo tėvonijoje ir domene. LDK politinės organizacijos intensyvėjimas XV a. palaiptams keitė valstybę, kūrėsi valdovo pavaldinių pareigybių tinklas. Tačiau reikia manyti, jog kurį laiką ši kaita vyko vangiai ir tik politinės viršūnėlės mastu, nes

³⁶³ Apie pareigybių sistemos formavimąsi žr. *Petrauskas R. Lietuvos diduomenė*, p. 153–209.

³⁶⁴ *Petrauskas R. Lietuvos diduomenė*, p. 203.

monarcho sampratos sklaida skatino pirmiausia eliminuoti potencialius konkurentus. Daugeliu atvejų Lietuvos valstybiškumo „pagreitis“ suvokiamas dėka šalių politinių viršūnių rašytinių dokumentų, kuriuose fiksuojami politiniai nutarimai. Tačiau kaip įsivaizduoti, kiek tai praktiškai veikė lokalių bendruomenių gyvenimą? Juolab kad gyvensenos konservatyvumas ir „senovės“ sampratos tvirtumas buvo itin veiksmingi. Galima ryžtis teiginiui, kad reali valdovo valdžia vietos bendruomenėse atsiskleisdavo tais atvejais, kai jo sprendimai paliesdavo žemėvaldos ar kitokius materialinius klausimus (pvz., mokesčius). Monarchui realizavus niekieno žemių regaliją, atsirado galimybė varžyti gyventojų savivaliavimą kolonizuojant „valdovo dykras“. XV a. dokumentai liudija, jog „valdovo dykros“ buvo aiškiai atskiriamos ribomis nuo kitų žmonių nuosavybių. Veikiausiai reali valdovo valdžia pirmiausiai pasireiškė per valdovo pareigūnus, antra, per žemėvaldą. Svarbiausias vaidmuo, reikia manyti, „valstybės pertvarkymo“ prasme, atiteko „stambiosios“ žemėvaldos formavimosi procesui. Kai galiausiai XVI a. buvo įgyvendinta Valakų reforma, o LDK bajorams siekiant, pagal Lenkijos pavyzdį šalis buvo padalinta į *pavietus* ir *vaivadijas* su teismų institucijomis juose.

II. LDK vakarinių politinių sienų samprata XIV–XVI a.

Enciklopedijose terminas „siena“ apibrėžiamas taip: linija, skirianti gretimų valstybių teritorijas, du administracinius vienetus, dviejų charakteringų regionų fizinius fenomenus ar žmonių grupes. Kartais ji tęsiasi plačiu fortifikacijos ruožu, sargybos eilėmis ir muitinėmis. Neretai ją atitinka geografiniai objektai³⁶⁵. Pirmame darbo skyriuje, aptariant LDK egzistavusius teritorinius vienetus, buvo galima įsitikinti, jog ribas turėjo tiek individualus ūkis, tiek *laukas*, *valsčius* arba *žemė*. Teritorijų atribojimas rodo gyvenviečių organizacinių struktūrų požymius. Danielio Powerio aptarta viduramžių sienų leksika ir klasifikavimo problematika rodo, jog jos turėjo įvairias funkcijas: kultūrinės (atribodavo kultūriškai skirtingas organizacijas), politinės, ekonominės, religinės ir kitokių sienų sampratos³⁶⁶. Jų tipai įvairūs: teritorijas galėjo skirti masyvios negyvenamos arba, kaip teigia D. Nordmanas³⁶⁷, karinės organizacijos (pvz., markos), geografinės-natūrinės gairės – kalnai, jūros, pelkės³⁶⁸; sudėtingesnių socialinių struktūrų arba valstybių teritorijas skirdavo ir susitarimo pagrindu sukurtos sienos³⁶⁹. Istoriografija rodo, kad galima tirti įvairias LDK sienų sampratas ir jų tipų analogijas. Tačiau šiuo atveju

³⁶⁵ Siegfried A. Préfas, in: *Ancel J. Géographie des frontières*. Paris, 1938, p. 7–11; *Frontière// Grand Larousse encyclopédique*, t. 5. Paris, 1968, p. 288.

³⁶⁶ Power D. A. *Frontiers: Terms, Concepts, and the Historians of Medieval and Early Modern Europe// Frontiers in question Eurasian borderland 700–1700*. Ed. Power D., Stander N. New York, 1999, p. 1–12. Plačiau jų kiekvieną yra išnaginęs D. Nordmanas. Jis išskiria „karines sienas“ – t.y. valstybės teritorijos „pakraštyje“ įkurdintą karinę struktūrą, kuri gina teritoriją nuo invazijos, pvz. Karolingų laikų „markos“; ekonominės (ekonomijų) sienos, kurios Europoje buvo vėlesnis reiškinys (apie XVII a.) – apie tai pravartu žiūrėti Fernando Braudelio tyrinėjimus; sienos skyrusios teisinės sistemas (Naujųjų laikų reiškinys); geografinės sienos (gamtos reiškiniai pvz. klimato pokyčių); natūrinės sienos (kalnai, jūros). Žr. Nordman D. *Frontières*, p. 40–66.

³⁶⁷ Nordman D. *Frontières*, p. 24–52.

³⁶⁸ Apie gamtinių sienų istoriją ir geopolitinę reikšmę žr. Schroeter F. *Le système de délimitation dans les fleuves internationaux (toliau – Schroeter F. Le système de délimitation)// Annuaire français de droit international*. Vol. 38, 1992, p. 948–982.

³⁶⁹ Apie ribas, jų genezę ir tipus žr. Sahlins P. *Natural frontiers revisited: France's boundaries since the seventeenth century// American Historical Review*. Vol. 95, Nr. 5, 1990, p. 1423–1451; Jaspert N. *Grenzen und Grenzräume im Mittelalter: Forschungen, Konzepte und Begriffe*, in: *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa*, hrsg. von Herbers K., Jaspert N. Berlin 2007, S. 43–70; Ellis G. S. *Civilizing the Natives: State Formation and Tudor Monarchy, c. 1400–1603// Imagining Frontiers Contesting Identities*. Ed. Ellis G. S., Klusáková L. Pisa, 2007, p. 77–92. Apie ribas jūrose: Frankot E. *Medieval Maritime Law from Oléron to Wisby: Jurisdictions in the Law of the Sea// Communities in European History: Representations, Jurisdictions, Conflicts*. Ed. Pan-Montojo J., Pedersen F. Pisa, 2007, p. 151–172.

nagrinėjamos XIV–XVI a. LDK politinės sienos kaip valstybės teritorijos sampratos išraiška. Aiškinamos sienos objekto kaip „linijos“ klostymosi aplinkybės ir jų žymėjimo ypatybės. Suvokus LDK sienų sampratą galima tinkamiau kalbėti apie tarpvalstybinius delimitacinius procesus.

Sisteminio problemos vaizdinio Lietuvos istoriografijoje nėra. Tuo tarpu kitų šalių istoriografijoje, pavyzdžiui, Lenkijos, ši problema gerai aktualizuota³⁷⁰. Todėl remiantis istoriografija ir empirine medžiaga rekonstruojama XIV–XVI a. LDK sienų sampratos kaita. Nagrinėjama valstybės sienos objekto, kaip sienos „linijos“, genezė ir samprata. Analizės geografiniai rėmai – vakarinės LDK sienos, kurių susiklostymą veikė Vokiečių ordino kaimynystė. Būtent čia ilgainiui susiformavo „linijinis“ sienų supratimo ir ženklavimo būdas. Kitokio struktūrinio ir chronologinio pobūdžio rytinės valstybės sienos reikalauja atskiros analizės. Kitaip tariant, nagrinėjama LDK „sienos“ sąvokos turinio samprata.

1. Siena, riba, ženklas – definicijų sampratos XIII–XVI a. šaltiniuose

Verčiant delimitacinius terminus iš senųjų kalbų į dabartinę lietuvių kalbą, susiduriama su jų perteikimo sunkumais. Todėl būtina aptarti XIV–XVI a. aktuose ir naratyviniuose šaltiniuose naudojamų šių terminų sampratas ir jų vertimo problemas.

Lotynų kalbos terminai *granicea*, *finis*, *limes* („*ad limites terrarum ducis Mazouie [...] usque antiquas granicies <...>*“³⁷¹; „*limites seu granicies ac fines perpetuos <...>*“³⁷²), išreiškė sienos objekto ir sienos ženklo sampratą³⁷³.

³⁷⁰ *Kiersnowski R.* Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej (toliau – *Kiersnowski R.* Znaki graniczne)// *Archeologia Polski*, t. 5, z. 2. Warszawa, 1960, s. 257–288; *Dunin-Wąsowicz T.* Lapidus terminales na Śląsku w XIII wieku// *Kwartalnik historii kultury materialnej*. R. 18, nr. 1, Warszawa, 1970, s. 3–25; *Myśliwski G.* Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu (XII pol.–XVI w.) (toliau – *Myśliwski G.* Powstanie i rozwój granicy)// *Kwartalnik historyczny*. Warszawa, 1994, t. 3, s. 3–29; *Tyszką S.* O metodzie badań nad średniowiecznymi granicami lokalnymi// *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, R. 53, nr. 4, 1995, s. 423–431; *Rajman J.* „In confinio terrae“ Definicja i metodologiczne aspekty badań nad średniowiecznym pograniczem (toliau – *Rajman J.* „In confinio terrae“)// *Kwartalnik historyczny*. Warszawa, t. 1, 2002, s. 79–96; *Kowalczyk E.* Dzieje granicy Mazowiecko–Krzyżackiej (toliau – *Kowalczyk E.* Dzieje granicy). Warszawa, 2003.

³⁷¹ *Raczyński E.* CDL, s. 238 (1419 m.).

³⁷² МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 9, с. 8 (1545).

Valstybių delimitaciniuose aktuose, kaip ir nevalstybiniuose, itin buvo paplitęs slaviškos kilmės terminas *granicea*³⁷⁴. Atskira lotyniškų terminų grupė, įprasminusi sienos ženklo sampratą: *gadis* („*ybi finales gades seu limites <...>*“³⁷⁵) – sieną žymėjęs ženklas, verčiamas *kapčius*³⁷⁶; panašiai ir su *scopulus* („*scopulus positus super flumen Lek <...>*“³⁷⁷), *colliculum* („*fecimus unum colliculum alias kopiec <...>*“³⁷⁸) – į lietuvių kalbą verčiami *ežiaženklis*, *kauburyš*, *kapčius*³⁷⁹. Rusėnų kalba parašytuose dokumentuose sutinkami delimitaciniai terminai: *граница* („*старая граница между Литвою и Пруссы <...>*“³⁸⁰); *рубеж* („*по деревю старые рубежи пошли <...>*“³⁸¹) reiškė sienos objekto („linijos“) ir jos ženklo prasmę³⁸², išsiskyrė iškalamų ir išrėžiamų ženklų sampratomis³⁸³; *межа* („*О права земные, о границах и о межах, о копах <...>*“³⁸⁴) plačiai taikyta kalbant apie privačias ribas, valstybinių sienų sutartyse sutinkama retai, verčiama *ežia*³⁸⁵; *копец* („*тых двух коповь по деревю <...>*“³⁸⁶) įprasmino sienos ženklo sampratą, verčiamas *ežeženklis*,

³⁷³ Žr. plačiau: Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975, t. 4, 2 (30), s. 219–223; *ibid.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1976, t. 4, 4 (32), s. 589–594; *ibid.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983, t. 5, 9 (43), s. 1431–1433.

³⁷⁴ Taip pat perimtas vokiečių kalboje – „*Grenze*“. Pirmą kartą paliudytas būtent Vokiečių ordino teritorijoje (1262 m. Torunėje). Žr. plačiau: *Wenskus R. Das Ordensland Preussen als Territorialstaat des 14. Jahrhunderts* (toliau – *Wenskus R. Das Ordensland Preussen als Territorialstaat des 14. Jahrhunderts*)// *Der deutsche Territorialstaat des 14. Jahrhunderts*. Sig mavingen, 1970, S. 353.

³⁷⁵ Kodeks dyplomacyjny księstwa Mazowieckiego (toliau – Kodeks dyplomacyjny księstwa Mazowieckiego). Warszawa, 1863, nr. 80, s.73 (1358 m.).

³⁷⁶ Słownik łaciny średniowiecznej. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1976, t. 4, 3 (31), s. 480; t. 4, 4 (32), s. 481.

³⁷⁷ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 10, с. 10 (1545 m.).

³⁷⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 125, p. 326 (1473 m.).

³⁷⁹ PLS, p. 367 (žodynas). Słownik Polszczyzny XVI wieku. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1976, t. 10, s. 618. Žodyno duomenimis, lotynų k. sąvoka *scopullus* atitinka–lietuvių k. *kapčius* (lenkų k. *kopiec*). *Ibid.* 1961, t. 2, 4 (12), s. 589.

³⁸⁰ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 15 b., с. 17 (1532 m.).

³⁸¹ Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 560, mikrofilmas: LVIA, f. 389, l. 18 (1542 m.). Pirmą kartą šiuos archyvinis duomenis paskelbė A. Dzernovičius (žr. *Дзерновіч А. Выкарыстанне працэдурных нормаў I-га Статута*, p. 243–248). Darbe naudojama archyvinė mikrofilmo medžiaga. Šios Lietuvos Metrikos knygos publikaciją parengė minėtas A. Dzernovičius: *Метрыка ВКЛ Кніга № 560 (1542 год)*.

³⁸² Словарь Русского языка XI–XVII в.в. Москва, 1977, т. 4, с. 123; Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Москва, 1989, т. 2, с. 285.

³⁸³ Словарь Русского языка XI–XVII в.в. Москва, 1997, т. 22, с. 225–226.

³⁸⁴ PLS, 8 sk., p. 218.

³⁸⁵ Археографический сборник документов, т. 1, № 31, с. 48 (1546 m.): „*отъехати межы земляны <...>*“. Словарь Русского языка XI–XVII в.в. Москва, 1982, т. 9, с. 65–66. PLS, p. 371 (žodynas).

³⁸⁶ Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 560, l. 4 (1542 m.).

kapčius. Senojoje lenkų kalboje terminas *granica*³⁸⁷ įprasmino sutartinę teritorijas dalinančią liniją arba sienos ženklą (kapčių, stulpą, griovį ir t. t.)³⁸⁸. *Miedza*³⁸⁹, panašiai, kaip *granica*, dviprasmis terminas, bet, regis, kaip ir rusėniškas *межа*, daugiau taikytas privačių ribų žymėjime, nei valstybių delimitacijoje³⁹⁰; *kopiec*, *kopc* – sienos ženklas, supiltas žemių kauburėlis, kalnelis, kapčius³⁹¹, šis terminas minimas ir XVI a. vokiečių kalba surašytuose dokumentuose – *Kupitze*, *Cupittze*³⁹².

Delimitaciniai terminai, išreiškę sienos objekto sampratą, naudoti daugiskaita: „*limites et Granicies inter Terram nostram lytwanie et districtum Grodnensem* <...>“³⁹³. Viena vertus tai sąlygojo aptartų terminų daugiaprasmiškumas. Antra vertus delimitaciniais terminais įprasminus sienos ženklo sampratą daugiskaita rodo koncentruotą ženklų visumą, pavyzdžiui: „*ажъ до трехъ коцовъ* <...>“³⁹⁴. Terminų, įvardijusių sienos objektą, daugiskaita susijusi su sienų ženklinimo eiga, kadangi jas sudarė atskirų atkarpų (punktų) nuo vieno ženklo iki kito visuma³⁹⁵. Tokiu būdu daugiskaitinį terminų apibrėžiančių sieną naudojimą nulėmė ankstyvasis požiūris į sienas kaip tam tikrą tarp aiškių gamtinių objektų esančių riboženklių sumą.

2. Archainė teritorijų delimitacijos samprata

Iki valstybinių ir ankstyvosios monarchijos laikų Lietuvos žemių delimitacijos analizei stokojama šaltinių, todėl būtina pasinaudoti Vokiečių

³⁸⁷ MBKJ (1545–1572), Книга посольская, № 15 а, с. 16 (1545 m.): „*gdy piersze granice byli* <...>“.

³⁸⁸ Słownik Polszczyzny XVI wieku. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1974, t. 8, s. 94–104.

³⁸⁹ PLS, 8 sk., p. 219: „*O pravach ziemskich, graniczach, miedzach j o kopach*“.

³⁹⁰ Słownik Polszczyzny XVI wieku, t. 13. Wrocław, 1989, s. 563–564.

³⁹¹ MBKJ (1545–1572), Книга посольская, № 13, с. 14 (1545 m.). Słownik Polszczyzny XVI wieku, t. 10, s. 618–619.

³⁹² Žr. *Jakovļeva M.* Robežas un administratīvais iedalījums Latvijas, p. 131.

³⁹³ Kodeks dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego, nr. 80, s.73 (1358 m.).

³⁹⁴ Археографический сборник документов. т. 1, № 31, с. 47 (1546 m.).

³⁹⁵ *Dogiel M.* Limites, p. 213 (1541 m.): „*Quatuordecimum scopulum fieri jussimus in prato non remote a fossa parva. Directe progrediendo posuimus quintum decimus in prato, & ibidem non remote signum factum est in arbore. Sextum decimus scopulus positus est in merica quandam* <...>“. CEV, nr. 898, s. 494 (1420 m.): „*habendo fluvium Memel undique per dua miliaria in sinistra usque in fluvium Jura* <...>“.

ordino pareigūnų fiksuotais Prūsijos žemių ribų aprašymais, kuriuose atspindinti archainė sienų samprata turėjo būti artima ir lietuviškai.

Vienas pirmųjų Prūsijos žemių ribų aprašymų yra Petro Dusburgiečio kronikoje, kuri, nors ir buvo intelektualus išsilavinusio ir tam tikrą išankstinį geografinį suvokimą turinčio žmogaus kūrinys, vis dėlto iš dalies rėmėsi ir perteikė žmonių pasakojimus³⁹⁶. Kronikoje regimos tik kai kurios senųjų žemių ribų žymėjimo apraiškos – abstrakčių geografinių objektų gairės (upės, jūra, „žemės“), žymėjusios atskirų teritorijų kontūrus. Aprašo akcentas yra gentinių ir politinių teritorinių vienetų savaimingai susiklosčiusi teritorinė struktūra, parodanti tik bendriausią teritorijų sankirtos vaizdą. Prūsija ribojosi su šiais teritoriniais dariniais: Rusia, Mazovija, Lenkija.

XIII a. Ordinui kuriant valstybės vidinę administraciją ir perdalinant prūsų žemes buvo aprašytos ribos, kurios atskleidžia ir jų sampratą. Riboženkliais pasirinkta: upės, miškai, šaltiniai, „laukai“ – nuo vieno iki kito lauko³⁹⁷. Taikyti dirbtiniai ženklai: tilteliai, iškasti grioviai, ženklai medžiuose ir akmenys, kalneliai, keliai³⁹⁸. Lietuvos atveju žinomi archeologiniai duomenys rodo, kad Švenčionių rajone Rėkučių kaime XIII a. buvo tam tikras gynybinių įtvirtinimų pylimas – siena³⁹⁹. Istorikas A. Dubonis, remdamasis rašytiniais šaltiniais, nurodo, jog Rėkučių įtvirtinimų ruožas buvo saugomas

³⁹⁶ *Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie*// SRP, Bd. 1, S. 50–51: „*Terra Prussie pro terminis suis, infra quos constituta est, habet Wiselam, mare salsum, Memelam, terram Russie, ducatum Masovie et ducatum Dobrinensem. Wisela est aqua fluens de Cracovia in terram Pomeranie, circa castrum Danczke intrans mare, dividens Poloniam et Pomeraniam a Prussia. Memela eciam est fluens aqua, descendeens de regno Russie circa castrum et civitatem Memelburgk intrans mare, ipsam Russiam, Lethowiam et Curoniam dividens eciam a Prussia <...>*“.

³⁹⁷ PU, Bd. 1 (2), nr. 174, S. 142 (1262 m.): „*ex antiquo ad eam pertinebant, et campum, qui dicitur Scurbenite, cuius termini inchoantur apud fontem, qui est contiguus ipsis bonis, et protenduntur usque ad campum, qui vokatur Sirbelauk, directe, similiter cum hiis, que ad dictum campum pertinet, in agris cultis et incultis <...>*“.

³⁹⁸ Ibid. nr. 363, S. 245 (1278 m.): „*Inchoatur enim a ponte et procedit directe, secundum quod fossatum se protendit, versus silvam ad quercum, cui signum granicie est insectum, et deinde ad unam pirum et de piro protendit se ad lapidem unum et de lapide memorato protenditur in descensum parvi rivuli usque in aquam Myntrieyten superius nominatam et circa ripam aque prefate descendit redeundo ad pontem <...>*“; nr. 380, S. 258 (1280 m.): „*usque ad pontem Luppim, a granicia pontis supra arborem, que dicitur Wartbom, qui stat circa viam [...] in granicies Seymolax <...>*“; nr. 438, S. 279 (1284 m.): „*usque ad montem parvum, qui Catamus nuncupatur, et ab eo ulterius procedendo usque ad lapidem, cui nomen Plausdinis, et abinde usque ad pratam Tyligen sic vocatum <...>*“.

³⁹⁹ Žr. Girininkas A., *Semėnas V. XIII a. Rėkučių*, p. 31–33.

Lietuvos valdovo tarnybinių žmonių⁴⁰⁰. Tokių sienų tipo galimybę patvirtina 1343 m. Ordino ir Mazovijos sienos apraše randama analogija, kur vienas ruožas buvo griovys: „*fluvium Nyda nominatum ab inde directe procedendo usque ad fossatum* (išskirta – T. Č.), *quod iacet inter haspaludes Tlokunpelk et Namyumpelk ab eodem fossato procedendo directe ad fluvium Oritz* <...>“⁴⁰¹. Baltiška toponimika rodo, kad tai buvo jotvingių padaryta siena – iškastas griovys tarp pelkių *Tlokunpelkės* ir *Namupelkės*. Panašus sienos ženklimas minimas 1545 m. apeinant LDK ir Livonijos sieną netoli Drūkšių ežero: „*per lacum Druختen in terram confinente[m] juxta oppidum, per quam fossa* (išskirta – T. Č.) *est acta* <...>“⁴⁰². Tai yra įtvirtinta siena, apie tokias sienas kalbama ir vėlesniuose Ordino kelių maršrutų į Žemaitiją aprašuose, kuriuose minimos vadinamos *užvartos, griauzdos*⁴⁰³.

Aprašant teritorines ribas dažnai minimi vietovardžių pavadinimai buvo atitinkami orientyrai – „ženklai“, padėję nusakyti geografinę padėtį. Jie žymėjo gyvenviečių struktūros istoriškumą, nes ir Ordino pareigūnai, rengdami žemių aprašus, dažnai pabrėždavo riboženklių ir ribų senumą (*ex antiquo*)⁴⁰⁴. „Perkuriant“ prūsiškų ir kitų žemių struktūrą pagal Ordino valstybės viziją, atsirasdavo „naujos“ sienos. Didesnės teritorijos ploto žymėjimo pavyzdys yra vėlesnis 1392 m. Sėlos ribų aprašymas. Sieną sudarė ežerų, pelkių, upių – vietovių „grandis“, sąlygiškai ribojusi žmogaus galimybes ją įveikti: „*Pirmiausiai vedant nuo šaltinio, šalia ažuolo pažymėto kryžiais, Kusba upe [...] nuo ten aukštyn Vesyta upe iki Vesytten ežero; nuo minėto ežero arba pelkės iki pat Sityny ežero [esančio] Lelenheide, iš ten nuo minėto ežero iki kito ežero, vadinamo Nertze; nuo Nertze tolyn iki Gabayen; nuo Gabaga iki*

⁴⁰⁰ Žr. Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai, p. 68–82. Autorius ir kituose darbuose plėtoja ankstyvųjų Lietuvos teritorinių struktūrų problematiką žr. Dubonis A. Kelios Lietuvos istorinės geografijos, p. 11–20.

⁴⁰¹ Codex diplomaticus Prussicus, hrsg. Voigt J. Bd. 3, Königsberg, 1848, nr. 40, S. 62 (1343 m.).

⁴⁰² LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 1.

⁴⁰³ Almonaitis V. Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais (toliau – Almonaitis V. Žemaitijos politinė padėtis). Kaunas, 1998, p. 36–39.

⁴⁰⁴ PU, Bd. 1 (2), nr. 464, S. 298 (1285 m.): „*cum omnibus graniciis ex antiquo ad ipsam pertinentibus ipsas siquidem granicias dilatantes a predicta villa usque ad silvam, que est inter villam Drogowitegen nuncupatam et iam pefatam villam, insuper pratum quoddam Penkoweo nominatu* <...>“.

*Latzedzen; nuo Latzedzan tiesiai viduriu iki Eglona šaltinio <...>*⁴⁰⁵. Minimi dirbtiniai ženklai neabejotinai žymėjo žemių gyventojų kontaktines vietas. Kaip tokio kontakto, vykusio krašto apgyvendinimo proceso sąlygomis, iliustraciją galima nurodyti PLS fiksuotą ribos sukūrimą atvejį: „*ten kur kirviai susikirs, ten bus riba <...>*“⁴⁰⁶.

Pasak H. Łowmiańskiego, XIII a. baltų gentys buvo izoliuotos, tarpusavyje palaikė minimalius ryšius, o gyventojų tankumas buvęs 3 žmonės 1 km²⁴⁰⁷. Šiame kontekste atkreiptinas dėmesys į archeologų pastebėtą reiškinį – didelius teritorinius ruožus be jokių archeologinių paminklų, kurie skyrė apgyvendintas vietas⁴⁰⁸. Kapinynų kapų duobės orientuotos statmenai paribiems, į tarpgentines dykras. Manoma, vėlyvajame geležies amžiuje jos laikytos mirusiųjų erdve. Anot V. Žulkaus, netiesioginis dykrų sakralizacijos įrodymas yra genčių ribų pastovumas⁴⁰⁹. Baltų mitologijoje, ypatingai Prūsijoje, paplitę akmeniniai stabai statyti žemių paribiuose, prie dykrų⁴¹⁰. Panašiai mano Reinhardas Wenskus, kuris teigia, kad Prūsijoje šventaisiais laikytų miškų ir laukų išskirtinumus nemaža dalimi padiktavo ir poreikis atskirti genčių ribas⁴¹¹. Jų ilgalaikiškumą liudija vėlesni dokumentai. 1426 m. LDK ir Livonijos sienų aprašyme minima šventa giraitė („*der hillige bushe* (išskirta ir toliau – T. Č.) *stahn <...>*“⁴¹²) ir 1541 m. atnaujinant sieną tarp šalių („*Ulterius procedendo deorsum similiter a luco, granicies directe procedunt <...>*“⁴¹³), ją pasirenkant sienos ženklu.

⁴⁰⁵ LUB, Bd. 3, nr. 1326, S. 687 (1392 m., vertimas T. Č.): „*Primo recipit originem ab amne Kusbu apud quercum, crucibus signum [...] ex tunc a flumine Vesytan superius usque in lacum Vesytan; ab illo lacu sive stagno usque in lacum Sytini in Lelenheide, ex tunc ab illo stagno usque ad aliud stagnum, nomine Nertze; a Nertze superius usque in Gabayen; Gabaga usque in Latzedzen; a Latzedzen usque in originem Eglonae superius per directum <...>*“.

⁴⁰⁶ PLS, 8 sk., 9 str., p. 226: „*а як сотнут ся топоры, тут будеть граница <...>*“. Taip pat žr. Čelkis T. Privačios žemėvaldos ribų nustatymas, p. 39–42.

⁴⁰⁷ Žr. plačiau: Łowmiański H. Studja nad początkami, t. 2, s. 99–104, 106.

⁴⁰⁸ Šimėnas V. Vakarų Lietuvos tarpgentinės, p. 41–46.

⁴⁰⁹ Žulkaus V. Tarpgentinės dykros, p. 110.

⁴¹⁰ Ibid. p. 113, p. 112 (žemėlapis). Zigmuntas Herberšteinas savo kelionės per LDK atsiminimuose nurodo, jog žemaičiai turėjo daug tokiu šventų giraičių ir labai bijo jose sutikti vaiduoklių. Žr. Сигизмунд Герберштейн. Записки о Московии, с. 195.

⁴¹¹ Wenskus R. Beobachtungen zur Verhältnis von Burgwall, Heiligtum und Siedlung im Gebiet der Preussen// Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Neumünster, 1968, S. 322–323.

⁴¹² LUB, Bd. 7, nr. 472, S. 326 (1426 m.).

⁴¹³ Dogiel M. Limites, p. 216 (1541 m.).

Iki valstybinių laikų *žemių* ar jau besikuriančių politinių darinių sienų samprata leidžia daryti prielaidą, jog ankstyvosiose LDK sienų sutartyse dalis senųjų „gentinių“ ribų buvo įteisintos kaip „valstybinės sienos“. LDK delimitacinių procesų analizė gali atskleisti sienų žymėjimo tęstinumą ir pokyčius, kurių metu formavosi nauja „valstybinės teritorijos“ samprata.

3. Sienų samprata Vytauto laikais

XIV a. pabaigoje prasidėjęs sienų nustatymo su Vokiečių ordinu procesas vertintinas kaip naujas laikotarpis LDK sienų raidoje. Būtent tada ir ėmė formuotis kokybiškai nauja sienų samprata, liudijanti prasidėjusį perėjimą „linijinio“ sienos suvokimo link. Tiek laikas, tiek derybų partneris nebuvo atsitiktiniai. Didžiojo kunigaikščio Vytauto laikais Lietuvoje stiprėjo šalies centralizacijos ir teritorializacijos tendencijos, tiesiogiai lietusios sienų klausimą. Tuo tarpu Vokiečių ordinas buvo viena ankstyviausių Europos valstybių, išplėtojusių savo teritorinę organizaciją, istoriografijoje vadinamą teritorine valstybe⁴¹⁴. Pasak Z. Ivinskio, vienuolių riterių valstybė savo padėtį regione stiprino vis aktyviau naudodama diplomatiją⁴¹⁵. Tai tapo ryšku XIV a. paskutiniame ketvirtyje, o ypač po Lietuvos katalikiško krikšto, kuomet Ordinui teko ieškoti naujų argumentų pateisinti savo vietą regione, o delimitaciniais procesais siekti juridinio ir teritorinio legetimumo.

1398 m. Salyno sutartimi Vytautui perleidus žemaičius Ordinui, susidarė sąlygos nustatyti sieną tarp LDK ir Ordino, kurios gairės buvo panašios į „linijas“⁴¹⁶. Delimitacijos aprašas gana platus: „*Tokiu būdu toliau nuo paminėtosios Salyno salos eidami tiesiai iki upės, vadinamos Nevėžiu, šalia miško pakalnėje, kuris vadinamas Šventuoju, atitinkamai pagal upės vidurį iki Višviltės. Nuo čia, traukiant tiesiai iki tam tikro didžiulio akmens, vadinamo Roda, ir gulinčio upėje, A Rodės vardu (A Rode – Raudė? – T. Č.), žmonių*

⁴¹⁴ Žr. plačiau: *Wenskus R.* Das Ordensland Preussen als Territorialstaat des 14. Jahrhunderts, S. 347–382.

⁴¹⁵ *Ivinskis Z.* Kovos bruožai, p. 57.

⁴¹⁶ *Raczyński E.* CDL, s. 254–255 (1398 m.). Vokiška akto redakcija: Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, Bd. 1, S. 9–12.

pavadintoje nuo to akmens pavadinimo. Nuo to akmens lipdami aukštyn per pelkę, vadinamą Smerdone (Smarden), ir nuo ten tiesiog ežero ar pelkės kryptimi, kuri vadinasi Apeitų ežeras. Nuo minėto ežero ar pelkės tiesia kryptimi einama iki kelio, paprastai vadinamo Brengeliškių keliu, o iš ten tiesiog iki Nevemintos (Neueminde). Toliau nuo ten tiesia linija einama pirmyn iki ribos arba smailos viršūnės, liaudies kalba pavadintos dykvietė (die heyde) [...] prieinama iki Polocko (Ploskaw) gyventojų sienų <...>⁴¹⁷. Be stambių geografinių objektų, minimas Rodės akmuo, Brengeliškių kelias. Tekste dirbtiniai ženklai liudijami retai, kai kuriose vietose sieną atitiko dykros. Galima manyti, kad šias sienas atitiko archainės ribos ir „naujai sutartos“ skiriamosios gairės.

Ryškus „senų“ ir „naujų“ sienų išskyrimas pastebimas 1419 m. Livonijos ir LDK sienos projekte, numatant atnaujinti „senas“ Žemaitijos sienas: „*antiquas granicies terrarum* <...>⁴¹⁸. „Naujų“ sienų atkarpų sukūrimas buvo sąlygotas Ordino vykdyto teritorijų pertvarkymo. LDK atžvilgiu šio proceso samprata buvo „naujovė“, valstybės teritorija klostėsi prisijungiant, o ne perdalinant gentines žemes. Jau vėliau, sprendžiant teritorijų priklausomumo problemas tarp LDK ir Maskvos, disponuota „senaisiais“ teritoriniais vienetais, kuriuos prijungus „senosios“ žemių ribos buvo įteisintos kaip valstybių sienos⁴¹⁹. Todėl Ordino ir LDK delimitaciniai procesai kūrė ne tik „naujas“ sienas, bet itin spartino „naujos“ valstybinės teritorijos sampratos klostymąsi LDK. Formavosi „efektyvesnio“ teritorijos valdymo samprata, kas,

⁴¹⁷ *Raczyński E.* CDL, s. 254–255 (1398 m., vertimas T. Č.): „*Et ita ab extremitate superiori dicte Insule Sallin derecte progrediendo ad fluvium dictum Nowese in declino seu ualle continue sub sylua dicta Heiligenwalt abhinc dictum fluuium sequendo in mediis fluctibus usque in Wischwilten ab hinc linealiter et directe eundo ad quendam lapidem magnum dictum Roda iacentem in fluuiio dicto A Rode uulgariter nuncupatum ab isto lapide ascendendo super stagnum dictum Smarden abhinc durecte ad lacum seu stagnum dictum Apeytensehe, a dicto lacum stagno per directum eundo usque ad uulgariter nuncupatam der Brengelische weg abhinc directe usque ad Neneminde, abhinc linealiter procedendo fines seu aciem merice uulgariter dicte die heyde [...] usque ad terminos eorum de Ploskaw* <...>“.

⁴¹⁸ *Raczyński E.* CDL, s. 237–238 (1419 m.).

⁴¹⁹ Gausūs liudijimai šaltiniuose, dalis jų pateikiama: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5. nr. 140, p. 257 (1427 m.): 1427 m. Tverės ir Lietuvos susitarimu patvirtintos „senosios“ sienos, atitiko „senąją“ teritorinę organizaciją; АЗР, т. 1, № 38, с. 51 (1440 m.): „*А рубежъ воде и земли со Пьсковомъ* [...] *то намъ старый рубежъ* <...>“ – rašoma 1440 m. LDK ir Pskovo sutartyje; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 61, p. 113 (1496 m.): „*зраницъ старыхъ поправити, сослати своихъ бояръ, и мы быхмо своихъ* <...>“ – rašoma apie sienas 1496 m. LDK ir Maskvos akte.

skirtingai nuo archainio požiūrio, numatė kur kas „detalesnį“ teritorijų ribų žymėjimą ir jų matavimo procedūros susiklostymą. 1420 m. derybų dėl sienos akte pirmą kartą minimi „naujos“ sienos matavimai (ir konkretūs ilgio matai): „kur ta pati upė Šventoji įteka į Nemuną, kylant aukštyn dvi mylias ir taip tiesiai per dykrą, laikantis upės Nemunas per dvi mylias iš kairės ir taip iki upės Jūra, ir taip einant palei Jūros upę pereinant skersai, tiesiai per dykrą ir [toliau] tęsiant upėmis Nemunas, Rusnė, marios Wintenburg, Memelio pilį kitaip Klaipėda ir Baltijos jūros iš kairės per dvi mylias <...>“⁴²⁰. Dirbtinių ženklų, šiuo atveju matų vienetų (mylių) naudojimas, rodo artimus netoli sienos gyvenusių šalių gyventojų kontaktus. Įvertinant judėjimo galimybes geografinėse sąlygose, kurtas periferinis ruožas, ribojęs šalių gyventojų „trintį“. Problemos aktualumą rodo 1425 m. Ordino ir Vytauto korespondencijoje aptariama sienų matavimo matų – „virvių“ suvienodinimo problema: „iždininko matas pusė uolekties ilgesnis <...>“ – skundėsi Vytautas⁴²¹. Iš abiejų pusių prasidėjus vidinės kolonizacijos procesui, kūrėsi apgyvendinti pasieniai, dėl to kilo siekis „tiksliau“ atriboti sienas jas išmatuojant ir paženklinant, kuo aiškiau atskiriant šalių pasienio gyventojus⁴²².

1422 m. gegužės 15 d. dokumente, kuris surašytas veikiausiai numatytų paliaubų tikslais, parengtas LDK sienos su Ordinu projektas rodo, sienos „liniją“, kur nuo Merūniškių vesta atkarpa – „in Skoymontischki ad aream Schoymonthi et ad hinc ulterius in lacum Vayhrod, dividendo ipsum per medium, usque ad vadum dictum Kamiennibrod <...>“⁴²³, siena su Prūsija palei Nemuną iki jūros (Klaipėdą paliekant LDK⁴²⁴), o Livonijos siena – pradėdant

⁴²⁰ CEV, nr. 898, s. 494 (1420 m., vertimas – T. Č.): „ubi idem fluvius Swantha intrat Memel, ascendendo sursum per duo miliaria et sic continuendo per solitudinem, habendo fluvium Memel undique per duo miliaria in sinistra usque in fluvium Jura, et eundo fluvium Jura, transeundo per transversum, continuando per solitudinem, tenendo fluvium Memel, Rusna, Wintenburg haap, castrum Memel alias Klawppeda et mare salsum undique in sinistra per duo miliaria <...>“.

⁴²¹ Ibid. nr. 1206, s. 708 (1425 m.): „mose des trezelers bei einer halben elen lenger <...>“; nr. 1206, s. 709 (1425 m.).

⁴²² Apie LDK ir Ordino matų suvienodinimo problemas žr. plačiau: Nikžentaitis A. Palanga XIII–XV a., p. 111–112.

⁴²³ CEV, nr. 1005, s. 552 (1422 m.).

⁴²⁴ CEV, nr. 1005, s. 551 (1422 m.): „Incipiendo a fluvio dicto Swantha ubi intrat in fluvium magnum Niemen inferius Juremburg per unum miliare descendendo deorsum per Niemes et dividendo fluvium Niemen per medium usque in lacum qui dicitur happ et transeundo per eundem lacum happ et per

nuo Šventosios intako į jūrą ir – „*per istum fluvium ascendendo sursum per antiquos et perpetuos limites inter terras Samagittarum et Livonie <...>*“⁴²⁵. Patvirtinant 1422 m. rugsėjo 27 d. amžinąją Melno taiką dalis „archainių ribų“ („senujų sienų“) įteisintos valstybių siena: „*Tarp Livonijos bei Žemaitijos, Lietuvos ir Rusios sienos prasideda nuo upės, vadinamos Šventaja, kur toji upė įteka į jūrą, ta upė paėjus aukštyr iki nustatytų ir išsaugotų senųjų sienų tarp Žemaitijos, Lietuvos, Rusios iš vienos pusės, ir Livonijos iš kitos pusės, tačiau ne iki tų sienų, kurios buvo nustatytos Ordinui valdant Žemaičių žemę, tik tai iki tų ribų, kurios nuo senovės saugojamos tarp tų žemių <...>*“⁴²⁶. Ženklimas, išskyrus matavimus, nepasižymėjo ypatingu detalumu ir novatoriškumu.

Tuo tarpu du 1426 m. LDK ir Livonijos sienų aprašai išsiskyrė dirbtinių ženklų gausa: „*nuo kalno upeliu Platonė iki kur upelis įteka į upę vadinamą Luekene, kur aukščiau yra medis pažymėtas kryžiumi [...] nuo to medžio upeliu Wilsz pavadintu, kur taip pat stovėjo medžiai su kryžiais nuo tų medžių einant į viršų iki vietovės pavadintos Schodderschode; [...] kur akmuo su kryžium kažkada buvo, nuo to akmens puse mylios [einama] <...>*“⁴²⁷. Kitame tų pačių metų dokumente rašoma „*pirmiausiai pradedant nuo Sidabrės kalno į dešinę nuo kalno, kur stovi pažymėtas ažuolas, nuo medžio į dešinę, palei upelį, iki kito medžio ant kurio yra senas kryžius, į dešinę nuo jo ilgai paėjus – kaimas pavadintas Wallesz, kuris lieka vokiečių pusėje <...>*“⁴²⁸. Detalesnis žymėjimas

Nienem usque in mare oceanum et ulterius transire circa mare versus Livoniam usque ad fluvium Swantha Ay<...>“.

⁴²⁵ CEV, nr. 1005, s. 551–552 (1422 m.).

⁴²⁶ LUB. Bd. 5, nr. 2637, S. 881 (1422 m., vertimas – T. Č.): „*Inter Livoniam vero, Samagitiam, Lithuaniam et Russiam limites sint: incipiendo a flumine dicto Heiligea, ubi dictus fluvius intrat mare, eundem fluvium ascendendo sursum ad antiquos limites inter Samagitiam, Lithuaniam, Russiam, ab una Livoniam ab altera partibus tentos et servatos, non tamen ad illos limites, qui signatis sunt eo tempore, sed ad illos, qui antiquitus inter terras praedictas sunt servati <...>*“.

Naujausia 1422 m. Melno taikos sutarties publikacija: Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju melneńskiego z 1422 roku. Wyd. Nowak P., Pokora P. Poznań, 2004.

⁴²⁷ LUB. Bd. 7, nr. 472, S. 326 (1426 m., vertimas – T. Č.): „*van dem berge beth in eine beke, de Platon, dar eine beke einfelth, de Luekene genometh, dar ehimals ein boem, mith einem crentze getekent [...] van dem boeme beth thoeiner beke, de Wilsz genometh, der ock boeme mith crentzen gestahm hebben; van dem crentzen tho gaende beth up eine jegenheidh, de Schodderschode genometh; [...] dar ein stein mith einem crentze ehimals gewesen; van dem steine beth an kapmyll <...>*“.

⁴²⁸ LUB. Bd. 7, nr. 473, S. 327 (1426 m., vertimas – T. Č.): „*Int erste antogande van den Suddoberschenn berhe, recht under den bech, dar eyn ekenbom steit ghetekent; van dem bome recht*

dirbtiniais ženklais apgyvendintų pasienio teritorijų, kelių minėjimas, sienos matavimas verčia mąstyti apie vidinės kolonizacijos sklaidą – apgyvendintų pasienių ir sienos objekto – „linijos“ klostymosi apraiškas⁴²⁹. Šio proceso įtaką tolesnei LDK sienų sampratos raidai paryškina ta aplinkybė, kad XVI a. delimitaciniuose šaltiniuose pradėjo figūruoti „senų pasienių“, „senų Vytauto laikų pasienių“⁴³⁰ kategorijos, kurios jau kaip „senosios“ atskiriamos nuo „naujai“ išvedamų „linijų“.

Verta pridurti, jog Švitrigailos valdymo metais, 1431 m. sudarius taikos sutartį su Ordinu, numatyta, kad Vytauto laikais nustatytos sienos su Ordinu (1422 m. sutartimi) privalo būti išsaugotos amžiams⁴³¹. Todėl galima teigti, jog Vytauto laikų valstybės vakarinių sienų nustatymo ir žymėjimo procesai išreiškė gimstančią „naują“ valstybės teritorijos sampratą, kurios vienas svarbiausių bruožų buvo pasienio teritorijos tikslinimas. Sienų lokalizacijos kriterijumi tapo valstybinėmis įteisintos archainės žemių ribos, šalia kurių atsirado ir naujai kurtos sienų atkarpos. Pastarosios išsiskyrė ženklinio detalumu, atliktais matavimais, apgyvendintais pasieniais. Šios Vytauto laikų akcijos svarba atsispindi ir terminijoje: nuo šiol „senosiomis sienomis“ vadinami ne archainiai teritoriniai ruožai, bet Vytauto laikais pažymėtos sienos. Tai buvo valstybinių sienų, kaip objekto „linijinės“ sampratos, klostymosi pradžia.

uth grand dorch den busck an eynen vurenbim, dar eyn olt cruce in ycz; van dar recht uth to gande langes eys dorpp, ghenomet Wallesz, dat bliffit up der Duitschenn syde <...>“.

⁴²⁹ LUB, Bd. 7, nr. 472, S. 326 (1426 m.): „eine mile weghe baven dem berge Rottow <...>“; nr. 473, s. 327 (1426 m.): „dorch dat velt dem weghe recht uth to vogende langes <...>“.

⁴³⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 560, l. 5 (1542 m.): „а мы вси по тымъ границы за дедовъ и отцовъ нашими сами вечно держали [...] от Двины речки аж до границъ Псковских до речки Рубанинь по границу великого князя Витовтову а по Витовтов по границу Радивилову <...>“.

⁴³¹ LUB, Bd. 8, nr. 462, S. 273 (1431 m.): „Sunderlich so wellen wir och, das di grenitzen, di czwuschen den Lytawschen, Rewschen unde Samaytischen landen den Prewschen unde Leyflandischen landen, die bei dem alden irluchten fursten und herren, hern Allexandro, andirs Wytawdus, grosfurste zcu Lytawen etc., dem Got gnode, sein gemacht, geschut unde beczechent, durch [uns] unde unser nochkomelinge sullen gehalden werden czu ewigen czeiten <...>“.

4. Vakarinės LDK teritorijos sienos XV a. antroje pusėje

XV a. vyko nuolatiniai LDK ir Ordino sienų tikslinimo, atnaujinimo darbai, keistasi sienų klausimus derinusiomis pasiuntinybėmis (apie tai žr. toliau)⁴³². Pavyzdžiui, 1451 m. Ragainės komtūro laiške Ordino magistrui rašoma: „*Taip pat jūsų didenybė norėjo žinoti apie sienų tarp Lietuvos ir šios šalies [padėti], taigi aš nurodžiau visas sienas apžiūrėti ir sprendžiu, kad pareigūnai iš Lietuvos buvo atjoję prie sienos ir ją apžiūrėjo, bet nieko naujo ten nepažymėjo [...] ėjo nuo Širvintos iki Nemuno sienų ir nuo ten ėjo Klaipėdos komtūras [...] su jais iki jūros. [...] Bet iš ten juos nuvedėme prie teisingų sienų ir parodėme jam senas sienas ir nurodėme kunigaikščio Vytauto žymenis, o taip pat Ordino, senuose ažuoluose ir kituose medžiuose <...>*“⁴³³. Pastebima minėta terminologinė naujovė: jei iki tol „teisingos“ ir „senos“ sienos tam tikra prasme buvo senosios žemių ribos, tai šiuo atveju tokiomis laikomos Vytauto laikų sienos, kurių pagrindu vykdytas sienų atnaujinimas. Be to, laiške kalbama apie žymėjime naudotą valstybių valdovų simboliką⁴³⁴, kaip valstybės teritorijos sampratos akcentą. Verta prisiminti, kad nuo šiol LDK bajorų savimonėje Vytauto laikų valstybės teritorija ir jos sienos laikytos valstybės teritorijos pagrindu⁴³⁵.

⁴³² Pirmas sienų atnaujinimo atvejis – dar 1404 m., LDK ir Ordinui sudarius Racionžo sutartį, numatyta apžiūrėti 1398 m. nustatytą Žemaitijos sieną. LUB, Bd. 4, S. 457–459 (1404 m.): „*Quod omnia et singula, quae in praemisso concordiae et pacis tractatu de verbo ad verbum pertinere dinoscuntur, utputa ad omnium offensarum hincinde comimissarum remissionem, districtuum et granicierum limitationem, pacem perpetua inter nos et terras nostras, videlicet Litwaniam et Rusviam, ex una, et dictum dominum magnificum, magistrumgeneralem, et terras sui ordinis per Prussiam et Livoniam, parte ex altera <...>*“.

⁴³³ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz: Ordensbriefarchiv OBA 10789 (1451 m., vertimas –prof. dr. R. Petrausko): „*Ouch als euwir gnade begerende ist von der grenitczen czwischen Littowen und disse lande, also hebe ich semlich grenitcz lassn besehen und vorneme, das die leytszleuthe usz Littowen gereitt uff der grenitcz gewest seyn und haben sie besehen, sunder sie haben nicht neuwes geschelmet addir geczeichnet aldo. [...] von der Serewintha an bis uff die Memellische grenitcze und vordan ging der kompthur von de Memell, [...] mit en bis an die see. [...] Do vurte wir sie uff die rechte grenitcze widder und weyszten en aldo herczoges Witoldis czeichen und unseres Ordens czeichen in alden eychen und andern bomen <...>*“ . Dėkoju prof. dr. R. Petrauskui už paskolintus išrašus iš šio archyvo.

⁴³⁴ Plačiau apie simboliką žr. Gudavičius E. Žvėryno akmuo, p. 86–89.

⁴³⁵ Pvz. 1446 m. Parčevo suvažiavime LDK ir Lenkijos atstovai svarstė unijinių ryšių dalykus. Dokumente, fiksuojant suvažiavime aptartus klausimus, skelbiama, jog lenkai sutiko palikti LDK sudėtyje Voluinę ir Podolę, o šalių sieną turėjo atitikti Vytauto laikų gaires, žr. CEXV, Lewicki A. T. 3, Kroków, 1894, nr. 5, s. 7 (1446 m.).

XV a. antros pusės LDK vakarinės sienos buvo ne itin stabilios, nes po 1422 m. Melno taikos Ordinas puoselėjo ambicijas pakeisti sienas ir „atgauti“ žemaičius, o LDK siekė jas „pastūmėti“ ir plėsti teritoriją (žr. skyrių apie LDK ir Ordino sienas). Intensyviausiai LDK „spaudė“ Livoniją, nes ilgą laiką šalys negalėjo susitarti dėl sienų, nors derybų suvažiavimai buvo itin dažni. Lietuviai nenorėjo apsiriboti 1422 m. sienų padėtimi ir reikalavo „naujų“⁴³⁶. Didžiausias pasiekimas buvo 1473 m. LDK sudaryta delimitacinė sutartis su Livonija, nustatant Sidabrės–Kraslavos ruožą. Žymint sieną minimos pasienio gyvenvietės, keliai, panaudoti žmonių sukurti ženklai: kapčiai – sukasti kalneliai, išrėžti ir iškalti ženklai, iškastas griovys ir per jį pastatytas tiltelis⁴³⁷, atlikti matavimai: „*Jeistis žemyn vieną mylių tiesiai, kad aplinkui Bauskės pilį liktų lygi vieta dviem myliom <...>*“⁴³⁸. Detalus žymėjimas grindžiamas taip: „*kad tarp mūsų būtų sunkesnis praėjimas <...>*“⁴³⁹. Visa tai reiškė vidinės kolonizacijos sklaidos pasienyje požymius. Iki tol ženklinimas išsiskyrė dažniausiai medžiuose išrėžiamais ir akmenyse iškalama žymenimis, rodančiais vis dar menką teritorijos įsisavinimą ir miškingumą. Todėl šiuo atveju gausus dirbtinių riboženklių kūrimas verčia manyti, jog siena lokalizuota jau ne itin miškingose lygumose, kur nebuvo galima apsiriboti tik atsitiktinių riboženklių parinkimu. 1473 m. sienos ženklinimo detalumas rodo valstybės sienų stabilizacijos požymius, brandinusius kitą delimitacinių procesų etapą LDK, vykusį XVI amžiuje.

⁴³⁶ Žr. Čelkis T., *Antanavičius D.* 1545 metų Livonijos, p. 164–168.

⁴³⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 125, p. 236 (1473 m.): „*In primis in loco supradicto Curgun et stagno sive lacu eodem nomine nuncupato fecimus unum colliculum alias kopiec et fossatam ubi est vallis quae apparet, quasi, quidem alveus fluvialis, ubi cunstitutus est quidam ponticulum parvus per eandem vallem, et circa vallem transeundo deorsum fecimus alios colliculos, alias kopce, usque ad sylvam proxime contiguam, eodem lico Curguny in medio fecimus quaedam signa in quercubus et aliis arboribus <...>*“. Apskritai tai nebuvo išskirtinis ženklinimo atvejis, nes Ordino dokumentuose dažnai minimi tokie perkasti grioviai – riboženkliai, žr. pvz. LUB, Bd. 2, nr. 741, S. 254 (1330 m.).

⁴³⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 125, S. 236 (1473 m., vertimas – T. Č.): „*descendendo usque ad unum milliarem directe, ita quod circa castnum Bawsko in duobus milliaribus remaneat <...>*“.

⁴³⁹ Ibid.: „*quia tamen difficilis erat nobis aut nostris mittendum transitum <...>*“.

5. „Nusistovėjusi linija“: XVI a. LDK sienos

XVI a. pirmoje pusėje pastebima nauja delimitacinių procesų banga, kuri iš esmės įtvirtino vakarinių LDK sienų formavimo procesą. 1529 m. atnaujintos LDK ir Prūsijos sienos⁴⁴⁰ žymėjimas dar kiek primena 1420 m. projektą ir 1422 m. delimitaciją. Sieną sudarė geografinių objektų „grandis“. Siekiant kuo aiškiau delimituoti, ypatingai šalia gyvenamos teritorijos – Klaipėdos pilies apygardos siena matuota myliomis⁴⁴¹. Tą pačią sieną šalys dar kartą atnaujino 1532 m., ji jau vadinama „sena“⁴⁴². Renovavimo akte ištisai minimi pasienio kaimai („А отъ Кзолубовъ до села до Миколайква, тоє село маєте прійти на полы, а отъ Миколайква до Высокого <...>“⁴⁴³), kurių ribos vietomis matuotos ir įteisintos valstybių siena⁴⁴⁴. Specifinių sienos ženklų kūrimas neaprašytas, numanant, jog tam buvo pritaikyti privačių valdų riboženkliai. Dėl to galėjo funkcionuoti valstybių sienos „linija“, sąlygota šalies vidinės kolonizacijos sklaidos pasienyje.

Tokiu pačiu pagrindu XVI a. įgyvendinta LDK ir Lenkijos sienų suderinimo akcija. Vidinės kolonizacijos procese būta nelegalių, karaliui priklausiusių dykrų Palenkėje kolonizavimo atvejų. Vieną jų vykdė Jonas Radvila⁴⁴⁵. Todėl 1536 m. dėl Bielsko dykrų – natūrinio riboženkliaus, skyrusio Lenkiją nuo LDK, kilo konfliktas su karališka šeima. Sprendžiant ginčą buvo tikslingai nustatyta siena⁴⁴⁶. Ją lokalizuojant remtasi Vytauto laikų sienos bei LDK valdovų medžioklės plotų identifikavimu, tokiu būdu išsprendžiant teritorijų priklausomybę⁴⁴⁷. Sienos aprašas rodo, jog dykroje specialūs ženklai

⁴⁴⁰ Dogiel M. *Limites*, p. 206 (1529 m.): „*visum est principio renovare, & servare pro veteri observatione Limites & Terminos intrascriptos <...>*“.

⁴⁴¹ *Ibid.*, p. 206–207.

⁴⁴² МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 15 б., с. 17 (1532 m.).

⁴⁴³ *Ibid.*, с. 18.

⁴⁴⁴ *Ibid.*, с. 17: „*отъ замьку Лецкого лежит треть мили, а отъ Страдунь две части мили <...>*“.

⁴⁴⁵ Plačiau žr. *Jakubowski J. Przykład zmienności granic*, s. 163.

⁴⁴⁶ *Ibid.*, s. 164.

⁴⁴⁷ Археографический сборник документов, т. 1, № 17, с. 15 (1536 m.): „*Вказали тежъ и поведили мне осочники: въ реки Супряслы, где Соколдка въ Супрясло впадала, ижъ на томъ местцы, за Витолта и за Жикгимонта а за Казимира и за Александра короля, околы бывали господарскіи <...>*“.

nekurti, apsiribota geografinių objektų išvardinimu⁴⁴⁸. Tuo tarpu argyvendintuose pasieniuose atlikti matavimai: „отъ Кмитовки отъ Шпакова две мили, отъ Левонева млына и отъ Богушова три мили, отъ Быстрого ставу, отъ Нерешли пять миль <...>“⁴⁴⁹. Kitu atveju, 1542 m. tikrinant LDK ir Livonijos sieną, atsakingi pareigūnai – komisoriai naudojami pasienio gyventojų, *senų žmonių* ir žemvaldžių liudijimais: „ставили шесть светковъ, иляхтичовъ, людей старыхъ <...>“⁴⁵⁰; „так тые люди Псковскии повелили перед нами иж томъ месту панъ Радивил хлеба ель как тую границу чиниль <...>“⁴⁵¹. Tuo suinteresuoti buvo ir pasienio gyventojai, net patys savarankiškai matavę sienos ruožus⁴⁵². Liudijant itin dažnai atmintos Vytauto laikų sienos: „а мы вси по тымъ границы за дедовъ и отцовъ нашыми сами вечно держали [...] от Двины речки аж до границъ Псковских до речки Рубанинь по границу великого князя Витовтову а по Витовте по границу Радивилову <...>“⁴⁵³. Tokiu būdu buvo demonstruojama, jog siena, prie kurios gyvenama, buvo nustatyta valdovo, bet nesukurta nelegalios kolonizacijos metu, skverbiantis į kitai šaliai priklausiusias žemes. Kad tokių dalykų būta, rodo gyventojų skundai: „как долго и широко немцы забрали земли <...>“⁴⁵⁴; „зверь ловили и рыбу ловили <...>“⁴⁵⁵. Kita vertus, pasienio gyventojai rūpinosi, kad delimitacinių procesų metu nepatirtų teritorinių nuostolių. Tai buvę itin aktualu, nes 1546 m. žymint Lenkijos ir LDK sieną beveik visa sienos „linija“ atitiko privačias valstiečių ir žemvaldžių žemių ribas⁴⁵⁶. Tačiau dalį valstybės teritorijų skyrė „įsispraudusios“ natūrinės sienos, pavyzdžiui, pelkės: „И надъ тымъ же балотамъ оказали намъ копецъ, и менуючи, яко бы тотъ копецъ мель

⁴⁴⁸ Ibid., № 18, с. 19–22.

⁴⁴⁹ Ibid., № 18, с. 22.

⁴⁵⁰ Археографический сборник документов. т. 1, № 31, с. 47 (1546 m.).

⁴⁵¹ Lietuvos Metrika. Кнуга Nr. 560, l. 4 (1542 m.).

⁴⁵² Ibid.

⁴⁵³ Ibid., l. 5.

⁴⁵⁴ Ibid., l. 1.

⁴⁵⁵ Ibid., l. 4.

⁴⁵⁶ Археографический сборник документов. т. 1, № 31, с. 49 (1546 m.): „тогда врадникъ Воинскій, ставшы на Городицу, поведиль, ижъ то есть на той стороне речки поветъ Луковскій, а тое Городище кгрунтъ есть великого князства Воинскій, и поля тые, которые суть все Воинское <...>“.

быти граничный <...>⁴⁵⁷. Pasitaikydavo, kad delimitacijos metu sienos žymėtojai tikslingai kolonizavo pasienius, kaip atsitiko 1542 m. tikrinant LDK ir Livonijos sieną („на пуцах асожонных“)⁴⁵⁸. Tokiu būdu iš anksto užkirstas kelias nelegaliam sienos peržengimui ir šalių gyventojų konfliktams.

Dėl minėtų priežasčių, formuojantis valstybės linijinės sienos tipui, adekvačiai keitėsi ir sienos žymėjimas. Jei iki tol delimitaciniuose aktuose, sienų aprašymuose pagrindiniai žymenys buvo geografiniai objektai, kalneliai, ženklai akmenyse, medžiuose, kartais užkardos ar grioviai, tai XVI a. aktuose išplinta dirbtinių ženklų naudojimas, iš esmės idealiais „riboženkliais“ tapo apgyvendinti pasieniai. 1541 m. atnaujinant LDK ir Livonijos sieną, riboženkliai registruoti: „Šešioliktas riboženklis pastatytas pietų kryptimi. Septynioliktą padarėme prie gervuogių krūmo <...>⁴⁵⁹, „Jink tiltelio, kuris yra kelyje ir veda pas bajorą Strumborgą <...>⁴⁶⁰. Buvo pateikiamos ženklą ar ženklus supančios vietovės ypatybės: „Septintą pastatėme maždaug šalia sudegusio ažuolo, kur nurodėme padaryti duobę anglimis ir akmenimis užkrauti; [...] pažymėjome ant ažuolo kamieno; [...] riboženklį padarėme tarp dviejų ažuolų <...>⁴⁶¹. Jei iki tol miškuose dažniausiai ženklinoti medžiai, tai XVI a. pradėti statyti stulpai (*collem posuimus*)⁴⁶². Būdavo nebeapsiribojama vienu, visiems bendru ženklu: „три концы насыпаны, одна немецкая, а другая псковская, а третья полоцкая <...>⁴⁶³; „три сосны наш паны, одна немецкая, а другая псковская, а третья полоцкая <...>⁴⁶⁴. Tai rodo racionalizuotą teritorijos tvarkymo principą. Valstybės sienomis rūpinosi visa eilė socialinių grupių⁴⁶⁵, o jų stabilumu buvo suinteresuoti pasienio gyventojai.

⁴⁵⁷ Ibid., c. 51.

⁴⁵⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 560, l. 1 (1542 m.).

⁴⁵⁹ Dogiel M. Limites, p. 213 (1541 m., vertimas – T. Č.): „Sextus decimus scopulus positus est in merica quadam. Decimum octavum posuimus circa rubum <...>“.

⁴⁶⁰ Ibid., p. 214: „ad ponticulum, qui est in via, qua vadunt ad Nobile Strumborg <...>“.

⁴⁶¹ Ibid., p. 212–213: „Septimus posuimus similiter in prato ad quercum combustam, ubi iussimus fieri foveam carbonibus, & lapidibus repletam; [...] posuimus ad truncum quercinum; [...] scopulum fecimus fieri inter duas quercus <...>“.

⁴⁶² Ibid., p. 217.

⁴⁶³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 560, l. 4 (1542 m.).

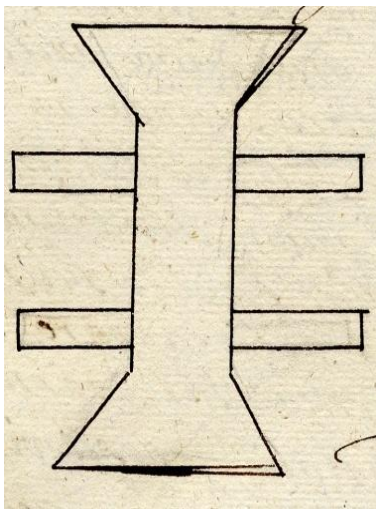
⁴⁶⁴ Ibid., l. 18.

⁴⁶⁵ Ibid., l. 2: „земли пановъ Смоленских и у границы <...>“; l. 3: „до старины князя Масалуки поль пары миль <...>“. Археографический сборник документов, т. 1, № 31, с. 47 (1546 m.): „ставили шесть светковъ, шляхтичовъ, людей старыхъ <...>“.

1545 m. atnaujinant Lietuvos ir Prūsijos sieną⁴⁶⁶, ginčytinas ruožas matuotas virvėmis (*funiculus*), kaip ir 1546 m. LDK ir Lenkijos sienos delimitacijoje⁴⁶⁷.

Jei XV a. vidurio dokumentuose minimi Vytauto ženklai medžiuose, tai XVI a. delimitacijose minimi specifiniai ir sudėtingi sienų ženklai. 1529 m. buvo atnaujinta Livonijos ir LDK siena: „*od Włości Braclawskiey poczawszy od Dźwiny rzeki, od Kamienia, który leży w Dźwinie rzece z napisem Ruskim, a wyrobiony iest na kształt kobyły* (išskirta – T. Č.)<...>“⁴⁶⁸; išskirtinis yra šaltinio liudijimas, kad iš akmens buvo ištašytas arklio (kumelės) pavidalo riboženklis – „skulptūra“(!), kuri veikiausiai galėjo įprasminti lietuvišką Vytį – raitelio ženklą. Kitas svarbus dalykas – minimi iškirsti įrašai rusėnų kalba.

Dėmesį atkreipia 1545 m. LDK ir Livonijos sienos patikrinimo ir atnaujinimo dokumentas (vokiečių pusės), jo apraše liudijama daug įdomių sienos ženklų. Dažnai minimi akmenys paženklinanti kryžiais: „*ad lapidem in quo alim crucis signum fuit*“, „*ad lapidem in medio fluvio positum Rowde vocatum*“⁴⁶⁹. Dokumente raštininko nupieštas ženklas – „*ad talem*

signaturtam“ ⁴⁷⁰. Ženklas – akmeninis postamentas su kryžiais buvo pastatytas Drūkšių ežero *Strelzen* saloje: „*ad lacum Druxten, per lacum ad parvam insultam in eodem lacu sitam Strelzen nuncupatam, in cujus crepidine positum est magnum Saxum in quo crucis signum* <...>“⁴⁷¹. Dar vienas raštininko nupieštas ženklas buvo dvi gubo kryžiaus kolona (žr. 3, 4 iliustracijas).

3 iliustracija – 1545 m. LDK ir Livonijos sienos riboženklis⁴⁷².

⁴⁶⁶ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 8, с. 7 (1545 м.). Ibid., № 7, с. 6–7; 8, с. 7–8; 9, с. 8–9; 10, с. 9–11; 12, с. 12–13; 13, с. 13–14; 14, с. 14–16; 15b., с. 16–17. Taip pat žr. Lietuvos Metrika. Кнуга Nr. 525, l. 243–244; žr. *Parienė I. Varia Livonica*, p. 1–16.

⁴⁶⁷ Археографический сборник документов. т. 1, № 31, с. 54 (1546 м.): „*промежку коруны и великого князства у тыхъ мѣстцахъ инде на полмили, а инде на милю, а инде на версту* <...>“.

⁴⁶⁸ *Dogiel M. Limites*, p. 220 (1529 m.).

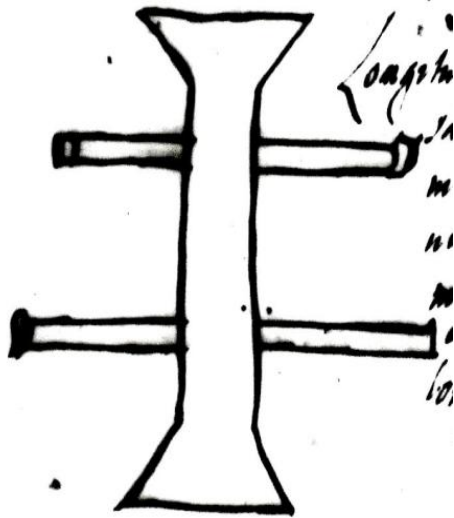
⁴⁶⁹ LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 3, 6.

⁴⁷⁰ Ibid., l. 3.

⁴⁷¹ Ibid.

⁴⁷² LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 4; 1545 m. liepos 27 d. dokumento kopija padaryta XVIII a.

Šis ženklas iškaltas dideliame akmens statinyje prie Pergats upės, kuri buvo Dauguvos atšaka: „*Longitudo hujus X saxo incisae est quinque palmorum lineae transversa superiori duos habet palmos non ita magnos interior intidem duos palmos cum longitudine media unius digiti <...>*“⁴⁷³. Kiti dažnai minimi

ispūdingesni riboženkliai buvo įvairūs kalnai arba net kalnų kompleksai: „*directe ad montem Lincowe cui templum est inaedificatum et sujacet oppidum idem nomen a monte Soiritum [...] ad alium montem Krollkalne qui a priore per quadrantem miliaris dictas [...] ad tertium montem Pillaten nuncupatum <...>*“⁴⁷⁴. Šiuo atveju, reikia manyti, tai buvo archainės gyvenvietės struktūros liekanos.

4 iliustracija – 1545 m. LDK ir Livonijos sienos riboženklis⁴⁷⁵.

Šiame 1545 m. dokumente minimi valstybių simbolikos ženklai – LDK Vytis bei Livonijos Kryžiai: „*ad lapidem Kabulakmen vokatum. Huic olim in sculptum fuit equus quod set signum Lithuaniae (išskirta – T. Č.) et duo cruces Livoniae*“, kuriuos buvo sugadinęs bajoras Mykolas Kvalkūnas (*Nicolaus Kwalchuen*) ir kaimo gyventojas Vaitkus Punsila (*Woitkusch Punsila*)⁴⁷⁶. 1545 m. sienos su Prūsija ženklas „*buvo sumūrytas stačias mūro stulpas ir pastatytas tarp žemės riboženklio ir Lek upės, ant to paties stulpo yra išraižyti ginklai pietinėje stulpo pusėje, iškalti akmenyje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žirgas su ginkluotu raiteliu dešinėje pusėje; stulpo kairėje juodas erelis su paauksuota karūna, o stulpo vidury S raidė <...>*“⁴⁷⁷. Taip pat

⁴⁷³ LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 4.

⁴⁷⁴ Ibid.

⁴⁷⁵ Toks pat 1545 m. liepos 27 d. LDK ir Livonijos sienos aprašo su panašiu sienos ženklu dokumentas (XVIII a. nuorašas): LVIA, f. 1276, apr. 1, byla 1601, l. 1–2; iliustracija l. 2. Už nuorodą dėkoju doc. dr. Edmundui Rimšai.

⁴⁷⁶ LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 3.

⁴⁷⁷ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 10, с. 10 (1545 m., vertimas –T. Č.): „*columnnam de muro lateritio esse erectam et positam, inter scopulum terreum, ac flumen ipsum Lek, in ipsaque calumna, infixi sunt arma versus meridiem sculpta in lapide magni ducatus Lithuaniae, equus album*

iškalti ir žodiniai įrašai⁴⁷⁸. Tokie riboženkliai galutinai išskyrė valstybės sieną iš bendros ženklinimo sistemos (privačių ribų žymėjimo), „įsimbolino“ valstybės teritorijos sampratą. Tai išreiškė susiklosčiusią naują valstybės teritorijos sampratą.

* * *

Delimitaciniai terminai senosiomis kalbomis buvo daugiaprasmiai, išreiškę tiek sienos kaip objekto, tiek sienos kaip ženklo sampratas; terminų naudojimas daugiskaita, sąlygotas jų daugiaprasmiškumo, išreiškė valstybės sienos objekto – sudėtinių atkarpų tarp riboženklių visumą. Iki valstybinių genčių ribomis tapdavo teritoriniai ruožai, tačiau jų nustatymas jau nebuvo savaimingas dalykas. Geografinių objektų „grandis“, negyvenamos ir/ar šventos tarpentinės dykros, pasitaikantys dirbtiniai ženklai žymėjo genčių kontaktines zonas. Vytauto laikų vakarinių sienų su Vokiečių ordinu nustatymo akcija buvo kokybiškai naujas etapas sienų sampratos raidoje. Pirmą kartą 1420 m. sienų projekte minimi matai (mylios), o 1426 m. ribų aprašuose gausiai naudoti dirbtiniai riboženkliai, matai, apgyvendintas pasienis. Tai liudija linijinės sienos sampratos apraiškas.

XV a. vyko sienų atnaujinimo procesai, kurių metu Vytauto sienos jau vadinamos „senomis“ ir „teisingomis“. Tai patvirtina Vytauto laikais įvykusių pokyčių svarbą, atsirandant naujai teritorinei savimonei. 1473 m. LDK ir Livonijos sienos aprašymo detalumas ir „vytautinės sienos“ sąvokos naudojimas buvo vakarinių sienų sampratos stabilizacijos požymiai. XVI a. pirmoje pusėje toliau buvo plėtojama sienų atnaujinimo procedūra, sąlygota būtinybės „suvaldyti“ vidinės kolonizacijos procesus, kurie pasiekė LDK ir jos kaimyninių valstybių pasienio teritorijas. Sienų aprašuose beveik nuolat minimi apgyvendinti pasieniai. Tais atvejais, kai jų nebūta, sienų žymėjimo

cum sessore armato, a parte dextra; a sinistra vero aquilla nigra cum corona inaurata in collo, in pectore literam S sculptam habens <...>“.

⁴⁷⁸ Ibid., c. 11: „*Columna limitum. Carmina haec exsculpta sunt in lapide sub armis./ Quando Sigismundus patrijs Avgustvs in oris/ Primus et Albertus Machio iura dabant/ Ille Jagielonis vaeteresque binomini vrbes./ Hicque Borussorum pace regebat opes/ Haec errecta fuit moles, quae limite fines/ Signat et amborum seperat arua ducum./ Anno Domini MDXLV, mense Augusto <...>“.*

metu šiuose „tuščiuose“ pasieniuose tikslingai įkurdinti valstiečiai. Lokalizuojant sienas naudotasi pasienio gyventojų, žemvaldžių apklausomis, kurie liudydami atmindavo Vytauto sienas. Daugeliu atvejų privačių valdų ribos buvo įteisintos kaip valstybės siena, kurios stabilumu buvo suinteresuotos visos socialinės grupės. „Ištobulėjo“ sienų ženklėjimas. Aktuose riboženkliai tiksliai registruojami ir aprašomi. 1545 m. pastatytas riboženklis – stulpas su pavaizduotais valstybių herbais ir įrašais, jis simbolizavo valstybinės sienos sampratos įtvirtinimo pabaigą. Šių riboženklių atsiradimas galutinai išskyrė valstybės sieną iš bendros ribų ženklėjimo sistemos.

Kaip matyti, XVI a. vidinė kolonizacija pasiekė valstybės sienas, klostėsi apgyvendinti pasieniai. Daugeliu atveju privačios žemėvaldos ribos atitikdavo šalių sienas. Kilus šalių pasienių gyventojų ginčams dėl ribų, kartu ir dėl valstybių sienų, jas nustatydavo teisėjai arba komisoriai, kurie remdavosi gyventojų liudijimais. Todėl kitame skyriuje nagrinėjama XV–XVI a. privačių valdų ribų samprata, leidžianti geriau suvokti kolonizuotų pasienių raidą, sienų pažeidimo sampratą ir jų žymėjimo kaitą.

III. LDK privačios žemėvaldos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a.

Skyriuje nagrinėjamas privačių valdų ribų žymėjimas ir jų samprata XV–XVI a. LDK. Analizė padeda nuosekliau suvokti valstybės sienų formavimosi ir sampratos raidą. Privačių valdų ribų žymėjimo aplinkybes atskleidžia plati šaltinių bazė, kuri aiškiau atspindi ribų nustatymo ir žymėjimo detales. Daugelis privačių valdų ribų žymėjimo elementų buvo analogiški valstybių sienų delimitavimo procesams. Juolab, kad šaltiniuose yra nedaug duomenų, kurie išsamiai parodo valstybių pareigūnų derybų dėl sienų nustatymo eigą ir jų nustatymo aplinkybes. Todėl privačių valdų ribų sampratos duomenys smarkiai papildė valstybinių sienų sampratos analizės interpretacijas. Kita vertus, jau XV a. LDK delimitaciniuose dokumentuose minimi apgyvendinti pasieniai, o XVI a. vidinei kolonizacijai „atsirėmus“ į valstybės sienas, daugeliu atveju valstybės sienas atitikdavo pasienio gyventojų valdų ribos, kurios būdavo įteisinamos valstybių sienomis. Žinoma ypač daug XVI a. teismų bylų, kuriose dėl ribų pažeidimų bylinėjosi kaimyninių šalių pasienių gyventojai, o tokias bylas nagrinėdavo ne tik vietos teismai, bet ir mišrios valstybių komisijos.

Privačios žemėvaldos ribos žymėjo individualios šeimos teisę į žemės nuosavybę ir jos apsaugą. Taip pat šaltiniuose minimos ir išplėstinės sampratos teritorinės erdvės, apibrėžusios mažesnių individualių valdų visumą, pavyzdžiui, laukas, valsčius, į kurių sudėtį pateko ir bendro naudojimo žemės *almendos*⁴⁷⁹. Tokie teritoriniai vienetai irgi turėjo ribas, teikusias erdvei „formą“ ir apsaugą. Susikūrus Lietuvos valstybei ir pradėjus klostytis „niekieno žemių“ valdovo regalijai, o kartu ir „aukščiausios“ žemės nuosavybės sampratai, ji palaipsniui apglėbė gyvenamas ir negyvenamas teritorijas⁴⁸⁰. Klostėsi disponavimu žemėvalda reguliuojamosios normos ne tik

⁴⁷⁹ Žr. *Gudavičius E.* Baltų alodo raida, in: Lietuvos europėjimo keliais, p. 87–99; *Gudavičius E.* Baltų alodo paveldėjimas ir disponavimas juo, in: *ibid.*, p. 100–111; *Łowmiański H.* Studia nad początkami, t. 1, p. 96–120.

⁴⁸⁰ Žr. *Gudavičius E.* Baltų alodo raida, in: Lietuvos europėjimo keliais, p. 112–123.

giminėje, bet ir valstybės lygmeniu⁴⁸¹. Kolonizuoti dykras be valdovo leidimo buvo negalima. Dėl to formavosi ne tik privačių valdų ribų, bet ir ribų su valdovo dykromis samprata.

Svarstant žemėvaldos atribojimo klausimus, reikia skirti ribų sukūrimo-nustatymo aplinkybes: ribų nustatymas dėl jų susitarus patiems bendraribiams; normatyvinis „reguliuojamasis“ ribų nustatymas, kai žemių valdų ribas nustato valstybės pareigūnai (teismai). Pastarajam ribų nustatymo pobūdžiui reikia priskirti ir valdovo privilegijomis suteiktų žemių (dykrų) atribojimus.

Nagrinėjant ribų nustatymo procedūrą, apsiribojama glaustu ribų žymėtojų-vykdytojų aptarimu, juos išvardijant ir pristatant jų „kompetencijas“. Platesnis procedūras vykdžiusių pareigūnų ir teismų institucijų klausimų svarstymas skatintų tam tikrų teisinės sistemos LDK problemų analizę.

1. Žemės ribų samprata XV–XVI a.

Ribų žymėjimas ir ženklėjimas priklausė nuo demografinės situacijos, praktinio žemės įsisavinimo lygio ir vidinės kolonizacijos plėtros. Koncentruotai gyvenamose teritorijose ribų žymėjimas buvo būtinas atribojant „kaimynines“ žemių valdas, bet plačiąja prasme miškų masyvai, išispraudę tarp tokių gyvenviečių, ir buvo pirmosios jas skyrusios „teritorinės ribos“⁴⁸². Dokumentų apie ankstyvasias ribas ir jų žymėjimą yra nedaug. Ankstyviausi duomenys randami Vytauto laikų donacijose, pradėjus dalinti bajorams žemes už karo tarnybą. Apskritai tokių suteikčių yra nemažai, bet dokumentų, fiksavusių užrašytų valdų ribas, yra tik keletas. Vytauto donacijose minimų žemių valdų lokalizacija (pvz., dykroje) nurodoma kartu su tam tikrais geografiniais objektais, kurie, kaip matyti, buvo jų lokalizacijos gairės: *„darovane y na puszcza w Gorzdach nad rzeka Namin na granicy Nemeckiej*

⁴⁸¹ Apie žemėvaldą LDK žr. *Dubonis A. Žemėvalda*, p. 785–794.

⁴⁸² Apie dykras žr. *Kamieniecki W. Rozwój własności na Litwie*, s. 45–54. Analogiška situacija buvo viduramžių Europoje, žr. *Fossier R. En face de l'Europe Xe - XIIe siècle. Aspects économiques et sociaux* (toliau – *Fossier R. En face de l'Europe*), t. 1. Paris, 1982 (ed. 2), p. 137–140.

przez *Withulda* <...>⁴⁸³; „*нуца подле реки Опусы*“⁴⁸⁴. Tuo metu dėl menko gyventojų tankumo neįsisavintos žemės buvo pakankamai, todėl žemių ribos buvo nereikšmingos. Juo labiau, kai valdovas užrašydavo teritorijas dykrose, kuriose dar retai kur buvo bendraribių „kaimynystė“. O koncentruotai gyvenamose teritorijose neabejotinai reikėjo atriboti individualias žemių nuosavybes. XVI a. šaltiniuose minimi tikslūs atribojimo ženklai – ežios: „*и между поорати казалъ; и между показиль и поораль*“⁴⁸⁵. Pasak E. Gudavičiaus, tai buvo vieni seniausių riboženklių, skyrusių bendraribių žemes⁴⁸⁶. Tokiais ženklais naudotasi „smulkiojoje“ žemėvaldoje, pavyzdžiui, atribojant kelis arimų laukus ar pievas. „Stambiojoje“ žemėvaldoje didelių žemių plotų, aprėpusių pievas, miškus, pelkes, riboženkliai buvo stambūs geografiniai objektai. Priklausomai nuo gyventojų tankumo teritorijose naudotas atribojimo technikos detalumas. Tai liudija 1416 m. Vytauto dokumentas, kuriame aprašytos valdų ribos: „*villas nostras Korczzin et Sthczzelaczin in terra Drohiczinensi in fluwio Kamanka sitas et iacentes, cum omnibus utilitatibus [...] in graniciis suis et gadubus longe late et circumferecialiter sunt limitate et distincte* <...>“⁴⁸⁷. Čia jau minimos žemės ribos ir dirbtiniai ženklai (*gadubus*), nurodant upę, prie kurios yra valda. Panaši ribų samprata atsispindi ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio (toliau – Ldk) Švitrigailos privilegijoje, kuria jis Jonui Mušatai davė valdyti kaimą Lucko paviete, pateiktas jo ribų aprašas: „*што была земля одышла от Склиня къ Блудову у десетину, и на то есмо опять привернули Склиня по Высокую могилу, едучы к Пустомыту, а дуброва вся с нашыми ловы по Горуховскую дорогу, а старое ставище велели быти есмо зоставити пану Данку Мукосеевичу, а потомъ велели есмо зоставити пану Ивану*

⁴⁸³ Vitoldiana, nr. 79, s. 78 (1511 m. Žygimanto Senojo ankstesnės privilegijos Mykolo Kešgailos žmonai patvirtinimas); *Jablonskis K.* Nauji Vytauto laikotarpio aktai// Praeitis, t. 2. Kaunas, 1932, nr. 19, p. 23.

⁴⁸⁴ *Ibid.*, nr. 17, p. 22; *Vitoldiana*, nr. 80, p. 79; nr. 86, p. 83.

⁴⁸⁵ Литовская Метрика, РИБ, т. 20, nr. 79, p. 104 (be datos, 1510–1517 m.): „*и между поорати казалъ...*“; nr. 380, p. 1102: „*и между показиль и поораль...*“. Panašios nuomonės laikosi ir Witoldas Kamienieckis, žr. *Kamieniecki W.* Rozwój własności na Litwie, s. 14–15. Taip pat žr. PLS, p. 8 sk., 8 str., 224.

⁴⁸⁶ *Gudavičius E.* Žymenys ir ženklai, p. 91.

⁴⁸⁷ *Vitoldiana*, nr. 90, p. 86 (1416 m.).

*Мушате къ десетинъному берегу, к бискупницъкому <...>*⁴⁸⁸. Dalis ribų abstrakčios, išvardyti pagrindiniai geografiniai objektai. Tačiau valda buvo sąlygiškai tankiai apgyvendintoje teritorijoje, nes tą liudija „dirbtiniai“ ženklai – kelias⁴⁸⁹, kaimyninės valdos.

Žemių ribų sampratos ir ženklinimo kaitą įtakojo XVI a. LDK įsibėgėjusi vidinė kolonizacija, dėl kurios klostėsi žemėvaldos „kaimynystė“ (konkrečiau stambiojoje žemėvaldoje). Ribos tapo būtina žemės nuosavybės apsaugos priemonė, liudijusi asmens teisę į atitinkamą valdą. Tačiau nereikia manyti, kad šis procesas visur buvo tolygus. Pavyzdžiui, 1518 m. valdovo privilegija Fedkai Bagdonavičiui Chrebtavičiui užrašyto Leipalingio dvaro ribos: *„уверхъ Перстуни речъки и от речъки по середине того болота, с которого болота встала Медведица речъка, и по тому болоту до Гринка Ходкевича границы и до дороги великое, што идет отъ Городна к реце Кмите, а с тое дороги просто в Сторожину болотечъко, мимо Раневъ колодез, а отъ Сторожина болотечъка в Перстуну жъ речъку, а по той речъце Перстуну до того же дворца <...>*⁴⁹⁰. Iš esmės ribas atitiko upės, pelkės, miškai, minimas tik vienas „dirbtinis“ riboženklis – kelias. Panaši ribų samprata atsispindi 1522 m. valdovo privilegijoje aprašyta dykros Gardino girioje (prie Prūsijos sienos) riba: *„отъ небожъчика пана воеводы виленского границы Раигородское, отъ реки Пруски к Вишневъскои дорозе, а Вишневъскои дорозе, а Вишневъскою дорогою просто до реки Довъспуды, уверхъ реки Довъспуды по Сотеву стежъку, а Сотевою стежъкою у Немецъкую границу, а Немецъкую границою в реку Пруску <...>*⁴⁹¹. 1522 m. Gardino girioje vieną Stobinkų dvaro ribos atkarpą atitiko tik

⁴⁸⁸ Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teisimų bylų knyga, nr. 163, p. 151 (1540–1543).

⁴⁸⁹ Ribų žymėjime kelių minėjimas byloja, jog teritorija buvo kolonizuota. Gyvenamose teritorijose susidarius žemės nuosavybių „trinčiai“, nebebuvo galima ribų žymėjime apsiriboti geografinių objektų gairėmis taikantis prie jų, todėl ribos ženklintos specialiai sukuriama riboženkliais. Dažnas kelių minėjimas rodė gyvenimo „cirkuliacijos“ intensyvumą teritorijose. Cirkuliacijos sąvoką istorinėje geografijoje įtvirtino F. Ratzelis, kuria jis apibrėžė bendruomeninę ir politinę veiklą – bendrą interesų saistomą „komunikaciją“ tam tikroje teritorijoje (apie tai žr. *Hückel A.G. La géographie de la circulation selon Friedrich Ratzel// Annales de Géographie*, nr. 84 (15), Paris, 1906, p. 401–418.

⁴⁹⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 35, p. 100 (1518 m.).

⁴⁹¹ *Ibid.*, nr. 66, p. 126 (1522 m.). Toks pat ribų žymėjimas – Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522–1529). Užrašimų knyga 12 (toliau – Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12). Parengė *Antanavičius D., Baliulis A.* Vilnius, 2001, nr. 243, p. 255 (1523 m.).

geografiniai objektai (upės, ežerai, pelkės, kalvos)⁴⁹². Pastarieji XVI a. ribų pavyzdžiai mažai kuo skiriasi lyginant su minėtais Vytauto ir Švitrigailos laikų ribų aprašais. Tai rodo, jog šios ribos driekėsi, kaip ir nurodyta, dykrose – nekolonizuotose teritorijose. Galima pridurti, jog suteiktų žemių ribų aprašymai, kurių ribų atkarpos pažymėtos tik geografiniais objektais, iš esmės rodo, kuria kryptimi „slinko“ vidinė kolonizacija. Tokios ribos į „dykrų pusę“ buvo tam tikro „administracinio“ pobūdžio, nes skyrė privačią nuosavybę nuo valdovui priklausiusių „niekieno“ žemių. Jos buvo kontrolės priemonė, leidusi monarchui varžyti savivaliavimą žemėvaldoje. Praktika rodo, kad tokių dalykų būta tiek smulkiojoje, tiek stambiojoje žemėvaldoje⁴⁹³.

Tankiau kolonizuotose teritorijose, kur nebuvo daug laisvos žemės, palaiptiesiems klostėsi besiribojančių „kaimyninių“ žemių ribų samprata. Antai viename 1538 m. dokumente įterptas 1513 m. Vladimiro seniūno raštas, kuriame minimos Svinuchų dvaro ribos: *„отъ Кримеша з долины, где граница вышла дорогою Володимерскою по старые поля Вяловицькие, а по Цевелицькие поля, а потомъ по Заечицькие и Волковицькие поля, далеи тамъ пошел в Овьские старые поля <...>“*⁴⁹⁴. Matyti, kad dvaras ištiesai apsuptas individualios nuosavybės žemių valdų. Atsiradus „kaimyninių“ nuosavybių „trinčiai“, rūpintis kuo geriau ir tiksliau atriboti bei paženklinoti valdas. 1511 m. privilegija valdovas Merkinės gyventojams davė dykrą, kurios vieno ruožo ribą atitiko Nemuno upė, o jau kitame upės krante, kaip nurodyta, buvo Glinskių miškas⁴⁹⁵. Ribą atitiko ideali upės vagos „linija“, bet ne visada buvo galima ribas pažymėti atsitiktinai randamais geografiniais objektais, reikėdavo „taikytis“ prie esamų aplinkybių, o tai trukdė racionaliam erdvės „administravimui“. Juo labiau kylant žemės vertei, kaip matyti iš teismų bylų, bylinėtasi dėl mažiausių žemės plotelių. Šios priežastys, atribojant žemes, vertė jas ženklinti dirbtiniais ženklais. Išskirtinas 1529 m. ženklinimo pavyzdys

⁴⁹² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 72, p. 130 (1522 m.).

⁴⁹³ Žr. Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga (toliau – Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga). Parengė Lazutka S., *Valikonytė I.* Vilnius, 1995, nr. 207, p. 153 (1536 m.); *Jakubowski J.* Przykład zmienności granic, s. 161–164.

⁴⁹⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 234, p. 285 (1513 m.).

⁴⁹⁵ *Ibid.*, nr. 76, p. 133 (1511 m.).

atribojant Topčikalų, Košelių ir Vervečkų dvarus Bielsko paviete, gausiai naudoti dirbtiniai ženklai bei minimos „senosios“ ribos (*по старым гранем*)⁴⁹⁶. Žymint vieną atkarpą buvo patvirtinti 47 „seni“ ženklai medžiuose ir dar padaryti 42 nauji ženklai bei sukasta 13 žemių kauburių-kapčių⁴⁹⁷. Ženklinant kitą ruožą, patvirtinti rasti „seni“ riboženkliai ir papildomai paženklinta naujais: *„копъцы закопали, и гран поновили <...>*⁴⁹⁸.

Nustatant ribas, pastebimai atsiskleisdavo „senoji“ ir „naujoji“ teritorijų padalinimo sampratos. „Senujų“ ribų ženklimas papildomais riboženkliais rodo gyvenamos teritorijos struktūros kaitą, kartu ir erdvinio sambūvio „samplaiką“. 1522 m. nustatant ribas Markove, minimas „Vytauto kelias“ (*дорогою Витовътовою*), nuo kurio ir buvo pradėta žymėti riba⁴⁹⁹. 1523 m. žymint dykrų ribas Merkinės valsčiuje prie Leipalingio dvaro, minimas jotvingių kunigaikščio „Skomanto kelias“ (*по Скумонтову дорогу*)⁵⁰⁰. XVI a. aprašant Bielsko ribas minimas „senas kaimas“ (*село старое седим*)⁵⁰¹ (šaltiniuose pastarasis apibrėžimas itin retas). Tai rodo, kad gyvenamų teritorijų struktūros buvo pastovios arba kito labai lėtai. Vadinasi tam tikra prasme to meto erdvės sampratoje galiojo „senovės“ kriterijus⁵⁰². Kita vertus, ribų aprašymo dokumentuose pasitaiko, kad sąvoka „senos ribos“ vadinamos ne tokios jau ir „senos“, o kuri laiką prieš tai buvusios ribos. XVI a. 5 dešimtmetyje Kauno pavieto Skarulių bajorams atribojant žemę, pastarieji parodė ankstesnių ribų, nustatytų Trakų vaivadais esant Grigaliui Astikui, ženklus pušyse, kurias buvo pažymėjęs valdovo dvarionis Matvejus Ordinecas⁵⁰³. Tačiau bet kuriuo atveju tai rodo, jog kas kartą pažymint papildomais ženklais ribos vis labiau panašėjo į „linijas“. 1594 m. Sudervės

⁴⁹⁶ Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19 (toliau – Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 19). Parengė *Vilimas D.* Vilnius, 2009, nr. 30, p. 84 (1529 m.).

⁴⁹⁷ *Ibid.*

⁴⁹⁸ *Ibid.*, p. 85.

⁴⁹⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 214, p. 267 (1522 m.).

⁵⁰⁰ *Ibid.*, nr. 34, p. 99 (1523 m.). *Dubonis A.* Traidenis. Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje 1268–1282. Vilnius, 2009, p. 179.

⁵⁰¹ LMA VB, RS, f. 16, b. 14, l. 18 (XVI a. dokumentas).

⁵⁰² Apie „senovės“ sampratą geografinės erdvės suvokimo kontekste žr. *Кром М.* „Старина“ как категория средневекового менталитета, с. 73, 80.

⁵⁰³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 177, p. 158 (XVI a. 5 deš.): *„указали нам знакъ на сосне, где панъ Ордынецъ граничил <...>“*.

dvaro žemių ribų aprašymas byloja, kad beveik visos jos atkarpos turėjo bendrą ribą, ir, kas svarbiausia, buvo ypač daug kelių, žyminčių intensyvią gyvenimą teritorijoje⁵⁰⁴.

Kalbant apie ribų žymėjime naudotus dirbtinius ženklus, nereikia manyti, kad buvo atsisakyta geografinių ženklų, esant būtinybei jais naudotasi. Vieni senesnių dirbtinių ženklų, kaip jau minėta, buvo ežios (vagos): *„и присудил мне на немъ три рубли грошей за поле, што ми между зъораль <...>“*⁵⁰⁵. 1523 m. Legutų dvaro ribos ženklintos ženklais medžiuose, sukastais žemių kauburiais (kapčiais): *„от того конца – гран в дубе <...>“*⁵⁰⁶. 1525 m. atribojant Nerevo dykrą Bielsko giriose taip pat ženklinti medžiai ir sukasti kauburiai: *„до речки Заболотьяньки, сорокъ без дву, у стоячом дереве, а мижы тыми гранми чотыры копъцы закопати <...>“*⁵⁰⁷; *„тых границъ которыи в дерева кладены <...>“*⁵⁰⁸; 1542 m. žymint žemių ribas Vladimiro valsčiuje: *„копцы закопали и границы зарубали <...>“*⁵⁰⁹; 1542 m. – Zelvės žemėse: *„от Петы и границы пана Пацовы, и от езовъ их Коровинских на реце Зальви [...] в Дубокъ и в Камень Великий по Мокред [...] через дорогу едучы до церкви и через Великую дорого <...>“*⁵¹⁰; *„копцы вчынили, праве от могилкох на конецъ соснежка аж у грань пана Поцову по езы <...>“*⁵¹¹. Pasitaikydavo tokių didelių kapčių, kad ant jų sulipę bylininkai sprendavo ginčus: *„А при томъ тежъ часе, кгда панъ лесничій тотъ лесъ Саловъ – Грудь обводиль, ставши на концу при той дорозе помененой [...] приятель княгини Вишневецкое панъ Флоріянь Зеленскій съ поддаными ее милости <...>“* (1599 m.)⁵¹². Įsidėmėtina, jog dažniausiai ženklinimui pasirenkami medžiai būdavo ažuolai, alksniai, pušys arba medžiai,

⁵⁰⁴ Žr. АВАК, т. 8, Вильна, 1875, № 5, с. 13.

⁵⁰⁵ Литовская Метрика, т. 1, РИБ, т. 20, № 172, с. 231 (1510–1517 m.); № 79, с. 104 (1510–1517 m.). Taip pat žr. PLS, 8 sk. 8 str., p. 224.

⁵⁰⁶ Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga (toliau – Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga). Parengė Lazutka S., Valikonytė I. ir kt., Vilnius, 1997, nr. 55, p. 79 (1523 m.).

⁵⁰⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 456, p. 365 (1525 m.).

⁵⁰⁸ Ibid., p. 366 (1525 m.).

⁵⁰⁹ Ibid., nr. 256, p. 222 (1542 m.).

⁵¹⁰ Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga, nr. 299, p. 214–215 (1542 m.).

⁵¹¹ Ibid. pat, p. 215.

⁵¹² АВАК. II. Акты Брестского подкоморского суда, т. 6, Вильна, 1872, № 8, с. 203 (1599 m.).

pasižymintys upatybėmis (dreviniai – su bičių drevėmis, šimtamečiai ažuolai, nudžiuvę, žaibo trenkti ir kt.), juose būdavo iškapojami ženklai, pavyzdžiui, kryžiai⁵¹³. Rečiau, bet pasitaikydavo ženklinamų akmenų: „и иные границы указали въ камни выбитые <...>“ (1497 m.)⁵¹⁴. Šlapiose vietose (pvz., pelkėse) kaip riboženkliai naudoti akmenys arba akmenų krūsny: „оказали намъ гурбу камня заметаного въ рече <...>“ (1542 m.)⁵¹⁵. 1585 m. Sudilovo žemės Polocko paviete ribas žymėjo „копецъ каменный“; „и мокрадю в камень“⁵¹⁶. 1594 m. Sudervės dvaro žemių ribų aprašyme minima „до камня, на болоте лежащего <...>“⁵¹⁷. Pasitaikydavo, kad ženklinant ribas šlapiose vietose būdavo supilami tik žemių kauburiai⁵¹⁸. Kalbant apie ribų žymėjimą sausumoje dera pažymėti, kad jos žymėtos ir vandenyje. Tokiu atveju pareigūnai plaukdavo valtimis ir ženklus statydavo salose arba „atmatuodavo iš akies“ nuo ženklo viename krante iki kito kranto⁵¹⁹.

XVI a. pirmojoje pusėje žymint ribas būdavo naudojami matai, skirti ir ribų atstumams, ir plotui matuoti. 1523 m. išmatuotos Legutų dvaro žemių ribos: „пятьдесятъ верцэй вдолжъ, каждая вервца по шестидесят сажон <...>“⁵²⁰, 1542 m. nustatant ribas Zelvės žemėse: „границы вси в рочыща объехали, вымерыли трыдцать и б лыкъ <...>“⁵²¹. Jolanta Karpavičienė žodį *лыкъ* verčia „lunkas“, kaip atitinkamą žemės ploto vienetą⁵²². Tačiau, pasak autorės ir Leono Mulevičiaus, *lunkas* galėjo reikšti ir iš medžių plaušų nuvytą virvę, kuria matuota žemė⁵²³. Tai liudija ir 1542 m. byla tarp Volkovysko

⁵¹³ Ibid., № 2, c. 142–147; Gudavičius E. Žymenys ir ženklai, p. 91–92.

⁵¹⁴ Литовская Метрика: Книги записей, РИБ, т. 27, с. 676 (1497 m.).

⁵¹⁵ АВАК, Акты о копных судах, т. 18, Вильна, 1891, №. 774, с. 304 (1542 m.). Apie akmenų krūsnius žr. Merkevičius A., Nemickienė R. Senujų žemdirbystės laukų tyrinėjimai šiaurės vakarų Lietuvoje// Archeologia Lituana, t. 4. 2003, p. 186–189, p. 186–189.

⁵¹⁶ Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга запісаў № 70 (1582–1585) (toliau – Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга запісаў № 70). Падрыхт. Мяцельскі А. А. Мінск, 2008, № 176, с. 243 (1585 m.).

⁵¹⁷ АВАК, Акты Виленского гродского суда, т. 8, № 5, с. 13 (1594 m.).

⁵¹⁸ АВАК, II. Акты Брестского подкоморского суда, т. 6, № 2, с. 146.

⁵¹⁹ Ibid., с. 145.

⁵²⁰ Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 55, p. 79 (1523 m.).

⁵²¹ Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga, nr. 299, p. 215 (1542 m.).

⁵²² Karpavičienė J. Lietuvos Metrikos 6-oji teismų bylų knyga kaip istorinės metrologijos šaltinis// Lietuvos Metrikos studijos. Sud. Valikonytė I. Vilnius, 1998, p. 62.

⁵²³ Ten pat: Mulevičius L. Žemės ploto matai: valakas, margas// Lietuvos istorijos metraštis 1982 metai. Vilnius, 1983, p. 78 (apie žemės plotų matus apskritai žr. p. 73–87).

bajorų Slavučių ir Simono Glinskio, kurioje valdovas buvo nurodęs komisariams atriboti ir išmatuoti žemes: „*въежчали комисары [...] на земли наши и, лыко перемерывшы <...>*“⁵²⁴. 1540 m. žymint panaudotas „strėlės šūvio“ matas: „*граница земли нашей зъ землею дворца Грынковъского по Мелеховъ логъ, который есть в двух стрелбицах отъ Глубокого лога <...>*“⁵²⁵. Beje, minimi atvejai, kai, fiksuojant ribų peržengimo pažeidimus, buvo nurodomas plotas, kiek buvo užimta: „*старых границы показали, а новыи поладили и отграничыли собе земли людей его удоль жъ на милю, а поперокъ на покълмили <...>*“⁵²⁶. Šiuo atveju galima matyti tam tikros geometrinės erdvės klostymosi sampratos požymius. Neabejotina, kad erdvės suvokimas itin keitėsi po Valakų reformos, kai žemę imta dalinti teritoriniais ploto vienetais⁵²⁷. 1557 m. Valakų reformos nuostatuose minimi žemės matininkai: „*где бы мерникъ того невъчыниль, тогъды самъ ревизоръ маеть <...>*“⁵²⁸. 1584 m. valdovas suteikė Jokūbui Gromackiui 20 valakų Novodvorsko žemės, kurios ribos buvo tokios: „*одное стороны почавъшы отъ стены загуменьое села Скиндера которая граничитъ межы польми скиндерскими, где граница тому лесу мимо конец села Скиндеры через шнуровъ мерницъкихъ трыдцать до другое границы лежачое болотами ку реце Березовое. З другое стороны граница новая идучая [...]. С третее стороны от пуцы наше <...> идетъ черезъ шнуровъ мерницъкихъ трыдцать. А зъ четвертое стороны <...>*“⁵²⁹. Tai yra planingai padalintos teritorijos ribų aprašas, kuris rodo ne vien tikslų ribų, atitikusių tam tikras „linijas“, žymėjimą, bet ir geometrinę teritorijos įsivaizdavimą⁵³⁰.

⁵²⁴ Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga, nr. 302, p. 216 (1542 m.).

⁵²⁵ Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga (toliau – Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga). Parengė Lazutka S., Valikonytė I., Viskantaitė–Saviščevienė S. Vilnius, 2003, nr. 91, p. 64 (1540 m.).

⁵²⁶ Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga, nr. 207, p. 153 (1540 m.).

⁵²⁷ Plačiau žr. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско Русском государстве. Москва, 1958, p. 183–248.

⁵²⁸ Литовская Метрика. Отделы первый-второй. Часть третья: Книги публичных дел, т. 1, РИБ, т. 30, с. 569 (1557 m.).

⁵²⁹ Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга запісаў 70, № 165, с. 231–232 (1584 m.).

⁵³⁰ Manytina, kad nemažai erdvės sampratos dalykų LDK perimta iš Lenkijos. Plačiau apie žemės matų naudojimą dalinant žemes žr. Rogalanka A. Uwagi o włoce jako mierze gruntu w Polsce średniowiecznej// Roczniki Historyczne, t. 26. Warszawa, 1970, s. 97–108; Rychlikowa I. Staropolskie miary ziemi// Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 18, nr. 1. Warszawa, 1970, s. 85–103.

Išskirtini ribų žymėjime pasitaikantys „ženklai“ yra keliai, ne kartą minėti aptartuose pavyzdžiuose. Jie, kaip ir upių vagos, atitikdavo idealią „sukurtos“ ribos liniją. Drauge tai akivaizdus įsisavintos – kolonizuotos, su „infrastruktūros“ pavyzdžiu – keliais teritorijos požymis⁵³¹. Nors įvairios ribos sampratos dalijo teritoriją į atitinkamus erdvinius vienetus, turėjusius tiek nuosavybės sampratą, tiek teritorijos administracinį pobūdį (pvz., valsčiai, parapijos ir kt.), keliai buvo materialūs „saitai“, kurie juos visus jungė į „stambesnius“ žmonių saviorganizacinius vienetus.

2. Žemės ribų nustatymas: bendraribių susitarimai ir nustatymas dalyvaujant valstybės pareigūnams

Peržvelgus šaltinius, ribų nustatymo procedūrą galima išskirti į du tipus: 1) ribų nustatymas, paremtas pačių bendraribių susitarimais ir 2) ribų nustatymas, kurias lokalizuoja trečioji šalis – valstybės pareigūnai, arba teismas. Jie aptariami kiekvienas atskirai.

a) *Asmeniniai žemės valdytojų susitarimai nustatant valdų ribas*

Dokumentų, kuriuose fiksuoti „taikūs“ bendraribių žemvaldžių susitarimai dėl žemių ribų, žinoma nedaug. Jau minėta, aptariant ribų sampratą, kad daugelis jų, ypač vadinamų „senųjų“ ribų, buvo susiklosčiusios natūraliai. Savaiame susiformavusių ribų lokalizacijos priežastys buvo nulemtos gyventojų galimybių ir poreikio įsisavinti gyvenamas teritorijas. Kitu atveju bendruomenių kontaktinės zonos (interesų sankirta) taip pat buvo ribos, dėl kurių būdavo „susitariama“ (taikiai arba įvykus konfliktui). Tačiau šiuo atveju svarbiausia analizuoti ne bendruomenių, o individualios žemės nuosavybės ribonę (dažniausiai valdų pasidalijimą), pagrįstą žemėvaldos apsaugos samprata. Tokiais atvejais gyventojai ribas nusistatydavo patys. Netiesiogiai šią praktiką leidžia „įtarti“ 1525 m. Radvilų ir Alberto Goštauto byla dėl Tikocino ir Goniondzo dvarų ribų peržengimo. Joje rašoma, jog kadaise

⁵³¹ Apie tai plačiau žr. *Kiersnowski R. Znaki graniczne*, s. 268–269.

Mikalojus Radvila į A. Goštauto Tikocino dvaro žemę įsiskverbė peržengdamas „senas“ ribas (*стародавние границы*) ir, svarbiausia, pats pažymėjo savo ribas: „*самъ себе в ыменью его милости был положил, и концы законал <...>*“⁵³². Panašus atvejis minimas ir 1536 m. byloje: „*старых границы показали, а новыи покладали и отграничыли себе земли <...>*“⁵³³. Toks pažeidimas byloje nėra laikomas itin sunkiu, nes, kaip rodo teismų bylos dėl ribų, jose vyrauja ginčai ir kaltinimai dėl jau nustatytų ribų pažeidimų, jų sugadinimo, įžengiant į svetimas valdas. Kitaip tariant, šios bylos rodo pasikėsinimą į nuosavybę – jau užimtą žemę. Kitais atvejais vyravo „pirmos rankos teisė“ į žemės užėmimą: kas pirmas ją užima, to nuosavybe ji ir tampa⁵³⁴.

Žodinėje paprotinės teisės tradicijoje tokie susitarimai dėl ribų dokumentuose nefiksuoti, todėl apie juos žinoma mažai. Pirmieji rašytiniai duomenys apie tokius atvejus sutinkami, kai siekdamos „sutvirtinti“ sutartį šalys kreipdavosi į valdovą arba valstybės pareigūnus prašydamos jų patvirtinimo. Antai 1521 m. valdovas patvirtino dokumentą, kuriame minimos 1519 m. brolių Jono ir Teodoro Sapiegų Grežanų dvaro valdų Kijevo paviete dalybos, kurias jie pasidalino patys („*тые именья они межю собою поделили*“)⁵³⁵. J. Sapiega parodė valdovui susitarimo raštą: „*и на тотъ онъ дель листъ записныи брати своее под сведомомъ и печатми людеи добрыхъ [...] перед нами вказываль <...>*“⁵³⁶. Sutarties turinys neatpasakotas, bet matyti, kad broliai ją sudarė prie liudytojų. 1522 m. valdovas patvirtino Ainos vietininko Jackaus Ratomskio ir bajorų Mažeikavičių pasidalytas žemes. Kaip rašoma, abi šalys turėjo teises į jas, todėl šalys pačios pasidalijo ir susitarė dėl ribų: „*з obu сторон они судей своих там выводили и границы свои перед тыми судьями обводили [...] и тот дель они межю собою вчинившы, и границы поделали, и в листех делчыхъ тые границы себе*

⁵³² Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 201, p. 169 (1525 m.).

⁵³³ Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga, nr. 207, p. 153 (1536 m.).

⁵³⁴ Dubonis A. Žemėvalda, p. 786.

⁵³⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523). Užrašymų knyga 10 (toliau – Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 10). Parengė Banionis E., Baliulis A. Vilnius, 1997, nr. 55, p. 67 (1521 m.).

⁵³⁶ Ibid., p. 68.

*выписали <...>*⁵³⁷. Dalyboms talkino trečiųjų teismas⁵³⁸. Platesnė susitarusių pusių žemių pasidalijimo eiga atsispindėjo 1523 m. Martyno, Bogušo ir Mackaus Zarankavičių Gorbovo bei Legutų dvarų žemių dalybose su jų dėde Jonu Gorbovskiu. Valdovui jie parodė valdų pasidalijimo raštą, kuriame aprašytos paskirstytos valdos: „*на тые их земли полюбовные дельчыє сь obu сторон: пан Андрей Борисович Лозка а Ян Копытовский, а сестренец Куцукъ, а Степан Вычолковъский. И тые их дельчыє, там на тую землю их выехавши, и, водле их умовы и еднанья, тую землю межи ними розделили <...>*“⁵³⁹. Dalybininkams šalys parodė, kokios paskirties valdas kam reikia priskirti, kaip buvo susitarę. Ribos išmatuotos ir pažymėtos riboženkliais: „*пятдесятъ верцэй вдоль, каждая вервца по шестидесят сажон, [...] где первы копецъ [...], а от того конца – гран в дубе <...>*“⁵⁴⁰. Ribas aprašė dalybininkai („*Теж в делчомъ листе выписуєть*“) ⁵⁴¹. Tokia praktika įtvirtinta Lietuvos Statutuose: „*jeigu tą pasidalinimą ne urėdo akivaizdoje atliktų, bet dvare savo bendrų bičiulių akivaizdoje taip pat pripažintų ir surašytų <...>*“⁵⁴². 1571 m. kunigaikštienės Janina Čartoriska ir Ona (Kuzmina) Zaslavska pasidalino Gluškovo dvarą: „*мы дель зь обудвухъ сторонъ угодливимъ обычаемъ межи собою передъ ихъ милостью паны дельчими нашими, зь obu сторонъ на то взятыми <...>*“⁵⁴³. Iš J. Čartoriskos pusės „dalybininkais“ buvo Olizaras Kirdejus Milskis ir Jonas Špakauskas, o iš O. Zaslavskos – Teodoras Kadjenavičius ir Čapličius Špakauskas⁵⁴⁴. Pasidalinant teritorijas, apeita jas skyrusi riba, kaskart nurodant, kas kam priklauso – dvarui priklausiusių kaimų žemių plotai su gyvenvietėmis,

⁵³⁷ Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 17, p. 54 (1522 m.).

⁵³⁸ Apie trečiųjų teismą žr. Lietuvos teisės istorija, (autorių kolektyvas) (toliau – Lietuvos teisės istorija). Vilnius, 2002, p. 177–178; *Machovenko J.* Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – *Machovenko J.* Teisingumo vykdymas). Vilnius, 2007, p. 43–46.

⁵³⁹ Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 55, p. 78–79 (1523 m.).

⁵⁴⁰ *Ibid.*, p. 79.

⁵⁴¹ *Ibid.*

⁵⁴² PLS, 8 sk. 19 str p. 236; СВКЛ 1566, 9/17, c. 168.

⁵⁴³ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси издаваемые при управлении Виленскаго учебнаго округа, т. 3. Вильна, 1867, № 26, с. 38 (1571 m.).

⁵⁴⁴ *Ibid.*

išvardijant jų turta, ūkinius pastatus⁵⁴⁵. Vėlesniame 1626 m. dokumente (dokumento originalo kopija, arba nuorašas) surašytas Naugarduko vaivadijos žemionio Jono Kasperavičiaus Švyjkovskio ir klebono Martyno Gradovskio susitarimas dėl Zoraisko ir Hnievošovščiznos valdų ribų Naugarduko vaivadijoje, kurias jie patys nustatė: „*My Ja Jan Sywoykowski z jml księdzem plebanem skutecznie [...] granice w przyległego było nami na te grunta y lasy nasze z wynaloku praw <...>*“⁵⁴⁶. Sutartyje riba aprašyta nuosekliai, tam tikromis atkarpomis, ir prie kiekvienos atkarpos aprašo yra įterpti susitariančių bendraribių patvirtinimai, kad, jų manymu, atkarpa yra teisinga. Itin svarbus sutartį užbaigiantis akcentas – įrašyta sankcija: „*estli by która strona naruszyla tą naszą zamianę, dobrowolno tedy ma zapłacić polskich 2000 zł. o naruszenie <...>*“⁵⁴⁷. Piniginėmis baudomis šalys sutvirtino šį susitarimą, o drauge papildomai „apdraudė“ ribas.

Pavyzdžiai rodo, jog šalys galėdavo pačios pasidalyti ir atriboti žemes, dalyvaujant liudytojams arba teismo pareigūnams. Neabejotinai šis žemės pasidalinimo ir atribojimo būdas buvo paprotinės teisės tradicija, kurios samprata gyvavo ir susikūrus valstybei. Toks atribojimas buvo pagrįstas žodiniu susitarimu, todėl apie jį mažai žinoma, išskyrus XVI a. atvejus, kai šalys prašydavo valdovą patvirtinti tokią sutartį. Kita vertus, galima numanyti, kad ši susitarimo forma naudota ir vėliau, nes, kaip matyti, į teismus dažniausiai kreiptasi tais atvejais, kai šalys nebegalėdavo susitarti taikiai.

b) Valdų atribojimas dalyvaujant valstybės pareigūnams (teismams)

Valstybės pareigūnai, arba teismai, žemių valdų ribas nustatydavo (tarpininkaudavo) dėl kelių priežasčių: reikėjo atriboti žemes, kurias

⁵⁴⁵ Ibid., c. 39–45.

⁵⁴⁶ VUB, RS, f. 67, b. 9, l. 1 (1626 m.).

⁵⁴⁷ Ibid. Galima nurodyti ir šiek tiek ankstesnį 1596 m. žemių „perleidimo – pasidalinimo aktą“, surašytą Raseinių žemės teisme (teisėjas Sebastijonas Sebastijonavičius Kęstartas, patiesėjis Petras Adamkavičius, raštininkas Mykolas Burba). Mikalojus Paškevičius su žmona Sofija Grigorjevna Veinartavičiene atidavė Malcherui Jonaičiui Burbai ir jo žmonai Ievai Grigorjevnei, pirmosios seseriai, keturias žemes Žemaitijoje. Šiame dokumente išvardinti kiekvienos perleidžiamos žemės gyventojai, kurie turi priklausyti pastariesiems (žr. АВАК, Инвентари именний XVI-го столетия, т. 14, Вильна, 1888, № 78, с. 547–549 (1596 m.)).

privilegijomis valdovas užrašydavo asmenims, reikėjo spręsti tarp žmonių („kaimynų“) kilusius ginčus dėl žemių ribų (jų pažeidimų). Valdovo paskirti pareigūnai ir teisėjai dokumentuose vadinami įvairiai, nurodant jų pareigas teismuose, arba valstybinę pareigybę: dvarionys, tarnybininkai, vietininkai, teisėjai. Po 1564–1566 m. teisminės-administracinės reformos ribų nustatymo klausimai atiteko teismų kompetencijai. Todėl šioje skyriaus dalyje aptariami tie ribų nustatymo atvejai, kai minimi valstybės pareigūnai (teismai), kurių kompetencijoje buvo žemių ribų nustatymas.

Apie tai išsamiau leidžia kalbėti tik XVI a. šaltiniai. 1511 m. valdovas Merkinės miestiečiams suteikė dykras, kurias atribojo Stanislovas Zaberezinskis⁵⁴⁸. 1517 m. Jurgis Jonaitis Zaberezinskis įvesdino (*завель и ограничить*)⁵⁴⁹ Kapčių Vasiljevičių į Perlamo girią (prie Veisiejų dvaro). Valdovo dvaro arklidininkas ir girininkas Jokūbas Kuncevičius atribojo Gardino girios plotą prie Prūsijos sienos, kurį 1522 m. valdovas suteikė Bogdanui Hrinkovičiui⁵⁵⁰. Pagal 1523 m. valdovo privilegiją maršalka ir raštininkas Kapčius Vasiljevičius atribojo 6 dykras Merkinės valsčiuje ir girią prie Leipalingio dvaro Jonui Sapiegai⁵⁵¹. 1525 m. Aleksandrui Chodkevičiui duotą Neversko dykrą su žmonėmis Bielsko giriose atribojo Vilniaus vaivada A. Goštautas⁵⁵². Šie pavyzdžiai rodo, kad už valdovo privilegijomis suteiktų žemių atribojimą buvo atsakingas vienas pareigūnas.

Kiek kitoks yra 1529 m. pavyzdys, kai Vilniaus vaivada A. Goštautas ir Brastos seniūnas Aleksandras Chodkevičius, taip pat su jais buvęs Andrius Borisovičius Lozka atribojo Topčikalų, Košelių ir Vervečkų dvarus Bielsko pavieta, kuriuos valdovas suteikė Bogušui Bogovitinavičiui⁵⁵³. Šiuo atveju manytina, kad minėti pareigūnai veikė kaip valdovo vietininko, arba tijūno teismas⁵⁵⁴. Tačiau šios valdos buvo Palenkėje, kurioje galiojo lenkų teisė. Todėl 1536 m. dokumente kalbama apie pastarąjį atribojimą nurodant, jog

⁵⁴⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 76, p. 133 (1511 m.).

⁵⁴⁹ Ibid., nr. 75, p. 132–133 (1517 m.).

⁵⁵⁰ Ibid., nr. 66, p. 126 (1522 m.).

⁵⁵¹ Ibid., nr. 34, p. 99 (1523 m.).

⁵⁵² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 456, p. 365 (1525 m.).

⁵⁵³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19, nr. 30, p. 84 (1529 m.).

⁵⁵⁴ Lietuvos teisės istorija, p. 164–165.

šiam suteiktų žemių atribojime dalyvavo ir Bielsko pavieto pakamaris Jonas Skvarka, vazniai Putila ir Povilas, kurie turėjo ribos aprašą⁵⁵⁵.

Kitais atvejais, sprendžiant žemėvaldos ginčus dėl ribų pažeidimų ir žemių užėmimų, sprendimus priimdavo specialiai parinkti valdovo pareigūnai – „arbitrai“ (vietininkų, tijųūnų ar kt. teismai). 1424 m. Vytauto „nurodymu“ išsiųstas Petras Mangirdaitis nustatė Laurušavo vienuolyno žemių ribas su valdovo žmonėmis ir laukininkais: *„По приказанью великого князя Литовьского Витовьта, се язь пань Петрашъ Моньтикгурдовичъ [...] розъежчалъ есьми землю монастырскую Лавъришовъскую, со князя великого людьми и съ поляны <...>“*⁵⁵⁶. 1483 m. valdovas išsiuntė Minsko vietininką kunigaikštį Joną Jonaitį Zaslavskį ir Markovo vietininką Mykolą Korsaką spręsti žemių ribų bylą tarp Polocko vietininko Alekno Sudimantaičio ir Jurgio Jurgaičio Zenavičiaus⁵⁵⁷. 1496 m. brolių Železnickių ir Povilo Ugrovskio byloje prisiminta, kad anksčiau jų žemes atribojo Kazimiero Jogailaičio paskirti Jonas Nasutaitis ir Jonas Iljiničius⁵⁵⁸. 1510 m. Jurgio Iljiničiaus ir valdovui priklausančio Kontegino dvaro žmonių byla dėl užgrobtos dykros sprendė Vilniaus vietininkas Martynas Jokūbavičius ir Darsūniškio vietininkas Dobrogostas Narbutaitis⁵⁵⁹. 1522 m. Vilkijos valdytojo Aleksandro Chodkevičiaus ir Žoludeko valdinių ribų ginčą sprendė ir jas nustatė Bielsko bei Mozyriaus seniūnas A. Goštautas ir Žoludeko valdytojas kunigaikštis Vasilijus Polubinskis⁵⁶⁰. 1530 m. Pervalko valdytojo Kapčiaus Vasiljevičiaus Leipalingio dvaro revizijos rašte Jonui Sapiegai teigiama, kad jis vienas atribojo pastarojo ir Pervalko žmonių žemių ribas⁵⁶¹. 1566 m. Nesvyžiaus vietininkas Matvejus Kavečinskis atribojo Laurušavo vienuolyno žemių ribas su kitais žemvaldžiais⁵⁶². Išvardyti pavyzdžiai rodo, kad šiais

⁵⁵⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19, nr. 31, p. 85–86 (1536 m.).

⁵⁵⁶ АВАК. Акты главного литовского трибунала, т. 11. Вильна, 1880, № 1, с. 3 (1424 m.). Šaltinių rinkinio sudarytojai dokumentą datavo 1398 m., o E. Gudavičius jį datuoja 1424 m. (žr. *Gudavičius E. Lietuvos europėjimo keliais*, p. 92).

⁵⁵⁷ АЮЗР, т. 1, № 31, с. 21–23 (1483 m.).

⁵⁵⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6, nr. 568, p. 335 (1496 m.).

⁵⁵⁹ Ibid., nr. 456, p. 270 (1510 m.).

⁵⁶⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 124, p. 188–189 (1522 m.).

⁵⁶¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 109, p. 167 (1530 m.).

⁵⁶² АВАК. Акты главного литовского трибунала, т. 11, № 17, с. 39–40 (1566 m.).

atvejais ribas nustatė vienas arba du valstybės pareigūnai, vietininkų arba tijūnų teismų „teisėjai“, dokumentuose neapibrėžti „teisminių“ pareigybių sąvokomis. Kitais atvejais ginčytinas ribas nustatę valdovo pareigūnai įvardijami specialiomis, jų „teisminę kompetenciją“ nusakančiomis sąvokomis. 1468 m. Kazimiero teisyne (20 straipsnyje) minima, kad ginčus dėl žemių turi spręsti eigūnas (*ездок*): „*кай килс гинčas дёл земес, тада пасиквисти eigūnā [...]* o jeigu dėl kitų reikalų, pasikvisti teisėjus ir tiesos ieškoti teisme <...>“⁵⁶³; Teisyno 22 straipsnyje rašoma: „*Jeigu du tarp savęs turėtų teistis ir paims eigūnā ir teisėjus, тада reikia paskirti jiems terminā stoti prieš tuos teisėjus ir pranešti jiems apie tai prieš keturias savaites, kad abu pasiruoštų, o teisėjams ir eigūnams reikia atvykti į paskirtą vietą <...>*“⁵⁶⁴. 1496 m. ginčą dėl žemių ribų Tugašickyje tarp raštininko Senkos Terechovičiaus ir brolių Makariko bei Trigubovo nagrinėjo Smolensko vietininko Jurgio Glebavičiaus paskirti eigūnai, bajorai Vasilijus Mirosłavičius ir Mitka Bakinas. Jiems neišsprendus konflikto bylą perėmė pats Smolensko vietininkas, kuris kartu su išdininku ir Tugašickio vietininku išsprendė ginčą ir nustatė ribas (vietininko teismas)⁵⁶⁵. 1496 m. ribas tarp kunigaikščio Andriejaus Lukomskio ir Vilniaus pavieto bajorų Ginvilų ir Danilavičiaus žemių nustatė du eigūnai. Lukomskis „*взял въ его милости ездока своее руку*“⁵⁶⁶ – Glebą Ostapevičių, o bajorai iš savo pusės pasikvietė eigūnā Stankų Dukurnā, nors kitose dokumento vietose jie vadinami ir teisėjais („*мые суди маюм их моцне судуми*“⁵⁶⁷). Galima manyti, jog apie šiuos eigūnus kalbama kaip apie trečiųjų teismą. 1499 m. Kotovičių ir Nosilovskių ginče Gorsko žemės ribos taip pat nustatytos trečiųjų teisme. Kotovičiai „*с своеу руку*“ pasikvietė teisėją, valdovo raštininką, Stakliškių vietininką Fedką Grigorjevičių, o Jurevičiai – kitą teisėją, Molodečno

⁵⁶³ Kazimiero teisynas (1468 m.), nr. 20, p. 30. PLS atribojant žemes minimi eigūnai: „*paskirtų eigūnū akivaizdoje turi savo bylą laimėti pagal prisiekusiųjų liudytojų, pristatytų į paribio vietą, parodymus bei savo asmeninę priesaiką <...>*“ (PLS, 8 sk. 3 str., p. 220); „*nustatome: jeigu kuris teisėjas ar eigūnas teismo būtų nusiūstas į ribonę, tai tas teisėjas ar eigūnas privalės leisti įrodinėti tai šaliai, kuri parodys geresnes ir reikšmingesnes privilegijas ir raštus <...>*“ (ten pat, 8 sk. 4 str., p. 220).

⁵⁶⁴ Kazimiero teisynas (1468 m.), p. 31.

⁵⁶⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498). Užrašymų knyga 3. Parengė Anužytė L., Baliulis A. Vilnius, 1998, nr. 37, p. 85 (1496 m.).

⁵⁶⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6, nr. 196, p. 145 (1496 m.).

⁵⁶⁷ Ibid.

vietininką Bogdaną Koreivičių ir „*мы суди там выездили <...>*“⁵⁶⁸. 1522 m. J. Zenavičiaus ir Markovo žmonių ginče dėl žemių nurodoma, kad anksčiau tų pačių žemių ribas tarp J. Zenavičiaus tėvo ir Alekno Sudimantaičio nustatė trečiųjų teismas. Zenavičiams „*был судею з руки отъца <...>*“⁵⁶⁹ Minsko vietininkas kunigaikštis Jonas Jonaitis Zaslavskis, o A. Sudimantaičiui – Markovo vietininkas Mykolas Korsakas, kurie nustatė ribą⁵⁷⁰. 1541 m. Žemaitijos seniūnas Jonas Mikalojaitis Radvila ir Slucko kunigaikštis Jurgis Simonaitis pasikvietė po du „gerus žmones“ nustatyti Nežico žemės („šalos“) ribas („*з руки своею по дву чловековъ, людей добрых, шляхты <...>*“⁵⁷¹); be šių dar buvo liepta pasikviesti valdovo dvarionį eigūną (*ездока*). Šiuo atveju trečiųjų teismą sudarė po du kiekvienos šalies pasirinkti teisėjai ir vienas valdovo eigūnas – tarpininkas („vyresnysis“ teisėjas).

Kitais atvejais šalia teisėjų minimi „dalybininkai“ (*делчыя*). 1522 m. valdovo rašte Brastos bajorei Packovai ir jos giminaičiams nurodoma, kad greitai atvyks trys dalybininkai ginčijamai jos ir Vosiliaus Čižo bei Senkos Turavičiaus žemei padalyti, nes, kaip galima suprasti, A. Goštautas jų ginčą buvo išsprendęs jau anksčiau. Turavičiui ir Čižui valdovas buvo paskyręs trys dalybininkus: Aleksandrą Chodkevičių, raštininką Joną Hornostajų ir dvarionį Joną Jesmanavičių. Atsakovas turėjo pasirinkti dalybininkus savo nuožiūra ir taip ribas nusistatyti: „*маете вы з обую сторон на то делчыхъ взяти и на мыи земли вывесту <...>*“⁵⁷². Kitame dokumente irgi kalbama apie tų pačių šalių ginčus. 1522 m. valdovo sprendimu Brastos pavieto žemionės Packovos ir jos valstiečių Bukriavičių ginčytinas Teliatičių ir Nureco žemių ribas su V. Čižu ir S. Turavičiumi nustatė valdovo paskirti „*суди и делчыя*“⁵⁷³.

1522 m. ginčą dėl Ramygalos dvaro žemių ribų tarp Stanislovo Jelensko ir Elžbietos Petrauskienės nagrinėjo Slonimo valdytojas Jonas Mykolaitis, Dobka Skilandevičius ir Maška Kuncevičius. Nustatant ribas šalys privalėjo

⁵⁶⁸ Ibid., nr. 315, p. 206 (1499 m.).

⁵⁶⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 214, p. 266 (1522 m.).

⁵⁷⁰ Ibid., p. 267.

⁵⁷¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 119, p. 111 (1541 m.).

⁵⁷² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11 (toliau – Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11). Parengė Dubonis A. Vilnius, 1997, nr. 106, p. 113 (1522 m.).

⁵⁷³ Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 1, p. 41 (1522 m.).

pasikviesti dalybininkus⁵⁷⁴. Šiuo atveju dalybininkai buvo tarsi teisėjų sprendimų vykdytojai.

Išskirtinas komisorių teismas, kurio kompetencijoje, be kitų pareigų, buvo ir žemės valdų ribų nustatymas. Šis teismas buvo valdovo teismo atšaka, dažniausiai išvykdavo nagrinėti valdovo žemių užgrobimus ir ribų pažeidimus, bajorų ir dvasininkijos ginčus⁵⁷⁵. 1532 m. ginčą dėl Žoroslavko dvaro žemių ribų tarp karalienės Bonos ir Jurgio Radvilos sprendė ir ribas pažymėjo komisoriai: iš karalienės Bonos pusės – kunigaikštis Simonas Bogdanavičius Odincevičius ir Bogdanas Grinkevičius, iš J. Radvilos pusės – Jonas Višnievskis ir Vosylius Čižas⁵⁷⁶. 1542 m. Žygimanto Senojo sprendimu atriboti Kodenio dvaro valdas privalėjo komisoriai: Merkinės vietininkas Mykolas Šimkaitis Jundilas ir Bielsko vietininkas bei pateisėjas Mykolas Levickis⁵⁷⁷. XVI a. 5 dešimtmetyje sprendžiant Jurgio Jurgaičio Astiko ir Kauno pavieto Skarulių bajorų žemių ribų ginčą pastariesiems žemes priteisė ir atribojo komisoriai. Komisiją sudarė 5 pareigūnai: Kauno vietininkas Jonas Volmenskis, Ukmergės vėliavininkas Andrius Jurevičius (Jurgaitis), Anykščių vėliavininkas Jurgis Stankevičius, Kurklių vėliavininkas Jurgis Mackevičius ir Kauno teisėjas Mykolas Juškevičius⁵⁷⁸. 1555 m. Gardino pavieto žemės teismas (vėliavininkas Petras Micuta ir teisėjas Mykolas Šimkevičius Taločka) nagrinėjo bajorų Backovičių ir Ščasno Vinskio ginčą dėl žemių. Byloje minima, kad anksčiau panašų ginčą tarp jų sprendė karalienės Bonos komisoriai – kunigaikštis Adomas Pilichovskis, Mikalojus Lisakovskis ir Tomašas Kamenskis⁵⁷⁹.

Rusėnų kalba surašytuose dokumentuose komisoriai ir jų teismas įprastai vadinamas „суд комисарей“ (*komisija*), tai byloja, jog kalbama apie teismą

⁵⁷⁴ Литовская Метрика, т. 1, РИБ, т. 20, № 366, с. 493–495 (1522 м.).

⁵⁷⁵ Apie jį plačiau žr. *Леонтович Ф. И.* Суд господарей и их советников в Великом Княжестве Литовском до и после Люблинской унии (II) (toliau – *Леонтович Ф. И.* Суд господарей)// Журнал Министерства Юстиции, 1909, № 6, сентябрь, с. 176–187; Lietuvos teisės istorija, p. 165–166.

⁵⁷⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15, nr. 147, p. 185 (1542 m.). Taip pat komisorių teismas nagrinėja ribų klausimus: Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 19, nr. 70, p. 112–114 (1535 m.).

⁵⁷⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 223, p. 276 (1542 m.).

⁵⁷⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 177, p. 156–158 (XVI a. 5 deš.).

⁵⁷⁹ АВАК, Акты Гродненского земского суда, т. 21, Вильна, 1894, № 59, с. 36 (1555 м.).

(суд) ir jo procesą. 1541 m. komisoriai nagrinėjo Jono Sapiegos ir Pervalko valstiečių ginčą dėl žemių ribų. Dokumente nurodyta, kad komisoriai „на буртъ (išskirta – Т. Č.) выездили и там на земли и на пуцу межы дворомъ господарьскимъ Перевал(с)кого и межы именьямъ пана воевода [...] от повед доводу отложили <...>“⁵⁸⁰. Šiuo atveju ribų nustatymas (teismas) pavadintas lietuvišku žodžiu – *burtas* (*burta*)⁵⁸¹. Pasak A. Dubonio, šis terminas rodo žemės dalybas, kurios apibrėžtos žodžiu *burtai*⁵⁸². Lietuvių kalbos žodyne žodis *burta*, be kitų reikšmių, dar turi šias: kubiukas su tam tikromis akimis šonuose burtams mesti; šiaip kokia priemonė, kurią metant priimamas sprendimas; burta taip pat gali būti reikšti *dalį*⁵⁸³. Galima manyti, jog burtais spęsti ir nuosavybės klausimai, todėl raštininkas ir pavartojo šį terminą.

1564–1566 m. LDK teisminės ir administracinės reformos metu buvo įsteigtas pakamario teismas, kurio funkcijas reglamentavo ALS, jo kompetencijai priklausė ribų nustatymo procedūra⁵⁸⁴. Pavyzdžiui, 1588 m. Jono Tulgaudo Gudiansko ir Balcerio Rajeskio ginčą dėl žemių (prie Gedenių miško) ir jų ribų sprendė Trakų pakamario teismas. Dokumente minima, kad jas dar 1582 m. buvo nustatę kiekvienai šaliai atstovavę „teisėjai“⁵⁸⁵. Ir pakamariui, ir komisoriams ribų lokalizavimo procedūrose talkindavo žemesnio rango pareigūnai. Pavyzdžiui, 1542 m. Vosylius Grinkevičiaus ir Vosylius Ukolovo ginče dėl Putčino kaimo žemės ribų, vykdamas teismo sprendimą, jos pažymėtos dalyvaujant vižui ir vietos žmonėms⁵⁸⁶.

Ribų nustatymo klausimus sprendė ir bendruomenė – kuopos teismas. Nors jis tvirčiau funkcionavo rusėniškose teritorijose, kur bendruomenės buvo

⁵⁸⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 27 (mikrofilmas: LVIA, Lietuvos Metrika, f. 389), l. 84 (1541 m.). Už šią nuorodą dėkoju dr. A. Duboniui.

⁵⁸¹ Apie šaltiniuose sutinkamus lietuviškus žodžius „burta“, „burtininkas“ žr. *Jablonskis K. Lietuviški žodžiai*, p. 20–21, 309, 341.

⁵⁸² *Dubonis A. Žemėvalda*, p. 785.

⁵⁸³ LKŽ, t. 1. Vilnius, 1968, p. 1200.

⁵⁸⁴ *Ланно И. Подкоморский суд*, c. 341–403; Lietuvos teisės istorija, p. 176–177; *Machovenko J. Teisingumo vykdymas*, p. 90–92; СВКЛ 1566, 4/70, c. 132–134.

⁵⁸⁵ АВАК, Акты Трокского подкоморского суда за 1585-1613 годы, т. 30. Вильна, 1904, № 4, с. 6–12 (1582 m.).

⁵⁸⁶ Lietuvos Metrika (1542). 11-oji Teismų bylų knyga (toliau – Lietuvos Metrika (1542). 11-oji Teismų bylų knyga). Parengė *Valikonytė I, Viskantaitė S., Steponavičienė L.* Vilnius, 2001, nr. 1, p. 5 (1542 m.).

ypač stiprios, bet pavyzdžiai rodo, jog šis teismas ribų ginčus sprendė ir lietuviškose žemėse. Kuopos teismas buvo kaimų bendruomenių sueigos, kuriose priimant sprendimus daugiausiai remtasi papročiais⁵⁸⁷. 1460 m. šis teismas nagrinėjo ribų ginčą tarp Manvydo Dokšicų ir Niesdzilovo vietovių valstiečių bei Vilniaus arkidiakono Motiejaus valstiečių dėl Širviečių pievų ir žemių prie Zujos upės. Ginčui spręsti į kuopos teismą Manvydas atsiuntė Mykolą Doluševičių, Jacką Mokovičių, bajorą Jacą Saniekraševičių ir raštininkus Čiuhajų bei Poluchą, taip pat dalyvavo Sokolčius ir Obatuličius⁵⁸⁸. 1522 m. atribojant Anykščių klebono Vaitiekaus Vyžuonų bažnyčios valdas nuo Jurgio Astiko Čedasų dvaro žemės dalyvavo valdovo atsiųstas teisėjas Mykolas Ginvilavičius ir klebono Vaitiekaus pusės kuopos teismas⁵⁸⁹.

Aptarti pavyzdžiai rodo, kad iki teismų reformos daugelį ribų nustatymo klausimų sprendė lokalūs valstybės pareigūnai bei jų įgaliotiniai. Ilgainiui išsiskyrė teismai, kurie sprendavo ginčus dėl žemės valdų ribų, o po teismų reformos žemėvaldos ir žemių ribų nustatymo klausimai atiteko pakamario teismo kompetencijai. Be minėtų institucijų, žemių ribų nustatymo klausimus nagrinėdavo ir bendruomenės – kuopos teismas.

c) *Žemės valdų ribų nustatymo procesas*

Atribojant valdovo suteiktas žemes arba sprendžiant žmonių ginčus dėl ribų, visais atvejais galiojo ribos, kaip žemės nuosavybę apsaugančios priemonės, paskirtis. Ribos skyrė „kaimynines“ žemes ir saugojo nuosavybę. Šią ribų funkciją liudija Lietuvos Statutuose minimi jų pažeidimai (žemės nuosavybės pažeidimai): ežios perarimas, ribų išdeginimas ugnimi arba jų iškirtimas; tikslingas upės, kurios krantai atitiko ribą, perkasimas, jos vagos pakeitimas; neteisėtas „svetimos“ žemės užėmimas apsėjant ją javais;

⁵⁸⁷ Apie kuopos teismą žr. Lietuvos teisės istorija, p. 169; *Machovenko J.* Teisingumo vykdymas, p. 46–49.

⁵⁸⁸ *Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilmensis (1387–1507)*, t. 1. Wyd. *Fijalek J., Semkowicz W.* Kraków, 1948, nr. 236, p. 267 (XVIII a. pabaigos dokumento kopija). Teismuose šalia valstybės teismo pareigūnų minimas ir kuopos teismas – *права копного*, in: *Литовская Метрика*, т. 1, РИБ, т. 20, № 310, с. 414 (1510–1517 m.).

⁵⁸⁹ *Lietuvos Metrika (1522–1530)*. 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 41, p. 69 (1522 m.).

kolonizuojant teritorijas, kertant miškus, neleistas kaimynų „nukonkuravimas“. Už tai buvo numatytos baudos⁵⁹⁰. 1525 m. A. Goštautas kaltino Mikalojų Radvilą, kad jis peržengdamas „senąsias ribas“ įėjo į jo Tikocino dvaro žemę⁵⁹¹. 1536 m. Patiejaus Tiškevičiaus ir Mikalojaus Pasingiuose taip pat minimi ribų pažeidimai („покажене границ з ыменя Кивачич <...>“⁵⁹²). Pažeidimai spęsti keliais būdais. Pirma, kaip minėta, ribų pažeidimus ar kitokius žemės nuosavybės klausimus žmonės išspręsdavo patys susitardami tarpusavyje (žr. apie bendraribių susitarimus nustatant ribas). Antra, nepavykus susitarti, kreiptasi į teismus, kurie „atstatydavo“ ankstesnes „teisingas“ ribas arba paženkliindavo „naujas“.

Valdovo paskirtiems teisėjams, arba valstybės pareigūnams, ruošiantis ribų nustatymo procedūrai, būdavo numatomas laikas ir vieta, kur pastarieji susirinkdavo su žemių savininkais. Susitikimo terminas dažnai atitikdavo religinės šventės dieną. 1532 m. atribojant Žoroslavko dvaro žemių ribas tarp karalienės Bonos ir J. Radvilos, buvo paskirta „день святого Шымона и Юды“⁵⁹³. Šaltiniuose neatsiskleidžia aiškios susitikimo derinimo aplinkybės, bet, kaip minėta, žinomi dokumentai, kuriais paskiriami pareigūnai ir nurodoma vykti atriboti žemes. Galima numanyti, jog tokio susitikimo smulkmenos derintos per pasiuntinius arba susirašinėjant su vietininkais. Pasak Konstantino Avižonio ir Fiodoro Leontovičiaus, šie įpareigojimai buvo pavedami pareigūnams, neblogai žinojusiems arba administravusiems konkrečias teritorijas⁵⁹⁴. Tai iliustruoja 1522 m. atvejis, kai valdovo suteiktos Gardino girios plotą B. Hrinkovičiui atribojo valdovo dvaro arkliadininkas ir girininkas ponas J. Kuncėvičius. Pastarasis pats paliudijo, jog tam tikrame ruože ribą žymėti galima, nes „ten nuo seno mūsų medžioklės plotų nebuvo <...>“⁵⁹⁵. Kitais atvejais jei pareigūnai atvykdavo iš toli, suprantama, jiems reikėjo pagalbos surasti vietą, kur bus nustatomos ribos, buvo reikalingas ir

⁵⁹⁰ PLS, 8 sk., 8 str., p. 224; p.9 str., 226; CBKJ 1566, 9/9, c. 164; 13, c. 166.

⁵⁹¹ Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 201, p. 169 (1525 m.).

⁵⁹² Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 19, nr. 52, p. 102 (1536 m.).

⁵⁹³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15, nr. 147, p. 185 (1532 m.).

⁵⁹⁴ K. Avižonis, *Rinktiniai raštai*, t. 4. Vilnius, 1994, p. 162–163. *Леонтович Ф. И.* Суд господарей, c. 178–179.

⁵⁹⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 66, p. 126 (1522 m.).

aprūpinimas. 1529 m. Vilniaus vaivada A. Goštautas ir Brastos seniūnas A. Chodkevičius atribojo Topčikalų, Košelių ir Vervečkų dvarus Bielsko paviete, kurie buvo suteikti Bogušui Bohovitovičiui. Šioje ribonėje dalyvavo ir vietiniai pareigūnai, su kuriais teisėjai konsultavosi („а з нами были воиты и бурмистры, и некоторыи мещане белскии, мы в нихъ пытали <...>“⁵⁹⁶). Kitas dokumentas byloja, jog pastarojoje procedūroje dalyvavo ir Bielsko pavieto pakamaris Jonas Skvarka, vazniai Putilas ir Povilas, kurie turėjo sudarę atskirą šių ribų aprašymą⁵⁹⁷. XVI a. 5 dešimtmetyje, atribojant Kauno pavieto Skarulių bajorų ir J. Astiko valdas, be komisorių, dalyvavo ir Skarulių bajorų „pakviesti“ teisėjai – Ukmergės ir Anykščių valdytojas Kmita Kuncevičius, Trakų paraktininkas Vasylius Konstantinovičius Žaba (J. Astikas irgi galėjo pasitelkti savo šalininkus, bet teisme jie nepasirodė)⁵⁹⁸. Šiuo atveju svarbu įvertinti valdovo paskirtų komisorių ir vietos pareigūnų bendradarbiavimą. Kaip galima spręsti, vietos pareigūnai, žinodami apylinkes ir vietos gyventojų realijas, atvykusius pareigūnus palydėdavo į ribonės vietą, prižiūrėdavo, ar į ribų nustatymą atvyko būtent tie žmonės, ar nėra apgaulės⁵⁹⁹, pasirūpindavo atvykusiųjų išlaidymu.

Dokumentuose yra liudijimų, kai už neatvykimą į ribonę buvo numatytos sankcijos. 1496 m. ruošiantis atriboti kunigaikščio Andriejaus Lukomskio ir Vilniaus pavieto bajorų žemes, nurodyta, kad jei kas neatvyks į teismą, bus nubaustas kapos grašių bauda⁶⁰⁰. Lietuvos Statutuose numatyta, kad neatvykimas į teismą neišpėjus ir dėl nepateisinamų priežasčių reiškia bylos pralaimėjimą⁶⁰¹. Esama pavyzdžių, kai ribos nustatytos dalyvaujant tik vienai šaliai, o kita šalis, kaip galima suprasti, iš anksto sutikdavo su nustatytomis

⁵⁹⁶ Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 19, nr. 30, p. 84 (1529 m.).

⁵⁹⁷ Ibid., nr. 31, p. 85–86. Pasak I. Lappo, pakamario teismas tokius „atvykusio teismo“ sprendimus registruodavo savo knygose (žr. *Ланно И. Подкоморский суд*, c. 358, 386–387).

⁵⁹⁸ Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 12, nr. 177, p. 156 (XVI a. 5 deš.).

⁵⁹⁹ 1542 m. komisoriai atribojo Vladimiro pavieto Smedinio kaimo žmonių ir kunigaikščio Vosylius Michailovičiaus Kovelskio žemes. Šiame labai painiame ginče dėl ribų Kovelskis mėgino klasta išsireikalauti sau naudingų ribų. Tačiau Vladimiro seniūnas Fiodoras (Stakarskis?), išvelgdamas klastą, užtarė Smedinio kaimo žmones, ir jos buvo nustatytos remiantis pastarųjų liudijimais (Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 12, nr. 256, p. 219–223). Apie teismų „bendradarbiavimą“ taip pat žr. *Леонтович Ф. И. Суд господарей*, c. 168–169.

⁶⁰⁰ Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 6, nr. 196, p. 145 (1496 m.).

⁶⁰¹ PLS, 8 sk. 3 str., p. 220; CBKJI 1566, 9/2, c. 162.

ribomis. 1522 m. atribojant klebono Vaitiekaus Vyžuonų bažnyčios dvaro žemes nuo J. Astiko Čedasų dvaro, ribas nustatė valdovo pareigūnas Mykolas Ginvilavičius. Buvo sušauktas kuopos teismas, į kurį J. Astikas neatvyko. Atribojus žemes, į kuopą atvyko J. Astiko pasiuntinys ir perdavė, kad jo ponas sutinkąs su nustatytomis ribomis, nes jos tokios buvusios „nuo seno“, todėl ponas neatvykęs į teismą⁶⁰². Panašiai komisoriai ir kuopos teismas XVI a. 5 dešimtmetyje atribojo Skarulių bajorų ir to paties J. Astiko valdas, į kurių nustatymo procedūrą pastarasis irgi neatvyko, tik atsiuntė tarnybininką Joną Telką, kuris pasakė, kad *„онъ на той копѣ не будетъ ани судеи своихъ вышлетъ <...>“*⁶⁰³, nes esą Skarulių bajorai su komisoriais jas nustatys ir be jo. Teismas dar kelis kartus pas J. Astiką siuntė vizą atsiklausti, ar jis nepersigalvojo.

Paprastai šalims susirinkus atriboti valdų, dalyviai apeidavo žemių ribas tam tikromis atkarpomis ir derėdavosi dėl jų lokalizacijos. 1522 m. nustatant Žoludeko valdinių Mošnių ir A. Chodkevičiaus valdų ribas, šalys su teisėjais jas apėjo atkarpomis, dėl kiekvienos jų tarėsi „ieškodamos“ teisingų ribų⁶⁰⁴. 1523 m. nustatant valdovo suteiktų žemių ribas Perlamo dykroje, liudytojai buvo taip įsikarščiavę, jog *„много о томъ спор чинили и шапъками метали <...>“*⁶⁰⁵. 1542 m. atribojant Vladimiro valsčiaus Smedinio kaimo žmonių žemes nuo kunigaikščio Kovelskio valdų, daug ginčytasi dėl kiekvienos ribos dalies: *„И повѣдили намъ поданыя короля, его милости, ижъ то было ставище Конъдратовъское, на которомъ ставищи князь Ковельскій греблю новую подлугъ прывилья своего засыпал. И тут на томъ межы ними спору было много <...>“*⁶⁰⁶. Pasitaikydavo, jog ribonėse šalys duodavo melagingus parodymus, kad ribą nustatytų savo naudai⁶⁰⁷. Išskirtinis atvejis nagrinėtas 1596 m. Naugarduko pilies teisme. Vilniaus seminarijos vadovai – Vilniaus vyskupijos administratorius Benediktas Vaina ir kunigas Tomašas

⁶⁰² Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 41, p. 69 (1522 m.).

⁶⁰³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 177, p. 156 (XVI a. 5 deš.).

⁶⁰⁴ Ibid., nr. 124, p. 188–189 (1522 m.).

⁶⁰⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 78, p. 138 (1523 m.).

⁶⁰⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 256, p. 220 (1542 m.).

⁶⁰⁷ Ibid., p. 222.

Kozlovskis – kaltino Aleksandro Chodkevičiaus tarnus, o labiausiai Joną Gatiskį, kurie grasindami ginklais sutrukdė valdovo komisoriams žymėti ribas Kolpenicos dvare: *„и границы вести недопустили именеи его милости пана Ходкевичовым боронечы, якобы тот кгрунт належати мел до имени его милости Мышкого, и доставшы деи на нас шабли, один с тое громады и инии з бронями и з рушницами поготовю яко до бою ставили и до нас се поривати были почали, а особливе деи тот пан Ян Гатисий <...>“*⁶⁰⁸.

Lokalizuojant ribas šalys savo teiginius argumentuodavo, kviesdamos liudytojus – senyvo amžiaus dorus („gerus“) žmones, bendraričius⁶⁰⁹. Ldk Švitrigailos privilegijoje minimas Jonui Mušatai suteiktas kaimas Lucko paviete, nurodytos abstrakčios jo ribos. Jas nustatęs pareigūnas (pareigūnai) neminimi, bet pasakyta: *„Пытали старыхъ бояр и мужей старыхъ <...>“*⁶¹⁰. „Senolių“ paminėjimas rodo, jog be jų nebuvo galima apsieiti. 1525 m. nustatant žemių ribas Bielsko giriose ir Nerevo dykrose taip pat minimi senyvo amžiaus bajorai: *„и опыт чынил въ старыхъ бояр и людеи нашихъ <...>“*⁶¹¹.

Nustatant ribas kas kartą siekta surasti „senąsias“, todėl itin reikšminga buvo „senovės“ samprata. Reikia manyti, kad „senosios ribos“ glaudžiai siejosi su pirmumo („pirmos rankos“) į žemę teise. Lietuvos Statutuose minima teritorijos kolonizavimo taisyklė (*„ir kai kirviai susidurs, čia bus riba“*⁶¹²) byloja, jog teisę į teritoriją grindžia jos įsisavinimo pirmumas. Tai patvirtina rusėniškų žemių (kunigaikštysčių) dokumentų analogijos, aiškiau atskleidžiančios šią teisę: *„тому селу потягло изъ старины, куды плугъ ходиль, куды соха, куды коса ходила, куды топоръ ходиль <...>“*⁶¹³. Įdirbant žemę reikėjo didelių „investicijų“. Be to, esant nedideliam gyventojų

⁶⁰⁸ VUB, RS, f. 72, byla 1721, l. 1 (1596 m.).

⁶⁰⁹ Plačiau apie įrodymus žr. Machovenko J. Įrodymai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje// Teisė, t. 55. Vilnius, 2005, p. 61–69.

⁶¹⁰ Lietuvos Metrika (1540-1543). 12-oji Teismų bylų knyga, nr. 163, p. 150 (XV a. pirma pusė).

⁶¹¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 456, p. 365 (1525 m.).

⁶¹² PLS, 8 sk. 9 str., p. 226; СВКЛ 1566, 9/10, c. 165.

⁶¹³ Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею (1334–1598), т. 1, С.-Петербург, 1841, № 29, с. 57 (по 1425 m.); Kamieniecki W. Rozwój własności na Litwie, s. 54–55.

tankumui, žmonės gyveno uždara ir sėslų gyvenimą⁶¹⁴, juolab kad dalis tokių gyvenviečių turėjo įtvirtinimus. Viduramžių pasaulėžiūroje nenaudojamos dykros laikytos pavojingomis, jose buvo plėšrių gyvūnų, plėšikų, bijotasi piktu dvasių⁶¹⁵. Tokios sąlygos kėlė įsisavintos (gyvenamos) žemės vertę, ji žmonėms buvo erdvinė kasdienybė. Tokiu būdu klostėsi „senųjų ribų“ arba „kaip buvo iš seno“ vertė. Nustatant ribas „senovė“ galėjo reikšti ir „teisingumą“, nes nustatant žemių ribas buvo itin svarbu „atrasti senąsias“ ribas, kurias gyventojai laikė „teisingomis“.

Lokalizuojant ribas tarp liudytojų išskiriami „patikimi“ bei „geri“ žmonės, bendrariai: *„и на тотъ онъ дель листъ записный брати своее под сведомомъ и печатми людеи добрыхъ и тежъ привилеи [...] перед нами вказываль <...>“* (1519 m.)⁶¹⁶; *„Яко жъ старецъ господарьский смедыньский сам-семъ з мужъми господарьскими смедыньскими старшими и з светками осмьнадцатми, годъными веры, обapolными суседы своими пограничными <...>“* (1542 m.)⁶¹⁷. 1540 m. byloje dėl žemių ribų tarp Slucko kunigaikščio Jurgio Simonaičio ir Hriniaškos Šoluchos fiksuotas ginčas dėl teisėto liudytojų pasirinkimo ir patikimumo. H. Šoluchai atvedus savo liudytojus, Jurgis Simonaitis pareiškė, kad jie yra netinkami: *„Светъки тые несумежники тамошныи ани суграничъники, але далекие суть люди и найближшый с них Бунакъ, тотъ, дей, в двух милях отъ оное земли живетъ, а я, дей, готовъ поставити светъковъ годнейшыхъ, суграничъниковъ и сумежъниковъ тамошних <...>“*⁶¹⁸. PLS yra reglamentuoti liudytojų kriterijai: *„doraus žmonėmis, šlėktomis, arba raštais,*

⁶¹⁴ Žr. *Łowmiański H. Studia nad początkami*, t. 2, s. 96, 99–104, 106. Analogijos randamos Viduramžių Europoje, žr. *Fossier R. Enfance de l'Europe*, p. 148–152.

⁶¹⁵ Lietuvoje žinomos šventosios giraitės, kurios saugotos ir nekirstos, drauge jos buvo tam tikru „riboženkliai“. Žinomi atvejai, kai prūsai negyvenamas dykras sakralizuodavo ir laikė mirusiųjų buvimo erdve (*Čelkis T. Nuo teritorinio ruožo*, p. 62). Taip pat Viduramžių analogiją žr. *Guizard–Duchamp F. Les espace du sauvage dans le monde franc: réalités et représentations*, in: *Construction de l'espace au Moyen Âge: pratiques et représentations*. Paris, 2007, p. 122–125.

⁶¹⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10, nr. 55, p. 68. PLS nurodyti dorų liudytojų kriterijai: *„tik lotynų arba graikų tikėjimo krikščionys. Tačiau iš tų krikščionių, kurie kiekvienais metais pas savo klebonus ar pas šventikus išpažinties eitų ir Komuniją priimtų, ir apylinkėse jokiais įtarimais nei nešlove, nei vagyste, nei klastojimu negarsėtų, tie turi būti prileisti byloje dėl žemės ir dėl žemės valdymo liudyti <...>“* (PLS, 8 sk. 5 str., p. 222). Analogiška norma yra CBKJI 1566, 9/3, c. 162.

⁶¹⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 256, p. 222 (1542 m.).

⁶¹⁸ Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teisėmų bylų knyga, nr. 91, p. 64 (1540 m.).

*arba kitais tinkamiausiais žmonėmis, artimais kaimynais <...>*⁶¹⁹; „šlėktos ir dori, neįtartini žmonės, kurie bus artimi kaimynai ir bendraėžiai, tie bus tinkamesni liudyti <...>“⁶²⁰.

Liudytojų skaičius buvo įvairus. Išskirtinis 1529 m. atvejis, kai nustatant Kostiuškos Teodorovičiaus ir Petro Tiškevičiaus žemių ribas, pastarasis turėjo 222 bendraričius liudytojus, tarp kurių buvo 6 bajorai⁶²¹, o K. Teodorovičius – 171 liudytoją, tarp kurių nebuvo nė vieno bajoro⁶²². XVI a. viduryje atribojant Skarulių bajorų valdas pasinaudota ne tik bylininkų liudytojais, bet, priešus Vilniaus vaivadienės Goštautienės ir kitų žemvaldžių žemes, pasiremta jų valstiečių liudijimais⁶²³. Kitais atvejais, nustatant valdovo suteiktų žemių „teisingas“ ribas dykrose, pareigūnai apklausdavo vietos bendruomenes. 1530 m. Pervalko valdytojas Kapčius Vasiljevičius, atribodamas Leipalingio Pervalko žmonių ir J. Sapiegos žemes, surinko Pervalko ir kaimyninių valsčių žmones, žinojusius tas ribas, juos prisaikdino, apklausė ir nustatė „nuo seno“ buvusias ribas⁶²⁴.

Be liudytojų, remtasi ir rašytiniais dokumentais. 1522 m. Žoludeko vietovės gyventojų Mošnių ir A. Chodkevičiaus ginče pastarasis teisėjams parodė turėtą žemių ribų aprašą⁶²⁵. 1529 m. bajorų M. M. Suchodolskio ir V. Volovnickio ginče dėl žemių ribų pastarasis turėjo dokumentus, liudijančius ankstesnio teismo nuosprendį savo naudai⁶²⁶. PLS minima, jog rašytiniai dokumentai (jie nurodyti pirmiausia) yra geresnis įrodymas nei liudytojai⁶²⁷. Viename 1535 m. dokumente nustatant ribas sakoma: „*А естли бы у в обудву сторон листов, ани знаковъ слушныхъ у границахъ не было, тогда, чие*

⁶¹⁹ PLS, 8 sk. 2 str., p. 218. PLS apibrėžti tinkamų liudytojų kriterijai – pastarieji turi būti Romos ir graikų tikėjimo krikščionys (ten pat, 8 sk. 5 str., p. 222).

⁶²⁰ Ibid., p. 4 str., 220, 222. Šios normos yra ir kituose Statutuose: CBKJ 1566, 9/3, c. 162; CBKJ 1588, 14/9, c. 336.

⁶²¹ Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 381, p. 316 (1529 m.).

⁶²² Ibid., p. 317.

⁶²³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 177, p. 158 (XVI a. vidurys).

⁶²⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 109, p. 167 (1530 m.).

⁶²⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 124, p. 188–189 (1522 m.).

⁶²⁶ Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 341, p. 283 (1529 m.).

⁶²⁷ PLS, 8 sk. 4 str., p. 220–222.

*светки годнейшые будутъ, том ку доводу будетъ припушон <...>*⁶²⁸. 1542 m. komisoriai atribojo Kodenio dvarą, kurio plotus buvo užėmęs P. Sapiega. Iš pastarojo teisėjams pareikalavus dokumentų įrodančių jo teises į tas žemes, šis jų neturėjo⁶²⁹. Esant reikalui ar galimybei teisingas „senas“ ribas padėdavo nustatyti ir pareigūnai, kurie liudydavo patys⁶³⁰.

Nustatant ribas liudytojai parodymus duodavo be asmeninės priesaikos. Teisėjams nusprendus, jog šalies parodytos ribos yra teisingos (jų argumentai tvirtesni), tai šaliai buvo leidžiama prisiekti. 1522 m. nustatant Žoludeko valdinių Mošnių ir A. Chodkevičiaus valdų ribas, teisėjai leido prisiekti A. Chodkevičiaus liudytojams (jų buvo 21), paskui su riba sutiko ir Mošniai⁶³¹. 1522 m. dalyvaujant valdovo pareigūnams ir kuopos teismui nustatytos Vyžuonų bažnyčios dvaro ir J. Astiko valdų ribos. Prie nustatytų ribų leista prisiekti klebono Vaitiekaus liudytojams: *„заведши по тым границам, петнатцат ихъ, лепшихъ бояр и людей, на томъ присегнули <...>*⁶³². 1529 m. teismas P. Tiškevičiaus įrodymus laikė geresniais, todėl *„подле ихъ свидетельства, допустили ихъ ку присяге, яко жъ тые светки вси – двесте и двадцат, и два человека, и шест шляхтичовъ – на томъ присягу вчинили <...>*⁶³³. 1530 m. K. Vasiljevičius, nustatydamas Leipalingio Pervalko žmonių ir J. Sapiegos žemių ribas, surinko Pervalko ir kaimyninių valsčių žmones, žinojusius tas ribas, pirmiau juos prisaikdino, apklausė ir nustatė ribas⁶³⁴. 1532 m. atribojant Žoroslavko dvaro žemes tarp karalienės Bonos ir J. Radvilos, pastarasis komisoriams parodė raštą patvirtinantį žemės pirkimą,

⁶²⁸ Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų bylų knyga. Parengė *Valikonytė I., Lazutka S., Šlimienė N.* Vilnius, 1999, nr. 367, p. 174 (1535 m.).

⁶²⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 223, p. 276 (1542 m.); АВАК. II. Акты Брестского подкоморского суда, т. 6, № 2, с. 142–147 (1586 m.); № 5, с. 150–158 (1597 m.). ALS numatė, kad nustatant „teisingas“ ribas reikia remtis senoliais, liudytojais ir dokumentais (СВКЛ 1566, 4/70, с. 132). Pasak I. Lappo, pakamario teismuose tikslingai remtasi dokumentais, jų ieškota pakamario teismų knygoje (žr. *Ланно II.* Подкоморский суд, с. 365).

⁶³⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 66, p. 126 (1522 m.); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19, nr. 30, p. 84 (1529 m.).

⁶³¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 124, p. 188–189. (1522 m.).

⁶³² Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 41, p. 69 (1522 m.).

⁶³³ Ibid., nr. 381, p. 317 (1529 m.).

⁶³⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 109, p. 167 (1530 m.).

todėl teismas jį įpareigojo pristatyti 18 liudytojų ir iš jų išrinkti 6, kurie prisiektų patvirtindami tų žemių ribas⁶³⁵.

PLS fiksuotas liudytojų atrankos būdas: šalis, kuriai teismas leido rodyti ribas, pristato 18 liudytojų, jie atvedami grupelėmis po tris, iš jų kita šalis išsirenka po vieną ir taip iš 18 išrenkami 6⁶³⁶. ALS nurodyta, jog iš 18 liudytojų reikia išrinkti 6 (*„а тотъ бы межы тыми осмнадцатма сведками необралъ шести <...>“*)⁶³⁷. Pagal TLS iš 9 liudytojų reikia atrinkti 3⁶³⁸. Tokiu būdu bylą laimėjusi šalis su liudytojais prisiekdavo, apeidavo ir paženklindavo ribas. Be to, jei ginčijamos ribos būdavo keliose vietose, pagal PLS ir ALS pats savininkas su savo liudytojais privalėjo prisiekti prie kiekvienos ežios, bet liudytojai, kurie prisiekė prie pirmos ežios, prie kitos ežios liudyti jau nebegalėjo⁶³⁹. Šią išimtį galima aiškinti tuo, kad jei pažeistos ribų atkarpos buvo toli viena nuo kitos, dalis liudytojų būdavo jau nebendraribiai.

Ribų lokalizavimo procedūra atskleidžia gyventojų kolektyvinę erdvės sampratą. Liudytojų skaičius buvo įvairus, bet visuomet daugiau nei du asmenys. Minėta, jog lokalizuojant ribas galbūt „neformaliai“ paliudydavo ir kaimynų – „bendraribių“ – valstiečiai. Kai kuriais atvejais lokalizuoti ribas padėdavo ir patys pareigūnai. Dokumentuose esama abstrakčių posakių: „jie parodė“, „žmonės nuvedė“. Nors Lietuvos Statutuose kalbama apie konkrečius liudytojų skaičius, praktika byloja, kad pagal susiklosčiusias aplinkybes jų skaičius galėjo siekti kelis šimtus. Pasak Vytauto Raudeliūno, kolektyvinė priesaika buvo aktuali siekiant eliminuoti galimybę kuriam nors iš prisiekiančiųjų melagingai prisiekti individualiai⁶⁴⁰. Prisiekiančiųjų skaičius

⁶³⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15, nr. 147, p. 186 (1532 m.). Kiti to pavyzdžiai: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 177, p. 157–158 (XVI a. 5 deš.); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 223, p. 276 (1542 m.).

⁶³⁶ PLS, 8 sk. 5 str., p. 222. Aštuoniolika liudytojų minima ir kituose PLS straipsniuose (ibid. 1 str., p. 218: *„тогда мають с obu сторон по осмнадцати светков перед правом поставити; и кого найдуть суды ближшого ку доводу [...] маеть з шести светки а сам селый на всем присягати <...>“*; 15 str., p. 232: *„если бы он подлуг права поставил осмнадцать светков, а тот бы межы тыми осмнадцатма светки не обобрал шести, годных веры <...>“*).

⁶³⁷ CBKJ 1566, 9/4,6, c. 162–163.

⁶³⁸ CBKJ 1588, c. 260–261.

⁶³⁹ PLS, 8 sk. 5 str., p. 222. (CBKJ 1566, 9/6, c. 163. Žr. konkretų 1542 m. pavyzdį, kai komisoriai atribojo Dauspūdės dykrą, in: АВАК, Акты о копных судах, т. 18, № 774, с. 302 (1542 m.).

⁶⁴⁰ Raudeliūnas V. Priesaika kaip įrodymas senojoje Lietuvos teisėje (XIII–XIV a. pr.) (toliau – Raudeliūnas V. Priesaika kaip įrodymas)// Socialinė teisė, nr. 1. Vilnius, 1974, p. 54.

rodo atsakomybę prisiimančių žmonių skaičių, bet „teisingų“ ribų lokalizavimas, kaip leidžia teigti minėtos prielaidos, buvo dar gausesnių liudytojų ir jų parodymų išdava.

Nustačius žemių ribas dažniausiai jos būdavo aprašomos, tai rodo minėti ribų ginčų atvejai, kai įrodinėjant būdavo pateikiami turimi rašytiniai dokumentai. 1517 m. dokumente, liudijančiame K. Vasiljevičiaus įvesdinimą į Perlamo girią (įvesdino Jurgis Jonaitis Zaberezinskis), nurodytos ribos ir minimas valdytojui suteiktas nuosavybę patvirtinantis raštas: *„завель и ограничить [...] ему дал сес мои листъ и з моею печатью <...>“*⁶⁴¹. Kitais atvejais, kai šalys pačios taikiai susitardavo ir nusistatydavo valdų ribas, buvo stengiamasi tai dokumentuoti raštiškai ir kreipiamasi į valdovą arba pareigūnus dėl ribų patvirtinimo. 1522 m. valdovas patvirtino Ainos vietininko pono Jackaus Ratomskio įvairius žemių pirkimus ir Belarucko dvaro dalybas su Pesliakavičiais, kurio ribas jie patys nustatė ir aprašė: *„судей своих там выводили и границы свои перед тыми судьями обводили [...] и том дель они межи собою вчинившы, и границы поделали, и в листех делчыхъ тые границы собе выписали <...>“*⁶⁴². 1523 m. valdovas patvirtino Martyno, Bogušo ir Mackaus Zarankavičių valdų pasidalijimo dokumentą, kuriame buvo ir ribų aprašas⁶⁴³. Tais atvejais, kai ribas nustatydavo patys žemvaldžiai, siekta gauti „fakto“ juridinį patvirtinimą iš pareigūnų ar valdovo.

d) Ribų žymėtojai

Žinių apie ribų ženklimą ir ženklintojus XV–XVI a. šaltiniuose randama nedaug. Valstybės pareigūnams lokalizuojant žemių ribas, dažnai (bet ne visada) jos būdavo sykiu ir ženklinamos. 1525 m. valdovo pareigūnai atribojo Nerevo dykrą Bielsko giriose, dokumente yra pareigūnų nurodymai: *„у стоячом дереве, а мижы тыми гранми чотыры копъцы закопати*

⁶⁴¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 75, p. 132–133 (1517 m.).

⁶⁴² Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 17, p. 54 (1522 m.).

⁶⁴³ Ibid., nr. 55, p. 78–79 (1523 m.). ALS nurodoma, kad pakamario teismui atribojus žemes, turi būti surašytas jų atribojimo dokumentas (CBKJI 1566, 4/70, c. 132).

<...>⁶⁴⁴. Panašūs pareigūnų nurodymai minimi 1529 m. ribonėje: „з другое стороны тьи суди грань казали вырубати <...>⁶⁴⁵. 1529 m. atribojant Topčikalų, Košelių ir Vervečkų dvarus Bielsko paviete, jų ribos buvo paženklintos („копъцы закопали, и гран поновили <...>⁶⁴⁶). Taip pat buvo ir 1542 m., komisoriams atribojus Smedinio kaimo žmonių žemes („копъцы закопали и границы зарубали <...>⁶⁴⁷). Tačiau kitais atvejais ribos būdavo pirmiau nustatomos (išsprendžiami ginčai), o vėliau jas pažymėdavo atvykę kiti pareigūnai. Taip buvo 1496 m. nagrinėtas ginčas tarp Železnickių ir P. Ugrovskio dėl žemių ribų Drohičine. Železnickiai, atpasakodami ankstesnius įvykius, teigė, kad anksčiau, dar esant gyvai P. Ugrovskio motinai, valdovas Kazimieras paskyrė Joną Nasutaitį ir Joną Iljiničių nustatyti ribas. Liudytojai teigė, kad dar ponas Nacas anksčiau buvo ten nuvykęs ir nustatė ribą tarp Ugrovskių ir Železnickių valdų. Tąsyk ponia Ugrovska (teismo sprendimas, matyt, buvo jos naudai), išvyko apvažiuoti šitų ribų. Ginčą sprendę teisėjai šiam reikalui atsiuntė vaznį, kad šis iškaltų ribų ženklus, bet Ugrovska neleido jam iškirsti ženklų ir jį atšaukė. Todėl vietoje vaznio ženklinti ribos atvyko J. Nasutaitis ir I. Iljiničius, kurie, dalyvaujant liudytojams, apvažiavo ribas ir „sudėjo“ ženklus⁶⁴⁸. Panašiai buvo 1542 m. Vosylius Grinkevičiaus ir Vosylius Ukolovo ginčiuose dėl Putčino kaimo žemės, teismas nusprendė, kad dalyvaujant vižui ir vietos žmonėms turi būti nustatytos žemių ribos, kurios buvo fiksuotos ankstesniame teismo dokumente⁶⁴⁹.

Šaltiniuose mažai duomenų, kurie atskleistų, kas konkrečiai ženklino ribas. Iš cituojamų dokumentų galima daryti prielaidą, kad ribas ženklindavo patys žemių savininkai. Pavyzdžiui, 1529 m. atribojant žemes: „мж предокъ Суходолского Янь Германовичъ зъ ездоки: Костюшъком Бабаю а с Енкомъ Володковичом, а зъ Гавърилом Занковичомъ, а с приездчымъ

⁶⁴⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 456, p. 365 (1525 m.).

⁶⁴⁵ Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 381, p. 317 (1529 m.).

⁶⁴⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19, nr. 30, p. 85 (1529 m.).

⁶⁴⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12, nr. 256, p. 222 (1542 m.).

⁶⁴⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6, nr. 568, p. 335 (1496 m.).

⁶⁴⁹ Lietuvos Metrika (1542). 11-oji Teismų bylų knyga, nr. 1, p. 5 (1542 m.).

*Дедеркиничом, съ суда князя Михайлова выездчали тоє земли межсы ними розрубливати, и, розехавшы тую землю, сам тотъ Янь Гармановичъ своею рукою первый рубеж зарубалъ, и до конца тую границу межсы собою въчынили <...>*⁶⁵⁰. Šiuo atveju vieną ženklą savo rankomis padarė žemės savininkas. O kas ženklino kitus? 1496 m. atribojant S. Železnickio ir P. Ugrovskio žemes, dokumente nurodyta, kad ribą nustatę pareigūnai ją paženklinoti atsiuntė vazni, o vėliau išėjo taip, kad ribą ženklino patys teisėjai⁶⁵¹. 1522 m. valdovo rašte Brastos bajorei Packovai minima, kad atvyks pareigūnai ir padalys tarp jos ir V. Čižo bei S. Turavičiaus ginčijamas žemes taip, kaip jų ginčą buvo išsprendęs A. Goštautas. V. Čižui ir S. Turavičiui valdovas buvo paskyręs tris dalybininkus, o Packova dalybininkus turėjo pasirinkti pati (*„маете вы з obu сторон на то делчыхъ взяти и на тьи земли вывести <...>*⁶⁵²). 1542 m. komisoriams atribojant Kodenio dvaro žemes, dokumente nurodyta: *„отехали то к рукамъ нашимъ господарьскимъ и коньцы закопали <...>*⁶⁵³. 1569 m. minimi matininkai, kurie matavo žemes: *„A tak chcemy mieć, iżby wierność twoja wząwszy jakiego miernika, tam na ten zaścianek zjachał i jako go wiele włók będzie, dostatecznie rozmierzywszy i w rejestrz wpisawszy, temu poddanemu naszemu <...>*⁶⁵⁴. Pasak I. Lappo, pakamario teismo dokumentuose minimi meistrai „ženklakasiai“ (*копачь*), sukasinėję žemių kauburius – kapčius, medžiuose ar akmenyse kapoję ir raižę ženklus⁶⁵⁵. ALS ir TLS nurodyti riboženklių „paženklinimo“ įkainiai: už kiekvieno didelio „kampinio“ valdos lauko kapčiaus supylimą reikėjo mokėti po 24 lietuviškus grašius, o už vidurinį (t. y. esantį ribos atkarpos „linijoje“) kapčių – 12 grašių; už vieną raštą – 2 grašius, už įrašymą į teismo knygas – 1 grašį ir t. t.⁶⁵⁶. Jei buvo numatyti mokesčiai raštininkui už dokumentų surašymą, atitinkami mokesčiai už ženklinimą (nors

⁶⁵⁰ Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga, nr. 341, p. 283 (1529 m.).

⁶⁵¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6, nr. 568, p. 335 (1496 m.).

⁶⁵² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11, nr. 106, p. 113 (1522 m.).

⁶⁵³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25, nr. 223, p. 277 (1542 m.).

⁶⁵⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 52 (1569–1670). Užrašymų knyga 52. Parengė *Baliulis A., Firkovičius R.* Vilnius, 2004, nr. 70, p. 65; nr. 90, p. 75 (1569 m.).

⁶⁵⁵ *Ланно И.* Подкоморский суд, с. 396.

⁶⁵⁶ СВКЛ 1566, 4/70, с. 133; СВКЛ 1588, 9/9, с. 257.

ir mokami pakamariui, kuris juos veikiausiai paskirstydavo), verčia manyti, kad buvo atskiri ženklavimo darbus vykdę asmenys, kuriems ir atitekdavo minimas atlygis, juolab kad valstybės sienų žymėjimo atvejais apie tokius ženklintojus šaltiniuose irgi užsimenama⁶⁵⁷. Remiantis šiais duomenimis galima teigti, jog tam tikri tarnybininkai riboms ženklinti buvo, bet veikiausiai tik XVI a., kai LDK pradėjo veikti institucijos, sprendusios žemėvaldos klausimus.

* * *

Gyventojų skaičiaus augimas, kolonizacijos plėtra LDK teritorijose, individualios žemės nuosavybės apsaugos poreikis sąlygojo žemės ribų žymėjimą ir jų nustatymo būdus. Pirmosios „ribos“ buvo miškų masyvai, pelkės, ežerai, upės ir kiti geografiniai objektai, įsispraudę tarp gyvenviečių, kurios skyrė tiek individualias gyventojų žemių valdas, tiek bendro naudojimo naudmenis (*almendas*). Tankiau gyvenamose teritorijose ribos buvo būtinos „kaimyninėms“ valdų nuosavybėms atskirti ir apsaugoti. Vytauto laikų donacijose minimų žemių valdų lokalizacija atitinka tam tikrus geografinių objektų orientyrus, nurodant upę, ežerą, girią, prie kurių plytėjo valda. Donacijose minimi geografiniai objektai ir buvo pirmieji valdų „riboženkliai“ – abstrakčios ribos, žymėjusios valdų gaires retai gyvenamose teritorijose. Tikslus atribojimas buvo aktualus tankiai gyvenamose teritorijose, atskiriant „vertingesnes“ žemių nuosavybes, buvusias, pavyzdžiui, gyvenvietėse. Tuo met nustatant ribas naudoti ir dirbtiniai ženklai.

Žemių ribų sampratos kaita ir ženklavimo intensyvumas pastebimas XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje, išibėgėjus LDK vidinei kolonizacijai. Ribos tapo būtina žemės nuosavybės apsaugos priemone, liudijusia teisę į žemę. Jei ribos skirdavo valdą nuo dykrų – valdovui priklausiusių „niekieno“ žemių, jos

⁶⁵⁷ Pvz., 1473 m. LDK ir Livonijos delimitacijos akte minima, kad komisariams lokalizavus ribas ir dėl jų sutarus, abi šalys turės atsiųsti meistrus, kurie paženklintų sieną, žr. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 125, p. 236 (1473 m.).

buvo kontrolės priemonė, leidusi monarchui varžyti savivaliavimą žemėvaldoje.

Ribų nustatymas atskleidavo „senų“ ir „naujų“ gyvenamų teritorijų struktūros kaitą bei erdvinio sambūvio „samplaiką“, ką būtent rodė dokumentuose minimos „senos“ ir „naujos“ žemių ribos. Gyvenamų teritorijų struktūros kito lėtai, bet kas kartą ribas pažymint papildomais ženklais jos pamažu panašėjo į „linijas“. Seniausi paplitę dirbtiniai riboženkliai buvo *ežios*. Ribos taip pat ženklintos ženklais medžiuose, kapčiais – sukastais žemių kauburiais. Iškalamais ženklais ženklinti akmenys, jie tiko ribas žymėti šlapiose vietose. Atstumai matuoti myliomis, varstais, virvėmis ir panašiai, plotas – lunkais, margais, valakais.

Pirmosios ribos klostėsi spontaniškai, jas nusistatydavo patys gyventojai viešai susitardami, dalyvaujant liudininkams. Tai buvo paremta „pirmos rankos teisės“ norma – kas pirmas užima žemę, tas ją valdo. XVI a. bendraribioms susitarus dėl ribų, kreiptasi į valdovą (pareigūnus) prašant jų patvirtinimo. Kitais atvejais valdas atribodavo valdovo paskirti asmenys: dvarionys, tarnybininkai, vietininkai, teisėjai. Po 1564–1566 m. teisminės reformos žemių ribas nustatydavo teismai. Paskirti pareigūnai neblogai žinodavo apylinkes, kuriose vykdavo atribojimas, nes dažniausiai tai būdavo vietos pareigūnai. Jei teisėjai atvykdavo iš kitur, jie bendradarbiaudavo su vietiniais pareigūnais. Teisėjai ar pareigūnai susitikę su žemių savininkais apeidavo ribas atitinkamomis atkarpomis, derėdavosi ir ginčydavosi dėl jų lokalizacijos. Šalys savo teiginius argumentuodavo, pristatydavo liudytojus: senyvo amžiaus dorus žmones, bendraribiūsius. Įrodymuose remtasi ir dokumentais, pareigūnų arba teisėjų parodymais. Nustatant ribas, siekta „surasti senąsias“ ribas, todėl buvo reikšminga „senovės“, „senųjų ribų“ samprata, kuri buvo susijusi su pirmumo teise į žemę. Teisėjams išsprendus ginčą, laimėjusiai šaliai būdavo leidžiama prisiekti, po to jas paženklinoti. Neretai ribos būdavo ženklinamos tuo pačiu metu, kai jos būdavo nustatomos. Kitais atvejais ribos pirmiau nustatomos (išsprendžiami ginčai), o jas pažymėdavo vėliau atvykę kiti pareigūnai. Kai

kada ribas ženklindavo patys žemių savininkai. XVI a. antrosios pusės dokumentuose minima atskira „specialistų“ grupė – matininkai.

IV. LDK ir Vokiečių ordino sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV–XVI a.

Šiame skyriuje tiriama LDK ir Vokiečių ordino XIV–XVI a. sienų formavimosi problema. Nagrinėjama vakarinės LDK dalies teritorializacija – valstybės teritorijos sienų sampratos klostymasis. Būtent tarpvalstybinių delimitacinių procesų intensyvumas leidžia vertinti šį reiškinį. Aiškinamos politinės sąlygos, nuo kurių priklausė šalių delimitacinių procesų raida. Skiriami šių procesų etapai: iki 1422 m. Melno taikos delimitacijos ir po 1422 m. delimitacijos. Iki šios sutarties LDK sienos klostėsi bendrai tiek su Livonija, tiek su Vokiečių ordinu Prūsijoje, nes Ordinui nuo 1398 m. priklausė žemaičių teritorija. Po 1422 m. sutarties žemaičiai atiteko LDK, o sienos su Livonija ir Ordino Prūsijoje teritorija formavosi atskirai.

1. Vokiečių ordino ir lietuvių žemių ribos XIII–XIV a.

Atsikėlusio į regioną Ordino valstybės struktūra ir organizacinis aparatas išsiskyrė to meto Europoje⁶⁵⁸. Ordino broliai veikliai kūrė valstybę, diegė valdymo priemones, dėl to itin rūpinosi teritoriniu jos sklaidos pagrindu – ją apibrėžė su kaimynais suderintomis sienomis, pirmiausiai su Lenkija ir Mozovija. Kurį laiką Ordinas nekėlė tikslo tartis dėl sienų su Lietuva (teritorine politine organizacija), nes kaip ir prūsų žemes, taip ir šias siekta nukariauti.

XIII ir XIV a. pasižymi atkakliu Ordino kariniu spaudimu Lietuvai. Pasak A. Salio, pirmas teritorines sienas su Lietuva Ordinas brėžė vienašališkai – užimtose žemėse sukurdavo lokalią erdvinę struktūrą⁶⁵⁹. Teritorijos skaidymas, ją padalinant į įvairios paskirties teritorinius vienetus, apibrėžtus ribomis, buvo

⁶⁵⁸ Apie Ordino politinę struktūrą ir plėtrą žr. *Gawlas S.* O kształt zjednoczonego Królestwa; *Józwiak S.* Centralne i teritorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Toruń, 2001; *Berand N.* Defens de la Chretiente et naissaince d'un identite Hongrie, Pologne et peninsele Iberique au Moyn Âge// *Annales*, 2003, Nr. 5, p. 1009–1027; *Boockmann H.* Vokiečių Ordinas: dvylika jo istorijos skyrių (toliau – *Boockmann H.* Vokiečių Ordinas). Vertė *Nikžentaitis A.* Vilnius, 2003.

⁶⁵⁹ *Salys A.* Die žemaitischen Mundarten, S. 222.

neišvengiamas kuriant bažnytinės organizacijos tinklą, efektyvinant teritorijų valdymą, mokesčių surinkimą ir panašiai. Tokiu būdu Ordinas baltiškose teritorijose vienašališkai diegė „naują“ administracinę sistemą. Ši „pertvarkymo“ reiškinių iš esmės atspindi 1211 m. Vokiečių ordino dokumentas, kuriame rašoma: *„fratris nostri A. Rigensis episcopi, ut terra, quae Lettia dicitur, tripartita sorte divideretur, placuit scripto trium cartarum tres terrae partes aequales distingui <...>“*⁶⁶⁰. Ordinas planingai „perkūrė“ egzistavusią teritorinę struktūrą. Tačiau neišvengiamai susidurdavo su lokaliu pasipriešinimu, o užimtas teritorijas reikėjo saugoti ir ginti⁶⁶¹.

1237 m. Ordino dokumente fiksuotos Kuršo vyskupijos administracinės ribos, jų aprašas rodo, kad dalį ribų atitiko ir riba su Lietuva: *„Curonensem vero diocesan sic limitamus, ut quidquid est inter Memelam et praedictum fluvium Vende, usquo ad Litoviam, et sicut Aboa clauditur versum fluvium Vende, usque ad terminos Semigalliae, in Curonensi dioecesi computetur <...>“*⁶⁶². Tame pačiame dokumente yra Žiemgalos vyskupijos ribų aprašas: *„Semigalliensem autem diocesan sic limitamus, ut quidquid dextra praedictos terminos de Semigallia, et extra Curoniam concluditur inter Memelam et Dunam citra fluvium Nigerix et directam lineam ab ortu Nierz, contra Ploেকে, in Semigalliensem diocesan computetur <...>“*⁶⁶³. Kaip rodo XIII a. pavyzdžiai, šiame Ordino teritorijos „perdalini mo“ kontekste Lietuva egzistavo kaip archajinė politinė organizacija ir teritorija. Greta „Lietuvos teritorijos“ minimi ir kitų lietuviškų žemių struktūriniai vienetai. 1254 m. Rygos vyskupo ir Ordino magistro susitarime dėl teritorijų pateikti ribų aprašai, viename jų nurodyta: *„per ascensum Memelae ex altera parte et per ascensum aquae*

⁶⁶⁰ LUB, Bd. 1, nr. 23, S. 31 (1212 m.); taip pat: nr. 104–105, S. 136–138 (1230 m.).

⁶⁶¹ Žr. Urban W. The Prussian–Lithuanian frontier of 1242, p. 5–18; *idem*. The Organization of the Defense of the Livonian Frontier, p. 525–532.

⁶⁶² LUB, Bd. 1, nr. 153, S. 197 (1237 m.), pastarasis dokumentas E. Gudavičiaus nuomone yra 1234 m. įkurtos Kuršo vyskupijos ribų aprašo transumptas, žr. *Gudavičius E.* Kryžiaus kariai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje. Vilnius, 1989, p. 41. Plataus masto Ordino restruktūralizacijos pavyzdžiu galima laikyti 1253 m. Ordino Kuršo padalinimą, žr. LUB, Bd. 1, nr. 249, S. 327–329 (1253 m.). Klaipėdos komtūrijos bažnytinės struktūros ribos, žr. LUB, Bd. 1, nr. 245, S. 313–316 (1253 m.). Galima pridurti, kad tokį reiškinį liudija ir Mindaugo dokumentai, patvirtinantys žemių dovanojimą Ordinui.

⁶⁶³ LUB, Bd. 1, nr. 153, S. 197–198 (1237 m.). 1290 m. dokumento kontekstas rodo, kad Dauguvos upės atkarpa atitiko tam tikrą ribos su Lietuva ruožą, žr. LUB, Bd. 1, nr. 137, S. 671 (1290 m.): *„contra Lettowinos producere exercitum ultra Dunam [...] ultra Dunam ad terram Lettowinorum <...>“*.

*Semegallera inter Memelam et Semegallera usque ad silvam, quae Vere dicitur, ascendendo aquam Semegallera exutraque parte usque ad terminos terrarum Opiten et Saulen <...>*⁶⁶⁴ – iki Upytės ir Šiaulių žemių ribų. Galima sakyti, kad buvo tam tikros ir „periferinės“ erdvės, kurias siekta laikyti įtakoje arba jungti, kurios taip pat turėjo „savo“ ribas. 1290 m. dokumente liudijami kariniai riterių ir lietuvių susirėmimai, kurių kontekste Dauguvos upė buvo gamtinė teritorijų riba – „*ultra Dunam ad terram Lettowinorum*“⁶⁶⁵. 1291 m. Ordino dokumente minima tokia riba: „*ad ordinem nostrum pertinebit, Lyva vero per rivum, qui dicitur Barthowe, ad Lethoviam ascendendo, et terram, quae nuncupatam est Scoden per descensum, ubi Lyva intrat mare, ex utraque parte ripae superius et inferius usque rivulum, qui dicitur Hilge A, dominus episcopus et sui successores pacifice possidebunt <...>*“⁶⁶⁶. Panašiai teritorijos dalintos 1328 m. Prūsijos ir Livonijos magistrų susitarime. Ribomis apibrėžta buvo Klaipėdos pilies apygarda „*resignationem castris et territorii Memle <...>*“⁶⁶⁷. Jos buvo: „*pradedant nuo tos vietos kur upė Šventoji įteka į sūriąją jūrą [Baltijos], einant [upės] vaga leidžiamasi iki vietovės kur trykšta ir teka šaltinis, nuo čia iki Emmere lauko einama, nuo čia link Emmerleke upės vingio, ta pačia upe [vaga] nusileidžiama iki vietos, kur [yra upės] intakas, kurią Minija vadina, [perėjus] anapus Minijos nusileidžiama iki vietovės – Lietuvos žemės, nuo kur pirmiausiai išteka ta pati Minija iš ežero vadinamo Hesensplute, taip priskiriant, kad visa Karšuvos žemė, su pilimi ir [jos] apygarda priklausytų Klaipėdos [apygardai], ir Prūsijos žemei tai būdu priskirta amžinam priklausymui <...>*“⁶⁶⁸. Aprašas minimas ir vėlesniame

⁶⁶⁴ LUB, Bd. 1, nr. 265, S. 347 (1254 m.).

⁶⁶⁵ Codex diplomaticus Prussicus, hrsg. Voigt J. Bd. 2, Königsberg, 1842, nr. 22, S. 26 (1290 m.).

⁶⁶⁶ LUB, Bd. 1, nr. 543, S. 677 (1291 m.). Panaši sienos atkarpa minima ir 1429 m. Livonijos dokumente, žr. LUB, Bd. 8, nr. 64, S. 43 (1429 m.).

⁶⁶⁷ LUB, Bd. 2, nr. 1233, S. 227 (1328 m.). Codex diplomaticus Prussicus, Bd. 2, nr. 123, S. 161–163 (1328 m.).

⁶⁶⁸ LUB, Bd. 2, nr. 1233, S. 228 (1328 m., vertimas – T. Č.): „*incipiendo primo a loco ubi fluvius Heiligena influit mare salsum, eundem fluvium ascendendo ad locum, ubi ex origine scaturit et erumpit, inde directe ad campum Emmere procedendo, hinc versus fluvium Emmerleke divertendo, ipsum fluvium descendendo usque ad locum, ubi influit aquam, quae Menie nuncupatur, ulterius Meniam ascendendo, usque in terram Lithoviae ad locum, ubi et unde primo effluit ipsa Menia de lacus Hasensplute dicto, hoc addito, quod tota terra Karsovitarum, cum castro et territorio Memlensi praefatis, ad terram Prussiae de cetero integraliter in perpetuum pertinebit <...>*“. Dokumentas taip pat paskelbtas – PU, hrsg. Hein M. Königsberg, 1935, Bd. 2 (2), nr. 618, S. 408–409. Vėlesniame

1354 m. dokumente, kuriame buvo patvirtintas šis susitarimas⁶⁶⁹. Šiuose dokumentuose fiksuotos Ordino „administracinių“ ribų atkarpos, jų riboženkliai kaip Nemunėlio, Šventosios ir kitų upių, kurios vėliau minimos jau valstybinėse Lietuvos ir Ordino sutartyse, pavyzdžiui, 1422 m. Melno akte fiksuotame sienos apraše ar 1473 m. delimitacijoje (apie jas žr. toliau). Sąlygiškai toks upių kaip riboženklių „ilgalaikiškumas“ leidžia manyti, kad Ordino broliai „performuodami“ archainę teritorinę struktūrą privalėjo atitinkamai naudotis ir adaptuoti rastų gyvenamų teritorijų tinklą, suprantama, kiek tai Ordinui buvo naudinga. Pavyzdžiui, 1369 m. dokumente, kuriame fiksuojamos dar XIII a. realijos, yra Varmės diecezijos ribų aprašas. Jos driekiasi ištiesai pagal geografinių objektų gaires; dokumente yra priedas – papildomi kitų prūsų žemių ribų aprašai – „registas“, numanomai, tai dar neįsisavintų, bet pretenduotinių teritorijų gairės, kas rodo, jog kuriant bažnytinę administraciją galvota ir apie tolimesnę teritorinę plėtrą⁶⁷⁰. Galindos žemės apraše liudijama: *„terra Galindie, quod maior rex Galindie habitauerit circa magnum lacum nomine Nabentine, qui est ad medium miliare ab illa parte Leitzzen (prieš tai minima pilis šiuo pavadinimu, veikiausiai čia minima ta pati – T. Č.) uersus Litwanos, et vocabatur rex ille Ysegups <...>“*⁶⁷¹. Ordino sudarytuose teritorijų ribų aprašuose fiksuotų ribų tipas yra geografinių objektų virtinės. Tai būdinga mažai kolonizuotų teritorijų ribų, kaip tam tikrų numanomų gairių, atribojimo „metodikai“⁶⁷². Kiek buvo paranku, Ordinas keisdamas teritorinę struktūrą turėjo naudotis senu palikimu, nes tai sąlygojo ir gyventojų populiacijos pasiskirstymas. Tačiau Ordinui kuriant teritorines struktūras senosios ribos permanentiškai kito.

1392 m. dokumente Kuršo vyskupas irgi mini sieną: *„Also anzuhebende die Heiligen A, do sie vellet in das mehr, und sie ufzuehende, bis do sie entspringet, von danneu zu gehende, so man allirgerichteste mag, bis uf das feldt zu Lobe, von dannen gerichte zu gehende bis do man das fliez Winda allernegst treffen mag, der Winda vor uf zu folgende, bis do sie entspringet, also das alle die land, die zwischen den vorgeschriebenen grenitzen uf die rechte hand und den landen zu Lithawen ubd der Memle und dem Curischen habe beschlossen sien, sollen dem ehegenannten hern hoemeister und dem orden zugehoren <...>“*, žr. LUB, Bd. 3, nr. 1319, S. 675 (1392 m.).

⁶⁶⁹ LVVA, f. 7363, apr. 1, byla 22, l. 187–188 (dokumento nuorašas padarytas XIX a.).

⁶⁷⁰ Monumenta historiae Warmiensis. Bd. 3, Braunsberg, 1866, S. 31–32.

⁶⁷¹ Ibid., S. 31.

⁶⁷² Žr. plačiau Čelkis T. Nuo teritorinio ruožo, p. 58–73

LDK ir Ordino politinių interesų sankirtos braižė valstybių teritorijų žemėlapi. 1323 m. spalio 2 d. Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas, sudarydamas taikos ir prekybinę sutartį su Livonijos ir Estijos didikais bei Rygos miestiečiais, leido atvykėliams ir pirkliams „peržengti mūsų sienas <...>⁶⁷³ ir per teritoriją laisvai keliauti į Naugarą bei Pskovą. Įvertinant valdovo laikų LDK teritorinės plėtros mastą, diplomatinę laiškų vertę, galima numanyti, kad šie žodžiai liudijo besiklostančią valstybės teritorijos sampratą. 1338 m. Ldk Gedimino ir Vokiečių ordino magistro Livonijoje sudarytoje taikos ir prekybos sutartyje minimas teritorinis „taikos ruožas“: „*Nuo Aiviškītės žiočių per Dauguvą iki dvarvietės, Uspalde vadinamos, ir nuo jos tiesiogiai į tą kaimą, vadinamą Stripaine [...] Lietuvos žemės kurias liečia ši taika: Balninkai, Giedraičiai, Nemenčinė [...] Toliau, taikos ruožas turi plytėti Aiviškītės upelio, Pedeten pavadinto, kryptimi ir toliau nuo to upelio pagal senąją taiką į Ddzelę <...>*“⁶⁷⁴. Sutartyje minimas gaires galima laikyti atitinkama „laikina“ šalių sienų suderinimo išraiška, kurias buvo sutarę valdovai. Ordino veiksnys regione stipriai įtakojo visų kaimyninių valstybių politinę ir teritorinę raidą. XIV a. įgyvendinti Ordino ir Mazovijos delimitaciniai procesai veikiausiai sąlygojo ir pirmą 1358 m. LDK bei Mazovijos delimitaciją (žr. skyrių apie LDK ir Lenkijos sienas)⁶⁷⁵. Kiek vėliau,

⁶⁷³ Chartularium Lithuaniae res gestas, p. 59–60 (1323 m.).

⁶⁷⁴ Ibid., p. 258–259 (1338 m.).

⁶⁷⁵ Kodeks dyplomacyjny księstwa Mazowieckiego, nr. 80, s. 72–75 (1358 m.). Apie Mazovijos ir Ordino delimitacinius procesus žr. Kowalczyk E. Dzieje granicy; Długokęcki W. Die Bildung der Grenze, S. 136–149. Be to, dera pridurti, jog Hermanas Vartbergietis, aprašydamas 1358 m. imperatoriaus derybas dėl krikšto su Kęstučiu ir Algirdu, mini pastarųjų siūlytą vakarinę LDK sieną: „*pirmiausiai nuo Mazovijos iki Alės upės ištakų, po to Alės upe žemyn iki vietos kur Alė įteka į Priegliaus upę [toliau Priegliumi] iki gėlųjų marių, iki sūriųjų marių, toliau sūriaisiais vandenimis einant iki tos vietos, kur į Dauguvą įteka į sūriąsias marias; taip palei Dauguva tęsiant iki vietos kur upelis išteka iš Lubano ežero ir įteka į Dauguvą, ir šituo upeliu aukštyn ir per minėtą vietą einama tiesiai Rusios link <...>*“ , in: Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae// SRP, Bd. 2, S. 80 (1358 m.). Siekta Ordino veiklą pakreipti tokia linkme, kad jis saugotų LDK nuo priešų, o riterius įkurdinti dykroje. Tai vienos pirmųjų žinių apie Lietuvos valdovų pasitarimus tarpvalstybinio lygmeniu sienų klausimais. Tačiau sunku pasakyti kiek šie teiginiai atitiko politinę realiją. Įdomiai atrodo siūlymas Ordiną kelti būtent į dykrą, kas leidžia manyti, jog lietuviams ši teritorija kažkokiu būdu buvo „sava“. Jau aptarti pavyzdžiai parodė, kad dokumentuose dažnu atveju Dauguvos upė minima skiriamąja Lietuvos ir Livonijos ordino žemių „linija“. Apie „Lietuvą iki Priegliaus“, išsakytoje lietuvių pozicijoje, upė suvokiama tarsi riba, bet sunku ką aiškesnio išvelgti. Kiek tvirtiau galima kalbėti apie Prieglių, kaip atitikusį tam tikrą prūsiškų žemių ribą. 1352 m. Ordino magistras ir Sembos vyskupas pasidalino žemes, kurių ribą labai dažnai atitiko Priegliaus upės vagos „linija“, upė buvo tarsi atskaitos taškas (žr. Codex diplomaticus Prussicus, Bd. 3, nr. 70, S. 92–94 (1352 m.). Panašiai Prieglius minimas ribų atskaitos „linija“ ir 1286 m. dokumente – PU, Bd. 1 (2), nr. 483, S. 308–311

1367 m. Kęstutis ir Algirdas sudarė taikos sutartį su Livonijos ordinu, pagal kurią buvo numatytas ruožas – teritorija, kurioje galiojo sudaryta taika: *„ubi pax praedicti ducis Stupeyken terminatur, et protenditur, Dunam ascendendo usque ad rivum Egelamen, et ulterius de hoc rivulo usque ad Videntske, ita, quod in his limitationibus pacis latrunculis tam de partibus nostri, quom de partibus Lethoviae non transibit <...>“*⁶⁷⁶. Panašiai ir 1379 m. Ordino sutartyje su Jogaila bei Kęstučiu buvo numatytas teritorinis ruožas, kuriame galiojo taika, o drauge „pasidalintos“ ir pačios teritorijos. Viena ruožo „linija“ – *„mūsų rusėniška žemė, esanti prie Nemuno upės atkarpos, priešais Prūsijos kraštą, o būtent Valkaviskas, Surazas, Drohičinas, Melnikas, Belskas, Brasta, Kamenecas, o taip pat Gardino žemė turi gyventi taikingai su visais Prūsijos žmonėmis [...] jų žemėje taika apima Osterodės krašte esančią Ortelsburgo sritį su viskuo, kas priklauso Osterodės sričiai, o taip pat kraštą, priklausantį Olštiniui bei sritis, priklausančias Gunlaukiui ir Zeburgui [...] Gardino žemė gali naudotis dykroje plotu, prasidedančiu prie Nemuno viena mylia virš Perlamo einant palei Nemuną aukštyn ir tiesiai šešias mylias į dykrą prieš Prūsijos žemę ir palei Nemuną aukštyn iki taika apimtos teritorijos. O kas liečia Valkaviską, t. y. sritį į visas puses nuo Nemuno atšakos, galima eiti į dykrą šešias mylias tiesiai Prūsijos žemės link [...] čia yra tie pasienio kaimai tarp Perlamo ir Gardino (jie išvardyti – T. Č.) <...>“*⁶⁷⁷. Minima pirma sutarta Lietuvos „siena“, kuri į vakarus nuo Nemuno buvo nutolusi 6 mylias. Teritorijų pasidalinimo logikai įtaką darė susiklosčiusi archainė gyvenviečių struktūra. Tą liudija ir minima teritorijas skyrusi dykra, apie kurios kolonizavimą kalbama. Juolab, kad 1343 m. Ordino ir Mazovijos delimitacijoje siena Lietuvos pusėje užsibaigia upių ištakomis, visiškai tikėtina, kad toliau plytėjo pelkės, iš kurių jos ir ištekėjo, nes gyvenvietės ar bent kryptis „link Lietuvos“ neminama⁶⁷⁸. Nedatuotame 1361–1371 m. Ordino dokumente rašoma, jog Vokiečių ordino didysis magistras leidžia savo pavaldiniams

(1286 m.). Šie liudijimai ir svarstymai užduoda įdomų klausimą – kiek buvo realios šios sienos? Ieškant atsakymo tam reikia atlikti atskirą išsamų tyrimą.

⁶⁷⁶ LUB, Bd. 2, nr. 1041, S. 772 (1367 m.); Chartularium Lithuaniae res gestas, p. 302–303.

⁶⁷⁷ *Raczyński E.* CDL, s. 54 (1379 m., vertimas – dr. S. C. Rowello).

⁶⁷⁸ Žr. *Codex diplomaticus Prussicus*, Bd. 3, nr. 39, S. 61 (1343 m.).

medžioti valdoje, kuri yra tarp Kervikės upės ir Lietuvos sienos – „*vom flies Kerwiken bis an dy Littawische grencz <...>*“⁶⁷⁹. Vadinasi, šalių teritorijas dažnai skirdavo dykros, todėl tarp jų pasklidusias gyvenvietes buvo logiška ir nesudėtinga dalintis jas pasiskirstant. Tikriausiai tokios galimybės egzistavo tais atvejais, kai valstybės įsisavindavo „įsispraudusias periferijas“. Ilgainiui dykrų kolonizacijos plėtra neišvengiamai pasiekdavo politinės galios interesų sankirtas. Elementari vidinės kolonizacijos proceso ir žemėvaldos ribų nustatymo išdava yra dokumentuose fiksuojama „pirmos rankos“ samprata – kas pirmas užima teritoriją, tas ją ir valdo, tam ji ir priklauso, iki kitos nuosavybės ribos⁶⁸⁰. Investicijos į teritorijas ir iš jų gaunamos pajamos keldavo jų vertę, o kartu skatindavo ir kitų šalių ambicijas pasipelninti jas atimant⁶⁸¹. Tarpvalstybiniame kontekste karai ir buvo tokių ginčų dėl teritorijų ir valdžios išraiška, ir tik vėliau būdavo pereinama prie derybų. Vakarinėje LDK dalyje toks „ginčas“ kilo tarp Lietuvos ir Ordino pirmiausiai dėl atkaklaus riterių siekio užkariauti tiek žemaičių žemę, tiek ir pačią Lietuvą. Ilgainiui Ordinas vis labiau apsiribojo žemaičiais, kurie buvo politinė periferija tarp Ordino ir LDK. Valstybių sutartys ir buvo kompromiso išraiška.

Galima daryti išvadą, kad kurį laiką Ordinas vienašališkai formavo savo valstybės teritorijos gaires, o prie dvišalio derinimo, kaip rodo šaltinių duomenys, pereita Algirdo ir Kęstučio laikais. Būtent pastarųjų valdymo laikotarpiu prasidėjo vakarinės LDK dalies teritorijos sienų kūrimas tarpvalstybiniu lygmeniu. Sudarytos pirmosios sutartys, kuriose minimi šalių teritorijų priklausomybės aspektai.

1382 m. Dubysos sutartimi Jogaila dovanojo Ordinui žemaičius iki Dubysos upės, atsisakydamas bet kokių teisių į ją: „*žemes ir apylinkes, apgyvendintas ir neapgyvendintas, esančias tarp Ordino krašto ir Dubysos, pradedant nuo Dubysos vidurio, toje vietoje, kur ji įteka į Nemuną, einant*

⁶⁷⁹ Codex diplomaticus Prussicus, hrsg. Voigt J. Bd. 4, Königsberg, 1853, nr. 7, S. 9 (1361–1371 m.).

⁶⁸⁰ Čelkis T. Privačios žemėvaldos ribų nustatymas, p. 50–51.

⁶⁸¹ Išsamus pavyzdys yra 1413 m. Benedikto iš Makros arbitražas Vytauto ir Ordino ginče dėl Žemaitijos sienų ir Veliuonos pilies. Vytautas teigė, kad dar iki pastatant pilį ten buvo jo valdos, kitaip tariant jis buvo „pirmesnis“ valdovas nei Ordinas. Tuo tarpu Ordinas argumentuodamas savo teisę teigė, kad tų teritorijų gyventojai jam mokėjo mokesčius už medžioklę, in: Lites, t. 2, p. 99–100, 138 (1413 m.).

*aukštyn iki ten, kur ji išteka <...>*⁶⁸². Tuo metu lietuviams dar buvo svarbūs karo žygiai (dėl to gyventa ne itin sėsliai), būdingas valdymo keliaujant pobūdis, dėl kurio klostėsi specifinė teritorijų uniflikavimo ir jų lokalizavimo samprata, ją „daugmaž“ įskliaudžiant į tam tikras masyvesnių gamtinių objektų gaires⁶⁸³. 1382 m. Dubysos sutartyje žemaičių žemė driekėsi nuo jūros iki Dubysos upės, veikiausiai to meto individo erdvės suvokimo sąlygomis tai ir buvo žemių atribojimo išraiška⁶⁸⁴. Šis atvejis rodo, jog ne taip svarbu buvo į valdovų antspaudais patvirtintą sutartį (*testimonium evidens sigilla nostra*) įtraukti „tikslių“ sienų aprašą. Tik kyla kitas klausimas – kodėl riba atitiko Dubysos upę? Atsižvelgiant į to meto pasaulėvaizdyje vyravusią „senovės“ sampratos reikšmę, šios upės pasirinkimas veikiausiai galėjo turėti „senovėje“ – ankščiau egzistavusio žemės riboženklį, kaip tam tikros archainės erdvinės struktūros, sampratą, kuri ir buvo pritaikyta. Juk teritorijų partikuliarizacija buvo bendruomenių socialinės organizacijos kūriniai. Tenka dar kartą prisiminti 1254 m. Rygos vyskupo ir Ordino magistro susitarimą dėl teritorijų ribų, kurių viena atkarpa driekėsi iki Šiaulių ir Upytės žemių ribų: „*usque ad terminos terrarum Opiten et Saulen <...>*“⁶⁸⁵. Pastaruoju atveju Ordinas vienašališkai perkūrė teritorijas, o 1382 m. sutartis liudija tokį patį, bet jau dvišalį reiškinį. Kitaip tariant, teritorijos buvo „pasidalintos“ dalyvaujant politinei organizacijai. Hipotetiškai ribos Dubysos upe logiką galima sieti su tam tikros archainės erdvinės struktūros adaptavimu. Nelabai tikėtina, jog tai buvo tik spontaniškas Jogailos sprendimas. Reikia manyti, kad tam tikrą šių teritorijų struktūros „panoramą“ turėjo ir LDK valdovai, nes ji buvo netoli faktinio valdovo domeno – „valstybės branduolio“.

⁶⁸² LUB, Bd. 3, nr. 1185, S. 394 (1382 m., vertimas – prof. dr. R. Petrausko). *Raczyński E.* CDL, s. 58 (1382 m.).

⁶⁸³ Viduramžiais žmonės erdvę suvokdavo taip pat abstrakčiai, kaip kad ir laiką. Apie erdvės sampratą viduramžiais žr. *Dinzelbacher P.* Erdvė// Europos mentaliteto istorija. Ed. *Dinzelbacher P.* Vilnius, 1998, p. 526–535. Straipsnių rinktinė apie erdvės sampratą Viduramžiais: Construction de l'espace au Moyen Âge: pratiques et représentations. Paris, 2007; *Čelkis T.* Privačios žemėvaldos ribų nustatymas, p. 33–54.

⁶⁸⁴ Vytenis Almonaitis pastebi, jog Jonas Dlugošas pasakojo, kas 1413 m. krikštijant žemaičius, Jogaila iš Kauno plaukė Nemuno upe, ja leisdamasis iki Dubysos, o iš ten Dubysa aukštyn atplaukė į Žemaitiją. *Almonaitis V.* Žemaitijos politinė padėtis, p. 32.

⁶⁸⁵ LUB, Bd. 1, nr. 265, S. 347 (1254 m.).

Šiame dvišaliame teritorijų dalybų kontekste reikia paminėti E. Saviščevo išvadą, jog žemaičių teritorijos formavimasis buvo nulemtas kaimynių politinių jėgų – Ordino ir Lietuvos⁶⁸⁶. „Tikroji Žemaitija“ buvo kur kas mažesnė teritorija, ne tokia, kokia ji vėliau imta suprasti – kaip teritorija nuo jūros iki Dubysos, o nuo 1398 m. išsiplėtė iki Nevėžio, į kurios teritorinį sąstatą pateko ir „ne žemaitiškos“ teritorijos. Ši „Didžiosios Žemaitijos“ darinį iš esmės ir suformavo Ordino bei Lietuvos politiniai interesai.

Ordinas kurį laiką skverbėsi lietuviškų teritorijų linkme, kol galiausiai buvo sutiktas Lietuvos pasipriešinimas. Pastaroji taip pat plėtė savo galią „politinių periferijų“ linkme. Lietuvos ir Ordino politinė sandūra atvėrė naują – dvišalį teritorijų įsisavinimo mechanizmą, kuris pradėtas įteisinti tarpvalstybinėmis sutartimis. Būtent šis procesas apčiuopiamas Algirdo ir Kęstučio laikais, pasidalinant teritorijas su Ordinu, tuomet jau fiksuotos pirmosios LDK sienos. Šiame procese dalis archainių teritorinių padalinių relikto buvo pritaikyti kuriant naujas valstybių politines organizacijas. Veikiausiai pirmosios tokios sienos buvo archainių teritorinių darinių erdvinės ribos. Šiame procese ir Ordino, ir LDK politiniai interesai sukūrė teritorinį „Žemaitijos“ darinį, dėl kurio ribų vyko šalių ginčai.

2. Vokiečių ordino ir LDK sienos XIV a. pabaigoje–XV a. pirmoje pusėje

Aptartos LDK ir Ordino XIV a. sienų delimitacinės sampratos tipai skyrėsi nuo vėlesnių, pradedant 1398 m. sutartimi. Jei 1382 m. aktu LDK pusėje Ordino žemaičių teritorija ribojosi Dubysos upe, tai 1398 m. Salyno taikos sutartimi sienos pasislinko Ordino naudai ir apėmė teritoriją jau iki Nevėžio upės. Salyno sutartyje fiksuotas sienos „linijos“ aprašas, panašus į teritorijas skyrusių gairių „grandį“. Be to, skirtingai nei Dubysos taika, ši sutartis apibrėžta kaip amžinoji taika: „*karus ir ižeidimus ilgą laiką mūsų*

⁶⁸⁶ Apie „mažosios“ ir „didžiosios“ Žemaitijos sampratas žr. Saviščevas E. Žemaitija ir Lietuva, p. 94–110.

darytus garbingajam Švenčiausios Marijos Vokiečių namų Jeruzalėje ordinui dabar paversti amžinąja taika (išskirta – T. Č.), *atleidimu ir santarve* <...>⁶⁸⁷.

Pirmiausiai Salyno sutartyje aptartos bendros politikos gairės, o po to kalbama apie sieną. Sutarties svarbą LDK teritorializacijos procesui ir politikai regione liudija minimas įsipareigojimas suderinti LDK sienas ir su Mazovijos kunigaikščiu Siemovitu, susitarta buvo ir dėl interesų Pskovo bei Naugardo atžvilgiu⁶⁸⁸. LDK sienos atkarpa su Livonija buvo: nuo Salyno salos Nemuno upėje iki Nevėžio upės pagal šią upę iki Vaisvilčių, tęsiant iki Rodės upės, toliau iki Smerdonės ežero ir Apasčios ežero, toliau iki Prengelio kelio, link Nenemeičio per dykras iki Egluonos ištakos, tiesiai per dykros vidurį iki Pskovo sienų; kita sienos dalis su Prūsija: nuo Salyno iki Šešupės ir jos ištakų iki Netos upės ištakų iš Netos ežero, pagal Netos upę iki Bebro upės ir pagal ją iki Narevo upės⁶⁸⁹. Šios sienos gairės atitiko upių ir ežerų „grandį“, kuri daugeliu atvejų driekėsi per dykras ir tik vienoje jos atkarpoje minimas kelias. LDK delimitacinių procesų kontekste 1398 m. sienos samprata buvo kokybiškai naujas reiškinys. Jos gairės buvo panašios į „liniją“. Tai rodo, jog LDK buvo suvokta delimitacijų prasmė ir reikšmė. „Linijinė“ sienos samprata rodo, jog ji skyrė itin svarbias ir stipriai valdžios paveiktas teritorijas.

Sudėtinga paaiškinti 1398 m. sienos lokalizacijos iki Nevėžio upės (kaip atskaitos taško) pasirinkimą. Veikiausiai remtasi panašia logika, kurios interpretacija išdėstyta aptariant 1382 m. Dubysos atvejį. Kitaip tariant, Ordinui papildomai atiteko teritorija „tarp Dubysos ir Nevėžio“. Galima manyti, kad ši teritorija buvo ne taip stipriai pavaldi Lietuvos valdovui, nes kaip tik šiose teritorijose šaltiniuose minimi tam tikru savarankiškumu lokaliai bendruomenėse pasižymėję „satrapai“⁶⁹⁰.

Šaltiniai rodo, kad 1398 m. siena buvo funkcionali. Salyno sutartyje kalbama, jog Vytautas įsipareigojo Ordinui padėti pasienyje pastatyti dvi pilis, ir kelias dienas po šios sutarties pasitarime kalbėta, iš kur šiam reikalui reikės

⁶⁸⁷ LUB, Bd. 4, nr. 1479, S. 223 (1398 m.).

⁶⁸⁸ Ibid., S. 225 (1398 m.). Žr. *Maroszek J. Pogranicze Litwy i Korony*, s. 20–21.

⁶⁸⁹ LUB, Bd. 4, nr. 1479, S. 224–225 (1398 m.). Šios sienos aprašas yra ir 1404 m. dokumente, žr. *Lites*, t. 2, p. 344–345 (1404 m.).

⁶⁹⁰ Apie *satrapus* žr. *Petrauskas R. Socialiniai pokyčiai*, p. 175–180; *Baronas D. Aukštaitija*, p. 51–54.

gabenti statybinių medžiagų⁶⁹¹. Sunku patikrinti Ignaco Daniłowicziaus šaltinių registre nurodytą faktą, jog jam buvo žinomas 1398 m. Ordino didžiojo magistro laiškas Vytautui, prašant sudaryti komisiją ir paženklinti šią sieną⁶⁹². 1404 m. Vytautas leido Ordinui naudotis abiem Nevėžio krantais ir ant upės statyti malūną⁶⁹³. Tuo metu malūnai galėjo būti naudojami ne tik kaip ūkinis statinys, bet ir kaip gynybinis įtvirtinimas. 1404 m. Ordino ir Lenkijos bei LDK Racionžo sutartimi, iš esmės kartojant Salyno akto straipsnius, buvo numatyta atnaujinti 1398 m. sieną⁶⁹⁴.

Nevėžio upė riba suvokta ir net XVIII a. Tinkamas pavyzdys yra XVIII a. vyskupo Giedraičio inicijuotas Žemaičių vyskupystės ribų aprašymas, kuriame išlaikytas Nevėžio upės – ribos, kaip atskaitos taško, sampratos reliktas: „*Vilnensis Diocesi in Lithuania ex unna parte contermina fluvio Niewiaza eam antiquitis dividende* (išskirta – T. Č.)<...>“⁶⁹⁵.

1411 m. vasario 1 d. sudaryta Torūnės taika – žemaičiai iki Jogailos ir Vytauto mirties atiteko LDK. Tačiau tai buvo tik problemos sprendimą atitolinęs laikinas kompromisas. Šią problemą mėginta spręsti derybų keliu – tarpvalstybinio arbitražo pagalba. 1413 m. šį procesą nagrinėjo imperatoriaus Zigmunto įgaliotinis Benediktas iš Makros. Esminis Ordino tikslas buvo išsaugoti 1398 m. sienas⁶⁹⁶. Vytautas neigė Ordino teises į žemaičius ir Veliuonos pilį, pats reiškė pretenzijas į Klaipėdos komtūriją, kurią, jo teigimu, Ordinas pastatė žemaičių žemėje⁶⁹⁷. Kaip Ordinas, taip ir Vytautas arbitrai

⁶⁹¹ LUB, Bd. 4, nr. 1470, S. 206 (1398 m.). Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, Bd. 1, S. 13 (1398 m.). 1407 m. Ordinas dėkoja Vytautui už pagalbą statant Veliuonos pilį, žr. *ibid.*, nr. 366, S. 147 (1407 m.).

⁶⁹² Skarbiec diplomatów (toliau – Skarbiec diplomatów), t. 1. Ed. *Daniłowicz I.* Wilno, 1860, nr. 697, s. 316. Apie šį laišką taip pat kalbama: *Kotzebue A.* Preussens altere Geschichte, Bd. 3, Riga, 1808, S. 228.

⁶⁹³ CEV, nr. 296, s. 103 (1404 m.).

⁶⁹⁴ LUB, Bd. 4, Reval, 1859, S. 457–459 (1404 m.). 1398 m. siena patvirtinta 1404 m. gegužės 22 d. Ordino ir Jogailos taikos sutartyje, žr. *Lites*, t. 2, p. 431 (1404 m.): *Insuper limites et terminos inter nostras et dicti domini regis terras, videlicet Litvanie et Russie, distingui fecimus et modis distinguimus infra scriptis. Inprimis incipiendo in quandam insula Sallyn dicta vulgariter <...>“.* *Dogiel M.* CD, t. 4, nr. 73, p. 80 (1404 m.).

⁶⁹⁵ VUB, RS, f. 4–39332 (A–414), l. 1. Taip pat šiuo atveju paminėtini ir 1551 m. lapkričio mėnesio Vilniaus seime žemaičių išsakyti pageidavimai Žygimantui Augustui, kad už Nevėžio upės pas juos nebūtų siunčiami LDK teisėjai. Žr. *Литовская Метрика*, т. 1, 4 книга публичныхъ дель, РИБ, т. 30, № 6, с. 202–211 (1551 m.).

⁶⁹⁶ Žr. *Lites*, t. 2, p. 137–140 (1413 m.). CEV, nr. 517, s. 251.

⁶⁹⁷ *Lites*, t. 2, p. 140–144 (1413 m.).

buvo pateikęs „teisingos“ sienos projektą⁶⁹⁸. Benedikto iš Makros paskelbtas ginčo sprendimas buvo palankus Vytautui, arbitras Klaipėdos pilį, kaip ir Veliuonos, laikė pastatytą žemaičių žemėje, o žemaičius priskyrė LDK⁶⁹⁹. Ordinas sprendimą užprotestavo. Kitas suvažiavimas įvyko 1414 m. Grabove, bet Ordino ir Vytauto su Jogaila derybos dėl žemaičių žemės taip pat buvo bevaisės⁷⁰⁰. Pasak Z. Ivinskio, 1416 m. rugsėjo 15–17 d., paskatinus imperatoriui, abi pusės suvažiavo tartis į Veliuoną, kurioje jokio apčiuopiamo rezultato nepasiekė⁷⁰¹. Šalys viena kitai nenuolaidžiavo: vokiečiai norėjo gauti žemaičius, Vytautas taip pat reikalavo žemaičių ir Sūduvos iki Mazovijos sienos⁷⁰². Vykstant ilgametėms deryboms, gyvenimas numanomų pasienių teritorijose klostėsi savaimingai. 1416 m. gruodžio 16 d. laiške magistras skundėsi Vytautui, kad pastarojo **pasienio** valstiečiai daro visokias skriaudas jo žmonėms⁷⁰³. Vadinasi, praktiškai žemaičių teritorija buvo Vytauto pusėje, funkcionavo ir sienos, kurios tikriausiai buvo susiklosčiusios „nuo seno“.

1418 m. dar kartą Veliuonoje šalys susirinko į derybas. Šįsyk Ordinas pripažino žemaičius LDK, bet be Klaipėdos komtūrijos⁷⁰⁴. Kitais metais Vytautas su Jogaila preliminariume taikos dokumente pateikė Prūsijos ir LDK sienų projektą, kuriame reikalavo Klaipėdos ir Sūduvos, bet su tuo Ordinas nesutiko⁷⁰⁵. Tuo tarpu 1420 m. LDK ir Ordino sienų projekte Vytautas atsisakė

⁶⁹⁸ Ibid., p. 140 (1413 m.): „*terra Samagitarum, que ad tempora vite utriusque domini eis manere debeat distinguitur limitibus ex una parte flumine Szessuppa inclusive in superiori parte, ubi confynat cum Sindland, alias Iacwesi, et infra ubi confluit cum flumine Nemen, et deinde inclusive dicto flumine defluente ad lacum Keriroschhab (sic) usque ad medium lacum, et a loca, ubi dividitur Nemen aliis nominibus nuncupatus, limites continuatur terre Samagitarum in flumine dicte (sic) Beste inclusive usque adversus terram Lyvonie sunt limites et ad terram Samaytharum spektant inclusive [...] Item castrum Memel est intra prefatos limites terre Samaytharum, que (sic) alio antiquo vocabulo Caloypede nuncupatus <...>*“. Plačiau žr. Ivinskis Z. Kovos bruožai, p. 66–69.

⁶⁹⁹ Lites, t. 2, p. 304 (1413 m.): „*castrum Veluna exequi vellemus, invenimus, quod castrum Veluna edificatum est per dominos parentem et progenitorem regis et ducis in terra Samagitharum, invenimusque, quod terra Samagitharum fuit patrimonium principum de Lithwania [...] invenimus ex depositione testium, quod castrum Memel est edificatum in terra Samagitarum <...>*“. CEXV, Sokolowski A., Szujski J. T. 1 (D. 1), nr. 46, p. 39–41 (1413 m.): „*castrum Veluna est edificatum in terra Samajttarum [...] castrum Memel aedificatum est in terra Samajttarum <...>*“.

⁷⁰⁰ CEV, nr. 582, s. 284–286 (1414 m.).

⁷⁰¹ Ivinskis Z. Kovos bruožai, p. 77.

⁷⁰² CEV, nr. 703, s. 367 (1416 m.).

⁷⁰³ CEV, nr. 712, s. 374–375 (1416 m.).

⁷⁰⁴ Ivinskis Z. Kovos bruožai, p. 78. CEV, nr. 529, s. 527 (1418 m.); Johann von Posilge Annalista Thorunensis// SRP, Bd. 3, Leipzig, 1866, S. 379–380 (1418 m.).

⁷⁰⁵ Raczyński E. CDL, s. 237–238 (1419 m.): „*ita quod castrum Memmel maneat prout est in terra Samaytharum <...>*“.

Klaipėdos su 2 mylių ruožu nuo Nemuno upės⁷⁰⁶. Ilgalaikės derybas, taip pat Lenkijos ir LDK karinį spaudimą vainikavo 1422 m. Melno taikos sąlygomis sutarta LDK ir Ordino siena⁷⁰⁷. Iš esmės tai buvo šalių karinių konfliktų išdava, ką rodo ir sutarties – amžinos taikos sutarymo pobūdis⁷⁰⁸.

Galima manyti, kad dalis šių ginčų ir ambicijų, kurias šalys išsakydavo derybose, buvo diplomatinės kultūros ir politinių vingrybių sudėtinė dalis. Sunku pasakyti, kas 1422 m. siena buvo labiau patenkintas. Ordinas dėjo pastangas išsaugoti kolonizuotas teritorijas su valdymo struktūra – visų pirma Klaipėdą.

1422 m. Melno taikos politinis kontekstas ir teritorijų delimitacinis procesas buvo taikos įtvirtinimo išraiška (*perpetua pacis, unionis et concordiae*). Sudarant taiką dalyvavo ir Mazovijos kunigaikštis Siemovitas, kuris irgi sprendė kunigaikštystės sienų nustatymo su Ordinu klausimą⁷⁰⁹. Pagal sutartį *„terrae Samagitarum et Sudonum propter bonum pacis debent apud regem et duces praefatos ac regnum Poloniae et ducatum Lithuaniae <...>“*⁷¹⁰ aprašytose ribose. Ordinas pasiekė, kad pajūryje Nemuno upės abu krantai liktų jam, ir žemaičių pusės pakrantė priklausytų dviejų mylių atstumu

⁷⁰⁶ CEV, t. 6, s. 494–495 (1420 m.): *„Primo incipiendo a fluvio Memel per fluvium Swantha, ubi idem fluvius Swantha intrat Memel, ascendendo sursum per duos miliaria et sic continuando per solitudinem, habendo fluvium Memel undique per duo miliaria in sinistra usque in fluvium Jura, et eundo fluvium Jura, transeundo per transversum, continuando per Memmel alias Klawppeda et mare salsum undique in sinistra per duo miliaria. Item ex opposito eiusdem fluminis Swantha alias Swantona per transversum fluminis Memel ad vastitudinem, eundo directe usque in fluvium Scheschuppa alias Suppa ubi intrat Syrowiontha in Scheschupam, et eundem fluvium Syrowintha ascendendo usque ubi influit Leppuna alias Lepun in Syrowintha; et ascendendo eundem fluvium Leppuna usque ad verticem eiusdem. De vertice autem fluvii in Leppuna transeundo recte per solitudinem relinquendo lacum Dwisticz alias Wysiten in parte ordinis, et sic continuando usque ad lacum Raygrad alias Rogel; et idem lacus Raygrad dividatur per medium et ulterius ab eodem lacu progrediendo per solitudinem usque ad vadum in fluvium Lyck, quod vocatur Kamiennibrod alias Steinfort, ubi incipiunt limites terrarum Mazovia <...>“*. Pasak Z. Ivinskio, ši siena buvo išvesta 1422 m., žr. Ivinskis Z. Kovos bruožai, p. 82 (apie derybas, p. 77–82).

⁷⁰⁷ Šią problemą ir vėliau sprendė impetratorius, 1420 m. sausio 6 d. Vroclave paskelbtas jo sprendimas, jog iki Vytauto ir Jogailos mirties žemaičių teritorija liks LDK, o po jų ji atiteks Ordinui, in: Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, Bd. 1, nr. 141, S. 153 (1420 m.).

⁷⁰⁸ Jei tikėti Jono Dlugošo liudijama analogija, 1426 m. Vytauto ir Pskovo karas kilo dėl to, kad nebuvo suderinta šalių siena: *„Causa belli tenuis et pene nulla suberat, quod Pskovienses limitare dominia Lithuaniae a terris suis et gades Alexandrum ponere pro beneplacito non sinebant <...>“*, in: *Długossii Joannis. Historiae Polonicae*, t. 4, s. 340.

⁷⁰⁹ LUB, Bd. 5, nr. 2637, S. 877–878, 880 (1422 m.).

⁷¹⁰ *Ibid.*, S. 880 (1422 m.). Numanomai vienalaikė šios sutarties Prūsijos ir Žemaitijos sienos aprašo kopija (projektas) saugoma: Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz: Ordensbriefarchiv (OBA) 27875 (1422 m.).

nuo upės, drauge su Klaipėdos pilimi⁷¹¹. Siena su Prūsija buvo: nuo Mazovijos – Lykos upės vadinamo Kameni brodo iki Grajevo ir Točilovo ežerų, per dykrą iki Raigardo ežero, tęsiant per dykrą iki Preivestės vietovės ir Merūniškių, link Vištyčio ežero, paliekant jį Ordinui, toliau iki Lepūnos upės ištakų, iki jos intako į Širvintą, šia upe iki jos intako į Šešupę, per dykrą iki Nemuno, kur į jį įteka Šventoji, tęsiant 2 mylias Šventąja, nuo jos per dykrą iki Jūros upės, toliau einant laikantis 2 mylių atstumo nuo Nemuno, 1 mylią pagal Jūros upę, per dykrą iki Marių ir pagal Klaipėdos komturijos ribas iki Baltijos jūros⁷¹². Matyti, kad pasienio teritorija ištuštėjusi, ištiesai minimos dykros, upės ir ežerai atitiko sieną⁷¹³. Nedatuotame, veikiausiai XV a. 3 dešimtmečio Ordino dokumente, Prūsijos sienos atkarpa su Sūduva ir Žemaitija driekiasi nuo Mazovijos sienos iki Šventosios intako į Nemuną, kur minimi ir įtvirtinimai – „*von dem forth gesprochen Steynford <...>*“⁷¹⁴. Ordino pasiekimas per 2 mylias nuo Nemuno skaidyti ir išmatuoti teritoriją tam laikui „technologškai“ buvo

⁷¹¹ LUB, Bd. 5, nr. 2637, S. 881 (1422 m.): „*ad fluvium Iura, relinquendo fluvium Memel in sinistro latere ubique per duo milliaria, et dictum fluvium Iura ascendendo unum milliaria, ab eo loco fluvius Iura deserendum est et transeatur per solitudinem, relinquendo fluvio Memel, alias Niemen, et Russna, lacum, qui dicitur Happ, et castrum Memel, in Samogitico Glaupeda appellatum, undique a sinistro latere per tria milliaria, et sic transeundum est usque ad littus maris salsi <...>*“.

⁷¹² Ibid., S. 880–881 (1422 m.): „*a fine limitum ducum Mazoviae incipiendo a flumine Lyk, a vado, dicto Kamienny Brod, quod iacet in superiori parte eiusdem fluminis Lyk, altius quam est locus Greywo et Toczyloth, ab eo loco directe eundo per solitu dinem, usque ad lacum, qui dicitur Rogors, ita quod medietas eiusdem lacus remaneat in terris domini ducis Lithuaniae, et reliqua medietas in terris ordinis; et ab illo lacu directo tramite per desertum usque ad quandam aream, dictam Przewosti, et ab illa area continuando iter directum usque ad aream Mermiski, et a Mermiski eundo directe usque ad lacum, qui vocatur Dwystytz, ita tamen, quod idem lacus remaneat totus ex parte ordinis, et ab eo lacu, quo directius iri potest, ad ortum seu summitatem fluminis, dicit Lepuna, eundem fluvium descendendo usque ad consummationem eius, ubi intrat in fluvium Schyrowinta, et ulterius descendendo eundem fluvium Schyrowinta usque ad consumationem eius, ubi intrat fluvium Scheschuppa, et ulterius directe procedendo per solitudinem usque ad ripam fluminis Memel, ex opposito fluminis, dicti Schwanta, ubi idem fluvius Schwanta intrat fluvium Memel praedictum, et haec quoad terram Sudorum eundem fluvium Schwanta sursum ascendendo per duo miliaria, et ab illo loco illum fluvium deserendo, transeundum est per solitudinem, quo directius iri potest, usque ad fluvium Iura, relinquendo fluvium Memel in sinistro latere ubique per duo milliaria, et dictum fluvium Iura ascendendo unum milliaria, ab eo loco fluvius Iura deserendus est et transeatur per solitudinem, relinquendo fluvios Memel, alias Niemen, et Russna, lacum, qui dicitur Happ., et castrum Memel, in Samogitico Glaupeda appellatum, undique a sinistro latere per tria milliaria, et sic transeundum est usque ad littus maris salsi <...>*“.

1437 m. Prūsijos ir Mazovijos viena sienos atkarpa: „*vadum flumine Lyck, quod iacet alcius et propinquis istis duobus lacubus Graywo et Thoczylowo nuncupatis, ubi eciam est granicies cumulata et scopulata. Et precise ex opposito eiusdem vadi granicies terrarum ordinis et Littwanie concurrunt <...>*“.

in: Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, Bd. 1, nr. 187, S. 215 (1437 m.).

⁷¹³ Tą rodo tiek sienos aprašas, tiek vėlesnė kolonizacijos sklaida. 1536 m. valdovas leido kolonizuoti teritoriją prie Prūsijos sienos pagal Šešupės, Lepūnos ir Širvintos upių ribas, žr. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19, nr. 1231, p. 235–236 (1536 m.).

⁷¹⁴ Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz: Ordensbriefarchiv (OBA), 27894 (1422 m.)

labai preciziškas erdvės administravimo dalykas, rodantis ambiciją kiek įmanoma plėsti teritoriją.

1422 m. siena su Livonija dokumente įvardyta pabrėžiant LDK erdvinį partikuliarizmą: „*Inter Livoniam vero, Samagitiam, Lithuaniam et Russiam limites sint <...>*“⁷¹⁵. Šios sienos pobūdis ir samprata skyrėsi nuo sienos su Prūsija: „*Incipiendo a flumine dicto Heiligae, ubi dictus fluvius intrat mare, eundem fluvium ascendendo sursum ad antiquos limites inter Samogitiam, Lituaniam, Russiam, ab una, et Livoniam ab altera partibus tentos et servatos, non tamen ad illos limites, qui antiquitus inter terras praedictas sunt servati <...>*“⁷¹⁶, nes į jos sudėtį pateko „senujų“ sienų – archainių žemių ribų atkarpos, įteisintos kaip valstybių siena. Be to, šioje sutartyje numatyta gražinti pabėgėlius, kurie perbėgtų į kitą šalį – už sienos⁷¹⁷. Apie to meto ankstyvųjų sienų reikšmę vietos gyventojams, ir pirmiausiai politinį jų akcentą, liudija 1435 m. Sembos vyskupo Mykolo išsakyta problema Bazelio susirinkime, kad į jo parapijas ateina žmonės nuo Žemaitijos pasienio (neofitai) ir per išpažintį kalba kita – nesuprantama kalba, dėl to kylanti susikalbėjimo problema⁷¹⁸.

Pasak Z. Ivinskio, 1422 m. sienos praktinis žymėjimas buvo atidėtas, o ji apeita ir pažymėta 1423 m. tam tikromis atkarpomis, pavyzdžiui, viena jų pažymėta tarp žemaičių ir Livonijos⁷¹⁹. Istorikas mano, kad toks delsimas leido išsiplieksti naujiems ginčams, ypač dėl Klaipėdos apygardos, kur Ordinas siekė nustatyti sau kuo naudingesnes sienas ir prisijungti Lietuvos pajūrio ruožą, skyrusį Ordino žemes⁷²⁰. Reikia pridurti, kad praktinis sienos apėjimas ir ženklinimas nereiškė, kad po to ji likdavo „nepajudinama“. Priešingai, tai buvo nuolatinės kaitos objektas. Kaip rodo XVI a. praktika (apie tai žr. toliau), pasienio gyventojams kolonizuojant žemes buvo naudinga ją „stumti“

⁷¹⁵ LUB, Bd. 5, nr. 2637, S. 881 (1422 m.).

⁷¹⁶ Ibid.

⁷¹⁷ Ibid., S. 882 (1422 m.).

⁷¹⁸ CEXV, Lewicki A. T. 2, nr. 236, s. 345–346 (1435 m.): „*quod sepius contingit rectores parrochialium ecclesiarum in diocesi Sambieni, quarum parrochiani neophiti et circa partes Samagitarum et aliarum diversarum linguarum constituti sunt, ipsorum parrochianorum ydeoma intelligibiliter loqui ignorantessper interpretes audire presumunt, ex quibus quandoqu scandala suscitantur...<...>*“.

⁷¹⁹ Ivinskis Z. Kovos bruožai, p. 87.

⁷²⁰ Ibid., p. 87–91.

priešinga linkme⁷²¹. Veikiausiai sienos stabiliausios buvo ruožuose, kur ypatingą dėmesį jų apsaugai arba strateginei gynybai skirdavo pati valdžios viršūnė. Pasak A. Nikžentaičio, antai 1425 m. Ordino korespondencijoje minima, kad ties Palanga buvęs pylimas, ant kurio lietuviai ruošėsi statyti įtvirtinimus, kad atskirtų Prūsiją nuo Livonijos, o Livonijos magistras patarė didžiajam Ordino magistrui daryti viską, kad šie įtvirtinimai neatitektų Vytautui, kai bus norima tiksliai nustatyti sieną⁷²². Nereikia manyti, kad 1422 m. susitarimas tarsi „padėjo tašką“ LDK vakarinės dalies teritorijos raidoje. Tiek politinių aplinkybių kaita, tiek kasdienis teritorijų kolonizavimas vertė ankstesnius teritorinius sprendimus peržiūrėti ir „tikslinti“. Viena vertus, vėlesni sienų klausimai jau buvo LDK teritorijos „stabilizavimo“ išraiška, kurio atskaitos taškas buvo Vytauto laikų sienos su Ordinu⁷²³. 1431 m. taikos sutartyje tarp Švitrigailos ir Ordino buvo numatyta, kad sienos su Ordinu, nustatytos ir paženklintos Vytauto laikais, privalo būti išsaugotos amžiams⁷²⁴. Nepaisant to, kiek hipotetiškai galima teigti, kad bendras šaltinių kontekstas leidžia įžvelgti Ordino sugebėjimą šiek tiek atgavus jėgas puoselėti teritorinės plėtros politiką, nes jo korespondencijoje daug dėmesio skiriama Švitrigailos valdymui ir LDK vidaus politikai. Juolab kad 1432 m. su Švitrigaila buvo deramasi ir dėl Prūsijos bei Livonijos teritorijas skyrusio LDK pajūrio ruožo perleidimo Ordinui⁷²⁵.

⁷²¹ Tą rodo Z. Ivinskio sukaupta archyvinių dokumentų išrašų apie Klaipėdos kraštą ir jo sienas gausa: LNMB, RS, f. 29–160.

⁷²² *Nikžentaitis A.* Palanga XIII–XV a., p. 111.

⁷²³ Žr. *Čelkis T.* Nuo teritorinio ruožo, p. 69–71.

⁷²⁴ LUB, Bd. 8, nr. 462, S. 273 (1431 m.): „*Sunderlich so wellen wir och, das di grenitzen, di czwuschen den Lytawschen, Rewschen unde Samaytischen landen den Prewschen unde Leyflandischen landen, die bei dem alden irluchten fursten und herren, hern Allexandro, andirs Wytawdus, grosfurste zcu Lytawen etc., dem Got gnode, sein gemacht, geschut unde beczechent, durch [uns] unde unser nochkomelinge sullen gehalden werden czu ewigen czeiten <...>*“.

⁷²⁵ LUB, Bd. 8, nr. 650, S. 382 (1432 m.): „*Ouch, erwirdiger gnediger liebier her hoihmeister, ich habe den heren grosfursten angelanget alz van Palangen wegen, darvan mir euwir gnade hat geschreben. Des so hath der angelanget alz van Palangen wegen, darvan mir euwir gnade hat geschreben. Des so hath der here obengedotcht uns Palangen wedirgegeben czu buwen unde unserm orden czu nutche machen nach unserm besten nutcze, unde sal van dannen drey meile haben an die grenitzen in die wilnisse, do sowol alz eyn andem wegen an den grenitzen <...>*“.

Livonijos magistro pasiuntinybė pas Švitrigailą dėl Daugpilio sienos ruožo derinimo, žr. *ibid.*, nr. 657, S. 389 (1433 m.); nr. 797, S. 466–467 (1434 m.). Taip pat žr. *Nikžentaitis A.* Palanga XIII–XV a., p. 113.

1435 m. Jogaila su Ordinu sudarė Bresto taiką, pagal kurią, be kitų dalykų, buvo dar kartą patvirtintos 1422 m. Melno taikos sutartyje deklaruotos sienos: „*Inter Livoniam vero, Samogitiam, Lituaniam et Russiam limites sunt incipiendi a flumine dicto Hielge A, ubi dictus fluvius intrat mare, eundem fluvium ascendendo sursum ad antiquos limites inter Samogitiam, Lituaniam et Russiam ab una et Livoniam ab altera partibus tentos et servatos, non tamen ad illos limites, qui signatis sunt eo tempore, quando ordo terram Samogittarum tenuerat, sed ad illos, qui antiquitus inter terras pradectas sunt sarvati <....>*“⁷²⁶. Vėlesniuose dokumentuose gana dažnai minimos 1435 m. amžinosios taikos sąlygos ir sienos, kurios iš esmės atitiko 1422 m. sienų gaires.

3. LDK ir Prūsijos sienos 1422 m.–XVI a.

Po 1422 m. Melno taikos Vokiečių ordino Prūsijos ir Livonijos teritorijos liko perskirtos. Todėl LDK sienų problemas su kiekviena kaimyne turėjo derinti atskirai.

Po 1422 m. taikos LDK ir kaimyninių valstybių teritorijų raidos kontekste buvo „įveiktas“ tik pirmas teritorijų priklausomybės klausimas. Karo ir taikos bei teisiniais susitarimais žemaičiai atiteko LDK, bet tai buvo naujo proceso pradžia – teritorinių sienų peržiūrėjimo, taisymo, dailinimo etapas⁷²⁷. 1422 m. siena neturėjo **pasienių** – paribio kolonizuotų teritorijų. Pasienių klostymosi proceso intensyvumą galima laikyti bene pagrindiniu **valstybės sienų** tobulinimo ir „stumdomo“ rodikliu. Tvirtėjant valstybės valdymo struktūrai, gyventojai tampa saistyti tarpusavio ryšių, mokesčių, teisminės sistemos (administruojančių pareigūnų), žemėvaldos, baudžiosios raidos intensyvėjimo, bažnytinės sistemos tinklo sklaidos.

1423 m. gruodžio 23 d. Ordino pareigūnų laiške rašoma, kad Klaipėdoje buvo susitikę Ordino ir Vytauto pasiuntiniai derėtis dėl sienos, kurią lietuviai

⁷²⁶ LUB, Bd. 8, nr. 1026, S. 636 (1435 m.).

⁷²⁷ Žr. Čelkis T. Nuo teritorinio ruožo, p. 68–72.

siulė vesti nuo Klaipėdos pagal Nemuno upę iki jūros, bet Ordino atstovai tam pasipriešino, dėl to derybos iširo⁷²⁸. Tai rodo, jog Vytautas dar mėgino išgauti iš Ordino teritorijos ruožą atkarpoje pagal Nemuno upę 2 mylių atstumu į Lietuvos pusę. Jonas Dlugošas mini, kad tais pačiais 1423 m. Prūsijos didysis magistras Veliuonoje buvo susitikęs su Vytautu ir Jogaila, tarėsi dėl LDK ir Prūsijos sienos paženklinimo⁷²⁹. 1424 m. vyko LDK ir Prūsijos sienų derinimo procesas. Prie Klaipėdos ji matuota sutartu matu – myliomis, o matuojant dalyvavo Vytauto raštininkas Baltramiejus. Bet, kaip rodo Vytauto laiško turinys, jis buvo „pamiršęs“ pasiuntinį instrukuoti, kad siena būtų matuojama tik iš anksto sutartu matu⁷³⁰. Veikiausiai baimintasi, kad Ordino pareigūnai gali gudrauti ir pateikti kitą – jiems naudingą matą. Kartu į sienos matavimo derybas dar Vytautas išsiuntė Ukmergės seniūną Šedbarą Valmantaitį, kuris veikiausiai ir nugabeno šį laišką. 1425 m. Gdanskio komtūro ir didžiojo Ordino magistro korespondencija rodo, kad ruošiasi žymėti LDK ir Prūsijos sieną nuo Romanverderio iki Šešupės ir nuo Įsručio Kauno linkme, laiške pateiktas ir sienos atkarpos projektas⁷³¹. Šie duomenys rodo, kad sienos ženklimas, derinimas buvo ne ką mažiau sudėtingas nei pačios derybos dėl jų, nes, kaip rodo pavyzdžiai, tokių procesų metu šalys dar mėgindavo pakeisti kai kurias sienų atkarpas savo naudai, nepaisant to, jog šios „linijos“ buvo patvirtintos amžinosios taikos sutartyje ir jas reikėjo tik praktiškai įgyvendinti – paženklininti.

I. Daniłowiczus sudarytame šaltinių registrų leidinyje, kaip pats teigia, remdamasis Motiejaus Dogielio (XVIII a.) rengto, bet nepublikuoto Lenkijos ir LDK diplomatinio kodekso 8 tomo rankraščio medžiaga, nurodo, kad 1438 m. buvo įgyvendintas LDK delimitacinis procesas su Prūsijos ir Livonijos

⁷²⁸ LUB, Bd. 7, nr. 61, S. 46 (1423 m.). Taip pat žr. *Prochaska A. Dzieje Witolda w. księcia Litwy.* Wilno, 1914, s. 226–227.

⁷²⁹ *Długossii Joannis. Historiae Polonicae*, t. 4, s. 314.

⁷³⁰ CEV, nr. 1150, s. 643 (1424 m.). Ankstesniame tų pačių metų Vytauto laiške vėl rašoma apie LDK ir Prūsijos sienų derinimą ir matavimą, žr. *ibid.*, nr. 1139, s. 632 (1424 m.). Minimas 1424 m. gegužės 8 d. Vytauto laiškas, tariantis su Ordino didžiuoju magistru dėl pastarojo sienos su Žemaitija prie Nemuno taisymo ir matavimo – *Skarbiec diplomatów*, t. 2. Ed. *Daniłowicz I.* Wilno, 1862, nr. 1395, s. 86.

⁷³¹ CEV, nr. 1207, s. 711 (1425 m.).

ordinais⁷³². Deja, daugiau pasakyti apie šį delimitacijos atvejį neleidžia galimybės. Galima tik spėti, jog jei įvyko šis procesas, tai jį sąlygojo 1435 m. Bresto taikos sutartis. Lietuvos Metrikoje randama žinių, jog 1445 m. buvo išsiųsti LDK komisoriai derinti sienų su Prūsija ir Livonija⁷³³.

1451 m. Ragainės komtūro laiške didžiajam Ordino magistrui minima, kad buvo apžiūrėta sienos atkarpa „*nuo Širvintos iki Nemuno sienų ir nuo ten ėjo Klaipėdos komtūras [...] iki jūros*“⁷³⁴. Kitame tų pačių metu Ragainės komtūro laiške minima panaši sienos atkarpa, tik išskiriamos Klaipėdos apygardos sienos: „*von der Serewintha an bis uff Memmellische grenitcze*“⁷³⁵. Pasak Z. Ivinskio, plataus masto susirašinėjimas su Ordino magistru dėl sienų vyko nuo 1481 m., dėl to, kad žemaičiai nuolat pažeidinėdavo sienas, o 1489 m., kaip rašoma, jas net pakeitė⁷³⁶. Kitas sienų derinimo ir taisymo atvejis žinomas 1492 m., nes Ordinas kaltino lietuvius ją pažeidinėjant⁷³⁷. Apie XV a. LDK ir Prūsijos sienų derinimo, atnaujinimo pažeidimus žinoma ne itin daug. Veikiausiai toks išpūdis susidaro dėl skurdaus istorinių šaltinių informatyvumo. Reikia manyti, kad šių dokumentų, bent jau iš Ordino pusės, turėtų būti daugiau. Tuo tarpu esama situacija leidžia apsiriboti tik šia prielaida, nes vėlesnių XVI a. duomenų nepalyginamai gausu. Būtų klaidinga

⁷³² Skarbiec diplomatów, t. 2, nr. 1759, s. 172 (1438 m.).

⁷³³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1, nr. 14, p. 25 (1445 m.).

⁷³⁴ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz: Ordensbriefarchiv OBA 10789 (1451 m., vertimas – prof. dr. R. Petrausko): „*von der Serewintha an bis uff die Memellishe grenitcze und vordan ging der kompthur von de Memell, [...] mit en bis an die see*“⁷³⁴.

⁷³⁵ LUB, Bd. 11, nr. 157, S. 122 (1451 m.): „*Und der rathe des landes lesset aldo eyn geruchte auszeen, wie das sich der herre konig mit herczog Michel vogleichet hatt. Und das thun sie dorume, des sich das landt nicht von eynandir trennen sall. Ouch so haben die Tatteren Iwan Czertoryszke, der Segemunth dirslagen hatt, eyn hawsz angewonnen, die is mit herczog Mischel halden, und ist man salbvierde enttritten und leyth nw czu Tracken. Die Grenze zwischen Litauen und Preussen ist vor 3 Jahren begangen worden. Do was dorbey her Mercze der kompthur czu Brandenburg und ich gingen von der Serewintha an bis uff die Memmellische grenitcze. Und vordan ging der kompthur von der Memmell, der itczunt czu Cristburg ist, mit en bis an die see. Und do hatt manken schelunge mit en uff die czeit, wenne um eyn seeichin, das heisset der Lepiszke und leyt an der Jura. Do hatten die Littowen wioll eyn halb firtell wegis nidert des sees geschelmet und geczeichnet. Do vurte wir sie uff die rechte grenitcze widder und weyszten en aldo herczogen Witoldis czeichen und unseres Ordens czeichen in alden eychen und anderen bomen. Do liszen sie is redelosz seyn. Da man jetzt wieder die Grenzen begehen soll, so wird das nur dann von gutem Erfolge begleitet sein, wenn der Kg. Wie vor 3 Jahren fremde Bojaren, den die grenitzen nich anrurende seyn, hinsendet, denn gehen Ywaszke und Gedegolt, den semliche grenitzen anrurende und bevolen synt, mit, so wird nichts ausgerichtet werden, da sie czenckhafftig sind und machen vel eynvell*“⁷³⁵.

⁷³⁶ Ivinskis Z. Kovos bruožai, p. 112.

⁷³⁷ Skarbiec diplomatów, t. 2, nr. 2050, s. 229 (1492 m.). Index corporis historico, nr. 2314, S. 100 (1492 m.).

teigti, kad tik nuo XVI a. LDK ir Prūsijos valstybių sienų atnaujinimo problemos tapo itin aktualios.

XVI a. LDK ir Prūsijos sienų taisymas ir derinimas, kaip rodo šaltiniai, buvo politinio gyvenimo „kasdienybė“, kuri lydėjo vidinės kolonizacijos procesą. Pavyzdžiui, 1500 m. dokumente žemaičių seniūnas Jonas Kęsgailaitis nurodo, kad Prūsijos pareigūnai peržengdami sieną įkurdino 60 žmonių LDK teritorijoje⁷³⁸. Kita vertus, galima suprasti, jog tokiu būdu tikslingai stengtasi plėsti valstybių teritorijas. Todėl sienų atnaujinimas buvo tiesiog būtinas bent kiek varžant šį procesą. 1527 m. vasario 28 d. Krokuvos vyskupas Petras Tomickis laiške Prūsijos hercogui Albrechtui rašė apie „*de renovandis limitibus inter Samogithiam et Prussiae Ducatum <...>*“, panašių laiškų galima rasti ne vieną⁷³⁹. 1528 m. Prūsijos hercogas rašė Žygimantui Senajam, kad „*Capitaneus meus in Ragnith apud Regiam Vestrae Maiestatem mea opinione falso accusatus est, quasi in Maiestatis Vestrae et subditorum eius iniuriam signa finium Samogithiae mutasset <...>*“, ir siūloma atsiųsti komisarius, kurie pagal turimų ankstesnių dokumentų pavyzdžius jas atitaisytų⁷⁴⁰.

1529 m. birželio 21 d. buvo atnaujinta amžinoji taika tarp Prūsijos ir Lenkijos su LDK, pagal kurią, be kitų dalykų, buvo peržiūrėti ir sienų dalykai⁷⁴¹. LDK ir Prūsijos siena driekėsi tokia pačia linija – gairėmis, kaip fiksuota 1422 m. Melno taikoje. Be to, dar buvo susitarta, kad sieną reikia atnaujinti kas 5 metus⁷⁴². Kitame 1529 m. birželio 21 d. dokumente rašoma apie taikos atnaujinimą tarp šalių, bet svarbiausia, kad joje minima ankstesnių valdovų: Lenkijos – Jogailos, LDK – Vytauto, Ordino – Paulo von Rusdorffo

⁷³⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6, nr. 354, p. 228 (1500 m.).

⁷³⁹ Elementa ad fontium editiones, t. 34 (Documenta ex archyvo Regiomontano ad Poloniam spectantia, pars 4) (toliau – Elementa ad fontium, t. 34 (4)), ed. Lanckorońska C. Romae, 1975, nr. 71, p. 81 (1527 m.). Taip pat žinomas Lenkijos kanclerio Kristoforo Szydłowskio 1527 m. vasario 27 d. panašaus turinio laiškas Prūsijos hercogui, dėl sienų su žemaičiais atnaujinimo, in: ibid., nr. 70, p. 80 (1527 m.). Žemaičių ir Prūsijos gyventojų pasienio konfliktas 1527 m. lapkričio 27 d., in: ibid., nr. 85, p. 104 (1527 m.). Gruodžio mėn. Žygimanto Senojo laiškas, kad žemaičiai pažeidė Prūsijos sieną, žr. Elementa ad fontium, t. 30 (1), ed. Lanckorońska C. Romae, 1973, nr. 53, p. 26 (1527 m.). Taip pat: Elementa ad fontium, t. 51 (21), ed. Lanckorońska C. Romae, 1980, nr. 151, p. 107 (1527 m.).

⁷⁴⁰ Elementa ad fontium, t. 51 (21), nr. 255, p. 149–150 (1528 m.).

⁷⁴¹ Dogiel M. CD, t. 4, nr. 186, p. 258 (1529 m.). LNMB, RS, f. 29–173, l. 27: „*Lepuna, et qui fluvius dividerunt Samogitian cum Prussia <...>*“.

⁷⁴² Dogiel M. CD, t. 4, nr. 186, p. 258 (1529 m.): „*volumus limites de quinquennio in quinquennium inovari <...>*“. Dogiel M. Limites, p. 206 (1529 m.).

memorija: „*quod inter Serenissimum Regem Poloniae Vladislaum et Alexandrum Vitoldum Magnum Lithuaniae Ducem, eorum Regna, Ducatus, Terras et populos ab una, ac Venerabilem et Magnificum Princepem Dominum Paulum de Rusdorff Magnum et Generalem Mafistrum Ordinis Theutonicorum Alemaniae, Prussiae ac Livoniae, cum Ordine, Terris, populisque suis ab altera partibus, circa lacum Melno apud flumen Ossa <...>*“⁷⁴³. Toks senų sutarčių prisiminimas liudija valstybės teritorinės tradicijos klostymąsi.

Tų pačių metų lapkričio 18 d. Prūsijos hercogas kreipėsi į LDK kanclerį ir Vilniaus vaivadą Albertą Goštautą, skatindamas atnaujinti LDK ir Prūsijos sienas⁷⁴⁴. 1529 m. lapkričio 21 d. dokumentu valdovas paskyrė komisarius sienoms atnaujinti: „*Stanislaum Castellanium Trocensis, Capitan Samogitiae, Joannem Radziwil Pincernam nostrum. Tenutarium Wasiliensem, Bohussium Thesaurarium Terrestrem, Mareschelcumque et Notarium, Tenutarium Slonimensem, et Stanislaum Skop Secretarium <...>*“⁷⁴⁵. Žinomi ir vėlesni, 1529 m. gruodžio mėn. A. Goštauto laišakai Prūsijos hercogui Albrechtui, kuriuose aptariami sienų komisijų ir sienų atnaujinimo dalykai⁷⁴⁶. Gali būti, kad praktinis sienų atnaujinimo procesas strigo arba atsirado nauji jų patikrinimo klausimai. Paraleliai sienų atnaujinimui išskildavo ir jų pažeidimų reguliavimo dalykai. Keturi 1530 m. dokumentai kaip tik tai ir rodo⁷⁴⁷. 1530–1531 m. sandūros dokumente Lenkijos karalius rašė LDK Ponų tarybai, kad reikia sudaryti komisiją ir pataisyti LDK sieną su Prūsija⁷⁴⁸. 1531 m. buvo paskirta LDK komisija atnaujinti sienas su Prūsija: „*domini Nikolaus, episcopus Mednicensis, Stanislaus, castellanus Trocensis, capitaneus*

⁷⁴³ Dogiel M. CD, t. 4, nr. 187, p. 262 (1529 m.). Die Staatsverträge Des Herzogtums Preussen. Teil I: Polen und Litauen Verträge und Belehnungsurkunden 1525–1657/58. Bearbeitet Stephan und Heidrun Dolezel. Bd. 4, Berlin 1971, Nr. 11, S. 60 (1529 m.).

⁷⁴⁴ Elementa ad fontium, t. 52 (22), ed. Lanckorońska C. Romae, 1981, nr. 340, p. 70 (1529 m.).

⁷⁴⁵ Dogiel M. CD, t. 4, nr. 188, p. 263 (1529 m.).

⁷⁴⁶ Elementa ad fontium, t. 34 (4), nr. 158, p. 186 (1529 m.), taip pat žr. A. Goštauto gruodžio 27 d. laišką, in: ibid., nr. 168, p. 191 (1529 m.). Du gruodžio 14 d. ir gruodžio 16 d. dokumentai, žr. Elementa ad fontium, t. 52 (22), nr. 354–355, 361, p. 80, 89 (1529 m.).

⁷⁴⁷ Elementa ad fontium, t. 52 (22), nr. 402, 405, 434, 465, p. 123–124, 144, 162 (1530 m.).

⁷⁴⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15, nr. 210, p. 262 (1530–1531 m.); nr. 227, p. 291 (1530 m.).

*Samogitiae, Petrus Stanislai de Czechonowicz, Polocensis et Joannes Glebovicz, Witebscensis palatini <...>*⁷⁴⁹.

1532 m. kilo ginčas dėl sienų pažeidimų prie Lykos upės, jį sprendė sudaryta komisija⁷⁵⁰. Tačiau tais pačiais metais vyko derybos ir dėl visos valstybės sienos „linijos“ patikrinimo, nes viename LDK valdovo rašte Prūsijos valdovo legatui būtent akcentuojamas šis dalykas⁷⁵¹. Taip pat ir 1533 m. kovo 3 d. Prūsijos hercogas Albrechtas kreipėsi į Žygimantą Senąjį: *„de limitibus inter Magnum Ducatum Lithuaniae et Ducatum Borussiae regundis et constituendis <...>*⁷⁵². O jau birželio 27 d. laiške Prūsijos valdovas teiravosi Trakų kašteliono ir Žemaičių seniūno Petro Stanislovo Kiškos apie LDK ir Prūsijos sienos patikrinimo eigą, rastus pažeidimus, jų atnaujinimą ir ženklinimą⁷⁵³. Tai rodo, jog tais metais sienos buvo atnaujintos, tik nėra žinomas tiesiogiai šį procesą liudijantis dokumentas (pvz., aprašai).

Kaip rodo Prūsijos hercogo laiškas A. Goštautui, vokiečiai atskirai be lietuvių 1534 m. buvo atlikę Prūsijos ir Livonijos sienų patikrinimus ir nustatė daug pažeidimų iš lietuvių pusės⁷⁵⁴. Panašiai kitame laiške Lenkijos pakancleris Petras Tomickis rašė Prūsijos vadovybei, kad artimiausiu laiku reikia paskirti šalių pareigūnus ir atnaujinti pataisant LDK ir Prūsijos sieną, nes dėl neaiškaus atribojimo kyla daug skriaudų gyventojams⁷⁵⁵. Nėra aišku, koks buvo pasiektas rezultatas šiuo susirašinėjimu, bet 1536 m. Prūsijos hercogas

⁷⁴⁹ Acta Tomiciana, t. 13, nr. 354, p. 330 (1531 m.). Žinomas LDK Ponų tarybos laiškas dėl sienų derinimo Prūsijos hercogui, žr. Elementa ad fontium, t. 35 (5), ed. *Lanckorońska C. Romae*, 1975, nr. 281, p. 42 (1531 m.); taip pat tokiu klausimu Lenkijos kanclerio laiškas Prūsijos hercogui, in: *ibid.*, nr. 286, p. 47 (1531 m.); nr. 288, p. 48 (1531 m. A. Goštauto laiškas); nr. 299, p. 53 (1532 m. A. Goštauto laiškas). Apie LDK ponų tarybos norą surengti suvažiavimą ir apžiūrėti sienas su Prūsija, Žygimantas Senasis rašė 1531 m. spalio 11 d. Prūsijos hercogui, žr. Elementa ad fontium, t. 30 (1), nr. 84, p. 35 (1531 m.). Taip pat žr. Elementa ad fontium, t. 52 (22), nr. 620, 647, p. 230, 278 (1531 m.).

⁷⁵⁰ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 15, с. 17 (1532 m.).

⁷⁵¹ *Dogiel M.* CD, t. 4, nr. 203, p. 294 (1532 m.).

⁷⁵² Elementa ad fontium, t. 53 (23), ed. *Lanckorońska C. Romae*, 1981, nr. 819, p. 75 (1533 m.).

⁷⁵³ *Ibid.*, nr. 857, p. 98–99 (1533 m.); taip pat: *ibid.*, nr. 917, p. 135–136 (1533 m.) ir kt.

⁷⁵⁴ Acta Tomiciana, t. 16 (D. 1). *Wratislaviae-Cracoviae-Posnaniae*, 1960, nr. 105, p. 219–221 (1534 m.): *„in districtu Milem et in aliis quoque finitimis locis pleraque accidunt incommoda. Talibus et multis aliis a nobis diligenter expensis <...>*“. Prūsijos valdovo laiškas Žygimantui Senajam, kuriame be kitų dalykų kalbama ir apie sienų komisijos sudarymą, žr. Elementa ad fontium, t. 53 (23), nr. 939, p. 151 (1534 m.).

⁷⁵⁵ Acta Tomiciana, t. 16 (D. 2). *Wratislaviae-Cracoviae-Posnaniae*, 1961, nr. 416, p. 75–76 (1534 m.). Elementa ad fontium, t. 35 (5), nr. 393, p. 93–94, (1534 m.); *ibid.*, t. 53 (23), nr. 949, p. 156–157 (1934 m.).

dėkojo A. Goštautui už pagalbą taisant sieną su LDK⁷⁵⁶. Tačiau jau 1537 m. kovo mėn. Prūsijos valdovas LDK ponams, o balandžio mėn. LDK ponai laiškuose Prūsijos hercogui Albrechtui išdėstė problemas apie pasienio gyventojų tarpusavio konfliktus⁷⁵⁷. Taip pat ir balandžio 16 d. Prūsijos hercogas rašte skundėsi, kad nepaisant ankstesnių LDK ir Prūsijos sienų nustatymo, kuris buvo patvirtintas antspaudais, „senosios“ sienos pažeistos⁷⁵⁸. Tokio pobūdžio susirašinėjimai žinomi ir 1538 m.⁷⁵⁹. Tikėtina, kad 1539 m. buvo imtasi konkrečių sprendimų, nes Žygimanto Senojo rašte Prūsijos hercogui minima, kad LDK ir Prūsijos komisoriai atskirai atnaujino sienas⁷⁶⁰. Pastabu, kad šių susirašinėjimų informatyvumą riboja beveik neminimos vietovės, ties kuriomis buvo atliekami atnaujinimai, nes tai gerai rodytų vidinės kolonizacijos sklaidos kryptis. Apie 1540–1543 m. buvo paskirta LDK komisija, kuri turėjo susitikti su Prūsijos atstovais dėl sienos atkarpos ties Merkinė atnaujinimo, nes Merkinės valdytojui Mykolui Jundilui buvo pranešta, jog sunkiai praeinamose vietose – pelkėse ar per upės reikia pastatyti tiltus, sutvarkyti kelius, kad komisoriai su liudytojais galėtų sėkmingai pervaziuoti ir atnaujinti sieną⁷⁶¹. 1541 m. birželio 29 d. Prūsijos hercogo laiške minima, kad

⁷⁵⁶ Acta Tomiciana, t. 18. Posnań, 1999, nr. 110, p. 145 (1536 m.). Žinomas panašaus turinio A. Goštauto 1536 m. kovo 2 d. laiškas Prūsijos hercogui, žr. Elementa ad fontium, t. 35 (5), nr. 468, p. 133 (1536 m.). Prūsijos valdovo raštas Žygimantui Senajam dėl LDK sienų atnaujinimo, žr. ibid., t. 54 (24), ed. Lanckorońska C. Romae, 1982, nr. 1226, p. 83 (1536 m.); nr. 1230, p. 107 (1536 m. Prūsijos raštas A. Goštautui dėl sienų atnaujinimo).

⁷⁵⁷ Elementa ad fontium, t. 35 (5), nr. 529–530, 532, p. 181–184 (1537 m.) ir kt. Ibid., t. 55 (25), ed. Lanckorońska C. Romae, 1982, nr. 1410, p. 28–29 (1537 m.) Apie pažeidimus 1538 m. Žygimantas Senasis informavo Prūsijos hercoga, žr. Elementa ad fontium, t. 30 (1), nr. 177, p. 80 (1538 m.).

⁷⁵⁸ Elementa ad fontium, t. 55 (25), ed. Lanckorońska C., Olech L. Roma, 1982, nr. 1414, p. 32 (1537 m.). Rugsėjo 22 d. Prūsijos hercogas rašė tardamasis dėl LDK ir Prūsijos sienos derinimo termino, ibid., nr. 1463, p. 66–67 (1537 m.); taip pat nr. 166, p. 68–69 (1537 m.).

⁷⁵⁹ Apie pažeidimus 1538 m. Žygimantas Senasis informavo Prūsijos hercoga, žr. Elementa ad fontium, t. 30 (1), nr. 177, p. 80 (1538 m.); Elementa ad fontium, t. 55 (25), nr. 1578–1579, p. 164–166 (1538 m.).

⁷⁶⁰ Elementa ad fontium, t. 30 (1), nr. 187, p. 85 (1539 m.). Kiek vėlesniame rašte kalbama apie sienų atnaujinimą, nes Prūsijos kolonistai buvo išsiskverbę į LDK žemes: Elementa ad fontium, t. 30 (1), nr. 196, p. 97 (1539 m.).

⁷⁶¹ Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teisėmų bylų knyga, nr. 107, p. 120 (1540–1543 m.). 1541 m. spalio 3 d. laiške Prūsijos hercogui rašoma, kad siena nederinta, nes nesusirinko komisoriai, žr. Elementa ad fontium, t. 36 (6), ed. Lanckorońska C. Romae, 1975, nr. 701, p. 154 (1541 m.). 1541 m. sausio 1 d. laiške Prūsija kėlė sienų klausimą, žr. Elementa ad fontium, t. 57 (27), ed. Lanckorońska C. Romae, 1981, nr. 1869, p. 3–6 (1541 m.) ir kt. sienų klausimus liečiantys dokumentai: ibid., nr. 1878, p. 23–25 (1541 m.); nr. 1907, p. 50–52 (1541 m. sienos prie Klaipėdos).

buvo išsiųsti komisoriai derinti sieną prie Platelių⁷⁶². Tų pačių metų lapkričio 14 d. Žygimanto Senojo instrukcijoje komisoriams rašoma apie LDK sienos su Prūsija patikrinimą, nurodant, kaip ir kada tai reikia padaryti⁷⁶³. Apie LDK ir Prūsijos sienų taisymo komisijas liudija ir 1542 m. dokumentai, rodantys, kad vietomis jos taisytos⁷⁶⁴.

Žinomi 1542 m. sienos pažeidimai iš LDK pusės Katyčiuose, nes gyventojai brovėsi ir kolonizavo Prūsijos teritorijas, dėl to net kilo grasinimai karu: *„nos propria illuc persona concessimus ac eam terrae partem nostrumque ius aequi et boni recuperavimus ac aliquod tandem subsequentibus annis, usque ad novissimi belli intemperiem, tranquille possedimus <...>“*⁷⁶⁵. Pirmieji skundai dėl tokių žemaičių veiksmų prie Katyčių jau žinomi 1492 m.⁷⁶⁶ 1500 m. dokumentas rodo, kad patys vokiečiai buvo kolonizavę žemaičių Katyčių teritorijas, nes minima 60 tokių „užsodintų“ žmonių dūmų, kuriuos valdovas patvirtino žemaičių seniūnui Stanislovui Kęsgailai⁷⁶⁷. Tačiau tam metui tai buvo tiesiog neatsiejamai įprastas žemėvaldos kasdienybės reiškinys, nes tokias sąlygas diktavo praktika. 1543 m. rugpjūčio 6 d. Prūsijos hercogas rašė Simno seniūnui, jog Įsruties pareigūnas jam pranešė, kad Simno seniūnijos gyventojai braunasi į Prūsijos žemes, taip pakeisdami – „stumdami“ valstybės sieną, kurią, kaip matyti, atitiko įsispraudusi miškinga vietovė, ir buvo net ten nutiesę kelią, per upę

⁷⁶² Elementa ad fontium, t. 57 (27), nr. 1972, p. 111 (1541 m.). Žinoma, kad 1541 m. rugsėjo 13 d. šalių komisijos buvo susitikusios Raigarde: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1, nr. 8, p. 24 (1541 m.). Reikia pridurti, jog 1541 m. gegužės 1 d. LDK komisoriai nustatė Dovspudo dykros (girios) ribas, dalis jų driekėsi sienos su Prūsija gairėmis. Žr. АВАК, Акты Гродненского земского суда, т. 17, Вильна, 1890, № 774, с. 301–305 (1541 m.). Taip pat žr. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 525, l. 242–243; žr. *Ilarienė I. Varia Livonica*, p. 1–16.

⁷⁶³ Instytut Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im Jana Pawła, nr. 843 (mikrofilmas), l. 100–109 (1541 m.) (Originalas saugomas: Archiwum Archidiecezjalne Warmińskie w Olsztynie, Archiwum biskupów Warmińskich. D. 70, l. 100–109), taip pat žr. *ibid.*, l. 121–127 (1542 m.). Šis dokumentas yra XVIII a. kopija. Už galimybę susipažinti su dokumentu dėkoju istorikui D. Szulcui.

⁷⁶⁴ Elementa ad fontium, t. 36 (6), nr. 724–726, p. 183–190 (1542 m.). 1542 m. Prūsijos hercogo nusiskundimai dėl sienų pažeidimų, žr. Elementa ad fontium, t. 60 (28), ed. *Lanckorońska C. Romae*, 1984, nr. 2188, p. 6 (1543 m.). 1542 m. vasario 3 d. Prūsijos valdovo pareiškimas Lenkijos kancleriui Pauliui Volskiui, kad lietuviai pažeidė Prūsijos sieną: *ibid.*, t. 57 (27), nr. 2050, p. 150–154 (1542 m.).

⁷⁶⁵ Elementa ad fontium, t. 57 (27), nr. 2052, p. 158 (1542 m.). Sienų pažeidimas prie Katyčių: *ibid.*, nr. 2038, p. 147 (1542 m. sausio 3d.).

⁷⁶⁶ *Ivinskis Z. Kovos bruožai*, p. 116.

⁷⁶⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6, nr. 354, p. 228 (1500 m.).

pastatę tiltą, o riboženklius sugadinę: „*praeterea procerissimam arborem apud Matlaucken, in qua signum limitum ascriptum fuit, deiicere <...>*“⁷⁶⁸. Todėl prašyta imtis priemonių ir nedelsiant spręsti šią problemą. Suprantama, kad ši kolonizacija vyko su paties seniūno žinia, kas rodo, jog tai buvo toleruojama „vieša paslaptis“ ir galimybė plėsti gyventojų žemių plotus, o drauge ir valstybės teritoriją.

1545 m. patvirtinta „amžinoji“ taika ir dar kartą atnaujinta Lietuvos bei Prūsijos siena⁷⁶⁹. 1545 m. kovo 10 d. Žygimantas Senasis, aptardamas sienų suderinimo dalykus, nurodo, kad tai daroma vardan geros kaimynystės, draugystės ir taikos – „*pacis tranquillitatem*“⁷⁷⁰. Siena turėjo būti atnaujinta pasiremiant turimais ankstesniais – „senais“ jos aprašais, pradedant nuo Mazovijos sienos – „*nuo Kamieni Brod toliau pagal Lykos upę*“, nes, kaip minima, prie šios upės LDK gyventojai buvo išsiskverbę į Prūsijos teritoriją⁷⁷¹. Siena driekėsi Lykos upe „*usque ut lingua Teutonica vocant Rogort, nostra vero vulgari Raigrod secundum limites et possessionem ac fines moderni* (išskirta – T. Č.) *illius domini ducis Prussiae <...>*“⁷⁷², o toliau, kaip rašoma, riba „naujomis sienomis“ tęsėsi nuo Raigardo iki Preiviško (*Preyviski*) kaimo, kur turėjo būti padaryti ženklai, toliau nuo šios vietos pagal „*finibus antiquis*“ iki jūros, be to, komisoriai privalėjo išspręsti pasienio gyventojų konfliktus. Jau kovo 19 d. Prūsijos valdovas laiške ragino siųsti komisorius jos žymėti⁷⁷³. LDK komisoriais buvo paskirti Žemaitijos vyskupas Vaclovas Virbickis, Jurgis Astikas, Aleksandras Chodkevičius, sekretorius Jonas iš Domanovo ir Mykolas Narbutas⁷⁷⁴. Minimi išpūdingesni riboženkliai: „*destructum lapideum in flumine Lek*“ ir mūrinis stulpas su LDK herbu ir kitoje

⁷⁶⁸ Elementa ad fontium, t. 60 (28), nr. 2274, p. 48–49 (1543 m.). Kiek ankstesniame 1534 m. liepos 21 d. LDK laiške Prūsijos vadovybei minima LDK ir Prūsijos pasienio dykra – „*wege durch die wiltus tzwuschenn Preussenn und Litthauem <...>*“, in: Acta Tomiciana, t. 16 (D. 2), nr. 387, p. 14 (1534 m.).

⁷⁶⁹ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 7–15 б, с. 6–17 (1545 m.). Žinomas 1545 m. Jurgio Bilevičiaus laiškas Prūsijos hercogui dėl komisorių paskyrimo sienai žymėti, žr. Elementa ad fontium, t. 37 (7), ed. Lanckorońska C. Romae, 1976, nr. 878, p. 119 (1545 m.).

⁷⁷⁰ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 8, с. 7 (1545 m.).

⁷⁷¹ Ibid., № 7, с. 6–7 (1545 m.).

⁷⁷² Ibid., № 8, с. 7 (1545 m.).

⁷⁷³ Ibid., № 9, с. 8–9 (1545 m.).

⁷⁷⁴ Ibid., № 10, с. 9 (1545 m.).

jo pusėje su Lenkijos herbu⁷⁷⁵. Siena daugiausiai taisyta prie Raigardo⁷⁷⁶. 1546 m. liepos 29 d. Žygimanto Augusto dokumente rašoma, kad buvo sudaryta komisija LDK ir Prūsijos sienoms atnaujinti, o susitikimas privalėjo įvykti Švč. Mergelės Marijos gimimo dieną Preiviškio vietovėje, ir „*omnia loca finium praedictorum perlustrarent, novos scopulos erigerent et signi necessaria usque ad Salsum mare ponerent <...>*“⁷⁷⁷. LDK komisoriais buvo: Žemaitijos vyskupas Vaclovas Virbickis, Vilniaus propozitas ir raštininkas Jonas iš Domanovo, Krėvos ir Mozyriaus seniūnas, valdovo maršalka Mykolas Narbutas⁷⁷⁸. Įsidėmėtina, jog raštininkas ir vyskupas buvo tie patys, kaip ir 1545 m. Žinomas dokumentas liudija, kad buvo sudaryta komisija reguliuoti LDK ir Prūsijos sienai 1547 m., be to, šios sienos derinimo reikalo ėmėsi asmeniškai pats Mikalojus Radvila⁷⁷⁹. Veikiausiai buvo parengtas ir sienos atnaujinimo aktas, kuris nėra žinomas. Šie sienų atnaujinimai ir pataisymai arba bent jau derybos dėl jų buvo tokios dažnos, jog jau 1549 m. vasario 2 d. Žygimantas Augustas laiške Prūsijos vadovybei kvietė siųsti komisorius ir atnaujinti LDK bei Prūsijos sienas (*regundorum ac confirmandorum*)⁷⁸⁰. Tokio pat turinio 1555 m. Žygimanto Augusto laiškas buvo Žemaičių vyskupui⁷⁸¹. 1558 m. Žygimantas Augustas rašė Prūsijos hercogui Albrechtui, jog reikia sudaryti komisiją sienai atnaujinti⁷⁸². Tokie susirašinėjimai vyko ir 1559 m.⁷⁸³ 1562 m. sausio 15 d. Prūsijos hercogas rašė LDK kancleriui ir Vilniaus vaivadai Mikalojui Radvilai Juodajam, kad pastarasis nedelsiant imtųsi spręsti sienų pažeidimus ties Palanga⁷⁸⁴. 1567 m. Prūsijos hercogas rašė, kad ties

⁷⁷⁵ Ibid., c. 10 (1545 m.).

⁷⁷⁶ Ibid., № 15, c. 17–19 (1545 m.), dalis pasienių apgyvendinti, o dalis jų delimitacijos metu tikslingai kolonizuoti.

⁷⁷⁷ Elementa ad fontium, t. 30 (1), nr. 319, p. 171 (1546 m.).

⁷⁷⁸ Ibid., nr. 319, p. 171 (1546 m.).

⁷⁷⁹ Elementa ad fontium, t. 37 (7), ed. *Lanckorońska C. Romae*, 1976, nr. 1006, p. 204 (1547 m.). Publikuotas tik dokumento registro aprašas, plačiau komentuoti nėra galimybių.

⁷⁸⁰ Elementa ad fontium, t. 31 (2), ed. *Lanckorońska C. Romae*, 1974, nr. 457, p. 8 (1549 m.).

⁷⁸¹ Ibid., nr. 644, p. 102–103 (1555 m.). Panašaus turinio Mikalojaus Radvilos raštas Prūsijos hercogui, žr. Elementa ad fontium, t. 40 (10), ed. *Lanckorońska C. Romae*, 1976, nr. 1498, p. 51–52 (1555 m.); taip pat: nr. 1619–1620, p. 136–137 (1557 m.).

⁷⁸² Elementa ad fontium, t. 31 (2), nr. 742, p. 168 (1558 m.).

⁷⁸³ Ibid., nr. 784, p. 188–189 (1559 m.). Panašus spalio 6 d. karaliaus maršalkos ir notaro Eustachijaus Valavičiaus raštas Prūsijos valdovui, žr. Elementa ad fontium, t. 40 (10), nr. 1719, p. 200 (1559 m.).

⁷⁸⁴ Elementa ad fontium, t. 72 (37), ed. *Lanckorońska C., Olech L. Romae*, 1989, nr. 5338, p. 96–97 (1562 m.). LDK ir Prūsijos sienos derintos 1563 m.: Elementa ad fontium, t. 41 (11), ed.

Jurbarku ir Virbaliu LDK bei Prūsijos sienos ženklai buvo neteisėtai „patraukti“ į Prūsijos pusę⁷⁸⁵. Ypačiai XVI a. pabaigoje šių žinučių apie sienų pažeidimus sklindant kolonistams buvo labai daug. Nedatuotame, veikiausiai XVI a. pabaigos dokumente rašoma, jog Leipalingio ir Jiezno dvarų žmonės braunasi į Prūsijos pusę, kurią kolonizuoja, būtent tai rodo dokumente minimos „būdų“ statybos⁷⁸⁶. „Būdos“ buvo medkirčių pastatai, kuriuose jie įsikurdavo miško kirtimo metu, prie jų būdavo pastatomi įrenginiai degutui, arba smalai, virti⁷⁸⁷. 1568 m. Gardino seime LDK bajorai kreipėsi į valdovą, kad būtų peržiūrėtos ir atitaisytos LDK sienos su Prūsija, Livonija, Mazovija ir Lenkija, siūlymui valdovas pritarė, bet nurodė, jog reikia surinkti daugiau informacijos apie konkrečius atvejus ir kiek vėliau atlikti šių sienų patikrinimą⁷⁸⁸.

Apibendrinant reikėtų išskirti kelis LDK ir Prūsijos sienų raidos etapus. XV a. LDK ir Prūsijos delimitaciniai atvejai rodo, kad dėl sienų vyko kelių tipų derybos. Kurį laiką iki ir po 1422 m. Melno taikos neabejotinai teritorijas skyrė spontaniškai susiklosčiusios arba dar XIII a. Ordino vienašališkai sukurtos „administracinių“ ribų atkarpos, kurį laiką funkcionavusios kaip valstybinės. Po taikos sutarties, kaip matyti, jos buvo praktiškai žymimos, derinamos, matuojamos, bet tuo pačiu dar nevengta jas ir koreguoti, kaip pavyzdžiui, 1423 m., kuomet lietuviai mėgino LDK sieną žymėti pagal Nemuną iki pat jūros ir tokiu būdu sau pasilikti Klaipėdą. Taip pat jau minimi ir atnaujinimo darbai. XV a. antroje pusėje pastebimas sienų derinimo proceso elementas buvo sienų pažeidimai, kas rodė pasienių klostymosi požymius. XVI a. sienos, kaip rodo šaltiniai, buvo intensyviai modifikuojamos vidinės kolonizacijos. Tam tikra prasme tai buvo sienų stabilizavimo išraiška, nes apie

Lanckorońska C. Romae, 1977, nr. 1897, 1899, p. 118–119 (1563 m.); *ibid.*, t. 72 (37), nr. 5601–6503, p. 91 (1563 m.); sienų pažeidimai, *ibid.*, nr. 5606, p. 106–107 (1563 m.).

⁷⁸⁵ *Elementa ad fontium*, t. 75 (40), ed. *Lanckorońska C., Olech L.* Romae, 1991, nr. 6045, p. 19–20 (1567 m.).

⁷⁸⁶ VUB, RS, f. 198–1022, l. 183–190. 1572 m. dokumente kalbama apie LDK ir Prūsijos pasienio gyventojų konfliktus, žr. Biblioteka Ordynacyi Krasin'skich, vyd. *Krasinski H.* t. 2, Warszawa, 1871, nr. 359, s. 396 (1572 m.).

⁷⁸⁷ Dėl įdomumo galima paminėti, jog 1536 m. nustatant–taisiant LDK ir Lenkijos sieną Bielsko girioje, buvo prieiti „*лечи смоляныи*“, klausinėta iš kurios girios pusės buvo vežamos malkos juos kūrėti, in: *Археографический сборник документов*, т. 1, № 17, с. 16 (1536 m.).

⁷⁸⁸ *Литовская Метрика*, т. 1, 5 книга публичныхъ дель, РИБ, т. 30, № 23, с. 473–474 (1568 m.).

radikalius jų pokyčius aukščiausiu valstybės viršūnės lygiu delimitaciniai šaltiniai nekalba. Esant galimybei kolonistų pažeistas sienas komisoriai turėdavo atitaisyti. Suprantama, apie tokius pažeidimus buvo galima sužinoti tik tada, jei kildavo ginčai tarp abiejų pusių pasienio gyventojų, kurių skundai ir rodydavo nelegalią sklaidą. Kita vertus, jei dėl to nekildavo „triukšmas“, pasienio gyventojai kolonizuodavo su juos administravusių pareigūnų žinia. Todėl sienų revizijos, ypač dvišalės, buvo priemonė sustabdyti sienų „stumdyimą“, o drauge ir sušvelninti dėl to tarp valstybių atsiradusius prieštaravimus.

4. LDK ir Livonijos sienų problema 1422 m.–XVI a.

1422 m. Melno sutartimi buvo nustatyta siena tarp LDK ir Livonijos, bet vėlesni dokumentai rodo, kad šalių delimitaciniai klausimai liko vieni aktualiausių. Žinoma, kad 1425 m. Livonijos magistras rašė Vytautui, keldamas sienos sureguliuojimo klausimą⁷⁸⁹. Kitame tų pačių metų dokumente daugiau liečiami Ordino ir Lenkijos sienų dalykai, bet buvo nutarta paskirti asmenis, kurie imtųsi derinti ir LDK sieną su Livonija⁷⁹⁰. Pasakyti, kuo baigėsi šie pasitarimai, neleidžia šaltinių stoka. Žinomi keli vėlesni 1426 m. dokumentai, kuriuose fiksuoti tik LDK ir Livonijos sienų atkarpų nuo Šventosios iki Joniškio aprašai be jokių paaiškinimų, liudijančių šių sienų (jų aprašų) suderinimo aplinkybes⁷⁹¹. Livonijos ordino šaltinių rinkinio sudarytojas Friedrichas Georgas von Bunge teigia, kad šie 1426 m. sienų aprašai yra nuorašai, apie kuriuos, jo manymu, Vytautas kalba 1426 m. laiške⁷⁹².

⁷⁸⁹ Skarbiec diplomatów, t. 2, nr. 1406, s. 89. Reikia pridurti, kad 1405 m. Polocko diduomenė, Vytauto vardu, sudarė prekybinę sutartį su Livonijos Rygos pirkliais, kur, be prekybinių niuansų, minima Polocko ir Livonijos siena. In: Russisch–Livländische urkunden, nr. 154, S. 120. Tas pats skelbiama 1407 m. šalių sutartyje, numatant jų ribos neliečiamumą, in: ten pat, nr. 165, S. 131–132.

⁷⁹⁰ Žr. *Raczyński E.* CDL, s. 315–317 (1425 m.).

⁷⁹¹ LUB, Bd. 7, nr. 472–473, S. 326–327 (1426 m.).

⁷⁹² Vytauto laiškas, kuriame jis kalba apie pastaruosiuose dokumentų minimas sienas ir jų pažymėjimą: LUB, Bd. 7, nr. 490, S. 337–338 (1426 m.). Taip pat žinoma, kad 1426 m. Vytautas tarėsi su Livonijos ordinu dėl sienos pataisymo, žr. Skarbiec diplomatów, t. 2, nr. 1454, s. 92; CEV, nr. 1239, s. 736 (1426 m. liepos 21 d.).

I. Daniłowiczus, remdamasis jam žinoma M. Dogielio (XVIII a.) rengta, bet nepublikuota Lenkijos ir LDK diplomatinio kodekso 8 tomo rankraščio medžiaga, paties sudarytame šaltinių registru leidinyje nurodo, kad 1438 m. buvo įgyvendintas LDK delimitacinis procesas su Prūsija ir Livonija⁷⁹³. Daugiau pasakyti apie šį procesą neleidžia galimybės. Galima tik spėlioti, kad tai buvo 1422 m. sienos praktinis žymėjimas arba „pataisymas“, kurios gairės, kaip minėta, darsyk patvirtintos 1435 m. sudarius Bresto taiką.

XV a. vidurio ir antros pusės dokumentai rodo, jog tarp LDK ir Livonijos vyko nuolatiniai ginčai ir pasitarimai dėl sienų. Pasak R. Varakausko, ginčiuose dažnai tarpininkaudavo Prūsijos didysis magistras, kaip antai 1444 m. gegužę jo pasiuntiniai tarėsi Skirsnemunėje dėl šalių suvažiavimo, bet nesėkmingai⁷⁹⁴. Dėl jų derėtasi 1445 m. Kurcume. Įdomu tai, kad LDK derybininkai nenorėjo tiesiogine šio žodžio prasme apsiriboti Vytauto laikų sienomis, bet jas koregavo sau naudinga linkme⁷⁹⁵. Mėginta derėtis iš esmės dėl tam tikrų sienų atkarpų lokalizacijos, ką rodo lietuvių nenoras apsiriboti 1422 m. Vytauto sienomis. 1445 m. suvažiavime daugiau mažiau buvo pasiektas kompromisas: nutarta tęsti derybas pagal tas gaires, kurios buvo pradėtos ankstesniuose susitarimuose, o sutartas sienas atnaujinti kas 5 metai⁷⁹⁶. Neabejotinai tai rodo mėginimą iš esmės spręsti konkretų sienos lokalizavimo klausimą. Tačiau 1446 m. vasario 15 d. laiške didysis Ordino magistras priekaištavo LDK valdovui dėl to, kad užpuldinėjami pasienio Livonijos gyventojai⁷⁹⁷. Tai rodo paraleliai jau minėtai problemai egzistavusią ir kitą – vidinės kolonizacijos

⁷⁹³ Skarbiec diplomatów, t. 2, nr. 1759, s. 172 (1438 m.).

⁷⁹⁴ Varakauskas R. Lietuvos ir Livonijos santykiai, p. 235.

⁷⁹⁵ Žr. derybų eigą: LUB, Bd. 10, nr. 170–171, S. 108–116 (1445 m.). Dokumente įterptas ir sienos projektas (S. 110): „Item do geven se vor den grensen und spreken an den Kursum halff so recht dar de weltnisse, van der enen see to den anderen, van dem enen vlet to dem anderen bit gelick der Duiwena viff mile weges, dar toveren 12 plach to wesende van der Dune bet uppe der grence, und ock eynen ort tusschen Ploszkowe und Rositen und ock wolen mile weges tusschen Breslow und Duneborch etc. <...>“. Kiek ankstesniame 1442 m. dokumente fiksuojama LDK valdovo pasiuntinybė pas didįjį Ordino magistrą, kad būtų pasikeista šalių valstiečiais perbėgėliais, kurių būrys iš LDK buvo pabėgęs į Prūsiją ir Livoniją, žr. Skarbiec diplomatów, t. 2, nr. 1777, s. 176 (1442 m.).

⁷⁹⁶ LUB, Bd. 10, nr. 171, S. 114–115 (1445 m.): „das funffte jar ginge und beseghe die grenitzen <...>“.

⁷⁹⁷ Skarbiec diplomatów, t. 2, nr. 1814, s. 181 (1446 m.). Žinoma, kad didysis Ordino magistras informavo Kazimierą, kad deryboms dėl sienos, veikiausiai su Livonija, vykiančioms liepos mėnesį, atsisiųs Žiemgalos vyskupą, Ordino maršalą ir Ragainės komturą, žr. ibid., nr. 1819, s. 182 (1446 m.).

realija, kuri taip pat turėjo būti sprendžiama ir derinama. Išvelgtinos analogijos su LDK ir Prūsijos sienų pažeidinėjimais, kuriuos, kaip žinia, LDK pareigūnai toleravo.

Dar 1402 m. dokumente paliudyta, kad dalį LDK ir Livonijos teritorijų skyrė įsispraudusios dykros⁷⁹⁸. 1437 m. Livonijos magistras laiške rašė, kad Žygimanto Kęstutaičio pasiūsti valstiečiai gabeno laišką Rygos vyskupui, juos grįžtančius atgal pasienio dykroje neaiškiomis aplinkybėmis Ordino žmonės užmušė⁷⁹⁹. Kur kas vėlesniame 1766 m. LDK ir Kuršo sienos atkarpos nuo Skuodo iki Palangos ir iki Baltijos jūros juodraštiname žemėlapyje arčiau Skuodo pavaizduota dykra, arba pelkė, kuri buvo įsispraudusi kaip „teritorinė“ siena⁸⁰⁰. Brėžinyje kiekvienos šalies sienos driekėsi šios dykros pakraščiu iš vienos ir iš kitos jos pusės. XV–XVI a. panašios „tarpvalstybinės“ dykros buvo kolonistų „tikslas“. Galima samprotauti, jog LDK pareigūnai neskubėjo arba net ieškojo kliūčių nustatyti konkrečias sienas, kurios teisiškai ribotų kolonistų savivaliavimą. Antai kiek ankstesniame 1442 m. dokumente fiksuojama LDK valdovo pasiuntinybė pas didįjį Ordino magistrą, kad būtų pasikeista šalių valstiečiais perbėgėliais, kurių būrys iš LDK buvo pabėgęs į Prūsiją ir Livoniją⁸⁰¹. Dar 1422 m. sudarant Melno taiką, į sutartį įtraukta norma, jog reikia sugrąžinti už sienos pabėgusius valstiečius. Juo labiau kad XVI a. nustatant valstybių sienas neretai sykiu būdavo ir kolonizuojamos pasienio teritorijos – „užsodinami“ valstiečiai⁸⁰². Todėl kalbant apie LDK ir Livonijos teritorinių sienų raidos dinamiką šiuos dalykus būtina turėti omenyje.

Iš esmės sienos lokalizacijos klausimas nagrinėtas 1447 m. birželio 25 d. derybose. Įdomu, jog Ordino pareigūnai aiškiai išsakė savo poziciją, kad jie atsisako 1398 m. sienos ir pretenzijų į Žemaitiją ir siūlė patvirtinti 1422 m. Vytauto laikų sienas, teigdami, kad yra žmonių, žinančių sieną, kuri tarp šalių

⁷⁹⁸ CEV, nr. 249, s. 83 (1402 m.): „*in solitudinem quandam communiter: Wildnisse dictam, ubi fluvius Egloffē ortum habet; ab hinc directe eundo per medium dicte solitudinis videlicet: Wiltnisse usque ad terminos illorum de Pskow. Et hii omnes termini premisi siti sunt versus Livoniam <...>*“.

⁷⁹⁹ LUB, hrsg. von Hildebrand H. Bd. 9, Riga–Moskau, 1889, nr. 215, S. 128 (1437 m.).

⁸⁰⁰ LVVA, f. 554, apr. 1, byla 2661, l. 15 (1766 m.).

⁸⁰¹ Skarbiec dyplomátów, t. 2, nr. 1777, s. 176 (1442 m.).

⁸⁰² Čelkis T. Nuo teritorinio ruožo, p. 70–72.

buvo dar iki 1398 m. Salyno sutarties delimitacijos⁸⁰³. Atsakydamas į Ordino siūlymus, Vilniaus vyskupas išdėstė prieštaravimus – nesutiko su siūlymu patvirtinti Vytauto laikų sienas ir reikalavo „naujų sienų“: „*Vilniaus vyskupas su sienomis, kurios buvo pažymėtos ir seniausių sienų, kurios buvo pažymėtos Vytauto laikais, nenorėjo, bet nurodė naujas ir neatpažįstamas sienas ir tikromis [sienomis] nenorėjo apsiriboti <...>*“⁸⁰⁴. Todėl susitikime susitarimas nebuvo pasiekta. Šis atvejis rodo lietuvių projektuotą valstybės teritorijos plėtrą⁸⁰⁵. Tačiau pasak Z. Ivinskio, 1447 m. rugpjūčio mėn. dalis sienų nuo Palangos iki Šventosios upės intako į Nemuną ties Smalininkais buvo apeitos, o gruodžio 29 d. šalių atstovai susitikę dar kartą patvirtino 1435 m. Bresto taiką ir taip pat apėjo dalį Livonijos–LDK sienos atkarpu⁸⁰⁶. Be minėtų, dar žinoma eilė derybų dėl sienų, vykusių 1448–1449 m., 1453 m., 1458 m., 1462 m.⁸⁰⁷, kuriose beveik nepasiekta jokių rezultatų. Žinoma, kad 1451 m. birželio 22 d. LDK valdovas buvo įgaliojęs Polocko seniūną Andrių Sakaitį vykti atriboti sieną su Livonija⁸⁰⁸. 1453 m. rugpjūčio 6 d. Livonijos magistro laiške didžiajam Ordino magistrui minima, jog buvo taisyta LDK ir Livonijos siena⁸⁰⁹. Tikėtina, kad tai buvo sienų pažeidimų taisymas. Faktai leidžia įžvelgti iš LDK pusės diktuotas tam tikras sąlygas Livonijos vadovybei, nes

⁸⁰³ LUB, Bd. 10, nr. 360, S. 248 (1447 m.): „*dach nicht zcu den grenitczen, die geczeichen sint in der zeit, do der orden das landt Samagitten [...] man moge nach wol lewte befinden, die da wissen, wo die alden grenitczen fumals und ee urser orden das landt Samagitten gehabt <...>*“.

⁸⁰⁴ Ibid., nr. 359, S. 248 (1447 m., vertimas – prof. dr. R. Petrausko): „*von der grenitczen wegen halden habt lassen, geschreben habt und der ganute bisschoff bey den grenitczen, die bey herczog Witoldes geczeiten gemacht syn und ouch bey den eldesten grenitczen nicht czu bleiben vermeyne, sunder andere nuwe und unkentliche grenitczen vorgebe <...>*“.

⁸⁰⁵ Pasak R. Varakausko, po Vytauto mirties LDK vadovybė nenorėjo apsiriboti jo laikų sienomis su Livonija, žr. *Varakauskas R. Lietuvos ir Livonijos santykiai*, p. 235.

⁸⁰⁶ *Ivinskis Z. Kovos bruožai*, p. 99–100. LUB, Bd. 10, nr. 401, S. 270–272 (1447 m.).

⁸⁰⁷ Žr. derybų eigą liudijančius dokumentus: LUB, Bd. 10, nr. 196, S. 130–131 (1446 m.); nr. 206, S. 136–137 (1446 m.); nr. 214, S. 144–147 (1446 m.); nr. 359, S. 248 (1447 m.); nr. 417–418, S. 287–291 (1448 m.); nr. 597, S. 447 (1449 m.); Bd. 11, nr. 296, S. 261–262 (1453 m. tartasi suvažiavime Užpaliuose spręsti sienų klausimą); nr. 321, S. 280–282 (1453 m.); nr. 834, S. 652–653 (1458 m. (1459 m. ?)); Bd. 12, nr. 166, S. 89–90 (1462 m.); sienos projektas: „*Inter Livoniam vero, Samagittiam, Litthuaniam et Rissiam limites sunt incipiendi a flumine dicto Heilige Aa at ubi dictus fluvius intrat mare eundem fluvium ascendendo sursum ad antiquos limites inter Samagittiam, Litthuaniam, Russiam ab una et una et Livoniam ab altera partibus tentos et observatos, non tamen ad illos limites, qui signatis sunt eo tempore, quando ordo terram Samagittiarum tenuerat, sed ad illos limites, qui antiquitus inter terras praedictas sunt servati <...>*“; nr. 174, S. 95–97 (1462 m.). Apie derybas žr. *Kłodziński A. Stosunki Polski i Litwy z Inflantami*, s. 344–351. *Varakauskas R. Lietuvos ir Livonijos santykiai*, p. 237–238.

⁸⁰⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1, nr. 13, p. 25 (1451 m.).

⁸⁰⁹ Index corporis historico, nr. 1913, S. 21 (1453 m.).

nuolat išyrančios derybos neperaugdavo į karinius konfliktus, kurie būtų sprendę teritorijų priklausomybės klausimus. Po 1435 m. Pabaisko mūšio Livonijos ordino karinis potencialas patyrė didelį smūgį. Pasak R. Varakausko, XV a. viduryje LDK Ponų taryba turėjo didelę įtaką ne tik Livonijos užsienio, bet ir vidaus politikai. Antai 1451 m. Valmieros suvažiavime arkivyskupas Livonijos ordinui pažadėjo, kad Rygos kapitulos nariai nešios Ordino drabužius (baltą apsiaustą), dėl to LDK Ponų taryba pareiškė nepasitenkinimą ir pasiūlė pasilikti senąją aprangą⁸¹⁰.

Sunku pasakyti, ar minėtų ilgalaikių derybų metu buvo pasiektas konkretus delimitacinis susitarimas, ar buvo sudaryti sienų aprašai, bet šiame procese ryškiai išsiskyrė 1473 m. LDK ir Livonijos sienų sutartis. Tai pirma žinoma LDK delimitacinė sutartis, sudaryta išimtinai sienų nustatymo tikslu. Šalių komisijos susitiko Kurcumo vietovėje⁸¹¹ ir apėjo sienas⁸¹². Dokumentuotame sienos apraše neminimi „ankstesnės“ sienos pėdsakai kaip „seni ženklai“, arba „senos sienos“, o tai rodo jos naujumą. Siena driekėsi nuo Kurcumo pelkėto ežero, matyti, kad eita per dykrą, kaskart supilant ženklą – kapčių, iki Nemunėlio ir toliau iki Mušos intako į jį, pro Bauskės pilies apygardos ribas, toliau Mūšos upe pro Komodros (kalną), toliau iki Viešvilės (*Weyschwiski*), Šventaja ir iki jūros. Sieną vėliau turėjo pažymėti iš abiejų šalių atsiųsti pareigūnai⁸¹³. Sieną nustatant iš LDK pusės dalyvavo Radvila

⁸¹⁰ Žr. *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos santykiai, p. 119.

⁸¹¹ Vietovė yra dabartinės Latvijos teritorijos pasienyje su Lietuva, tarp Daugpilio ir Zarasų, Medumu apylinkėje (*Medumu pagasts*).

⁸¹² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 125, p. 235–238 (1473 m.). Originalo pergamentas saugomas: LMA VB, RS, f. 6–49. Taip pat dokumentas skelbtas: Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 до 1710 года). Собр. *О. Завадзкий*. Ч. 1, Вильно, 1858, № 20, с. 22–24 (1473 m.). Apie šią sutartį žr. *Wojtkowiak Z.* Północna granica Litwy w średniowieczu, s. 213–270.

⁸¹³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 125, p. 236 (1473 m.): „*Idcirco disposuimus et ordinavimus, ut pro festo Epiphaniarum domini nostri Jesu Christi, alias pro festo Trium Regum domini de Lithuania quatuor ex suis, quibus plenam fidem et synceram conscientiam adhibere poterunt, similiter domini de Livonia, de quibus eadem fidem habere poterint, mitere debebunt, ut pro termino et loco assignatis Curgum conveniant, qui de loco incocepto iam per nos transire debebunt directo tramite versus medium granicierum et limitum vulgo appellatorum granicierum et limitum vulgo appellatorum Woysznyky, ubi nostri ex parte Lithuaniae <...>*“.

Astikaitis, todėl ilgainiui ji delimitaciniuose procesuose imta vadinti „*Radvių siena*“, „*senąja Radvių siena*“⁸¹⁴.

Žinomi du 1477 m. dokumentai, kurių vienas yra Vilniaus vyskupo laiškas Livonijos magistrui, kad ribų žymėjimas atidedamas, nes į Vilnių atvyko valdovas, o kitame dokumente paliudyta, kad valdovas buvo paskyręs asmenis žymėti sieną su Livonija⁸¹⁵. Livonijos iniciatyva sienų klausimai kelti ir dėl jų derėtasi 1482–1483 m., 1487 m.⁸¹⁶. Tačiau XVI a. duomenys rodo, jog buvo sienos atkarpų, dėl kurių šalys nebuvo susitarusios, nes šie dalykai įtraukti į tarpvalstybines sutartis.

Vykstant LDK karams su Maskva, 1501 m. kovo 3 d. LDK sudarė sutartį su Livonija, nukreiptą prieš Maskvą⁸¹⁷. „Patikimumo garantijai“, kas buvo dažna viduramžių sutarčių tradicijoje, įtrauktas straipsnis, kad reikia suderinti ir pažymėti Livonijos bei LDK sienas, dėl kurių nuolat ginčytasi⁸¹⁸. Tik neaišku, ar tai buvo įgyvendinta, kadangi 1503 m. Livonijos ordino magistras rašė LDK ir Lenkijos valdovui Aleksandrui vėl keldamas sienų derinimo klausimą⁸¹⁹. 1503 m. gegužės 2 d. laiške magistras rašė, kad yra daug sienų pažeidimų, kad reikia taisyti sieną su žemaičiais, o taip pat ir atkarpą su Lietuva nuo Kurcumo pagal Drisvytės upę iki Breslaujos ir iki Pskovo ribų⁸²⁰.

⁸¹⁴ Pvz. žr. *Dogiel M.* CD, t. 5, nr. 127, p. 215–219, nr. 128, p. 219–221 (1557 m.); LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 16–19. *Bucevičiūtė L.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a., p. 117–118.

⁸¹⁵ Skarbiec *dipłomatów*, t. 2, nr. 1987–1988, s. 216.

⁸¹⁶ *Ibid.*, nr. 2015–2016, s. 220. *Index corporis historico*, nr. 2236, S. 87 (1487 m.).

⁸¹⁷ LUB, Zweite Abteilung (toliau – LUB (2)), hrsg. *Arbusow L.* Bd. 2, Riga–Moskau, 1905, nr. 45, S. 30 (1501 m.): „*contra expressum ducem Moscoviensem Waschil [...] communes hostes Lithuanie et Livonie dominiis <...>*“.

⁸¹⁸ LUB (2), Bd. 2, nr. 45, S. 31 (1501 m.): „*autem tangit granicies ducatus nostri Lithuanie et terre Livonie, ad limitandum hujus modo granicies tempore opportuniore et pacatiore, intelligentia cum expresso magnifico domino magistro Livonie speciali desuper habita, a tempore huiusmodi limitationis granicierum ad invicem assignato et statuto mittemus nostros commissarios ad hoc idoneos, legales et compositivos, prout petum est a domino magistro, sua magnificentia, qui commissarii una com sue magnificentie ad hoc deputatis et ordinatis amicabiliter in premissis facient juxta tenorem litterarum perpetue pacis <...>*“. 1501 m. liepos 21 d. panašaus turinio šalių sutartyje kartojama sienų sureguliuavimo sąlyga, in: *ibid.*, nr. 127, S. 83 (1501 m.). Regis, šiuos susitarimus koregavo tų pačių metų rugsėjo 20 d. Livonijos taikos sutartis su Maskva, buvo net nustatyta šalių siena: LUB (2), Bd. 2, nr. 177, S. 113–116 (1501 m.).

⁸¹⁹ LUB (2), Bd. 2, nr. 511, S. 408–409 (1503 m.).

⁸²⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6, nr. 552, p. 326–328 (1503 m.). 1499 m. valdovo privilegijoje Jurgiui Astikaičiui buvo suteikta dalis dykros prie Livonijos sienos – „prie *Vaišvilto sienos, prie sienos, kurią Vaišvilta nustatė*“, pateikiamas platus dykros, o kartu ir valstybės sienos aprašas, in: *Акты Литовской Метрики (1499–1507). Собр. Леонтович Ф. И.* Т. 2, Варшава, 1897, № 502, c. 36–37 (1499 m.). Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6, nr. 337, p. 218 (1499 m.).

Pastarasis dokumentas rodo, kad buvo problemų tiek dėl atvirų sienų suderinamumo klausimų, tiek dėl jų pažeidinių. Tų pačių metų rugsėjo 3 d. valdovo Aleksandro pasiuntinybės į Livoniją dokumente rašoma, kad ankstesnės šalių taikos (veikiausiai 1501 m.) tvirtumui, kaip sutarta, reikia atriboti LDK ir Livonijos teritorijas: „на границы выслати некоторых пановъ рады своее а ваша велебности тымъ же часомъ мели выслати тамъ пановъ отъ закону своего <...>“⁸²¹. Be to, priduriama, kad valdovą nuolat pasiekia LDK pasienio gyventojų (*границные люди*) skundai dėl Livonijos žmonių daromų skriaudų – užpuolimų, grobimų ir panašiai⁸²². Tokie atvejai nebuvo vienašalis reiškiny, adekvačiai livoniečių atžvilgiu į jų teritorijas braudavosi ir LDK gyventojai⁸²³.

Dar kartą 1505 m. sienų klausimas buvo pateiktas Livonijos pasiuntinybės pas Lenkijos karalių instrukcijoje⁸²⁴. Žinoma, kad 1505 m. LDK valdovas paskyrė komisarius, kurie kartu su Livonijos pareigūnais turėjo susitikti Kurcumo vietovėje – dykroje (*„ad locum solitum Kurczmy vulgariter noncupatum“*) ir apeiti šalių sieną⁸²⁵. Lietuvos komisoriai buvo: Stanislovas Glebavičius, Albertas Goštautas, Albertas Narbutaitis, Jonas Kostevičius ir raštininkas Adomas iš Kotros, bet apie komisijos veiklos rezultatus žinomuose šaltiniuose duomenų nėra.

1506 m. gegužės 2 d. Livonijos ir LDK sutarimuose pirmiausiai buvo aptarti bendri interesai, nukreipti prieš Maskvą, o po to reglamentuoti sienų klausimai. Akivaizdus Ordino iniciatyvumas rodo, kad šis klausimas jam buvo itin aktualus ir jį sprendžiant anksčiau ne kažin kas padaryta. Sutarta ateinančių Trijų Karalių šventės dieną išsiųsti pareigūnus apeiti sienos⁸²⁶. Pasiuntiniai pirmiausiai privalėjo suderinti būtent „*Žemaitijos ir Livonijos sieną*“,

⁸²¹ LUB (2), Bd. 2, nr. 534, S. 432–433 (1503 m.).

⁸²² Ibid., S. 433 (1503 m.).

⁸²³ P vz. LUB (2), hrs g. *Arbusow L.* Bd. 3, Riga–Moskau, 1914, nr. 564, S. 407–408 (1509 m.).

⁸²⁴ LUB (2), Bd. 2, nr. 823, S. 638 (1505 m.): „*das er auch bei dir wolle zu erkennen geben, konigliche wird zu Polan an ine gesynnen hat, die grenitcz zu gehen, ader er an seiner kon. wird; und abs ein vorgang haben wirt, ader nich <...>*“.

⁸²⁵ LUB (2), Bd. 2, nr. 830, S. 643–644 (1505 m.). *Dogiel M.* CD, t. 5, nr. 93, p. 165–166 (1505 m.). Taip pat šis dokumentas: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 525, l. 173–174; žr. *Ilarienė I.* *Varia Livonica*, p. 1–16.

⁸²⁶ LUB (2), Bd. 3, nr. 47, S. 30 (1506 m.). Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6, nr. 552, p. 328 (1506 m.).

pradedant nuo Šventosios upės intako į jūros ir toliau einant senosiomis sienomis „pagal seną aprašą“⁸²⁷. Galima manyti, kad turimas omenyje 1473 m. Kurcumo sienos su Livonija aprašas ar net 1426 m. sienų dokumentai. Antai R. Varakauskas mano, kad dalis 1473 m. sienos atitiko 1426 m. aprašus⁸²⁸. Kita atkarpa – *Livonijos ir Lietuvos siena*: nuo Kurcumo vietovės, kaip rašoma – „seną siena“, iki Drisvytės upės, toliau iki Breslaujos ir iki Pskovo sienų⁸²⁹.

Vėlesni duomenys kelia abejones, jog 1506 m. sutartyje minima LDK ir Livonijos siena buvo apeita ir atnaujinta tik dalimis, o gal net visai ji netikrinta, nes sienų delimitavimo klausimai vėl išryškėjo 1507 m.⁸³⁰ 1508 m. Vaitiekaus Jonavičiaus ir Vilniaus kanauninko Adomo pasiuntinybės į Livoniją dokumente, be kitų dalykų, paliudytas LDK valdovo iškeltas sienų su Livonija derinimo klausimas, nurodant, kad šis dalykas buvo įtrauktas į ankstesnę šalių taikos sutartį, bet neįgyvendintas⁸³¹. Livonijos magistras, atsakydamas į LDK pasiuntinybės raštuose išdėstytus skirsnius, kiek priekaištaudamas kalba apie neatidėliotiną sienų sureguliuojimą ir būtiną komisijų sudarymą⁸³². 1509 m. Žygimanto Senojo pasiuntinybėje pas Livonijos magistrą, kviečiant prisidėti prie karo su Maskva, rašyta, jog 1510 m. per Tris Karalius reikia siųsti pareigūnus nustatyti sieną⁸³³. Minima konkreči komisijų atsiuntimo data leidžia „įtarti“, kad ankstesnėse derybose, apie kurias nėra žinoma, daugelis dalykų jau buvo suderinta. Magistro atsakyme pritarta siūlymui, bet drauge išsakyti priekaištai Žygimantui Senajam, kad Livonija nuolat rūpinosi sienų suderinimu dar nuo pastarojo protėvių laikų, nes livoniečiai patiria pasikartojančias skriaudas ir užpuolimus iš LDK gyventojų, kurie braunasi į Livonijos teritoriją⁸³⁴. Tų pačių derybų laiku sienų klausimais Livonijos magistras

⁸²⁷ LUB (2), Bd. 3, nr. 47, S. 30 (1506 m.).

⁸²⁸ *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos santykiai, p. 238.

⁸²⁹ LUB (2), Bd. 3, nr. 47, S. 30 (1506 m.). A3P, t. 1, № 225, c. 373–374 (1506 m.).

⁸³⁰ LUB (2), Bd. 3, nr. 146, S. 102 (1507 m.). Rašoma, kad žemaičių seniūnas atvykti į riboną negalėjo, nes buvo išvykęs į karaliaus karūnavimą.

⁸³¹ LUB (2), Bd. 3, nr. 413, S. 299 (1508 m.).

⁸³² LUB (2), Bd. 3, nr. 439, S. 320 (1508 m.).

⁸³³ LUB (2), Bd. 3, nr. 542, S. 384–385 (1509 m.).

⁸³⁴ LUB (2), Bd. 3, nr. 564, S. 407–408 (1509 m.).

susirašinėjo ir su LDK Ponų taryba⁸³⁵. Aki vaizdu, kad ne Livonijos magistras vilkino šitą procesą. Kita vertus, tai nebuvo tik vidinės kolonizacijos sukeltu padarinių rezultatas. Tą rodo kitas 1509 m. Livonijos magistro laiškas, kuriame rašoma, kad derybose lietuviai nesutiko su Vytauto sienomis ir reikalavo naujų: „*uns vos unsers ordens landen zu drigne, besunder hercog Witoldus grenitcz nach inhalt des ewigen frides zu vortedingen gemant seyn* <...>“⁸³⁶. Kartojasi panaši lietuvių pozicija, Vilniaus vyskupo išdėstyta 1447 m. derybose. Vadinas, 62 metus dėl netenkinančių rezultatų šalys nevengė vilkinti derybų, nors ir pastebimas Ordino iniciatyvumas. Reikia pastebėti, kad čia veikiausiai nebuvo sutariama dėl tam tikrų atkarpų, skyrusių žemaičius ir Livoniją, nes iš esmės būtent ten buvo 1422 m. nustatytos naujos sienos, o jos dar kartą patvirtintos 1435 m. Breste. Antai 1513 m. LDK pasiuntinybėje pas Livonijos magistrą keltas sienų atnaujinimo, o ne nustatymo klausimas: „*nuntios et oratores Legationes fiebus per reformationem et Innouationem limitum inter hec muttua dominia sicut Magniducatus Lithuanie ita et terre Lyuonie* <...>“⁸³⁷. Rašoma, kad reikia patvirtinti ir amžinąją taiką (tikriausiai 1435 m. Bresto) tarp šalių, o atnaujinama sienos atkarpa „*ad confinia Magniducatus Lithuanie versus Smalenczko* <...>“⁸³⁸. Kiek vėlesniuose 1517 m. valdovų susirašinėjimuose dėl LDK ir Livonijos sienų kalbama apie jų pažeidimus, poreikį jas taisyti⁸³⁹. Iš esmės tai buvo pasienio gyventojų ginčų sprendimo atvejai.

Tikėtina, kad 1526 m. įvykdyta plati sienų revizija, nes tų metų Žygimanto Senojo rašte Livonijos vadovybei kalbama, kad sienos iš LDK pusės buvo apsvarstytos ir apžiūrėtos⁸⁴⁰. Taip pat ir kitame 1526 m. LDK valdovo laiške minima, jog komisija buvo pažymėjusi sienas su Livonija⁸⁴¹.

⁸³⁵ LUB (2), Bd. 3, nr. 712, S. 510–511 (1509 m.).

⁸³⁶ LUB (2), Bd. 3, nr. 714, S. 512 (1509 m.).

⁸³⁷ Russisch–Livländische urkunden, nr. 317, S. 278 (1513 m.).

⁸³⁸ Ibid., nr. 317, S. 278 (1513 m.).

⁸³⁹ Acta Tomiciana, t. 4. Posnaniae, 1855, nr. 135, p. 128–129 (1517 m.); nr. 137–138, p. 130–131 (1517 m.).

⁸⁴⁰ Acta Tomiciana, t. 8. Posnaniae, 1860, nr. 134, p. 159–160 (1526 m.).

⁸⁴¹ Elementa ad fontium, t. 30 (1), nr. 7, p. 7 (1526 m.): „*quod nos ad postulata illius Magistri et subditorum nostrorum Magni Ducatus Lithuaniae designaveramus commissarios nostros [...] eciam facturi limites inter ipsum Magnum Ducatum Lithuaniae et terras Magisti* <...>“.

Veikiausiai šiame procese dalyvavo tik LDK komisija, nes panašias revizijas atlikdavo Ordino pareigūnai. Kaip rodo Prūsijos hercogo laiškas A. Goštautui, Ordinas atskirai be lietuvių 1534 m. buvo atlikęs Prūsijos ir Livonijos sienų patikrinimą⁸⁴².

1529 m. atnaujinta Livonijos ir LDK siena „*od Włości Braclawskiey poczqwszy od Dźwiny rzeki, od Kamienia, ktory leży w Dźwinie rzece z napisem Ruskim, a wyrobiony iest naksztalt kobyły*“... iki... „*gdzie Święta rzeka wpada w morze słone*“⁸⁴³. Šalys sienos atnaujinimą vertino kaip „*taikos ir geros kaimynystės*“ patvirtinimą. Sudarytas gana platus delimitacinis aprašas, ženklinimas detalus: minima daug randamų ankstesnių ženklų, iškapojimais pažymėti akmenys, tiltai per upes, keliai pasienyje ir gyvenvietės. 1530–1531 m. sandūros dokumente Lenkijos karalius rašė LDK Ponų tarybai, kad reikia sudaryti komisiją ir pataisyti LDK sieną su Livonija⁸⁴⁴. Kaip rodo 1534 m. A. Goštauto laiškas valdovui, tartasi sudaryti kitą komisiją atnaujinti sieną su Livonija, nes neva ankstesnės komisijos nariai dėl tam tikrų priežasčių negali susirinkti ir atlikti šio darbo⁸⁴⁵. 1535 m. įvyko Livonijos ir LDK atstovų suvažiavimas Kurcume, išsakytos problemos dėl sienų pažeidimų ir numatytas terminas, kada bus susitikta jas spręsti, atnaujinant sieną⁸⁴⁶. Apie LDK ir Livonijos sienos derinimą užsimenama ir 1537 m. dokumente⁸⁴⁷.

1540 m. LDK valdovas buvo įgaliojęs asmenis vykti į derybose dėl LDK ir Livonijos sienos atkarpos nuo Kurcumo vietovės palei Dauguvą iki Polocko

⁸⁴² Acta Tomiciana, 16 (D. 1), nr. 105, p. 219–221 (1534 m.).

⁸⁴³ Dogiel M. *Limites*, p. 219–225 (1529 m.).

⁸⁴⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15, nr. 210, p. 262 (1530–1531 m.); nr. 227, p. 291 (1530 m.).

⁸⁴⁵ Acta Tomiciana, t. 16 (D. 1), nr. 36–37 (1534 m.). Taip pat apie sienos su Livonija atnaujinimą: *Elementa ad fontium*, t. 30 (1), nr. 131, p. 54 (1534 m.).

⁸⁴⁶ Dogiel M. CD, t. 5, nr. 109, p. 189–190 (1535 m.). *Sitzungs-Berichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst nebst Veröffentlichungen des kurländischen Provinzial Museums*. Tefel. 4, 1887, S. 67–68 (1535 m.). XIX a. padarytas dokumento originalo nuorašas: LVVA, f. 5859, apr. 2, byla 1299, l. 92–94 (1535 m.). Taip pat: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 525, l. 231–232; žr. *Ilarienė I. Varia Livonica*, p. 1–16.

⁸⁴⁷ *Elementa ad fontium*, t. 30 (1), nr. 169, p. 78 (1537 m.). Taip pat žr. apie LDK ir Livonijos sienos dalykus: Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Литовского (toliau – Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества). Вып. Малиновский И. А. Томск, 1901, № 44, с. 243–247 (1539 m.).

sienu⁸⁴⁸. Apie Kuršo ir LDK sienų atnaujinimo procesą 1540 m. konkrečiau liudija ir kitas dokumentas⁸⁴⁹. O ribą pareigūnams rodė, kaip rašoma, patikimi vokiečiai ir seni ne vokiečiai – „*durch warhaftige Dutzschen vnd ock olde vndutschen <...>*“⁸⁵⁰. Taip pat 1541 m. šalių komisoriai atnaujino LDK ir Livonijos sieną, parengė jos aprašą⁸⁵¹. Itin išsamus yra 1542 m. sienos atnaujinimo dokumentas⁸⁵². Fiksuotas sienos aprašas rodo, kad jau didelė dalis pasienių buvo apgyvendinti, o jų valdų ribos atitikdavo valstybės sienos atkarpas. Apeinant sienas registruoti pasienio gyventojų skundai. Be to, dalis neapgyvendintų teritorijų, per kurias driekėsi siena, tikslingai kolonizuotos – sukurtas „pasienis“, sudaryti net valstiečių sąrašai.

⁸⁴⁸ Dogiel M. CD, t. 5, nr. 112, p. 191–192 (1540 m.). 1540 m. sausio 13 d. Žygimanto Senojo rašte Lietuvos ponų tarybai aptariamos LDK ir Livonijos sienos derinimo komisijos sudarymo sąlygos, žr. Литовская Метрика, т. 1, 3 книга публичныхъ делъ, РИБ, т. 30, № 6, с. 60–66 (1540 m.).

⁸⁴⁹ Šaltinių rinkinio rengėjas E. K. Napierskys sienos su Kuršu aprašą datuoja 1440 m., ką G. F. von Bunge laiko klaida ir ją datuoja 1540 m., žr. LUB, Bd. 7, S. 326. Russisch–Livländische urkunden, nr. 244, S. 199 (1540 m.): „*Int erste antogande, dar de Dabbeke in die Winda vel, van der Dabbeken recht auer de Winda bet ahn dat Kappensche veldt. dar ein Schlotberch ist Kappenen geheten, van dem Schlotsberge recht auer togande, auer de Wirwitte bet ahn einen andern Schlotsberge galleisden togande dat Kappensche veldt recht entlangst, bet to pelueneen dorch dat dorp, van pelueneen to gande beth the pollennen dorch dat dorp, van pollennen tho gande beth ahn einen hoff bettueen geheten, de hoffliggende tendesde Klenische Sehe, van dar togarde durch Sedden Merchede, van Sedden thogande recht auer dorch eine Beke Bradamiss geheten, van der Bradamiss recht auer to gande dat grumste veldt, van dem grumste velde recht auer to gande bet ahn einen Schlotsberch poikr genomet, von poiken recht vtthogande bet ahn ein Dorp poperten, van poperten recht vt thogande bet tho Gelenden, von Gelenden recht vt thogande bet pesselseden, dusse vorgemelte M. g. H. tho Churlandt grenzde <...>*“.

⁸⁵⁰ Russisch–Livländische Urkunden, nr. 244, S. 199 (1540 m.). Taip pat: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 525, l. 232–234; žr. *Ilarienė I. Varia Livonica*, p. 1–16.

⁸⁵¹ Dogiel M. *Limites*, p. 211–219 (1541 m.). Dogiel M. CD, t. 5, nr. 113, p. 192–195 (1541 m.). Šio sienos aprašo dokumento kopija: LMA VB, RS, f. 31–102, l. 1–4, surašyta lenkų k., kaip jo rengėjas nurodė, nuorašas yra iš Lietuvos Metrikos, bet dokumento datavimas pavėlintas metais – 1542 m. Fiksuojamas Žemaitijos ir Livonijos sienos aprašas atitinka M. Dogielio publikacijoje datuojamą 1541 m. dokumentą. Dokumente rašoma, kad buvo sudaryta komisija sienai atnaujinti: „*Hranicy Welikoho Kniažstwa Litewskoho z Zem tego Inflantskoju po hranicah žpierwej dawne po letodawnych czerez Welmožnoho pana niebozczyka pana Radywyla Ostytkowicza Wojewody Trockoho marszalko Zemskokho y innych <...>*“ (l. 1). Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1, nr. 9, p. 24 (1541 m.).

⁸⁵² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 560, l. 2, (1542 m.). Žinomas ir kitas LDK ir Livonijos sienos, Žemaitijos ir Upytės atkarpos, aprašas, in: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 559, mikrofilmas: LVIA, f. 389, l. 1–42 (1542 m.). Apeinant sieną, ji taisyta, minimi pasienio kolonistų sąrašai bei skundai dėl sienų pažeidimų. Be šių, žinomas 1542 m. LDK ir Livonijos sienos patikrinimo nuorašas lenkų k. padarytas 1746 m., kurio pagrindas, kaip rašoma, buvo – „*pagal ankstesnes senas [sienas] nustatytas dar prie garbingojo velionio pono Radvilos Astikaičio Trakų vaivados <...>*“, in: LVVA, f. 6989, apr. 1, byla 2, l. 1–2 (1542 m.). Galima pridurti, jog LMA VB, RS, f. 31–102 – saugomas „Radvilų sienos“ patikrinimo dokumentas, kurio sienos aprašas artimas 1541 m. (Dogiel M. *Limites*, 211–219) sienos gairėms. Tačiau šis dokumentas datuotas 1746 m., tai gali būti XVI a. dokumento nuorašas arba XVIII a. atliktas sienos patikrinimas, kurio metu naudotasi 1542 m. aprašu. Šiuo atveju pastarasis dokumentas išsamiai neanalizuojamas, bet neabejotinai yra vertingas šaltinis LDK ir Livonijos sienų istorijos tyrimams.

Žinoma, kad 1543 m. Livonijos magistras paskyrė asmenis pataisyti sieną⁸⁵³. Tuo tarpu 1544 m. LDK valdovas buvo paskyręs asmenis sausio 30 d. vykti susitikti su Livonijos komisoriais pataisyti sieną⁸⁵⁴. Taip pat ir 1545 m. kovo 27 d. paskirti šalių komisoriai susitikti Kurcumo vietovėje ir derinti LDK ir Livonijos sieną pagal Mušos upę, Komodro kalną iki Šventosios upės ir taip iki jūros, o kita atkarpa – nuo Bauskės 2 mylias į Livonijos pusę iki pelkės prie Kurcumo ežero – „*idem modum positio et renovatio granitierum Radiwilli <...>*“⁸⁵⁵. Tačiau yra žinomas kitas 1545 m. liepos 27 d. dokumentas, kuriame fiksuojamas detalus LDK ir Livonijos sienos apėjimo nuo Kurcumo iki Baltijos jūros aprašas⁸⁵⁶. Atnaujinant sieną, komisoriai rasdavo „senus“ ženklus, šalia jų ženklinta dar papildomai, o atkarpoje prie Rokiškio ir Obelių gyventojai buvo išsiskverbę į Livonijos teritoriją⁸⁵⁷. Po šio, kaip rodo šaltiniai, kitas valstybių sienos apėjimas įvyko 1550 m.⁸⁵⁸

XVI a. 3–5 dešimtmečio duomenys rodo, jog sienų nustatymo klausimai jau nebekeliami, telktasi į jų atnaujinimą. Galima manyti, kad kaip tik iki šio laikotarpio buvo pasiekti principiniai delimitaciniai susitarimai, numatę optimalios sienos variantą. Sienos jau buvo atnaujinamos tarsi kompleksiskai, tiek atskiruose, tiek dvišaliuose komisorių susirinkimuose. Paraleliai vyko ir dėl vidinės kolonizacijos įvykusių sienų pažeidimų „atitaisymai“. Z. Ivinskio surinkti gausūs XVI a. 3–5 dešimtmečio duomenys iš Karaliaučiaus archyvo apie LDK sienas su Livonija ir Prūsija rodo, kad vyko nuolatiniai susirašinėjimai dėl sienų pažeidimų komisijų sudarymų ir jų pataisymo dalykų, nes vidinės kolonizacijos realijos, kaip rodo istoriko surinkti duomenys, mažai paisė valdžios atstovų suvažiavimuose priimtų nutarimų⁸⁵⁹,

⁸⁵³ Skarbiec diplomatów, t. 2, nr. 2340, s. 316. Index corporis historico, nr. 3521, S. 312 (1543 m.).

⁸⁵⁴ Skarbiec diplomatów, t. 2, nr. 2341, s. 316.

⁸⁵⁵ MBKJI (1545–1572), Книга посольская, № 16, с. 19–20 (1545 m.). *Dogiel M.* CD, t. 5, nr. 114, p. 195 (1545 m.).

⁸⁵⁶ LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 1–8 (1545 m.); paskelbtas: *Čelkis T., Antanavičius D.* 1545 metų Livonijos, p. 168–177.

⁸⁵⁷ Obelių ir Rokiškio apylinkėse sienos taisytos, minimi pareigūnai Trakų pilies valdytojas Mykolas Ivaškevičius ir Oliesnumas Teodorovičius, kurie tikrino ir rado sugadintus sienų ženklus. Livonijos pareigūnai neminimi, in: LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 1–3 (1545 m.).

⁸⁵⁸ LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 13–15.

⁸⁵⁹ LNMB, RS, f. 29–173, l. 1–63.

buvo itin dažni gyventojų perbėgimai iš vienos šalies į kitą⁸⁶⁰. 1556 m. Žygimanto raštas Livonijos magistrui rodo, kad vidinės kolonizacijos sklaidos metu tam tikrose atkarpose iš Livonijos pusės buvo įsiskverbta į LDK žemes⁸⁶¹.

1556–1557 m. tarp šalių kilo įtampa, kuri vos neperaugo į karinį susidūrimą⁸⁶². 1557 m. LDK ir Livonija sudarė tris Pasvalio sutartis, vienoje jų aptartas sienų klausimas išipareigojant laikytis vadinamos *Radvilų sienos*, paskirti komisorius, tarpininkaujamus Gniezno arkivyskupo Mykolo Dzierkowskio, susitikti 1558 m. rugpjūčio 1 d. ir derinti sienas⁸⁶³. 1558 m. prasidėjo Livonijos karas ir tęsėsi iki 1583 m.⁸⁶⁴. 1561 m. lapkričio 28 d. Livonija prisijungė prie LDK, įvyko oficialus pasidavimas valdovui Žygimantui Augustui, sukurta Kuršo kunigaikštystė (1562 m.)⁸⁶⁵. Tačiau ir po to tęsėsi sienų derinimo procesas, dar egzistavo pasienio dykros ir jas reikėjo kolonizuoti. 1565 m. Vilniaus seime valdovas priėmė sprendimą siųsti komisorius išspręsti Livonijos ir LDK sienų pažeidimų⁸⁶⁶. 1568 m. vasario 12 d. Žemaičių seniūno Jono Chodkevičiaus rašte Grustės tijūnui Aleksandrui Korfui rašoma, kad šis nereikalautų mokesčių nuo 16 valakų neįdirbtos žemės prie Kuršo sienos, kurią revizorius Jokūbas Laškovskis buvo paskyręs

⁸⁶⁰ LNMB, RS, f. 29–179, l. 1–30. Žr. Elementa ad fontium, t. 39 (9), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1976, nr. 1373, p. 173 (1552 m.). 1552 m. tartasi dėl bendro LDK ir Livonijos sienos atnaujinio, dėl to buvo net informuoti LDK pasienio su Livonija vietininkai, žr. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества, № 71, с. 259–260 (1552 m.).

⁸⁶¹ *Dogiel M.* CD, t. 5, 124, p. 208–209 (1556 m.). Sienų kausimai aptarti ir 1556 m. liepos 18 d. Žygimanto Augusto laiške Livonijos vadovybei, žr. Elementa ad fontium, t. 31 (2), nr. 669, p. 120–121 (1556 m.). R. Varakauskas teigia, kad 1555 m. ginčai dėl sienų buvo taip sustiprėję, kad vos nekilo karas, žr. *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos santykiai, p. 243.

⁸⁶² *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos santykiai, p. 152–153.

⁸⁶³ *Dogiel M.* CD, t. 5, nr. 127, p. 215–219, nr. 128, p. 219–221 (1557 m.). *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos santykiai, p. 154. Siena derinta ir 1557 m., in: LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 16–19.

⁸⁶⁴ Žr. *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos santykiai, p. 157–202; *Tyla A.* Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje. Vilnius, 1986, 18–56.

⁸⁶⁵ *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos santykiai, p. 193–194; *Stancelis V.* Livonijos prijungimo prie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriografiniai vertinimai, in: LDK: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos studijos. Konstantinui Avižoniui – 90. Sud. *Jurgutis R., Ragauskas A.* Vilnius, 2001, p. 23–35; *Dybaš B.* Problemy integracji terytoriów inflanckich z Rzeczpospolitą w drugiej połowie XVII wieku Przypadek piltyński// Prusy i Inflanty między średniowieczem a nowożytnością. Państwo–spoleczeństwo–kultura. Red. *Dybaš B., Makill D.* Toruń, 2003, s. 169–180.

⁸⁶⁶ Литовская Метрика, т. 1, 5 книга публичныхъ дель, РИБ, т. 30, № 19, с. 358 (1565 m.). Reikia pridurti, jog apie tokios mišrios komisijos sudarymą yra liudijimų ir 1564 m. dokumentuose. Žr. Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego wojewody Wileńskiego marszałka i kanclerza W. X. L. Wyd. *Lachowicz S. A.* Wilno, 1842, nr. 120, s. 210; nr. 122, s. 220–221 (1564 m.).

bajorams Stasiui ir Jonui Bataičiams⁸⁶⁷. LDK ir Livonijos sienos pataisymo klausimas buvo keltas ir 1569 m. Liublino seime⁸⁶⁸.

Politiškai kitokia buvo LDK ir Kuršo kunigaikštystės siena, nes ji skyrė vasalinio Kuršo žemes. Įsidėmėtina, kad nemažai tokių delimitacinių dokumentų atsiranda po Livonijos karo. Pavyzdžiui, 1582 m. tartasi dėl sienų derinimo laiko, o į susitikimą turėjo vykti Žemaičių vyskupas Merkelis Giedraitis, Jonas Volminskis ir Venclovas Agripa⁸⁶⁹.

Taip pat žinomas 1584 m. platus LDK ir Livonijos sienos aprašas, kurio gairės panašios į M. Dogielio parengtos 1541 m. sienos aprašo publikaciją⁸⁷⁰. Šis dokumentas būtent išsiskiria savo sudarymo struktūra: labai daug braukymų, pataisymų ir įterpimų tekste, sienos ženklavimo aprašas detalus, ženklai skaičiuojami ir registruojami, matuojami atstumai tarp jų. Gali būti, jog tai buvo pasirengimo delimitaciniams procesams „juodraštis“. Kita vertus, galimas dalykais, jog tai ir sienų patikrinimo metu parengtas sienų aprašo greitraštis.

1584 m. balandžio 14 d. Steponas Batoras patvirtinto LDK ir Kuršo sienos atnaujinimo aktą⁸⁷¹. Apeita Ukmergės ir Upytės valsčių sienos atkarpa. LDK komisoriai buvo Žemaičių vyskupas Merkelis Giedraitis, Polocko kaštelionas Jonas Volmenskis, LDK raštininkas Venclovas Agripa, iš Kuršo pusės – burgrafas Vilhelmas Abeserenas, kancleris Mykolas Brunova ir Jurgis Tyzenhauzas⁸⁷². Derybos dėl sienų taisymo tęsėsi ir 1585 m., nes LDK valdovas buvo paskyręs komisorius, kurie turėjo vykti į susitikimą su Livonijos

⁸⁶⁷ LMAVB, RS, f. 256–2943 (1568 m.).

⁸⁶⁸ Литовская Метрика, т. 1, 5 книга публичныхъ дель, РИБ, т. 30, № 25, с. 251 (1569 m.).

⁸⁶⁹ LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 34. XVIII a. vidurio dokumente suregistruotos ankstesnės LDK ir Kuršo kunigaikštystės delimitacijos, minimas ir šis 1582 m. sienų derinimo atvejis, o taip pat nurodyta, jog 1583 m. rugsėjo 7 d. – spalio 15 d. šalių sienas reguliavo komisijos, in: LVVA, f. 5759, apr. 2, byla 1366, l. 1.

⁸⁷⁰ LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 1. 40–47. *Dogiel M. Limites*, p. 211–219 (1541 m.).

⁸⁷¹ Dokumento publikacija: *Wojtkowiak Z. Delimitacja Litewsko–Kurlandzka z 1584 roku (toliau – Wojtkowiak Z. Delimitacja Litewsko–Kurlandzka z 1584 roku)*// Lituano–Slavica Posnaniensia, Poznań, 1989, t. 3, s. 270–276 (1584 m.). Žinomas ir kitas 1584 m. dokumentas, kuriame aptarti šalių sienos derinimo dalykai, minimi 1473 m. ir 1557 m. delimitacijų atvejai, in: LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 50–57.

⁸⁷² *Wojtkowiak Z. Delimitacja Litewsko–Kurlandzka z 1584 roku*, s. 270 (1584 m.).

atstovais prie Dauguvos Daugpilio valsčiuje ir apeiti LDK sienas su Kuršu⁸⁷³. Dokumentuose yra žinių, jog šalių sienos derintos 1587 m.⁸⁷⁴, o 1588 m. taisytos prie Šiaulių⁸⁷⁵. 1596 m. valdovo Žygimanto III rašte minima sudarytos sienų reguliavimo komisijos: „*versus mare salsum, totumque illum tractum, qui inter Samagitiam et Curlandiam ad decursum fluminis Heilgaha usque in ipsum mare* <...>“⁸⁷⁶. Pareigūnai iš LDK buvo: Žemaičių vyskupas, kunigaikštis Merkelis Giedraitis, LDK raštininkas Venclovas Agripa; Mstislavlio kaštelionas Simonas Vaina; Kuršo kunigaikštystės komisoriai buvo: Wilhelmas iš Esfero, Gerardas Koldecas ir Jurgis Tyzenhauzas. Šie pareigūnai apėjo sieną ir sudarė jos aprašą. Bet jau kitame tų pačių metų rugpjūčio 23 d. dokumente rašoma, kad LDK komisoriais paskirti: Smiltynės seniūnas Kasparas Mlodaskis (Mlodasky), raštininkas Andrius Spillis, taip pat Ivanas Kasinovskis, Andrius Chibičius (Chybicz), Stanislovas Ragozinskis, kurie atribojo pasienio valdas⁸⁷⁷. Panašu, jog tai buvo sienos pažeidimo nagrinėjimo ir taisymo atvejis.

Iš esmės XVI a. antros pusės delimitaciniai dokumentai rodo, kad sienų nustatymo klausimas buvo vienas esminių, jį derinti neišvengiamai skatino vidinės kolonizacijos procesas. Daugiausiai dokumentuose atsispindi nelegalios kolonizacijos atvejai, nes didelė dalis LDK ir Livonijos sienos

⁸⁷³ Dogiel M. CD, t. 5, nr. 192, p. 327 (1585 m.). Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 71 (1585–1586). Užrašymų knyga 71 (toliau – Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 71). Parengė *Antanavičius D.* Vilnius, 2008, nr. 67, p. 57 (1585 m.).

⁸⁷⁴ LVVA, f. 5759, apr. 2, byla 1366, l. 3–4, 9–10. 1586 m. Upytės pilies teismų knygoje rašoma, kad Upytės pavieta kilo LDK ir Livonijos pasienio gyventojų konfliktas, dėl kurio buvo atsiųsti komisoriai ir jie atribojo šalių sieną, in: АВАК, Акты Упитского городского суда, т. 26, Вильна, 1899, № 292, с. 213 (1586 m.); taip pat žr. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 71, nr. 75, p. 60 (1586 m.).

⁸⁷⁵ LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 38–39. Sienų derinimo dalykai minimi ir 1589 m. Zigmanto Vazos laiške Kuršo vadovybei, in: *Ibid.*, l. 100.

⁸⁷⁶ VUB, RS, f. 198–1022, l. 150 (1596) (Z. Ivinskio darytos dokumentų kopijos–fotografijos š Karaliaučiaus archyvo).

⁸⁷⁷ LVVA, f. 554, apr. 3, byla 21, l. 30–31. 1598 m. Varšuvos seime buvo paskirti komisoriai iš LDK, kurie turėjo nuvykti į Kurcumo vietovę ir pataisyti Breslaujos pavieto sieną su Kuršo kunigaikštyste – „*według granic w przywileiach Przedkow naszych za Ziazdem niegdy Radziwilowskim opisanych* <...>“, in: VL, t. 2. Petersburg, 1859, s. 371 (1598 m.); taip pat apie 1598 m. komisiją, kuri turėjo atriboti Kuršą nuo Breslaujos pavieto, liudijama Lenkijos, o nuo 1569 m. ir LDK, seimų konstitucijų – nutarimų sąvade, kuris sudarytas abėcėlės tvarka: Inwentarz Constitvcy Koronnych Od roku Páńskiego, MDL až MDCXLII vchwalonych. Przez Woyciecha Madalinskiego In Ordinem Alphabeti do Roku 1632. Zebrány, A teraz znowu Przez Iana Dziegielowskiego, Az do Roku 1643. W Warszawie, W Drukárniey Piotrá Elertá, 1644, s. 9 (1598 m.) (saugoma: VUB, Retų spaudinių skyrius, BA V 24.1,27). Kuršo ir Žemaitijos sienas derino komisija 1601 m. (*ibid.*, s. 9).

atkarpu tiesiogiai atitiko žemvaldžių ribas, o jie kaip įmanydami ribas saugodavo ir drausdavo komisoriams jas pastūmėti į kurią nors pusę – „*sua iuramenta confirmandam* <...>“ (1583 m.)⁸⁷⁸.

* * *

Po 1422 m. Melno taikos buvo tęsiamas sienų derinimas, tartasi dėl jų apėjimo ir ženklinimo. Ilgainiui Vytauto laikų sienos tapo esminiu atskaitos tašku. XV a. viduryje ir antroje pusėje vyko nuolatiniai LDK ir Livonijos ginčai ir pasitarimai dėl sienų. 1445 m. ir 1447 m. atvejais derybose lietuviai neapsiribojo Vytauto sienomis, jas norėjo keisti sau naudinga linkme. Mėginta iš esmės spręsti konkretų sienos lokalizavimo klausimą. Panašios teritorijos plėtros ambicijos egzistavo ir Livonijos politinėje viršūnėje. Tai tarsi ankstesnių LDK ir Prūsijos ginčų dėl Žemaitijos, Klaipėdos komturijos ir Veliuonos pilies tęsinys. Be kardinalių mėginimų „stumdyti“ sienas, derinti ir sienų pažeidimų klausimai, kilę dėl vidinės kolonizacijos realijų. Panašu, kad esant progai LDK pareigūnai neskubėjo arba net ieškojo kliūčių nustatyti konkrečias sienas, kurios teisiškai ribotų kolonistų savivaliavimą. Sutartis dėl sienų buvo sudaryta 1473 m. Kurcume, siena apeita ir ženklinta. XVI a. pirmais dešimtmečiais buvo sienos atkarpu, dėl kurių šalys nebuvo susitarusios. Dažnai minimos sudarytos sienų pataisymo ir atnaujinimo komisijos, susirašinėjimai dėl jų. Pastebima, jog dėl vidinės kolonizacijos plėtros kaimyninių šalių sąskaita šalys nevengdavo vilkinti „tikslių“ sienų suderinimo eigos. 1509 m. derybose lietuviai prieštaravo vokiečių siūlymui apsiritoti Vytauto laikų sienomis ir reikalavo naujų. Veikiausiai nebuvo sutariama dėl tam tikrų atkarpu. 1526 m. įvykdyta plati sienų revizija, o 1529 m. įvyko atnaujinimas, atliktas vardan „*taikos ir geros kaimynystės*“ sutvirtinimo. XVI a. viduryje intensyviai derėtasi dėl sienų taisymo ir atnaujinimo, o sienų nustatymo klausimai iš esmės jau nebekeliami. Jos buvo atnaujinamos tarsi kompleksiskai tiek atskiruose, tiek dvišaliuose komisorių

⁸⁷⁸ LVVA, f. 554, apr. 3, byla 20, l. 60.

susirinkimuose. Galima manyti, kad kaip tik šiuo laikotarpiu pribrešta prie optimalios sienos varianto sampratos. Tačiau neišvengiamai paraleliai vyko ir sienų pažeidimų padarytų vidinės kolonizacijos metu, „atitaisymai“. 1561 m. Kuršui tapus LDK vasalu (Kuršo kunigaikštystė sukurta 1562 m.), naują sampratą įgavo ir valstybių sienos. Šalių delimitaciniai procesai intensyvėjo po Livonijos karo XVI a. 9 dešimtmetyje.

V. XIV–XVI a. LDK delimitacijos procedūra: sienų su Vokiečių ordinu pavyzdys

Skyriuje tiriamas LDK ir Vokiečių ordino sienų nustatymo – žymėjimo procesas XIV–XVI a. Šia procedūra valstybės viena kitai pripažindavo atitinkamas teritorijas ir jas įteisindavo tarpvalstybinėmis sutartimis. Tirti bendrai LDK delimitacines procedūras su visomis kaimynėmis negalima, nes skyrėsi to meto tarpvalstybinės teisės tradicijos⁸⁷⁹. Todėl šiuo atveju nagrinėjamas vienas europinės teisės tradicijos LDK sienų su Ordinu atvejis. Analizėje paliečiami du elementai – sutartys (jų parengimo aplinkybių bendra samprata) ir valstybės teritorijos delimitaciniai klausimai (specifinė delimitacinių sutarčių kategorija). Nuosekliai nagrinėjamos delimitacinių sutarčių projektų paruošimo aplinkybės, suvažiavimų ir pasitarimų dėl sienų sutarčių rengimo organizacija, derybininkų – diplomatų komisijų sudėtys ir jų funkcijos, sutarčių patvirtinimo aplinkybės, aptariama valstybės sienų techninis žymėjimas ir jų atnaujinimo procedūra.

Tiesiogiai delimitacinius procesus atskleidžiančių dokumentų yra nedaug. Mažiausiai žinių apie XIV–XV a. LDK delimitacinius susitarimus. Daugiau informacijos apie XVI a. sienas, žinomi jų aprašymai, komisorių sudėtys – valdovo skiriamieji raštai, esama pasienio teismo bylų, nagrinėtų tarpvalstybiniu mastu. Neišvengiamai tenka šaltinius sieti (perspektyvoje ir retrospektyvoje) juos lyginant. Interpretacijos papildomos duomenimis, kuriuos teikia nebūtinai delimitacinio pobūdžio dokumentai, bet ir kiti šaltiniai, parodantys sutarčių sudarymo elementus. Panašias problemas tiriančių istorikų patirtis rodo, kad įvairaus pobūdžio sutarčių sudarymas, pasiruošimas, eiga turėjo nusistovėjusias tam tikras tradicines formas ir ceremonias. Nors kai kurie procedūriniai elementai ir keisdavosi, bet patys principai buvo gana stabilūs⁸⁸⁰. Šie sutarčių rengimo elementai išplaukia iš viduramžių Europos teisės tradicijos.

⁸⁷⁹ Apie tarpvalstybinės teisės sistemų klostymąsi žr. *Berman H. J. Teisė ir revoliucija*.

⁸⁸⁰ Tokia tyrimo strategija ir metodologija matoma minėtuose K. Neitmanno ir A. Szwedos darbuose.

1. LDK delimitacinių sutarčių projektų rengimas

Pirmosios Vytauto laikų delimitacinės sutartys su Ordinu buvo bendresnių taikos sutarčių dalys. Šalių sienas liečiantys dalykai atskiru straipsniu būdavo įtraukiami į taikos sutartis. Kaip minėta, bene tik 1473 m. LDK ir Livonija sudarė pirmą specialią sienų sutartį. Rengiantis deryboms, šalys skrupulingai ruošdavosi, sudarydavo derybų darbotvarę⁸⁸¹. Derantis dėl sienų iš anksto kiekviena šalis siūlydavo savo paruoštus delimitavimo projektus (pvz., 1419 m., 1422 m., 1462 m.)⁸⁸². Konkretūs duomenys apie LDK ir Ordino delimitacinių projektų parengimo aplinkybes nežinomi, bet reikia manyti, kad pasiruošimas buvo panašus į vėlesnių laikų žinomą teismų kompetencijoje buvusį privačių valdų ribų lokalizavimą ir žymėjimą⁸⁸³. Iki susiformuojant LDK teismų sistemai į įvairius privačių žemių ribų nustatymo arba ginčų vietas valdovas siūsdavo (paskirdavo) įgaliotus asmenis. Pasak I. Lappo, šie pareigūnai buvo vėlesnių institucijų – komisorijų ir pakamario teismų pirmtakai⁸⁸⁴. Valstybės delimitaciniam procesui LDK valdovas paskirdavo asmenis, kurie drauge su raštininku gavę valdovo „užsakymą“ vykdavo į vietas, apie kurių būsimas sienas buvo kalbama, ir apklausdavo vietos gyventojus. Atsižvelgiant į „senovės“ kriterijų – „senųjų ribų“ egzistavimą į pagalbą pasitelkdavo *senus žmones*. Projekto paruošimas neabejotinai būdavo „politizuotas“, bet argumentai čia egzistuoti privalėjo, nes tiek derybose, tiek vėliau apeinant sutartas sienas dalyvaudavo abiejų šalių pareigūnai, kurie žymėjimo metu vedavo derybas, ir jei iškildavo nesutarimų, juos reikėjo argumentuotai pagrįsti⁸⁸⁵. Pavyzdžiui, Vytauto ginče su Ordinu, kuriame dalyvavo Šv. Romos imperatoriaus Zigmanto arbitras Benediktas iš Makros, Ordinas pageidavo dalyvaujant jo liudininkams apeiti sienas *nuo kapčiaus iki kapčiaus* ir tokiu būdu parodyti, kur jos yra dabar ir dėl to turi būti

⁸⁸¹ Žr. Neitmann K. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, S. 97, 140.

⁸⁸² Ivinskis Z. Kovos bruožai, p. 78; dokumentas: Raczyński E. CDL, s. 237–238, 1419 m.). CEV, nr. 1005, s. 551–552 (1422 m.). LUB, Bd. 12, nr. 166, S. 89 (1462 m.).

⁸⁸³ Žr. Čelkis T. Privačios žemėvaldos ribų nustatymas, p. 31–58; Lanno H. Подкоморский суд, с. 341–403.

⁸⁸⁴ Žr. Lanno H. Подкоморский суд, с. 344.

⁸⁸⁵ Ivinskis Z. Kovos bruožai, p. 72.

ateityje⁸⁸⁶. Šiuos projektus turėjo ruošti gerai išmanę teisę asmenys ir kanceliarijos darbuotojai. Šaltiniuose apie LDK ir Ordino sienas nėra duomenų ar šie pareigūnai, kurie ruošdavo sienų projektus, vėliau vykdavo į derybas ir įgyvendindavo valdovų sutartus delimitacinius sprendimus. Pasak K. Neitmanno, Ordino diplomatinėje praktikoje deryboms būdavo parenkami „kvalifikuoti“ – kuo geriau susipažinę su atitinkama problema derybininkai, kadangi net ir baigę savo diplomatinę karjerą konsultacijomis talkindavo tęsusiems jų darbą⁸⁸⁷. Pasak A. Szwedos, XV a. tarp Lenkijos pasiuntinių taip pat susiklostė tradicija imtis vieno „profilio“ veiklos⁸⁸⁸. Todėl galima prielaida, kad tokia praktika perimta ir LDK diplomatijoje. E. Banionio tyrimas apie LDK pasiuntinybes rodo, jog XV a. pabaigoje–XVI a. galima pastebėti pasiuntinius, kurie nuolat vykdavo pasiuntinybes į vieną šalį arba dažnai minimi įvairiose užsienio pasiuntinybėse (pvz., Jono Liutauro Chreptavičiaus 1493 m., 1496 m. pasiuntinybės į Lenkiją)⁸⁸⁹. Šiuo atveju palyginimui galima paminėti 1542 m. Lenkijos ir LDK valdovo Žygimanto Senojo instrukciją Ovručo seniūnui ponui Kristupui Kmitičiui, kuriame rašoma apie pasirengimą nustatyti sienas su Osmanų imperija⁸⁹⁰. Jame nurodyta, jog valdovas siuntė pasiuntinį iš Lenkijos Bernatą Matejevskį, su kuriuo Kristupas Kmitičius privalėjo pasiruošti apgalvotą derybų „kalbą“, kurią kalbės turkams. Nurodyta, jog šiuo tikslu reikia sukviesti ankstesnėje šalių sienų delimitacijoje buvusius pareigūnus, bet vienas jų jau buvo miręs, dėl to liepta vietoje jo parinkti kitą. Matyti, jog delimitacijos ėmėsi ankstesniame panašiam procese dalyvavę pareigūnai. Taip pat nurodyta, kad pareigūnai su savimi privalo turėti ankstesnės delimitacijos dokumentus. Be to, valdovas atsiuntė ankstesnės šalių delimitacijos metu parengtą sienos aprašą, kuriuo pareigūnai privalėjo remtis derybose. Suprantama toks išankstinis pasiruošimas būdingas XVI a. delimitaciniuose procesuose.

⁸⁸⁶ Ibid.

⁸⁸⁷ Neitmann K. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, S. 29–34.

⁸⁸⁸ Szweda A. Organizacija i technika dyplomacji, s. 35.

⁸⁸⁹ Plačiau apie pasiuntinybes ir pasiuntinius žr. Banionis E. Lietuvos Didžiosios.

⁸⁹⁰ Žr. disertacijos skyrių apie LDK sienas „prie Juodosios jūros“.

2. Valstybių pasiuntinių susitikimai ir pasitarimai sienų derinimo klausimais

Projektų rengimas būdavo aptarinėjamas šalių korespondencijoje. Parengti projektai būdavo siunčiami kitai šaliai susipažinti⁸⁹¹. Toliau šie klausimai buvo derinami atvykus kitos šalies pasiuntiniams ar bendruose suvažiavimuose. Valdovai susitikdavo tik patvirtinti sutartis. Paprastai būdavo skiriami derybininkai vienam susitikimui arba ilgalaikėms deryboms⁸⁹². Ruošiantis susitikimams, sutiriamas terminas, kuris viduramžių tradicijoje, vyraujant religiniam kalendoriui, atitiko tam tikros šventės dieną⁸⁹³. Antai 1473 m. sutartyje komisoriai nutarė, kad *„ut pro festo Epiphaniarum domini nostri Jesu Christi, alias pro festo Trium Regum <...>“*⁸⁹⁴ – iš LDK ir Livonijos reikia atsiųsti sienos žymėtojus. Pasirūpinama derybininkų ar dalyvaujančių valdovų saugumu. To meto diplomatijoje užtikrinti saugumui buvo keli būdai, jei vykdavo taikos derybų suvažiavimas, tarp šalių skelbta laikina taika. 1390 m. Ordino magistro rašte dėstoma, kad surengiamo Ordino (kartu su Vytautu), Lenkijos ir Lietuvos suvažiavimo metu *„turi galioti taika: keturiolika dienų iki suvažiavimo ir keturiolika po jo, kad suvažiavimas pasibaigtų be apgaulės ir be klastos. O jei ponas karalius kurio nors iš minėtųjų šešių [atstovų] negalėtų prie savęs turėti, jis gali paimti kurį nors kitą; lygiai tą patį galime daryti ir mes. Tačiau kai tie dvylika atvyks į salą, negalima nė vieno iš jų atšaukti ar pakeisti, nebent kas, Dieve apsaugok, susirgtų ar numirtų. Viso to pasižadame ištikimai ir garbingai, be apgaulės ir be klastos, pastoviai ir tvirtai laikytis <...>“*⁸⁹⁵. Kitas atvykėlių saugumo užtikrinimo būdas buvo vadinamieji garantiniai raštai (*gleitai*). Dėl tokių raštų šalių valdovai kreipdavosi vienas į kitą. Pavyzdžiui, 1403 m. Ordino magistro laiške Vytautui rašoma: *„prašome, kad jei Livonijos magistras norėtų į tą*

⁸⁹¹ P vz. LUB, Bd. 12, nr. 166, S. 90 (1462 m.).

⁸⁹² Neitmann K. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, S. 77.

⁸⁹³ Žr. plačiau: Giry A. Manuel de diplomatique (toliau – Giry A. Manuel de diplomatique). Paris, 1925, p. 133–147.

⁸⁹⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 125, p. 236 (1473 m.).

⁸⁹⁵ CEXV, Lewicki A. T. 2, nr. 19, s. 24 (1390 m., vertimas – prof. dr. R. Petrausko); CEV, nr. 117, s. 39–40 (1395 m.). Taip pat žr. LUB, Bd. 4, nr. 1422, S. 130–131 (1396 m.).

*suvažiavimą joti per Jūsų kraštą, Jūs jam bei visiems, kas su juo ten jotų, malonėtumėte išduoti garantinį raštą [gleitą], idant ponas nekliudomai galėtų keliauti per Jūsų kraštą pirmyn ir, jei panorėtų, atgal <...>*⁸⁹⁶.

Viduramžių Europos diplomatijoje didelis dėmesys skirtas į susitikimo vietos ir aplinkos saugumą bei teritorijos neutralumą. Tokią tendenciją galima pastebėti ir LDK. Susitikimams rinktasi lygus, gerai matomas laukas, vandens supama sala ir panašiai. Kad tai buvo svarbu, rodo 1390 m. Ordino magistro raštas apie derybininkų susitikimą saloje, kur kiekvieną pusę atstovavo po šešis derybininkus: *„jei ponas karalius [Jogaila] kurio nors iš minėtųjų šešių [atstovų] negalėtų prie savęs turėti, jis gali paimti kurį nors kitą; lygiai tą patį galime daryti ir mes. Tačiau kai tie dvylika atvyks į salą, negalima nė vieno iš jų atšaukti ar pakeisti, nebent kas, Dieve apsaugok, susirgtų ar numirtų. Viso to pasižadame ištikimais ir garbingais, be apgaulės ir be klastos, pastoviai ir tvirtai laikytis <...>*⁸⁹⁷. Ta pati susitikimo lokalizacija buvo 1398 m. Salyno saloje Nemune, ties Nevėžio žiotimis, prie Kulautuvos, šalių pasienyje⁸⁹⁸. Taip pat ir 1404 m. Racionžo sutartis sudaryta Vyslos upės saloje, pasienyje, netoli Racionžo pilies. Deryboms LDK ir Ordino pareigūnai dažnai susitikdavo pasienio Veliuonos pilyje (pvz., 1418 m.)⁸⁹⁹. To meto diplomatijoje pasiuntiniai dažniausiai susitikdavo prie valstybių sienų. Dažnai minimi vandens telkiniai, upės, salos, taip pat buvo ir kitos natūrinės šalių sienos. Bychovco kronikoje liudijama, jog 1408 m. Ldk Vytautas ir Mdk Dimitrijus

⁸⁹⁶ LUB, Bd. 4, nr. 1630, S. 444–445 (1403 m., vertimas – prof. dr. R. Petrausko): *„Sunderlich bitten wir euch, ap der gebitiger von Lifflande czu dem selbin tage durch euwere lant riten welde, das ir in geleiten und sichern wellet, mit den, die mit im riten werden, das her duch euwir landt ungehindert komen moge, und widder von dannen durch euwir landt, ap hers begerende ist. <...>“*.

⁸⁹⁷ CEXV, Lewicki A. T. 2, nr. 19, s. 24 (1390 m., vertimas – prof. dr. R. Petrausko). Ordino ir Jogailos susitikimo vieta fiksuojama ir ankstesniame 1383 m. dokumente – *„convencionem in insula iuxta fluvio Dobisse <...>“*, in: *Raczyński E.* CDL, s. 69 (1383 m.).

⁸⁹⁸ Kitais atvejais LDK pasiuntinius, antai, vykstančius į Maskvą, prie sienos pasitikdavo pasiuntiniai ir palydėdavo į susitikimą. Apie diplomatinis susitikimus ir ceremonias tarp LDK ir Maskvos valstybių žr.: СИРИО, т. 59, № 6, с. 63 (1536 m.); *Sirutavičius M.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos valstybės santykių diplomatinė kultūra (XV a. pabaigoje–XVI a. pirmoje pusėje). Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas. Kaunas, 2004, LNMB, RS, f. 132–3043 (toliau – *Sirutavičius M.* LDK ir Maskvos valstybės santykių diplomatinė kultūra), p. 49–91; taip pat apie diplomatinis ragročius žr. *Юзефович Л.* Путь посла. Русский посольский обычай (toliau – *Юзефович Л.* Путь посла). С.-Петербург, 2007.

⁸⁹⁹ CEV, nr. 529, p. 527 (1418 m.); *Johann von Posilge Annalista Thorunensis*// SRP, Bd. 3, S. 379–380 (1418 m.).

derėjosi dėl taikos raiti į Ugroš upę, kuri buvo po derybų pasirinkta šalių siena: „*Ir didysis kunigaikštis Vytautas, jo prašomas, atvyko prie Ugroš upės pasiėmęs su savimi vieną didiką, vardu Andrius. Maskvos didysis kunigaikštis, matydamas anapus upės savo uošvį, didįjį kunigaikštį Vytautą, taip pat pasiėmęs sau palydovu vieną bajorą, raitas įjojo į Ugroš upės vidurį ir ėmė prašyti didįjį kunigaikštį Vytautą, kad pastarasis irgi įjotų į upę ir susitiko su juo. Didysis kunigaikštis Vytautas su ponu Andriumi įjojo į upę ir pasisveikino su Maskvos didžiuoju kunigaikščiu. Po ilgos kalbos jie susitaikė ir nustatė, kad jų žemių riba bus Ugroš upė <...>*“⁹⁰⁰. Anot A. Szwedos, vandens telkiniai buvo vieni stabiliausi ir seniausi valstybių sienų riboženkliai, kurie patys savaime pasižymėjo tam tikru neutralumu – buvo vienodai priklausomi šalims⁹⁰¹. Todėl diplomatijoje, paisant šios taisyklės, salos upėse ar kituose vandenyse buvo tinkamiausia susitikimų vieta. Pasak K. Neitmano, derybininkų susitikimų vieta pasienyje pabrėžė šalių lygiateisiškumą⁹⁰². Valstybes skirdavo ne tik vandens telkiniai, bet ir dykros. Tam tikra prasme jos taip pat turėjo neutralios teritorijos sampratą. Antai dažna LDK ir Livonijos pareigūnų derybų susitikimo vieta buvo pasienio Kurcumo vietovė (pvz., 1445 m. derybos Kurcume⁹⁰³, 1473 m. Kurcume sudaryta LDK ir Livonijos delimitacinė sutartis⁹⁰⁴), kuri, kaip nurodyta 1505 m. LDK valdovo komisorių paskyrimo, yra dykroje (*ad locum solitum Kurczmy vulgariter noncupatum*)⁹⁰⁵. Be to, prie tos vietovės yra Kurcumo ežeras. Jei derybininkų susitikimas vykdavo dvare ar pilyje toliau nuo sienos, sutartu laiku pasiuntiniai būdavo pasitinkami prie sienos ir palydimi.

⁹⁰⁰ ПСРЛ. Списокъ Быховца, т. 17, с. 519–520 (1408 m.); vertimas: Lietuvos metraštinis: Bychovco kronika. Vertė *Jasas R.* Vilnius, 1971, p. 106.

⁹⁰¹ *Szweda A.* Organizacija i technika dyplomacji, s. 208. Vėlyvųjų Viduramžių diplomatas Philippeas de Comines aprašė Prancūzijos karaliaus Liudviko ir Berry kunigaikščio Karolio 1467 m. taikos derybas. Per upę buvo pastatytas tvirtas medinis tiltas, vidury jo įrengtos tiltą perskyrusios grotos, per kurias buvo kelios skylės prakišti rankoms, kiekvienoje pusėje saugumui įrengti „narvai“ į kuriuos galėjo tilpti po dvylika asmenų, sustiprinta apsauga. Tokiomis aplinkybėmis vyko taikos derybos: *Memoires de messires Philippe de Comines*, t. 3. Ed. *Abbé Lenglet du Fresnoy.* Londres–Paris, 1747, p. 107 (1467 m.).

⁹⁰² *Neitmann K.* Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, S. 91.

⁹⁰³ LUB, Bd. 10, nr. 170–171, S. 108–116 (1445 m.).

⁹⁰⁴ Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 5, nr. 125, S. 235–238 (1473 m.). Originalo pergamentas saugomas: LMA VB, RS, f. 6–49.

⁹⁰⁵ LUB (2), Bd. 2, nr. 830, S. 643–644 (1505 m.). *Dogiel M.* CD, t. 5, nr. 93, p. 165–166 (1505 m.).

Pasiuntinių skaičius nebuvo pastovus, jų palydos gausa rodė susitikimo svarbą šalims. Derybas vedavo tik iš anksto parinkti šalių atstovai – derybininkai, nepriklausomai nuo juos lydėjusių asmenų gausos proporcijų, nes kartais šalies pasiuntinių skaičius siekdavo šimtus. Minėtame 1390 m. LDK ir Ordino susitarimo pavyzdyje nutarta, kad susitikime turi dalyvauti po šešis atstovus iš kiekvienos šalies, dėl kurių susitarta iš anksto. Šios taisyklės buvo itin laikomasi. Pasak K. Neitmanno, susitikimai pasienyje buvo svarbūs ir praktine prasme⁹⁰⁶. Ilgų derybų atveju derybininkai privalėjo savo valdovams pranešti pasiektus rezultatus derybose ir kuria linkme jos krypsta, o derybininko ligos ar mirties atveju buvo galima greičiau jį pakeisti kitu.

Susitikę šalių pasiuntiniai pirmiausiai pateikdavo raštus – vadinamus kredencialus, patikrinant jų įgaliojimus, o kartu ir tapatybę⁹⁰⁷. Derybininkai teikdavo sienų projektus, kuriuose aprašytos preliminaros sienų gairės – stambūs geografiniai objektai (upės, kalnai, girios ir kt.) ir žmogaus veiklos padariniai (keliai, kaimai, malūnai ant upių ir kt.), žymenys – „punktai“ sujungti į „grandį“. To pavyzdys yra 1462 m. rugpjūčio 11 d. Lietuvos pusės raštas Livonijos derybininkams dėl valstybės sienų nustatymo, kuriame kalbama, jog reikia atsiųsti žmones apvažiuoti ir pažymėti sienas ženklais⁹⁰⁸. Be to, prie dokumento pateiktas prieraišas – sienos projektas⁹⁰⁹.

⁹⁰⁶ Neitmann K. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, S. 91–93.

⁹⁰⁷ Ibid., S. 95. Apie kredencialus ir jų pobūdį plačiau: Szweda A. Organizacija i technika dyplomacji, s. 72–87.

⁹⁰⁸ LUB, Bd. 12, nr. 166, S. 89 (1462 m.): „*pro convencione in Curczum pro pace concordia limitum fiendi tractatus interposuimus, ex quarum parciū voto, concordia et assensu ad id ventum est, quod non ab alio loco quam a Curczum granicies et limites inter terras ducatus magni Litthwanie et Livonie tamquam a vera meta et justo inchoacionis scopulo per domino ex utraque parte consili designatos et nominatos distingwi et limitari certa signorum deputacione et determinato trancitus processum et linea, debuerant non in contineūti, ut aliquorum ex parte vestra presumit oblivio, sed apto tempore viarum, quo tempore jam bina vice ut liqueclaret, utraque pars dominorum deputatorum ad premissa negocia exquenda per certas monita partis utriusque litteras convenerat et bona, ut justicija postulabat, in causa ferat principia, si iniquitas odiencium pacem et concordiam non obstitisset <...>*“.

⁹⁰⁹ Ibid., S. 90 (1462 m.): „*Inter Livoniam vero, Samagittiam, Litthuaniam et Russiam limites sunt a flumine dicto Heilge Aa et ubi dictus fluvius intrat mare eundem fluvium ascendendo sursum ad antiquos limites inter Samagittiam, Lithuaniam, Russiam ab una et Livoniam ab altera partibus tentos et observatos, non tamen ad illos limites, qui signati sunt eo tempore, quando ordo terram Samagittiarum tenuerat, sed ad illos limites, qui antiquitus inter terras predictas sunt servati <...>*“.

Tačiau derybos rezultatų nedavė, žr. *ibid.*, nr. 174, S. 96 (1462 m.). Panašus projektas, pasak Z. Ivinskio, buvo 1419 m. LDK ir Livonijos sienos dokumentas. Žr. *Ivinskis Z. Kovos bruožai*, p. 87.

Šalių derybų ir diskusijų eigą parodantis pavyzdys yra 1413 m. Benedikto iš Makros arbitražas Vytauto ginčiuose su Ordinu dėl Veliuonos pilies. Derybose Vytautas dėstė argumentus, kad dar iki pastatant pilį ten buvo jo valdos, kitaip tariant, jis buvo „pirmesnis“ valdovas nei Ordinas⁹¹⁰. Ordino kontrargumentai buvo, jog tų teritorijų gyventojai jam mokėjo mokesčius už medžioklę⁹¹¹. Vytautas teigė, jog ten vietos gyventojai aprūpindavo Veliuonos pilį ir atlikdavo prievoles: „*homines et incole villarum [...] ad dictum Veluna tributum et servicia consueta <...>*“⁹¹²; aprūpindavo pilį šienų, maisto produktais, dirbo žemę prie pilies (*ac districtuum ipsarum arabantu et arari solidi sunt*). Kiekviena šalis akcentavo savo valdžią tose vietose – prievoles kaip įrodymą, kurias jai atlikdavo gyventojai. Šiek tiek apie derybas informuoja 1420 m. Zigmanto Liuksemburgiečio paskelbtas ginčo dėl sienų tarp Ordino ir LDK bei Lenkijos arbitražo sprendimas⁹¹³. Dokumente surašyti abiejų pusių išdėstyti skundai ir argumentai, Ordinas pateikė delimitacinės linijos su LDK aprašą ir toliau po viso to surašytas imperatoriaus sprendimas ir argumentai. K. Neitmannas nurodo atvejus, kai Ordino ir Lenkijos diplomatijoje susitikę pasiuntiniai apsikeisdavo raštais su juose išdėstytomis sąlygomis ir išsiskirstydavo, o kitą dieną, po apsvarstymų susitikę pradėdavo derybas⁹¹⁴. XV a. antroje pusėje buvo itin išiplieskę LDK ir Livonijos ginčai dėl sienų, vyko nuolatiniai suvažiavimai ir derybos, kurios dažniausiai būdavo bevaisės, nes šalys nenuolaidžiavo ir itin tvirtai laikėsi savo pozicijų.

Sėkmingų derybų atveju būdavo numatomi tolimesni veiksmų planai. 1398 m. balandžio 23 d. preliminarioje Gardino sutartyje, LDK perleidžiant Ordinui Žemaitiją ir aptariant sienos nustatymo klausimą, buvo numatyta: „*kunigaikštis Aleksandras, kitaip Vytautas, mūsų ir mūsų įpėdinių vardu*

⁹¹⁰ Lites, t. 2, p. 99 (1413 m.).

⁹¹¹ Ibid., p. 100 (1413 m.): „*Ordo dictum fundum seu aream, in quo dictum castrum erectum dinoscitur certa alia castra seu fortalicia [...] cum omnibus usibus, fructibus, usufructibus, piscaturis, venacionibus, montibus, vallibus, pratis, pascuis, rivis, fluvüs et utilitatibus habuit, tenuit et possidet a temporeprescripcionis legitime absque ullo impedimento Samagytharum, qui eciam falcem suam in messem alienam mittere non Valentes comendatoribus in Rangnith et Memel singulis annis ceras persolvissent [...] unam marcam Pruthenicalis monete <...>*“.

⁹¹² Ibid., p. 138 (1413 m.).

⁹¹³ Dogiel M. CD, t. 4, nr. 88, p. 100–109 (1420 m.).

⁹¹⁴ Neitmann K. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, S. 96.

*ištikimai pažadame dabar ir amžinai, sąžiningai ir be jokios klastos ar apgaulės, tvirtai ir patikimai laikytis visų čia surašytų straipsnių [...] pažadame artimiausią švento Mykolo dieną asmeniškai ir neatidėliodami atvykti į suvažiavimą mūsų pasienyje, Nemuno saloje, Salyne, dėl kurio sutarėme su minėtais ordino pareigūnais <...>*⁹¹⁵. Kitais atvejais šalys į savo derybas įtraukdavo arbitrus, kurie vienais atvejais padėdavo vesti derybas, o kitais atvejais tiesiog savo dalyvavimu šalių susitarimams suteikdavo papildomas stabilumo garantijas, tai buvo dažna viduramžių sutarčių teisėje⁹¹⁶. Juolab Ordino diplomatijoje ir sutartyse su Lenkija arba LDK dažnai minimi tarpininkai – popiežiaus arba imperatoriaus legatai⁹¹⁷. Tačiau, kaip nurodo Z. Ivinskis, pasitaikydavo, kad ne visose derybose pasiekiamas sutarimas, būdavo sutariama dėl tam tikrų atkarpų, likusius sienų klausimus atidedant⁹¹⁸.

3. Delimitacinių procesų komisijų sudėtis

Sudarius sutartį dėl sienų, kitas delimitacinio proceso etapas buvo sienų apvažiavimas (žymėjimas). Todėl galima pastebėti, jog delimitacinių sutarčių sudarymą atitiko trys etapai: derybos, ratifikacija ir praktinis įgyvendinimas. Valdovas dažniausiai atskiru raštu paskirdavo pareigūnų komisiją. Regis, pirmą kartą komisoriai paminėti 1404 m., derantis dėl 1398 m. LDK ir Ordino susitarimo fiksuotos sienos atnaujinimo. Jogaila pažadėjo juos atsiųsti: „*utputa ad omnium offensarum hincinde commissarum remissionem, districtuum et granicierum limitationem <...>*“⁹¹⁹. Manytina, šie derybininkai, kurie įvardyti komisoriais, buvo iš Lenkijos. Vytauto laikų dokumentuose tokie pasiuntiniai

⁹¹⁵ CEV, nr. 179, s. 53–54 (1398 m.).

⁹¹⁶ Viduramžiais pirmas arbitras buvo popiežius, po jo (ypač nuo XI a.) ši kompetencija teko imperatoriui, o toliau likusieji – monarchai, miestų vadovai ir t.t. Žr. plačiau: Korff S. A. An Introduction to the History of International Law// The American Journal of International Law, Vol. 18, Nr. 2. 1924, p. 246–259. 1400 m. Vytautas buvo arbitru Ordino ir Jogailos derybose, kuriose pastarajam Ordinas sutiko perleisti Dobrynę. CEV, nr. 215, s. 65–66 (1400 m.). Pasak R. Varakausko XV a. LDK ir Livonijos ginčuose dėl sienų dažnai tarpininkaudavo Vokiečių ordino didysis magistras, žr. *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos santykiai, p. 235.

⁹¹⁷ *Neitmann K.* Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, S. 140–141.

⁹¹⁸ *Ivinskis Z.* Kovos bruožai, p. 87, 100.

⁹¹⁹ LUB, Bd. 4, S. 458 (1404 m.). 1424 m. Jogaila laiške Ordinui Vytauto vardu atsiliepė į pastarojo siūlymą atnaujinti LDK sienas ir žadėjo skirti komisorius. Dokumentas: *Raczyński E.* CDL, s. 307–308 (1424 m.).

komisoriais dar nevadinti⁹²⁰. Tikėtina, kad šių pareigūnų kaip komisorių samprata LDK susiklostė XV a. viduryje, vykstant valstybės institucijų kūrimosi procesui. Vis dėlto dar prieš atsirandant specialiai sąvokai jau egzistavo išskirtina grupė žmonių, kurie ruošdavo delimitacinius projektus ir dalyvavo derybose. Tokias pasiuntinybių komisijas sudarydavo aukšto rango pareigūnai⁹²¹. Konkrečiai iš LDK pusės skiriamų komisorių skaičius kaitaliodavosi, bet derybose tradiciškai kiekvieną šalį atstovaudavo vienodas derybininkų skaičius. Tikslios žinios apie LDK delimitacinių procesų dalyvius pasiekia iš XV a. ir XVI a., 1473 m. Livonijos ir LDK delimitacijoje sienas derino: „*Lodwig Hosticowicz palatinus Trocensis generalis marschalcus terrae Litvaniae, Joannes Krenczgałowicz capitaneus Braslaviensis, Joannes Cruczuk capitaneus in Lida [...] Andres Petri artium magister dectretorum doctor archidiaconus Vilnensis <...>*“⁹²²; 1545 m. sieną su Prūsija nustatinėjo 5 LDK komisoriai⁹²³, 1545 m. LDK ir Prūsijos sieną – 4⁹²⁴, 1584 m. – 3 komisoriai iš LDK ir 3 iš Kuršo⁹²⁵. Pasitaiko, kad vienas ir tas pats asmuo dalyvaudavo skirtingose delimitacijose, kaip antai 1541 m. ir 1545 m. delimitacijose paminėtas Jonas Glebavičius. Į komisijas patekdavo asmenys, kurie administruodavo arba patys turėjo žemių delimituojamose teritorijose. Antai 1425 m. Ordino magistras siūlydamas Vytautui pažymėti sienas prie Klaipėdos, prašė, kad pastarasis atlikti šiems darbams atsiųstų Žemaitijos seniūną Kęsgailą⁹²⁶.

⁹²⁰ Žr. *Lanno И. Подкоморский суд*, c. 343.

⁹²¹ Pvz. 1541 m. LDK ir Livonijos delimitacijos komisoriai: „*Georgijus Chwalczewski Luceoriensis, Venceslaus Wierzbicki Mednicencis Episcopi, Joannes Radziwill Terrae Samogitiae Capitaneum Generalis, Pocillator Magni Ducatus Litvaniae Tenutarius; Vasilisecensis, Joannes Hlebowicz Palatinus Polocensis, Marshalcus, Joannes a Domanow Praepositus et Plebanus Vilnensis <...>*“, *Dogiel M. Limites*, p. 211 (1541 m.).

⁹²² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 125, p. 235 (1473 m.)

⁹²³ MBKЛ (1545–1572), Книга посольская, № 10, c. 9 (1545 m.): Žemaitijos vyskupas Vaclovas Vežbickis, Grigalius Astikas, Aleksandras Chodkevičius, Jonas iš Domanovo, Mykolas Narbutas.

⁹²⁴ *Ibid.*, № 14, c. 14 (1545 m.) Vilniaus vyskupas Jonas Glebavičius, Jonas Alšėniškis, Jeronimas Chodkevičius, Jonas Hornostajus.

⁹²⁵ Paskelbta: *Wojtkowiak Z. Delimitacija Litewsko–Kurlandzka z 1584 roku*, s. 270 (1584 m.). Žemaitijos vyskupas Merkelis Giedraitis, Polocko kaštelionas Jonas Volminskis, raštininkas Venclovas Agripa.

⁹²⁶ CEV, nr. 1197, s. 699 (1425 m.): „*den stregen ritter Kingsgail hauptman czu Samayten <...>*“.

Viduramžiškos sutarčių teisės (ir bendrai teisės) tradicijoje vyravo supratimas, kad viskas, kas vyksta yra Dievo valios padarinys, karo ar taikos procesai laikyti Dievo teismu. Todėl į derybų komisijų sudėtis patekdavo dvasininkai, dažniausiai vyskupai. Jie priimdavo delimitacinius aktus patvirtinančias priesaikas, derybininkų pasižadėjimus. Kita vertus, dvasininkų pasirinkimo motyvas buvo ne vien tik religinis pobūdis, bet ir dėl teisės išmanymo. Delimitaciniuose dokumentuose retai minimi raštininkai, tačiau jų dalyvavimas nekelia abejonių. A. Szweda, kalbėdamas apie Lenkijos diplomatus ir komisijas, nurodo, kad šie asmenys turėjo pasižymėti būtiniais gebėjimais vesti derybas⁹²⁷. Pirmiausiai tai buvo patikimi asmenys, mokėję deryboms būtinas užsienio kalbas, dalis jų raštingi, išmanantys diplomatinę etiketą, o diplomatijoje su Ordinu ir riterystės tradiciją. Jie turėjo būti išprusę teisės ir sutarčių sudarymo dalykuose, pavyzdžiui, dalis Lenkijos ir Ordino atstovų buvo studijavę universitetuose⁹²⁸. Bendra raštingumo situacija LDK lėmė, kad raštininkai čia buvo būtini proceso dalyviai. Šalia pareigūnų ir raštininkų delimitacijose dalyvaudavo ir padėjėjai, atlikę techninius sienų ženklavimo darbus (apie juo kalbama toliau).

4. Pasiuntinių (komisorių) derybos ir sienų lokalizacija

Paskirtos šalių komisijos susitikdavo numatytu laiku sutartoje vietovėje. LDK šaltiniuose konkrečių duomenų apie susitikimų eigą nėra. Tuo tarpu panašiuose Ordino procesuose su kaimynine Lenkija, kaip rodo 1424 m. pavyzdys, pirmas susitikusiųjų žingsnis buvo pateikti jų pasiuntinybės ir valdovų suteiktus įgaliojimus paliudijančius dokumentus, juos garsiai perskaitant⁹²⁹. Šalims sutikus, kad atvykusieji atitinka keliamus reikalavimus, kiekviena pusė atrinko po vieną dvasininką, kaip dvasinius arbitrus, ir po du atstovus – pastarieji prisiekė ant Evangelijos, ant kurios buvo uždėtas kryžius (nukryžiuotasis atverstas į prisiekiantį), ir pareiškė, kad į derybas atvyko savo

⁹²⁷ Szweda A. Organizacija i technika dyplomacji, s. 60–62.

⁹²⁸ Žr. Neitmann K. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, S. 39–42.

⁹²⁹ Ibid., S. 95.

noru⁹³⁰. Nors LDK tarpvalstybiniuose šaltiniuose tokie faktai nežinomi, bet teismuose tai buvo praktikuojama – prieš liudijant duodama priesaika⁹³¹.

Sienos apėjimas, aptarimas ir lokalizavimas būdavo pradedamas nuo susitikimo vietos. Ji apvažiauta ar apeita pėsčiomis, priklausomai nuo aplinkybių ir metų laiko. TLS yra straipsnis, nurodantis, kad jei yra žiema, gilus sniegas ir panašiai, valdų ribų žymėjimą galima atidėti, kai tam bus tinkamos sąlygos⁹³². Apie 1540–1543 m. buvo sudaryta LDK komisija, kuri turėjo susitikti su Prūsijos atstovais ir apvažiuoti dalį šalių sienų. Dėl to valdovas įpareigojo Merkinės valdytoją Mykolą Jundilą, kad šis sunkiai pravažiuojamose vietose – pelkėse ar per upes pastatytų tiltus, sutvarkytų kelius, kad komisoriai su liudytojais galėtų sėkmingai pravažiuoti ir atnaujinti sieną⁹³³.

Ne visada šie komisorių susirinkimai būdavo sklandūs. Neretai dėl nesutariamų ribų tarp komisijų išplieskus ginčams, dalis ginčytinų ruožų būdavo aplenkiami atidedant jų lokalizavimą ateičiai, kaip įvyko 1423 m. LDK ir Livonijos delimitacijoje⁹³⁴. Kitais atvejais būdavo randamas kompromisas, pavyzdžiui, 1425 m. derinant LDK ir Prūsijos sienos atkarpas nuo Romanverderio iki Šešupės ir kitą – nuo Įsručio Kauno linkme, buvo prieita atkarpa, kur į ežerą įtekėjo trys upės. Vytautas norėjo gauti teritoriją, kurios riba būtų upė, viena iš tų trijų, labiausiai nutolusi į Ordino žemes, o vokiečiai atvirksčiai – upę, kuri buvo labiausiai nutolusi į Lietuvos pusę. Todėl sutariant riba buvo pasirinkta vidurinė upė⁹³⁵. Be to, šiame dokumente kalbama, kad Ordinas pasirinko du žmones – Tautotį iš Vėluvos ir Vaikelį nuo Kionigsbergo, kurie gerai žinojo dykrą, per kurią driekėsi siena, ir šiais klausimais konsultavo Ordino pareigūnus⁹³⁶. Kita vertus, derybų metu, kaip rodo 1445 m. LDK ir Livonijos sienų derinimo pavyzdys, viena šalis kitai tarsi leisdavo „įrodinėti“

⁹³⁰ Ibid.

⁹³¹ Žr. Čelkis T. Privačios žemėvaldos ribų nustatymas, p. 42–54.

⁹³² CBKJL 1588, 9/11, s. 259: „если бы зима зашла, жебы передь снегом граничитисе не могло, тогда рокъ за позвы и очывисте маеть быти складанъ по зъбеженью снегу водлуг уваженья часу слушный и прыстойный <...>“.

⁹³³ Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teisėmų bylų knyga, nr.107, p. 120 (1540–1543 m.).

⁹³⁴ Ivinskis Z. Kovos bruožai, p. 87.

⁹³⁵ CEV, nr. 1208, s. 711 (1425 m.).

⁹³⁶ Ibid.

– parodyti savo sieną, taip priimdami jų siūlomą sienos projektą⁹³⁷. Taip pat esama žinių, kad sienas apvažiudavo ir žymėdavo kiekvienos šalies pareigūnai atskirai. Tačiau būdavo atskiri šalių patikrinimai, atnaujinant ir paženklinant sienas. Antai, 1451 m. Ragainės komtūro laiške Ordino magistrui rašoma: „*Taip pat jūsų didenybė norėjo žinoti apie sienų tarp Lietuvos ir šios šalies [Ordino padėti], taigi aš nurodžiau visas sienas apžiūrėti ir sprendžiu, kad pareigūnai iš Lietuvos buvo atjoję prie sienos ir ją apžiūrėjo, bet nieko naujo ten nepažymėjo [...] ėjo nuo Širvintos iki Nemuno sienų ir nuo ten ėjo Klaipėdos kontūras [...] su jais iki jūros. [...] Bet iš ten juos nuvedėme prie teisingų sienų ir parodėme jam senas sienas ir nurodėme kunigaikščio Vytauto žymenis, o taip pat Ordino, semuose ažuoluose ir kituose medžiuose <...>*“⁹³⁸. Sklandžioje procedūroje valstybių komisoriai apeidami sienas vedė derybas dėl jų lokalizacijos, esant galimybei apklausdavo pasienio gyventojus. Argumentuojant sienų derinimą dažnai buvo remiamasi *senove* ir paprotine teise. 1398 m. Vytauto ir Ordino preliminarioje taikos sutartyje nurodyta: „*nustatyti [...] teisingas sienas pagal senų žmonių parodymus <...>*“⁹³⁹; XVI a. dokumentuose: „*ставили шесть светковъ, шляхтичовъ, людей старыхъ <...>*“⁹⁴⁰. Ši tradicija glaudžiai siejasi su istoriškumo paieškomis savo teritorijoje. Geras pavyzdys yra 1542 m. LDK ir Lenkijos delimitacija su Turkija⁹⁴¹. Kadangi būsimų sienų lokalizavimo teritorijas sudarė plytėjusios dykros, o derybininkai įtemptai siekė sieną nutiesti jiems naudinga linkme,

⁹³⁷ LUB, Bd. 10, nr. 171, S. 114 (1445 m.): „*das Littawen eyn koningreich und eyn furstenthum were, darumbe so geborte en die erste clage zcu haben <...>*“. Panašiai XV–XVI a. LDK teis muose nagrinėjant ribų ginčus, teisėjai leisdavo vienai kuriai šaliai įrodinėti „teisingas“ ribas, žr. Čelkis T. Privačios žemėvaldos ribų nustatymas, p. 42–54.

⁹³⁸ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz: Ordensbriefarchiv OBA 10789 (1451 m., vertimas – prof. dr. R. Petrausko): „*Ouch als euwir gnade begerende ist von der grenitczen czwischen Littowen und disse lande, also hebe ich semlich grenitcz lassn besehen und vorneme, das die leytzleuthe usz Littowen gereitt uff der grenitcz gewest seyn und haben sie besehen, sunder sie haben nicht neues geschelmet addir geczeichnet aldo. [...] von der Serewintha an bis uff die Memellische grenitcze und vordan ging der kompthur von de Memell, [...] mit en bis an die see.[...] Do vurte wir sie uff die rechte grenitcze widder und weyszten en aldo herczoges Witoldis czeichen und unseres Ordens czeichen in alden eychen und andem bomen <...>*“.

⁹³⁹ CEV, nr. 179, s. 51–54 (1398 m.): „*Ouch so globet herczog Witawdt dem orden, ap is geschege, das herczog Symaske adir sine nachkomelinge di Wese widder czu im loesen werde, das her denne die grenitzen mit dem egenanten herczogen Symasken machin sal nach alder luthē ussproche <...>*“.

⁹⁴⁰ Археографический сборник документов, т. 1, № 31, с. 49 (1546 m.).

⁹⁴¹ Žr. Dziubiński A. La province Turque, p. 141–142.

buvo naudoti istoriškumo argumentai. Turkai teritoriją priklausomybę įrodinėjo tuo, jog jose yra musulmonų šventvietės ir palaidojimai, jų oponentai istoriškumą grindė senove, jog šias žemes kadaise valdė Jogaila.

XVI a. vidinei kolonizacijai pasiekus valstybių sienas, delimitacijose remtasi vietos gyventojų parodymais. Delimitacijos metu žemdirbiai baimindavosi galimo sienos pasislinkimo ne jų naudai, todėl įrodinėdami savo tiesą, o drauge ir valstybės sienos lokalizacijos „teisingumą“, liudydavo ir prisiekdavo: *„где жь врадникъ и люди Волински и зъ светками готовы были присягнути <...>“*⁹⁴²; *„ а мы вси по тымъ границы за дедовъ и отцовъ нашими сами вечно держали [...] от Двины речки аж до границь Псковских до речки Рубанинь по границу великого князя Витовтову а по Витовтовте по границу Радивилову <...>“*⁹⁴³; *„свечили тым обычаим, мы паменям коли пан Радивил ездил и граничил знемцы за его милости короля Казимера втот нас отцове наши ездил с паном Радивилом <...>“*⁹⁴⁴. Komisoriai privalėdavo atsižvelgti į liudijimus ir naudodamiesi tokiu metodu lokalizuodavo valstybės sieną.

Nors Vokiečių ordinas labiau buvo linkęs remtis rašytiniais dokumentais, vis dėlto, pasak Z. Ivinskio, 1446 m. Prūsijos, Livonijos ir LDK vadovybės ginčytinas sienas nustatinėjo remdamiesi *senų žmonių liudijimais*⁹⁴⁵. Prireikus rinktasi logiška ir paprasta išeitis – apklausti paribių gyventojus. Regis, iki XVI a. LDK nebuvo tradicijos naudotis rašytiniais delimitaciniais dokumentais. Konkretūs atvejai, kai nustatant valstybių sienas buvo pasinaudota ankstesnių sienų nustatymo sutartimis ir aprašais, žinomi nuo XVI a. Pasak A. Dzernovičiaus, 1542 m. delimituojant LDK ir Livonijos sieną pareigūnai pasirinko 1473 m. delimitacijos sutartimi⁹⁴⁶. Ta pačia 1473 m. sutartimi pasinaudota ir 1584 m. delimitacijos procese: *„A mianowicie privileiu nazywanego Radziwiloskiego wydanego w roku tysiąc czterysta*

⁹⁴² Археографический сборник документов, т. 1, № 31, с. 47 (1546 м.).

⁹⁴³ Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 560, l. 5 (1542 м.).

⁹⁴⁴ Ibid., l. 14 (1542 м.).

⁹⁴⁵ Ivinskis Z. Kovos bruožai, p. 99. LUB, Bd. 10, nr. 255, S. 248 (1446 м.).

⁹⁴⁶ Дзерновіч А. Выкарыстанне працэдурных нормаў I-га Статута, с. 244.

siedemdziesiąt trzeciego <...>⁹⁴⁷. Vėlesnėse sutartyse pabrėžiamas aktų turinių vienodumas, pasitaiko dokumentų, kuriuose palyginami dviejų aktų turiniai: „*А въ листе ваше Королевское милости того слова нетъ* <...>⁹⁴⁸; „*Которий же листъ ихъ слова такъ ся въ собе маеть* <...>⁹⁴⁹. Plintanti rašytinių delimitacinių dokumentų samprata koegzistavo su *senovės* tradicija.

5. Techniniai sienų žymėjimo bruožai

XIV–XVI a. sienų žymėjimas ir ženklėjimas priklausė nuo praktinio intereso sukurti akivaizdžiai matomas ribas, skyrusias šalių gyventojus. Ženklėjimo detalumas priklausė nuo vidinės kolonizacijos sklaidos pasienio teritorijose⁹⁵⁰. XIV a. LDK sienos žymėtos abstrakčiai, nurodant tik pagrindines gaires, nes daugelį gyvenamų teritorijų skyrė dykros. XV a. pirmos pusės sienų aprašuose minimi tikslingai sukurti ženklai. Dviejuose 1426 m. dokumentuose, kuriuose aprašytos LDK ir Livonijos sienos, minimi keliai, dirbtiniai riboženkliai – iškalti akmenyse kryžiai⁹⁵¹. Tikslingas sienų ženklėjimas dirbtiniais ženklais rodo, jog aukščiausiu politiniu lygmeniu buvo įvertinta teritorijos, kaip vieno iš valstybės pagrindo, reikšmė, siekta ją kuo aiškiau apibrėžti sienomis. Ženklėjimą neabejotinai labiausiai paveikė XVI a. išibėgėjusios vidinės kolonizacijos sklaida sienų linkme ir apgyvendintų pasienių susiklostymas. Intensyvėjo paribių gyventojų kontaktai, kuriuos reikėjo atriboti. Dėl to „tankėjo“ ir gausėjo ženklėjimas, sienos tiksėjo ir panašėjo į „linijas“. Ypatingos svarbos vietose, netoli pilių ar itin dažnų

⁹⁴⁷ *Wojtkowiak Z.* Delimitacja Litewsko–Kurlandzka z 1584 roku, s. 271 (1584 m.).

⁹⁴⁸ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 11, с. 12 (1545 m.).

⁹⁴⁹ *Ibid.*, № 12, с. 13 (1545 m.).

⁹⁵⁰ Apie ženklėjimą žr. plačiau: *Kiersnowski R.* Znaki graniczne, s. 257–288.

⁹⁵¹ LUB, Bd. 7, nr. 472, S. 326 (1426 m.): „*nuo kalno upeliu Platon iki kur upelis įteka į upę vadinamą Luekene, kur aukščiau yra medis pažymėtas kryžiumi [...] nuo to medžio upeliu Wilsz pavadintu, kur taip pat stovėjo medžiai su kryžiais nuo tų medžių einant į viršų iki vietovės pavadintos Schodderschode; [...] kur akmuo su kryžium kažkada buvo, nuo to akmens puse mylios* <...>“; nr. 473, S. 327 (1426 m.): „*Iš pirmiausiai pradedant nuo Sidabrės kalno į dešinę nuo kalno, kur stovi pažymėtas ažuolas, nuo medžio į medžio į dešinę, palei upelį, iki kito medžio ant kurio yra senas kryžius, į dešinę nuo jo ilgai paėjus – kaimas pavadintas Wallesz, kuris lieka vokiečių pusėje* <...>“. Kelias: „*eine mile weges baven dem berge Rottow* <...>“.

strateginių objektų atitinkami sienos ruožai būdavo išmatuojami myliomis. 1420 m. LDK ir Ordino sienos derybiniame dokumente nurodyta: „*ubi idem fluvius Swantha intrat Memel, ascendendo sursum per duo miliaria* (išskirta – T. Č.) *et sic continuendo per solitudinem, habendo fluvium Memel undique per duo miliaria in sinistra usque in fluvium Jura, et eundo fluvium Jura, transeundo per transversum, continuando per solitudinem, tenendo fluvium Memel, Rusna, Wintenburg haap, castrum Memel alias Klawppeda et mare salsum undique in sinistra per duo miliaria* <...>“⁹⁵². 1425 m. Ordino ir Vytauto korespondencijoje kalbama, kad sienos yra matuojamos *virvėmis*, nurodant, kad šis matas pas Ordino pareigūnus buvo ilgesnis už lietuvių matą: „*mose des trezellers bei einer halben elen lenger* <...>“⁹⁵³. Apie *virves* kalbama ir 1545 m. delimitacijoje: „*obsignantis funiculis simul* <...>“⁹⁵⁴. Jos būdavo išpjauamos iš medžių karnų (pvz., liepų). Dėl šio mato būdavo sutariama iš anksto ir šie matai būdavo patvirtinami, šalys jau negalėdavo jų pakeisti. 1424 m. keliuose Vytauto ir Ordino dokumentuose, kalbant apie sienos su Prūsija matavimą, Vytautas vokiečiams rašė, kad sieną reikia matuoti „mūsų“ arba „jūsų“ matu, bet jokių kitų svetimų⁹⁵⁵, o tai reiškė, kad šalys turėjo po egzempliorių šio mato. Kaip nurodo Z. Ivinskis, 1517 m. žymint LDK ir Ordino sieną pirmą kartą buvo panaudotas kompasas⁹⁵⁶.

Delimitacijose pasitaiko specifinių ženklų, kaip antai 1398 m. LDK perleidus Ordinui Žemaitiją, buvo nustatyta siena, kurios vienas ženklų buvo Rodės akmuo, gulėjęs upės viduryje⁹⁵⁷. 1473 m. LDK ir Livonijos vienas sienos ruožas demonstratyviai pažymėtas perkasant griovį ir per jį pastatant tiltelį, supilant kalnelius – *kapčius*⁹⁵⁸. 1541 m. delimitacijoje sienos ženklų

⁹⁵² CEV, nr. 898, s. 494 (1420 m.): „*kur ta pati upė Šventoji įteka į Nemuną, kylant aukštyn dvi mylias ir taip tiesiai per dykrą, laikantis upės Nemunas per dvi mylias iš kairės ir taip iki upės Jūra, ir taip einant palei Jūros upę pereinant skersai, tiesiai per dykrą* <...>“.

⁹⁵³ Ibid., nr. 1204, s. 708 (1425 m.): „*mose des trezellers bei einer halben elen lenger* <...>“ – išd ininko matas pusė uolekties ilgesnis, skundėsi Vytautas.

⁹⁵⁴ MBKLI (1545–1572), Книга посольская, № 10, с. 10 (1545 .).

⁹⁵⁵ CEV, nr. 1139, s. 632; nr. 1150, s. 643 (1424 m.).

⁹⁵⁶ Ivinskis Z. Kovos bruožai, p. 114, faktas yra 211 nuorodoje.

⁹⁵⁷ LUB, Bd. 4, S. 224 (1398 m.): „*eundo ad quendam lapidem magnum dictum Roda iacentem in fluuio dicto A Rode uualgariter nuncupatum* <...>“.

⁹⁵⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 125, p. 236 (1473 m.): „*fecimus unum colliculum alias kopiec et fossatam ubi est vallis quae apparet, quasi, quidem alveus fluvialis, ubi cunstitutus est quidam*“.

buvo pasirinktas sudegintas ažuolas: „*Septimus posuimus similiter in prato ad quercum combustam, ubi iussimus fieri foveam carbonibus, & lapidibus repletam; [...] posuimus ad truncum quercinum*”⁹⁵⁹. Miškingose vietovėse ženklinti medžiai, parenkant kuo išskirtinesnį. Miškų ūkis buvo svarbi valstybės ūkio šaka, dėl to žymint sienas komisoriai, ypač XVI a. atnaujinant sienas, registruodavo gyventojų skundus. 1542 m. LDK ir Livonijos delimitacijos akte nurodoma: „*какъ долго и шыроко немцы забрали земли <...>*”⁹⁶⁰; „*зверь ловили и рыбу ловили <...>*”⁹⁶¹. XVI a. žymint arba atnaujinant sienas, komisoriai itin paisydavo pasienių gyventojų žemių ribų. 1586 m. LDK pusės Orechovo kaimo ir Lenkijos pusės Šacko kaimo gyventojų ribų (jos atitiko valstybių sienas) ginčas nagrinėtas pakamario teisme⁹⁶². Nustatant abiejų valstybių kaimus atskiriančią sieną, procese dalyvavo abiejų šalių pakamario teismai ir komisoriai. Siena driekėsi per ežerą, kuris skyrė valstybių teritorijas, todėl pareigūnai valtimis plaukė per jį ir saloje padarė sienos ženklą. XVI a. išplitus vidinei kolonizacijai, žymint ar atnaujinant valstybių sienas, komisoriai tikslingai apgyvendindavo pasienius – kolonizuodavo: „*на пуцах асожоных*“ (1542 m.)⁹⁶³. XVI a. viduryje LDK ir Prūsijos siena pažymėta itin sudėtingu ženklu – sumūrytu stulpu, kuriame pavaizduoti šalių herbai ir įrašai, nurodantys ženklo paskirtį⁹⁶⁴. Tokių ženklų atsiradimas valstybės sienų žymėjime galutinai jas išskyrė nuo kitų žemių ribų ženklinimo.

Trumpai išvardijus įvairius sienų ženklinimo techninius darbus, akivaizdu, kad šį darbą atliko ne ankščiau minėti aukšto rango valstybės

ponticulum parvus per eandem vallem, et circa vallem transeundo deorsum fecimus alios colliculos, [...] fecimus quaedam signa in quercubus et aliis arboribus <...>“.

⁹⁵⁹ Dogiel M. *Limites*, p. 212–213 (1541 m.): „*Septintą pastatėme maždaug šalia sudegusio ažuolo, kur nurodėme padaryti duobę anglimis ir akmenimis užkrauti; [...] pažymėjome ant ažuolo kamieno; [...] riboženklį padarėme tarp dviejų ažuolų <...>*“.

⁹⁶⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 560, l. 1 (1542 m.).

⁹⁶¹ *Ibid.*, l. 4 (1542 m.).

⁹⁶² АВАК, I. Акты Брестского городского суда (по точные), т. 6, № 2, с. 142–147 (1586 m.).

⁹⁶³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 560, l. 1 (1542 m.).

⁹⁶⁴ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 10, с. 10 (1545 m.): „*columnam de muro lateritio esse erectam et positam, inter scopulum terreum, ac flumen ipsum Lek, in ipsaque calumna, infixam sunt arma versus meridiem sculpta in lapide magni ducatus Lithuaniae, equus album cum sessore armato, a parte dextra; a sinistra vero aquilla nigra cum corona inaurata in collo, in pectore literam S sculptam habens <...>*“.

pareigūnai, nors konkrečiuose dokumentuose minimi tik jie. Tiesa, 1542 m. sienos aprašymo procedūroje paminėta, kad komisarius *savo rankomis* supylė karčių: „сыпали тым коңцы своими руками <...>“⁹⁶⁵. K. Neitmannas, nagrinėdamas Ordino pavyzdžius, nurodo, kad komisorių paskirtis buvo numatyti ir derėtis dėl sienų lokalizacijos⁹⁶⁶. Delimitaciniuose dokumentuose neminima, bet numanoma, kad tam buvo paskirti pagalbininkai – ženklintojai, atlikę šiuos darbus. Apie šiuos vienu kitu sakiniu užsimenama privačių valdų žymėjimuose, paminint ženklinti ribų išsiūstus ženklų sukasėjus – *kasėjus* (*ženklakasius*) ir *matininkus* – *miernikus*⁹⁶⁷. 1473 m. delimitacinėje sutartyje užsiminta, jog vėliau – po Kalėdų arba Trijų Karalių, po komisorių procedūros, turi būti parinkti keturi asmenys iš LDK bei Livonijos (skaičius nenurodomas) papildomai demarkacinei procedūrai⁹⁶⁸. Vadinas, po komisorių komisijos siūsta dar kita darbininkų grupė, kuri atliko ženklinimo darbus. Neabejotinai šiai grupei būdavo paskirti vadovai, prižiūrėję meistrų darbo sklandumą. Daugiau apie juos pasakyti neleidžia šaltiniai. Žinomi keli XVI a. 5 dešimtmečio dokumentai, kuriuose delimituojamų teritorijų administratoriams ir pasienio gyventojams paskiriamas komisorių aprūpinimas ir išlaikymas⁹⁶⁹. Verta atkreipti dėmesį į nurodytus maisto kiekius: „по чотыры яловицы, по шести барановъ, по осмеру гусей, по трыдцати куровъ, мяса старого чотыры полти, масла пудъ, сыровъ двадыцат, яецъ пять, соли пудъ, хлеба, десеть копъ попенежного, ярынъ, цыбули, гороху, репы, капусты и инъшихъ ярынъ с потребу, пива 12 ушатков, меду шесть ушатковъ, овса трыдцать бочокъ, сена трыдцать возъ <...>“⁹⁷⁰.

⁹⁶⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 560, l. 10 (1542 m.).

⁹⁶⁶ Neitmann K. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, S. 551.

⁹⁶⁷ Plačiau žr. Ланно И. Подкоморский суд, с. 395–397.

⁹⁶⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 125, p. 236 (1473 m.): „Idcirco disposuimus et ordinavimus, ut pro festo Epiphaniarum domini nostri Jesu Christi, alias pro festo Trium Regum domini de Lithuania quatuor ex suis, quibus plenam fidem et synceram conscientiam adhibere poterunt, similiter domini de Livonia, de quibus eadem fidem habere poterint, mitere debebunt, ut pro termino et loco assignatis Curgum conveniant, qui de loco incocepto iam per nos transire debebunt directo tramite versus medium granicierum et limitum vulgo appellatorum granicierum et limitum vulgo appellatorum Woyszniky, ubi nostri ex parte Lithuaniae <...>“.

⁹⁶⁹ Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teis mų bylų knyga, nr. 108, p. 103 (1540–1543 m.); nr. 109, p. 103 (1540–1543 m.). Dokumentuose surašyti maisto kiekiai ir pinigų sumos, kurias turėjo duoti vietos valdžios pareigūnai pasiuntiniams.

⁹⁷⁰ Ibid., nr. 108, p. 103 (1540–1543 m.).

Todėl logiška teigti, kad priklausomai nuo aplinkybių, apvažiuojant ir ženklinant sienas, maistas buvo skirtas ne tik komisariams, bet ir pagalbininkams meistrams.

6. Baigiamasis delimitacinių procedūrų etapas

Apvažiavus ir apžiūrėjus valstybės sienas komisoriai pereidavo prie galutinių aprašytų sienų aktų suderinimo ir patvirtinimo priesaikomis, kurios buvo neatsiejamas tarpvalstybinių sutarčių elementas. Iki krikščioniškais laikais sudarant ankstyvuosius susitarimus šalys sutartis patvirtindavo rankų sukirtimu. Ši susitarimo forma minima Eiliuotoje Livonijos kronikoje, kai 1257 m. žemaičiai, sudarydami taiką su Livonijos ordinu, priesaiką atliko delnų sukirtimu⁹⁷¹. Marcellis Kosmanas, nagrinėdamas XIII a. Lietuvos sutartis su kitomis šalimis, mini susitarimo patvirtinimą – priesaiką krauju (*sanguinis effusione*)⁹⁷². Susitarimų sutvirtinimui būdavo duodami įkaitai. 1338 m. Gedimino ir Ordino sutartyje minimos priesaikos formos: Ordino pareigūnai bučiavo kryžių, rusėnai taip pat bučiavo, o lietuviai, kaip rašoma, atliko savo šventąsias apeigas⁹⁷³. Vėliau, krikščionybės laikais LDK priesaikas priimdavo dvasininkas⁹⁷⁴. Dėl to į delimitacines komisijas būdavo įtraukiamas dvasininkas, galintis ją priimti. Pasak M. Sirutavičiaus, LDK tarpvalstybinių santykių istorijoje reikia skirti dvi priesaikų tradicijas: Vakarų Europos šalių ir

⁹⁷¹ Livländische Reimchronik mit anmerkungen namenverzeichniss und glossar, hrsg. Meyer L. Paderborn, 1876, S. 106, 4614–4620 (1257 m.): „*sie tâten ire hande// dem meistere und wâren vrô// des landes site stêt alsô:// wer dem anderen tût die hant,// wêr er uber daz dritte lant, der hetite getrûwelîchen vride// bie dem halse und der wide.<...>*“. Žr. vertimą: Mindaugo knyga, p. 263–264. Tokią priesaikos formą mini ir Henrikas Latvis: „*rex Vetseke Kukonoyse [...] per internuncium petit ab episcopo ducatum et ita navigio descendens ad ipsum, cum datis hinc indextris salutassent se, pacem ibidem furmam cum Theutonicis fecit <...>*“, in: *Heinrici Chronicon*, Indriška Hronika, s. 78 (1205 m.).

⁹⁷² *Kosman M.* Forma umów międzynarodowych Litwy w pierwszej ćwierci XIII wieku// *Przegłag historyczny*, t. 52 (2), 1966, s. 215–216.

⁹⁷³ *Chartularium Lithuaniae res gestas*, nr. 69, p. p. 260–261 (1338 m.). Vytauto skunde prieš Jogailą ir Skirgailą liudijama, kad kai Kęstučio ir Jogailos kariuomenės sustojo viena priešais kitą kovai – „*Jogaila pasiuntė pas mano (Vytauto – T.Č.) tėvą ir pas mane savo brolių kunigaikštį Skirgailą ir ėmė šaukti mūsų tėvą varda, kad mes pasitartume tarp savęs geruoju. Ir kunigaikštis Skirgaila davė žodį mano tėvui kunigaikščio Jogailos vardu ir davė jam savo ranką; ir savo vardu taip pat davė žodį ir savo ranką; ir man pačiam jis taip pat davė žodį kunigaikščio Jogailos vardu ir savo vardu ir [davė] savo ranką <...>*“, in: *Alminauskis K.* Vytauto skundas, p. 217.

⁹⁷⁴ Apie priesaikas plačiau žr. *Raudeliūnas V.* Priesaika kaip įrodymas, p. 52–56.

Maskvos (Rytų šalių) priesaikų ritualus, kurie veikiausiai skyrėsi forma, bet ne turiniu⁹⁷⁵.

Vakarietiškos priesaikos ceremonias atsiskleidė 1473 m. LDK ir Livonijos delimitacijos atveju. Abi derybininkų pusės prisiekė uždėjus ranką ant Šv. Evangelijos (dažniausiai tai buvo Evangelija pagal Joną)⁹⁷⁶. Po to prie dokumentų buvo prikabinti antspaudai ir abi šalys savo vienodo turinio dokumentais apsikeitė: „*įgyvendinimui ir patvirtinimui šio mūsų susitarimo, du mūsų vienodo turinio rankraščiai, prie vieno prikabintas mūsų antspaudas iš Lietuvos, kurį perdavėme ponams iš Livonijos, kitą su mūsų Livonijos antspaudu, perdavėme ponams iš Lietuvos* <...>“⁹⁷⁷. Įsidėmėtina, jog šalių dokumentai nebūtinai būdavo surašomi ta pačia kalba⁹⁷⁸. 1398 m. LDK ir Ordino Salyno sutartyje apie tai kalbama: „*pavedame sudaryti raštu tiek lotynų, tiek vokiečių kalba vienodo, to paties turinio raštą ir jį patvirtinti mūsų didžiuoju antspaudu* <...>“⁹⁷⁹. Delimitacinį procesą užbaigdavo apsikeitimas minėtais dokumentais. K. Neitmannas nurodo, kad Ordino diplomatijos praktikoje sutartis buvo galima „užbaigti“ trimis variantais: tiesioginis sutarties užbaigimas – apsikeitimas dokumentais ir priesaika arba, kas pasitaikydavo retai, apsiribota tik dokumentų apsikeitimu arba atskirai tik priesaika⁹⁸⁰.

⁹⁷⁵ Sirutavičius M. LDK ir Maskvos valstybės santykių diplomatinė kultūra, p. 88. Žr. 1526 m. Maskvos valdovo priesaikos ceremonijos aprašymą, patvirtinant sutartį su LDK pasiuntiniais žr. Сигизмунд Герберштейн Записки о Московии, с. 226. Taip pat apie priesaikas žr. Юзефович Л. Путь посла, с. 280–294. Apie priesaiką kaip moralinę vertybę: Стефанович П. С. Отношения правителя и знати в Северо-Восточной Руси в XIV–нач. XVI в. Крестоцелование как клятва верности // Cahiers du Monde russe. Vol. 46, Nr. 1–2, 2005, p. 277–284.

⁹⁷⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 125, p. 238 (1473): „*Super quibus quidem omnibus praemissis ordanitiobus et dispositionibus, nos praedicti mandatarii corporale iuramentam, tactis Sacrosanctis Evangelii de facto inviolabiliter et inconcusse perpetuo et in aevum tenendum iuxta inscriptiones perpetuae pacis, iurandum est ab utraque parte, praedictarum terarum Litvaniae et Livoniae domini magistri et venarabilis ab utraque parte debebunt et tenebuntur iuxta huius nostrae ordianitinis et dispositionis granicienum et limitum facta iurata firmiter tenendum* <...>“. Sirutavičius M. LDK ir Maskvos valstybės santykių diplomatinė kultūra, p. 88. Galima pridurti, kad apie vakarietišką priesaikos formą buvo paliudyta 1513 m. LDK ir Ordino derybose dėl sienos, primenant ankstesnius LDK valdovo įsipareigojimus: „*Serenissimo domino Rege Polonie et Magnoduce Lithuanie Timor dei omnipotentis et sancte crucis super quam iuraverat ex corde suo* <...>“, in: Russisch–Livländische urkunden, nr. 317, S. 279.

⁹⁷⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 125, p. 238 (1473 m., vertimas – T. Č.): „*Actum et datum, harum testimonio literarum, quarum quidem eiusdem teneri duas fieri fecimus litteras, unam sigillatam sigillis nostris de Litvania, quam tradidimus dominis de Livonia, aliam sigillatam nostris de Livonia, quam tradidimus dominis de Lithvania* <...>“.

⁹⁷⁸ Apie dokumentų kalbą Viduramžiais žr. Giry A. Manuel de diplomatique, p. 430–479.

⁹⁷⁹ LUB, Bd. 4, S. 226 (1398 m.).

⁹⁸⁰ Neitmann K. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens, S. 146.

7. Sienų atnaujinimo procedūra

LDK pirmą kartą sienos atnaujinimas minimas 1404 m. su Ordinu sudarius Racionžo sutartį, kurioje buvo numatyta iš naujo apeiti (atnaujinti) 1398 m. Salyno sutartimi nustatytą Žemaitijos sieną⁹⁸¹. Apie LDK sienų atnaujinimą užsimenama 1424 m. Jogailos ir Ordino korespondencijoje⁹⁸². 1451 m. Ragainės komtūro laiške Ordino magistrui taip pat kalbama apie sienų atnaujinimą⁹⁸³. LDK delimitacinių atnaujinimų pamatas buvo Vytauto laikais nustatytos *teisingos* ir *senos* sienos⁹⁸⁴. Tai tapo ir LDK politinio elito sąvoka – „Vytauto laikų sienos“. Tai žymėjo besiklostančią politinės teritorijos sampratos tradiciją. Sienų atnaujinimo praktika ypatingai išryškėjo XVI a., kai į jas „atsirėmė“ vidinė kolonizacija, stiprėjančios valstybės struktūros, dėl to jas reikėjo iš naujo peržiūrėti. Pasak istoriko B. Guenée, delimitacijos atnaujinimo praktika buvo paplitusi Vakarų Europoje, nes reiškė valstybių politinių santykių pagerinimą ir taikos atnaujinimą⁹⁸⁵.

Manytina, kad atnaujinamųjų sutarčių sudarymo procedūra buvo panaši kaip ir sienų nustatymo. Valdovas tuo reikalu taip pat skirdavo komisorius. 1505 m. LDK ir Livonijos sieną atnaujino 5 paskirti komisoriai: Stanislovas Glebavičius, Albertas Goštautas, Albertas Narbutaitis, Jonas Kostevičius ir raštininkas Adomas iš Kotros, kurie valdovo vardu privalėjo susitikti su Livonijos pasiuntiniais⁹⁸⁶. 1515 m. LDK ir Mazovijos sieną taisė ir apžiūrėjo 2 komisoriai: Albertas Goštautas ir Jonas Kostevičius⁹⁸⁷. Beje, abu pastarieji dalyvavo minėtoje 1505 m. LDK ir Livonijos delimitacijoje. 1522 m.

⁹⁸¹ LUB, Bd. 4, S. 457–459 (1404 m.): „*Quod omnia et singula, quae in praemisso concordiae et pacis tractatu de verbo ad verbum pertinere dinoscitur, utputa ad omnium offensarum hincinde comissarum remissionem, districtuum et granicierum limitationem, pacem perpetua inter nos et terras nostras, videlicet Litwaniam et Rusviam, ex una, et dictum dominum magnificum, magistrumgeneralem, et terras sui ordinis per Prussiam et Livoniam, parte ex altera <...>*“.

⁹⁸² *Raczyński E.* CDL, s. 307–308 (1424 m.).

⁹⁸³ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz: Ordensbriefarchiv OBA 10789, 1451 m.: „*urte wir sie uff die rechte grenitcze widder und weyszten en aldo herczoges Witoldis czeichen und unseres Ordens czeichen in alden eychen und andern bomen <...>*“.

⁹⁸⁴ *Čelkis T.* Nuo teritorinio ruožo, p. 69.

⁹⁸⁵ *Guenée B.* Des limites féodales aux frontières, 1986, p. 16.

⁹⁸⁶ *Dogiel M.* CD, t. 5, nr. 93, s. 165 (1505 m.).

⁹⁸⁷ Литовская Метрика. 2 книга судных дел, РИБ, т. 20, Петербург, 1903, т. 1, № 205, с. 855 (1515 m.).

atnaujinta ir pataisyta LDK ir Mazovijos siena. LDK komisoriai ją pasidalino į dvi atkarpas ir taip vieną jų apėjo 4, o kitą atkarpą – jau 5 komisoriai⁹⁸⁸. Atnaujinant sienas komisoriai naudodavosi turimais ankstesniais duomenimis apie sieną. Neabejotinai tai palengvindavo šalių komisorių darbą, nes mažiau reikėjo kelti sienos lokalizavimo klausimų. Proceso metu buvo papildomai žymimos sienos, išsamiai aprašomos, spręsti pasienio gyventojų konfliktai, planingai kolonizuoti atitinkami pasienio ruožai ir panašiai.

Kas kiek laiko buvo atnaujinamos sienos – pasakyti sunku. Antai pasak Stosławo Łagunos, Lenkijoje tai buvo daroma maždaug kas 10–50 metų⁹⁸⁹. 1445 m. LDK ir Livonijos pareigūnų derybose buvo nutarta sienas atnaujinti kas 5 metai⁹⁹⁰. Tačiau reikia manyti, kad daugeliu atvejų sienos atnaujintos ir taisytos priklausomai nuo poreikio ir aplinkybių.

* * *

Valstybių sienų nustatymas buvo sudėtingas ir ilgo pasirengimo reikalavęs procesas. Derinant LDK delimitacinius klausimus, ruošti išankstiniai sienų projektai (pvz., 1419 m., 1462 m.), kuriuos veikiausiai rengė valdovo pasiuntiniai ir kanceliarija. Pasiuntiniai delimituotinese vietovėse apklausdavo gyventojus, paprastai *senus žmones*. Išankstiniai šalių projektai aptarinėti valdovų korespondencijoje, derinti per pasiuntinius arba suvažiavimuose.

Derybose priėmus bendrą delimitacinį projektą, būdavo numatomi tolimesni veiksmai. Valdovas dažniausiai atskiru raštu paskirdavo pareigūnus – pasiuntinius, vėliau – XVI a. pirmoje pusėje jie vadinti komisoriais. Pasiuntinių komisiją sudarydavo aukšto rango pareigūnai, kurie dažnai patys turėjo žemių valdų delimituojamose teritorijose, arba jas administravę pareigūnai; į komisijas įtraukti raštininkai, dvasininkai (priimdavo aktus patvirtinančias priesaikas). Šalia komisijos dirbdavo techninio sienų žymėjimo

⁹⁸⁸ Ibid., № 327, c. 1045 (1522. m).

⁹⁸⁹ Łaguna S. O prawie granicznem polskiem. Kraków, 1875, s. 52.

⁹⁹⁰ LUB, Bd. 10, nr. 171, S. 114–115 (1445 m.): „das funffte jar ginge und beseghe die grenitzen <..>“.

darbuotojai. Lokalizuojant sienas komisoriai apklausdavo pasienio gyventojus (ypač XVI a. vidinei kolonizacijai pasiekus valstybės sienas), remdavosi paprotine teise. XVI a. delimituojant sienas naudotasi ankstesniais sienų dokumentais (regis, ankščiausias to pavyzdys 1542 m. LDK ir Livonijos delimitacijoje). Plintanti rašytinių dokumentų samprata koegzistavo su *senovės* tradicija.

Delimitavimo trukmė priklausė nuo gamtinių sąlygų ir sienų atkarpų nuotolio. XIV–XVI a. sienų žymėjimo detalumą įtakojo vidinės kolonizacijos sklaida – apgyvendinto pasienio susiklostymas. Vytauto laikais dalis sienų ruožų pradėti matuoti myliomis, atsirado dirbtiniai riboženkliai (kryžiai medžiuose, sukasti žemių kauburiai – kapčiai). XV a. 2 pusėje ir XVI a. dėl vidinės kolonizacijos sienos ženklintos detaliau, dalis atkarpų matuotos. 1545 m. LDK ir Prūsijos sieną žymėjo, mūrinis stulpas su valstybių herbais ir įrašais, šis ženklas valstybės sienas galutinai išskyrė iš bendro ribų ženklinimo sistemos. Fizinius ženklinimo darbus atlikdavo paskirti meistrai – *matininkai* (*miernikai*), apie juos dokumentuose tik užsimenama. Pasitaiko žinių apie abiejų šalių meistrus, kurie atvyksta ženklinti po to, kai sieną būna apvažiavę komisoriai.

Šalių komisoriai, apvažiavę sienas, derindavo surašytus sienų aktus, patvirtindavo juos priesaikomis. Priesaikas priimdavo į komisijas įtraukti dvasininkai. Prie vienodo turinio dokumentų ratifikacijos proceso metu būdavo prikabinami antspaudai ir šalys jais apsikeisdavo.

LDK teritoriją apibrėžus valstybinėmis sienomis, prasidėjo jų „taisymo“ ir atnaujinimo procesai, žymėję valstybinių sienų ir teritorijos stabilizaciją. Taip pat reiškė valstybių politinių santykių pagerinimą ir taikos atnaujinimą. Pirmą kartą sienų atnaujinimas numatytas 1404 m. Lenkijai ir LDK sudarius Racionžo sutartį su Ordinu. Atnaujinimas tapo itin aktualus XVI a., kai sienas pasiekė vidinė kolonizacija. Atnaujinimo procesas iš esmės buvo panašus į sienų nustatymo procesą. Jo metu papildomai žymėtos ir išsamiai aprašinės sienos, spręsti pasienio gyventojų konfliktai, dalis pasienių tikslingai kolonizuoti.

VI. LDK sienos rusėniškose teritorijose XIV–XVI a.

XIII–XV a. pirmoje pusėje ant buvusių Kijevo Rusios „griuvėsių“ iškilo Pskovo, Naugardo, Smolensko, Tverės, Kijevo ir kiti politiniai dariniai, kurie kartu su Lietuva ir Maskva varžėsi dėl politinės įtakos⁹⁹¹. Kiekvieno jų politinių santykių su Lietuva istoriją galima nagrinėti atskirai, bet XV a. išryškėję Lietuvos ir Maskvos dominuojantys politiniai centrai nustelbė ir jungė silpnesnes kunigaikštystes. Atskleidžiant rytinės LDK teritorijos formavimosi procesą, vienas svarbiausių uždavinių yra sienų su Maskvos valstybe susiformavimo problema. Būtent šių dviejų valstybių politinių interesų sankirta reiškė ne itin politiškai pajėgių teritorijų „pasidalinimą“ ir jungimą, sukuriant delimitacines gaires, išreiškusias valstybinių teritorijų klostymąsi.

Skyriuje tiriamas LDK sienų formavimosi procesas rusėniškose teritorijose ir su Maskvos Didžiąja Kunigaikštyste (toliau – MDK). Aiškinama LDK teritorinės plėtros – rusėniškų kunigaikštysčių jungimo ir integralumo problema.

1. LDK rusėniškų teritorijų integralumo samprata XIV–XVI a.

Poskyryje apžvelgiama LDK politinės įtakos sklaida rusėniškose teritorijose, telkiant dėmesį į jų užkariavimo ir prijungimo sampratą. Tai leidžia geriau suvokti LDK rytinės dalies teritorializaciją ir sienų su MDK sampratą bei reikšmę.

Karo žygių grobis buvo svarbus lietuvių pajamų šaltinis. Ilgainiui, siekiant užtikrinti nuolatinės pajamas, reikėjo kurti tam tikras politines-teritorines struktūras. Pasak S. C. Rowello, Ldk Gedimino laikais išryškėjo monarcho galių sampratos apraiškos, nes jis galėjo suteikti nuosavybės

⁹⁹¹ Apie Kijevo Rusios susiskaldymą žr. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1993, с. 403–430; *Толочко П. П.* Город и сельскохозяйственная округа на Руси в IX–XIII вв.// *Древние Славяне и Киевская Русь*, Киев, 1989, с. 115–124; *Насевич В.* Непасрэдня перадумовы фарміравання Вялікага Княства Літоўскага гісторыя Беларусі. Мінск, 2008, т. 2, с. 60–62.

paveldėjimo teises valdiniam, turėjo galią nepaisyti vietos kunigaikščių paveldimumo teisių, nes kaip tik tokiu būdu jis „pasodino“ į Polocko sostą savo sūnų Narimantą⁹⁹². Būtent Gedimino titulatūroje atsirado ir rusėniškų teritorijų titulas, kuris buvo valdovo galios ir politinės „programos“ rodiklis ne tik lietuviškose, bet ir rusėniškose žemėse⁹⁹³. Plečiant teritorijas, jos buvo užkariaujamos ginklu, užimant politinį centrą ir pašalinant vietos valdovą. Be to, buvo svarbu priversti paklusti lokaliai diduomenę. Vienu teritorijų „prijungimo“ rodikliu galima laikyti vietininkų įkurdinimą užkariautų žemių centruose⁹⁹⁴. Ketvirtajame Naugardo metraštyje raštininkas taip ir nurodo, kad 1396 m. Vytautas užėmė Smolenską ir ten „pasodino“ savo vietininką⁹⁹⁵. Vis tik teritorijų užkariavimas buvo permainingas procesas. Bychovco kronikoje minima, kad 1385–1386 m. žiemą Smolensko kunigaikštis Svetoslavas, susitaręs su Polocko kunigaikščiu Andriumi Algirdaičiu, sukilo prieš LDK valdovą Jogailą, dėl to prieš juos buvo surengtas karo žygis ir „sukilimas“ numalšintas⁹⁹⁶. Pasitaikydavo, jog įvykdavo sukilimas sugrįžus ankstesniam žemės kunigaikščiui, kurį vietos diduomenė pripažindavo valdovu ir atsisakydavo paklusti LDK valdžiai. 1401 m. smolenskiečiai pasikvietė Jurgį Svetoslavičių, o Vytauto vietininką Romaną Brianskį nužudė, dėl to Vytautas atžygiavo su kariuomene ir po 4 savaičių apsiausties Smolensko kunigaikštis Jurgis Svetoslavičius su Vytautu sudarė taikos sutartį „pagal senovę“⁹⁹⁷. Smolenskas jėga nebuvo užimtas, o vietinis valdovas liko, kuris veikiausiai tapo Vytauto vasalu⁹⁹⁸. Tačiau 1404 m. Jurgis Svetoslavičius pabėgo pas Maskvos kunigaikštį, o Smolenskas pasidavė Vytauto valdžiai⁹⁹⁹.

⁹⁹² Rowell S. C. Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva, p. 65. Apie Polocką žr. *Łowmiański H. Geneza Ziemi Połockiej// Z polskich studiów slawistycznych. Seria 3. Historia. Warszawa 1968, s. 8–24.*

⁹⁹³ Žr. *Halecki O. Litwa, Ruś, Żmudz, s. 6–7; Adamus J. O tytule, s. 313–314.*

⁹⁹⁴ LDK pareigūnų rusėniškose teritorijose sąrašai žr. *Petrauskas R. Lietuvos diduomenė, p. 311–325.*

⁹⁹⁵ ПСРЛ. IV Новгородские летописи, т. 3, С.-Петербург, 1841, с. 97; ПСРЛ. V Псковская летописи, т. 5, С.-Петербург, 1851, с. 17. Sofijos pirmajame metraštyje rašoma, kad 1386 m. buvo sumušta Smolensko kariuomenė ir jis pateko į Vytauto valdžią, žr. ПСРЛ. I Софийская летописи, т. 5, С.-Петербург, 1851, с. 239–240.

⁹⁹⁶ ПСРЛ. Списокъ Быховца, т. 17, с. 510–511.

⁹⁹⁷ ПСРЛ. IV Новгородские летописи, т. 3, с. 103.

⁹⁹⁸ Panašus susitarimas apie 1430 m. sudarytas tarp Vytauto ir Pronsko kunigaikščio Ivano Vladimirovo, pagal kurį pastarasis įsipareigojo klausyti Vytauto, o siena – „*локоле рубежь Пронькие земли моее*“, žr. *Духовныя и договорныя грамоты, № 26, с. 69 (apie 1430 m.).*

⁹⁹⁹ ПСРЛ. IV Новгородские летописи, т. 3, с. 102.

Mėginant suprasti rusėniškų kunigaikštysčių integralumą LDK, būtina įvertinti itin svarbią „senovės“ tradiciją, kuri šiuo atveju išreiškė archainių teritorinių struktūrų išsaugojimo tikslus, kuriuos keldavo vietos žemių kunigaikščiai ir diduomenė. „Senovė“ reiškė tam tikro politinio „autonomiškumo“ tradicijos tęstinumą¹⁰⁰⁰. Būtent tai sąlygojo LDK šiaurės-rytų sienos sampratos specifiką. Tai iš dalies paaiškina rusėniškų teritorijų struktūros „tradicijos“ ilgalaikiškumą. Apie šią teritorinę „senovę“ liudija LDK valdovų įvairaus pobūdžio sutartys su rusėniškomis kunigaikštystėmis. Naugardo pirmajame metraštyje rašoma, kad 1393 m. Vytautas sudarė taiką su Naugardu „pagal senovę“¹⁰⁰¹, kaip ir 1400 m. į Lietuvą naugardiečiai pasiuntė Klementijų Vasiljevičių sudaryti taiką su Vytautu „pagal senovę“¹⁰⁰². Apie teritorijų ribas nerašoma, bet nesunku numanyti, kad sutartyje deklaruota „senoji“ teritorinių struktūrų samprata. Panašiai rašoma ir 1431 m. Naugardo bei Švitrigailos sutartyje: „Новугороду с Литвою по старому рубежу“¹⁰⁰³. Pskovo metraštyje nurodoma, kad 1432 m. Pskovo pasiuntiniai vyko pas Švitrigailą sudaryti taikos: „миръ и рубежъ земли и воде, по старине, по крестному целованию князя Витовта <...>“¹⁰⁰⁴, kas vėlgi rodo „senosios“ teritorinės struktūros tęstinumą. 1449 m. LDK ir Tverės sutartyje rašoma, kad „riba Rževo ir ržieviečių valsčiumi pagal senovę“¹⁰⁰⁵. Nors konkrečiai šaltiniuose nepasakyta, bet galima suprasti, jog teritorinės „senovės“ „sutrupinimas“ reikštų erdvinio pertvarkymo įgyvendinimą, kuris itin paspartintų teritorijos integralumą. Vis tik yra pavyzdžių, rodančių jog „senovės“ akcentas ne visada reiškė, kad rusėniškų kunigaikštysčių teritorinė struktūra nekito. Viena vertus, pati kunigaikštysčių struktūra dėl vidinės

¹⁰⁰⁰ Galima vesti paralelę su viduramžių Europos feodalizmo „piramidės“ – vasalo ir senjoro santykiu, kai suklestėjus feodalizmui – žemvaldžių valdos tapo „valstybėlėmis“ karaliaus „valstybėje“. Žr. Bloch M. Féodalité, vassalité, seigneurie: à propos de quelques travaux récents//Annales d'histoire économique et sociale. Nr. 10, 1931, p. 246–260; Bloch M. La société féodale. Paris, 1983, p. 209–334.

¹⁰⁰¹ ПСРЛ. IV Новгородские летописи, т. 3, с. 96. V. Janinas specialiai šio „pasienių teritorijų“, tarp LDK ir Naugardo, sampratos aspekto netyrė, bet, pastabu, jog „senovę“ vertina, kaip „senosios tradicijos“ išlaikymo požymį. Žr. Янин В. Л. Новгород и Литва, с. 55.

¹⁰⁰² ПСРЛ. IV Новгородские летописи, т. 3, с. 101.

¹⁰⁰³ Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Ред. Валка С. Н. Москва, 1949, № 63, с. 105 (1431 m.).

¹⁰⁰⁴ ПСРЛ. V Псковская летописи, т. 5, с. 27.

¹⁰⁰⁵ АЗР, т. 1, № 51, с. 66 (1449 m.). Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 141, p. 258 (1449 m.).

saviorganizacijos raidos buvo savaimė kintantis vienetas (centras ir nuo jo nutolę priklausiniai). Kita vertus, neužėmus viso teritorinio vieneto, buvo galima atplėšti jo sudėtinį – „žemesnį“ teritorinį vieneta (kaimą, valsčių, miestą)¹⁰⁰⁶. Būtent tokie „paribio valsčiai“ paprastai tapdavo šalių ginčų objektu. L. Bucevičiūtė, nagrinėdama LDK „linijinės sienos“ susiklostymo raidą rusėniškose teritorijose, priėjo išvados, jog XV–XVI a. atibojant teritorijas vyravo tam tikrų „pasienio“ teritorinių – „periferinių zonų“, o ne sienų kaip „linijų“, samprata¹⁰⁰⁷. Naugardo pirmajame metraštyje pasakojama, jog 1346 m. Algirdas su Kęstučiu „съ всею Литовъскою землю“ išžygiavo prieš naugardiečius ir „ста въ Шелоне на усть Пиаги реки“¹⁰⁰⁸. Algirdas kreipėsi į naugardiečius sakydamas, jog naugardiškis Ostafejus Dvorianinecas (*посадникъ вашъ*) jį labai įžeidė išvadindamas šunimi, be to, dar užgrobė LDK valdovui priklausiusius Šolono ir Lugos valsčius, o iš Parchovskovo (miestelio) ir Opočų paėmė išpirką¹⁰⁰⁹. Dėl to, kaip toliau pasakojama, naugardiečiai nuvyko į Luga, ten sukvietė viečę ir užmušė Ostafejų Dvorianecą, o ką jis buvo užgrobęs, grąžino LDK valdovui Algirdui. Naugardo metraštyje pasakojama, kad 1397 m. Vytautas užkariavo valsčius prie Riazanės¹⁰¹⁰, o 1405 m. užėmė Pskovo „пригородъ Коложе“¹⁰¹¹. Apie panašius dalykus rašoma 1427 m. Tverės kunigaikščio Boriso Aleksandrovičiaus sutartyje su Vytautu: „рубежъ отъчыне моего господина, деда, великого князя Витовъта, по старыне. А которыи места порубежныи потягли будутъ к Литве или к Смоленъску [...] А которыи места порубежныи потягли будутъ ко Тферы <...>“¹⁰¹². Pastarajame

¹⁰⁰⁶ Plačiau apie rusėniškas kunigaikštystes ir teritorijas buvusias LDK sudėtyje ar priklausomybėje žr. *Леонтович Ф.И.* Очерки истории Литовско–Русского права, с. 121–392.

¹⁰⁰⁷ Žr. plačiau: *Висевиčiūtė L.* Lietuvos valstybės teritoriniai kontaktai rytuose, p. 3–14. Taip pat žr. *Темушев В.Н.* Западная граница, с. 84.

¹⁰⁰⁸ ПСРЛ. IV Новгородские летописи, т. 3, с. 83. Apie tai rašoma ir Sofijos metraštyje ПСРЛ. I Софийския летописи, т. 5, с. 225.

¹⁰⁰⁹ ПСРЛ. IV Новгородские летописи, т. 3, с. 83.

¹⁰¹⁰ Ibid., с. 97.

¹⁰¹¹ Ibid., с. 102.

¹⁰¹² CEV, nr. 107, s. 35 (1427 m.). Духовныя и договорныя грамоты, № 23, с. 62 (1427 m.). Lietuvos Metrika. Кнуга Nr. 5, nr. 140, p. 257 (1427 m.). Apie LDK ir Tverės sienas žr. *Темушев В.Н.* Литовско–тверская граница, с. 135–142.

pavyzdyje minimos „paribio žemės“ (tam tikros „periferijos“)¹⁰¹³. Šie duomenys atskleidžia kiek platesnę „senovės“-„senujų sienų“ definicijos sampratą. Ji įprasmino rusėniškų teritorijų bendruomenių politinę tradiciją, kuri LDK sudėtyje neišvengiamai keitėsi.

Teritorinės struktūros požiūriu galiojo „senujų“ sienų neliečiamumo taisyklė. Susiklosčius Rusios žemių „kaimynystei“ su LDK, galima rasti iškilusių sienų pažeidimų ir jų taisymo atvejų. 1456 m. LDK valdovas Kazimieras kreipėsi į Riazanės kunigaikštį Ivaną Feodorovą dėl to, jog pastarojo žmonės darė skriaudas ir kenkė jo pasienio žemių miestams – Mcenskui ir Liubuckui, apie jas jam pranešė vietininkas Dimitrijus Putiatičius¹⁰¹⁴. 1459 m. Novosilio ir Odojevo kunigaikščių Ivano Jurevičiaus, Fiodoro ir Vasilijaus Michailovičių sutartyje su valdovu Kazimieru, be kitų dalykų, rašoma, kad šalių ribą reikia saugoti¹⁰¹⁵; panašų susitarimą šalys sudarė ir 1483 m.¹⁰¹⁶. 1483 m. LDK valdovo Kazimiero ir Tverės didžiojo kunigaikščio Michailo Borisovičiaus sutartyje rašoma, kad „*mano, Michailo tėvonijos riba pagal senovę*“, o į LDK (Smolensko) pasienio žemes jis pažadėjo nesiskverbti¹⁰¹⁷. 1486 m. LDK valdovo pasiuntinybės pas Riazanės didįjį kunigaikštį rašte išdėstyti nusiskundimai dėl to, kad jo žmonės užpuldinėja LDK gyventojus, daro skriaudas ir prašoma atlyginti padarytą žalą¹⁰¹⁸. Visa tai rodo LDK ir Rusios politinių darinių erdvinį sambūvį¹⁰¹⁹. Tačiau vėlesni LDK ir Maskvos politiniai interesai visa tai keitė. Vienokiu ar

¹⁰¹³ Pasak V. Janino, tokie paribio valsčiai tarp Naugardo ir LDK XIII–XIV a. dokumentuose minimi ne kartą. Žr. Янин В. Л. Новгород и Литва, с. 82, 85.

¹⁰¹⁴ АЗР, т. 1, № 58, с. 71 (1456 m.).

¹⁰¹⁵ Ibid., № 63, с. 78 (1459 m.). Духовные и договорные грамоты, № 60, с. 192–193 (1459 m.).

¹⁰¹⁶ АЗР, т. 1, № 80, с. 100 (1483 m.). Apie šias sutartis plačiau žr. Кром М. М. Меж Русью и Литвой: пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV -первой трети XVI в. Москва, 2010 (изд. 2), с. 48–51.

¹⁰¹⁷ АЗР, т. 1, № 79, с. 99 (1483 m.).

¹⁰¹⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4 (toliau – Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4). Parengė Anužytė L. Vilnius, 2004, nr. 129, p. 139–140 (1486 m.).

¹⁰¹⁹ Pateikiamas pavyzdys, atskleidžiantis šio proceso visuotinumą, rodantis, jog LDK buvo ne išimtis. 1481 m. sudaryta Naugardo sutartis su Livonijos ordinu, kurioje fiksuota šalių siena: „*O žeme ir vandeniū Didžiojo Naugardo [siena] su kunigaikščiu magistru [lieka] sena siena: [nuo] Čiudo ežero tęsiant Narvos upe iki sūriosios jūros (Солоное море) pagal senus raštus ir priesaikas (крестымъ), pagal kunigaikščio magistro raštus ir kryžiaus bučiavimą <...>*“, in: АЗР, т. 1, № 75, с. 96 (1481 m., vertimas – Т. Č.). Tokia pati siena minima ir vėlesnėje 1493 m. šalių sutartyje, žr. АЗР, т. 1, № 112, с. 131 (1493 m.).

kitokiu būdu silpnesnės rusų kunigaikštystės buvo „pasidalintos“, politiškai prišlietos ar integruotos. Suprantama, jų integralumo laipsnis priklausė nuo geopolitinės situacijos, lokaliai diduomenės įtakingumo, LDK ar Maskvos politinės įtakos svarumo ir ilgalaikiškumo. Tačiau reikia pastebėti, kad šis „senovės“ principas kurį laiką buvo išlaikytas ir prie LDK prijungtose teritorijose. Kelias pastabas leidžia daryti LDK valdovų privilegijų duomenys.

Atidžiau nagrinėjamos dvi 1505 m. Smolenskui ir 1529 m. Kijevui suteiktos privilegijos¹⁰²⁰. Nors tai XVI a. dokumentai, bet jose pastebimos senosios teritorijų „prijungimo“ normos, liudijančios apie ankstesnes valdovo ir „žemės“ sutartis. Anot Jano Jakubowskio, XVI a. privilegijose rusėniškoms žemėms minimi ankstesnių monarchų vardai (Vytautas, Švitrigaila) buvo įtraukti į kiek vėlesnių laikų pakartotinai parengtas privilegijas, kai dar žmonių atmintyje buvo gyva jų atmintis, o šie dalykai buvo perteikti vėlesnėse privilegijose¹⁰²¹.

1505 m. Smolensko privilegija iš esmės buvo LDK valdovo ir šios žemės „susitarimo“ išraiška. Joje Smolensko žemės statusas atitiko atskiro politinio-teritorinio darinio sampratą, kurios gyventojai pasižadėjo tarnauti valdovui, pripažino jo vietininką, kaip buvo iki tol¹⁰²². Skelbiama, jog valdovas atsisako rinkti mokesčius iš Stačiatikių cerkvei priklausomų žemių; šeimos, paveldėjimo ir tam tikrų nusikaltimų išaiškinimai (teismai) liko „senųjų“ Smolensko teismų kompetencijoje¹⁰²³. Valdovas panaikino buvusio vietininko Mikalojaus Radvilaičio mėginimą įvesti „naujoves“, pavyzdžiui, kištis į egzistavusių smolenskiečių teismų veiklą, „*kurių nebuvo nuo seno*“¹⁰²⁴. Taip pat valdovas įsipareigojo gražinti valsčius, kurie buvo „atplėšti“ nuo Smolensko žemės Vytauto ir Švitrigailos laikais, o tuos valsčius, kaip rašoma, turi valdyti tik Smolensko bajorai¹⁰²⁵. Kitaip tariant, pažadama „atstatyti“ „senąją“ tvarką. Ši privilegija draudė valdovui skirti valdas „nevietiniams“

¹⁰²⁰ Paskelbta: Любавский К. М. Очерк истории Литовско, с. 369–373; 376–381(priedai).

¹⁰²¹ Якубовский И. Земские привилеи Великого Княжества Литовского (toliau – Якубовский И. Земские привилеи)// Журнал Министерства народного просвещения, 1903, № 4, отд. 2, с. 251.

¹⁰²² Любавский К. М. Очерк истории Литовско, с. 369 (priedas).

¹⁰²³ Ibid., с. 370 (priedas).

¹⁰²⁴ Ibid., с. 371 (priedas).

¹⁰²⁵ Ibid., с. 370 (priedas).

bajorams Smolensko žemėse. Tai riboja valdovo teises¹⁰²⁶, tačiau šioje privilegijoje svarbi norma rodė valdovo teisę į „niekieno“ žemę: valdovas draudė kirsti miškus ir kirtimuose statyti namus – kolonizuoti, bet leido ruošti malkas – „*kaip buvo nuo seno*“¹⁰²⁷. „Naujojo“ valdovo teisė valdyti teritoriją pirmiausiai ir pasireiškė „niekieno“ žemėse, kuriose buvo mažiausias socialinis pasipriešinimas¹⁰²⁸. Vytauto laikais šalies branduolyje ši teisė buvo įtvirtinta, bet sunku pasakyti, kiek ji buvo funkcionali teritorijose, nutolusiose nuo branduolio¹⁰²⁹.

1505 m. privilegijoje skelbiama, kad Smolenskas LDK valdovui mokėjo duoklę – 100 rublių per metus, kurią valdovas panaikino¹⁰³⁰. Šis mokestis galėjo būti uždėtas dar XIV a. pabaigoje „užkariavus“ Smolenską. Apie pastotes (*подводь*) rašoma, jog: „*подводь горожаномъ [Smolensko] невелель давати, казалъ его милость подводы держати зъ волостей на свои потребности; а къ приезду своему, и горожаномъ подводы велель его милость давати, по тому, какъ и при великомъ князи Витовте давали <...>*“¹⁰³¹ – o tai liudijo teritorijos valdymo – valdovui ją apkeliaujant reikšmę.

Šios privilegijos duomenys leidžia daryti išvadą, jog Smolensko žemės priklausomybę buvo sąlyginė, nes buvo išlaikyti „senosios“ teritorinės struktūros elementus. Valdovo ir jo vietininko valdžia čia buvo ribota, juo labiau tai pasakytina apie XIV–XV a. pradžią, kai valdžią laikas nuo laiko turėdavo „atnaujinti“ valdovo apsilankymas.

1529 m. Kijevo privilegijos normatyvinis turinys, nors ir turi panašumų, bet skiriasi nuo 1505 m. Smolensko privilegijos. Joje valdovo valdžios raiškos intensyvumą rodo kelios normos: pirma, valdovas pažadėjo neatimti tėvonijų ir, pabrėžtina, ištarnų, kurias bajorai buvo gavę Vytauto, Žygimanto

¹⁰²⁶ Tai vertinant Viduramžių Europos kontekste, valdovo leno teisė buvo viena esminių jo valdžios išraiškų. Žr. *Baszkiewicz J.* Państwo suwerenne w feudalnej doktrynie politycznej do początków XIV w. Warszawa, 1964, s. 217–226.

¹⁰²⁷ *Любавский К. М.* Очерк истории Литовско, с. 372 (priedas).

¹⁰²⁸ Ilgainiui šaltiniuose tokios miškingos dykros, girios dažniausiai buvo vadinamos „karališkoms giriomis“, „valdovo giriomis“, kurias valdovas leisdavo arba drausdavo kirsti, tai buvo jo valioje. Antai, 1577 m. valdovas leido Mogiliavo gyventojams kirsti „karališką girią“ – į ją išiskverbiant 4 mylias. Žr. АЮЗР, т. 1, № 178, с. 208 (1577 m.).

¹⁰²⁹ Žr. *Čelkis T.* Privačios žemėvaldos ribų nustatymas, p. 33–34, 56–57.

¹⁰³⁰ *Любавский К. М.* Очерк истории Литовско, с. 370 (priedas).

¹⁰³¹ *Ibid.*, с. 370 (priedas).

Kęstutaičio ar Aleksandro Jogailaičio laikais, jos darsyk buvo jiems patvirtintos¹⁰³²; antra, minimi valdovo dvarai¹⁰³³. Valdovas turėjo galią stiprinti valdžią ir įvedinėti „naujoves“, apie kurias beveik nekalbama Smolensko privilegijoje. Tai leidžia teigti, jog Kijevo žemė¹⁰³⁴ buvo labiau integruota į LDK sudėtį nei Smolenskas, kuris buvo vėlyvesnis LDK aneksas, juo labiau kad dėl jo varžėsi Maskva. M. Liubavskis¹⁰³⁵ apie rusėniškų teritorijų prijungimą prie LDK rašė, kad visos rusėniškos teritorijos įėjusios, į LDK sudėtį, užėmė atskiras vietas bendroje valstybės struktūroje, jas vienijo vienas bendras valdovas. Lokalius kunigaikščius keitė LDK valdovo paskirti daliniai kunigaikščiai, o rusėniškų žemių politinę sanklodą ir interesus išreikšdavo atitinkamos sutartys su valdovu, fiksavusios jų „senovės“ garantijas, kurios vėliau buvo patvirtinamos žemių (sričių) privilegijų forma. Nors ikiprivileginės sutartys nėra išlikusios, bet apie jas, kaip teigia autorius, liudija vėlesnėse privilegijose randami patvirtinimai ir teisinės normos. Šią istoriko išvadą reikia papildyti, nes jis nekalba apie teritorinio integralumo sąlygas, pavyzdžiui, kaip kad valdovo dvarų steigimą aneksuose, jo teisę dalinti lenus LDK bajorams juos paskleidžiant po visas žemes, o ne tik lokaliems atitinkamos žemės bajorams unifikuotos teisės sklaidą, kurios šaltinis buvo pats valdovas. Šios ir kitos sąlygos teritorine prasme skaldė archainius – „senovinius“ teritorinius vienetus ir juos „sulydydavo“ į bendrą teritorinę struktūrą, kurios esmine išraiška reikia laikyti 1564–1566 m. LDK administracinę reformą. Iki reforminių rusėniškų žemių integralumo laipsnį galėtų atskleisti išsami valdovo privilegijų žemėms ir sritims komparatyvinė analizė.

Reziumuojant galima teigti, jog rusėniškose kunigaikštystėse egzistavo valdžios idėjos gija, paveldėta iš Kijevo Rusios. Ši samprata skatino vietos kunigaikščius ir diduomenes siekti išsaugoti susiklosčiusią padėtį, kurią

¹⁰³² Ibid., c. 377 (priedas).

¹⁰³³ Ibid., c. 378 (priedas). Apie šias privilegijas plačiau žr. *Якубовский И.* Земские привилегии, с. 245–291; *Bucevičiūtė L.* Valstybės erdvės samprata Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, p. 55–66.

¹⁰³⁴ Apie „senovės“ sampratą teisinėje tradicijoje žr. *Вауцук Д.* „Абыхмо деръжали ихъ по длѣ права ихъ земъли“ (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). Київ, 2009, с. 195–227. Apie Kijevo žemę žr. *Jankauskas V.* Kijevo žemės statusas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XV amžiais// *Darbai ir dienos*, t. 44. Kaunas, 2005, p. 81–104.

¹⁰³⁵ *Любавский К. М.* Областное деление, с. 26. Taip pat žr. *Norkus Z.* Nepasiskelbusioji imperija, p. 262–277.

įprasmino „senovės“ definicija. „Senovės“ išsaugojimas prilygo pačių rusėniškų kunigaikštysčių, arba žemių, egzistencijos klausimui. Todėl užkariaujant arba prijungiant tokias teritorijas, jomis buvo disponuojama kaip teritoriniais vienetais, o jos skaidomos buvo labai retai.

2. LDK ir Maskvos sienos XV–XVI a.

Skirtingai nei disertacijos skyriuje apie LDK ir Vokiečių ordino sienas, kuriame tyrimas grįstas beveik tik juridinę galią turėjusiais dokumentais (sutartimis, diplomatinių pasiuntinybių dokumentais), o naratyviniais beveik nesinaudota, tai, kalbant apie LDK ir MDK sienų istoriją, naratyvinių istorijos šaltinių panaudojimas yra neišvengiamas. Šią šaltinių grupę sudaro metraščiai ir kronikos. Tačiau juos naudojant būtina įvertinti pateiktų faktų patikimumą. Juridiniai XV–XVI a. LDK ir MDK dokumentai iš esmės yra įvairios taikos (paliaubų) sutartys, kuriose būdavo patvirtinama susiklosčiusi teritorijų priklausomybė. Norint vaizdžiai pademonstruoti sutartyse liudijamų sienų susiklostymo politines priežastis, reikėtų išsamiai nagrinėti šalių politinių santykių istoriją. Tačiau iškelti darbo uždaviniai verčia apsiriboti tik sutarčių ir jose deklaruojamų sienų problematikos aptarimu.

a) XV a. LDK ir MDK sienos

Ankstyviausi LDK ir Maskvos valstybės politiniai kontaktai, pasak A. Dubonio, pastebimi Gedimino laikais¹⁰³⁶. Tuo tarpu pirmos ženklios šalių politinių interesų sankirtos buvo Algirdo ir Kęstučio žygiai į Maskvą 1368, 1370 ir 1373 m.¹⁰³⁷. Voskresensko metraštyje liudijama, kad 1371 m. vyko šalių derybos dėl taikos¹⁰³⁸. Pasak V. Temuševo, Algirdo laikais, LDK

¹⁰³⁶ Plačiau žr. *Dubonis A.* Ties Lietuvos ir Maskvos tarpusavio santykių ištakomis// Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui. Sudarė *Bumblauskas A., Petrauskas R.* Vilnius, 1999, p. 55–66

¹⁰³⁷ ПСРЛ. II Троицкая летописи, т. 1, С.-Петербург, 1846, с. 231–231.

¹⁰³⁸ ПСРЛ. VII Летописи по Воскресенскому списку, т. 5, с. 18.

teritoriniai susitarimai su Maskva privalėjo egzistuoti neišvengiamai¹⁰³⁹. Išties, šią autoriaus prielaidą pagrindžia 1449 m. LDK ir MDK taikos sutartyje minima „taisyklė“, jog atitinkamos teritorijos turi likti LDK sudėtyje, nes, kaip rašoma, tokia teritorijų priklausomybės tvarka buvo Ldk Algirdo laikais¹⁰⁴⁰, panašiai ir 1494 m. šalių susitarime dalis teritorijų pasidalintos taip, „*kaip buvo valdant Kęstučiui*“¹⁰⁴¹.

1408 m. Ldk Vytautas ir Maskvos didysis kunigaikštis (toliau – Mdk) Dimitrijus, įbridę į Ugros upę, sudarė taikos sutartį, pagal kurią šalių žemes skyrė Ugra¹⁰⁴². Matyti, jog sienos nustatymas pagal upės vagą buvo pakankamai „tikslus riboženklis“. Suvokiant to meto pasaulėjautą, geografines žinias ir informacijos sklaidą, valdovai tarsi tik numanydavo savo valdas¹⁰⁴³. To užteko, nes, kaip kalbėta apie teritorijų priklausomybės – „integralumo“ sampratą, ši pavaldumą daugiau išreiškė pajamos ir prievolės iš politinio vieneto. Tik ilgainiui intensyvėjantys valdovo ir jo aplinkos žmonių ryšiai su lokalia bendruomene, prievoliniai, arba mokesčių saitai, valdovo suteiktys (kuriami dvarai) „įtraukdavo“ teritoriją į bendrą LDK struktūrą. Teritorijų su MDK atribojimas tapo aktualus išpiplieskus šalių karams. Sudarant dvišales taikos sutartis, jose būdavo deklaruojami ir delimitaciniai sprendimai. Tokiu būdu šalys viena kitai „preliminariiai“ pripažindavo teritorijas ir legitimuodavo politinius interesus.

1449 m. rugpjūčio 31 d. buvo sudaryta pirmoji LDK ir MDK taikos sutartis, kurioje fiksuota šalių siena. MDK valdovas pasižadėjo: „*мне и моеи*

¹⁰³⁹ *Темушев Н. В.* Формирование Московско–Литовской границы, с. 56.

¹⁰⁴⁰ АЗР, т. 1, № 50, с. 63 (1449 м.).

¹⁰⁴¹ Духовные и договорные грамоты, № 83, с. 329–330 (1494 м.).

¹⁰⁴² *Pletnia R.* Działalność wielkiego księcia Witolda na północno-wschodnich obrzeżach państwa Litewskiego w latach 1404–1408// *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. T. 1219, 1998, p. 30–31. ПСРЛ. Списокъ Быховца, т. 17, с. 519–520. ПСРЛ. II Троицкая летописи, т. 1, с. 234. ПСРЛ. V Псковская летописи, т. 5, с. 21. Beje, imperatoriaus pasiuntinys Zigmantas Herberšteinas, XVI a. savo kelionių į Maskvą aprašyme liudija, kad Vytauto laikų siena su Maskva buvo maždaug 5–6 mylios už Možaiko valsčiaus link Maskvos. *Žr. Сигизмунд Герберштейн.* Записки о Московии, с. 144.

¹⁰⁴³ XVI a. viduryje, Zigmantas Herberšteinas pasakoja, jog žiemą iš LDK vyko į Maskvą ir nuo Vilniaus iki Polocko daug pelkių ir miškų, sudėtinga keliauti, o nuo Polocko iki Maskvos sienos taip pat pavojingas maršrutas, nes beveik visur negyvenamos teritorijos. Dėl to jis net negalėjo suprasti kur ta siena galėjo būti, nes, kaip stebėdamasis teigia, net vietiniai gyventojai visų pelkių pavadinimų nežinojo. *Žr. Сигизмунд Герберштейн.* Записки о Московии, с. 236–267.

*братъи молодой, у-во все твое великое княженъе, ни у Смоленскъ, ни во вси Смоленские места, што издавна къ Смоленску потягло, ни въ Любутескъ, ни во Мценскъ, ни во все у твои украинныи места <...>*¹⁰⁴⁴. LDK valdovas sutiko nesikėsinti į Maskvos žemes ir į Rževo valsčių, ties kuriuo minima sienos „linija“: *„по озеро по Олинце на-полы, по озеро по Плотинце, по Красный Борокъ, по Боранью речку на верхъ Белейки, по Белейке на Поникль, съ Поникля на верхъ Сижьки, зъ березы на мохъ, со мху на верхъ Осухи <...>*¹⁰⁴⁵, už kurios jau plytėjo Maskvos žemės¹⁰⁴⁶. Skelbiama, jog valdos prie minėtos Osugių (*Осухи*) vietovės, kurios „при великомъ князи Кестутъи“, priklausė LDK, jai ir pasilieka, o „Серенескъ ведати по тому, какъ было при деди твоёмъ при Олгирде и при твоёмъ отцы, короли <...>“¹⁰⁴⁷. Matyti, jog žemių priklausomybė tapatinama su valdovų Algirdo ir Kęstučio vardais, rodančiais LDK teritorinės tradicijos apraiškas.

Pastarojoje sutartyje minimos sienos sampratą išreiškė atitinkamų teritorijų „pasidalinimas“, nurodant jų priklausomybę. Ši „pasidalinimo“ būda neabejotinai suponavo rusėniškose teritorijose susiklosčiusi teritorinė „senovės“ tradicija. Vienos neilgos sienos atkarpos „linijos“ sukūrimo priežastį galima aiškinti tuo, jog taip buvo atskirtos veikiausiai tankiai apgyvendintos teritorijos, išsidėsčiusios netoli viena nuo kitos. Be to, reikia prisiminti egzistavusią „pasienio teritorijų“ sampratą – jas buvo būtina delimituoti, o ežerai ir pelkės atitiko patogias skiriamąsias gaires.

Po 1449 m. šalių sutarties duomenų apie LDK ir MDK sienas iki XV a. pabaigos nedaug. 1486 m. LDK valdovo pasiuntinybėje į Maskvą, be kitų dalykų, buvo išdėstyti ir skundai apie pasienių gyventojų ginčus, siūlant juos

¹⁰⁴⁴ АЗР, т. 1, № 50, с. 63 (1449 м.). Taip pat žr. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 87.1, p. 131–133 (1449 м.).

¹⁰⁴⁵ АЗР, т. 1, № 50, с. 63 (1449 м.). Be to, skelbiama, jog LDK valdovui draudžiama kištis į Naugardo ir Pskovo reikalus (АЗР, т. 1, № 50, с. 64 (1449 м.)). Духовныя и договорныя грамоты, № 53, с. 160–161 (1449 м.).

¹⁰⁴⁶ Аnot V. Темушево, ties šiais valsčiais buvo ginčytinos LDK ir Maskvos sienos. *Жр. Темушев В.Н. Западная граница*, с. 84.

¹⁰⁴⁷ АЗР, т. 1, № 50, с. 63 (1449 м.).

spřesti¹⁰⁴⁸. Tai rodo, jog šiuose šalių teritorijų „dalybų“ procesuose, panašiai kaip jau aptartoje LDK ir Vokiečių ordino sienų raidoje, paraleliai klostėsi ir vidinės kolonizacijos procesas, kuris sąlygojo sienų taisymo ir atnaujinimo atvejus. 1493 m. LDK pasiuntinybės (dėl taikos) į Maskvą dokumente įtraukti valdovo nurodymai, jog teritorijų priklausomybės sąlygos turi būti grindžiamos ankstesniais susitarimais: „*kaip buvo nuo seno, kaip buvo prie didžiojo kunigaikščio Vytauto ir Žygimanto bei, visų pirma, prie jo didenybės karaliaus, valdovo mūsų tėvo <...>*“¹⁰⁴⁹. Vadinasi, LDK siekė išsaugoti įtakoje turėtas teritorijas, o kartu ir stabilias sienas. Tačiau tokių dokumentuose fiksuotų sienų pataisymų atvejų žinoma nedaug. Beveik neįtikima, jog tiek metų nebuvo jokių sienų pažeidimų. Todėl yra logiška prielaida, jog nedaug žinoma apie ginčus dėl sienų dėl tos pačios teritorinės „seno vės“ sampratos priežasties. Veikiausiai lokaliai bendruomenės sienų ginčus išspręsdavo nuo „seno“ praktikuojamomis priemonėmis, kaip buvo minėta 1346 m. Algirdo ir naugardiečių atveju¹⁰⁵⁰. Be to, reikia pabrėžti, jog rusėniškose teritorijose buvo stiprios bendruomenės, kurios daug nutarimų priimdavo večėse. Ryškia analogija galima laikyti rusėniškose žemėse itin reikšmingus kuopos teismus, kurių susirinkimuose daugeliu atvejų buvo sprendžiami žemių ribų nustatymo klausimai¹⁰⁵¹. Rusėniškos teritorijos-žemės buvo pusiau savarankiški dariniai, su atitinkama santvarka, ką ir parodo 1505 m. Smolensko privilegijos turinys. Reikia manyti, jog tokia per amžius buvo susiklosčiusi atitinkama rusėniškų teritorinių darinių sambūvio „senoji“ teritorinė tradicija. Suprantama, kad tarp tokių teritorinių darinių savaimė kildavo ginčai dėl žemių ribų pažeidimų, kurias reikėjo spřesti.

¹⁰⁴⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4, nr. 128, p. 139 (1486 m.). Galima pateikti Sofijos antrojo metraščio pasakojamą apie 1481 m. įvykusį „*sukilimą Lietuvos žemėje*“, kai prie Berezinos upės keli didikai nelegaliai kolonizavo Lietuvos didžiojo kunigaikščio žemę, ir galiausiai dėl to valdovas juos nubaudė. Žr. ПСРЛ. II Софiискiя летописи, т. 6, с. 233. Šiuo atveju svarbu atkreipti dėmesį į Bereziną upę paminėjimą, nes yra nuomonų, jog ši upė skyrė „Tikrąją Lietuvą“ ir „Rusią“. Žr. Воронiн В. Рака Бярэзина, с. 177–197; Бель А. Як разьмежаваць Лiтву ад Русi?, с. 128–145.

¹⁰⁴⁹ Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5, nr. 27.2, p. 78 (1493 m., vertimas – T. Č.). Pasak L. Bucevičiūtės, 1479 m. LDK valdovas laišku kreipėsi į Pskovą, išdėstydamas nusiskundimą, jog pskoviečiai daro žalą LDK pasienio gyventojams ir reikalavo atlyginti žalą. Žr. Bucevičiūtė L. Lietuvos valstybės teritoriniai kontaktai rytuose, p. 5.

¹⁰⁵⁰ Žr. ПСРЛ. IV Новгородские летописи, т. 3, с. 83.

¹⁰⁵¹ Apie kuopos teismą žr. Иванишевъ Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Югозападной Россiи// Изданiе Киевской Археографической Коммиссiи, 1863, с. 3–34; Čelkis T. Privačios žemėvaldos ribų nustatymas, p. 47.

Todėl reikia manyti, jog ilgainiui buvo susiformavęs atitinkamų problemų sprendimo mechanizmas (kaip 1346 m. Ldk Algirdo ir naugardiečių susitarimas).

1494 m. vasario 5 d. Ldk Aleksandras ir Mdk Ivanas III sudarė taikos sutartį. Numatytos LDK sienos su MDK driekėsi taip: pagal Naugardo sienas (Veliki Luki ir Rževo valsčiai, Cholmsko „priemiestis“, Velilis, Lopasticas, Buica ir kt.), pagal Pskovo ir Tverės „*senąją ribą*“¹⁰⁵². Aprašyta viena sienos „linijos“ atkarpa: „*man, didžiajam kunigaikščiui Aleksandrui, neižengti į Rževą su jo valsčiais, pagal Orlinco ežero vidurį, iki Beleikio ežero, ir į viršų per Beleikį, pagal Beleikį iki Poniklio, pagal Poniklį į viršų iki Sižkių, už beržyno iki pelkės, pagal pelkę į viršų link Osugių <...>*“¹⁰⁵³, kurios gairės buvo įtrauktos į jau minėtą 1449 m. šalių sutartį. Pakartota ir kita 1449 m. sutarties norma, jog nuo Osugių valsčiaus teritorijos pasiskirstomos tokia tvarka, kaip buvo „*prie didžiojo kunigaikščio Kęstučio*“¹⁰⁵⁴. LDK liko Smolensko žemė ir kitos smulkesnės teritorijos¹⁰⁵⁵. Toliau sutartyje išvardinti kunigaikščiai, dėl kurių pavaldumo (tokiu būdu ir dėl jų teritorijų priklausomybės) valdovai susitarė – „*pasidalino*“. Pavyzdžiui, rašoma: „*O Novoselsko, Odojevsko, ir Vorotinsko, ir Peremišliaus, ir Belevskio kunigaikščiai visi tavo, didžiojo kunigaikščio Ivano, ir tavo vaikų, ir su visomis tėvonijomis, jūsų didžiajai kunigaikštystei. O man didžiajam kunigaikščiui Aleksandrui, pas juo ir jų tėvonijas, ir į tai kas jiems priklauso, jokiais būdais nesikėsinti <...>*“¹⁰⁵⁶. Kitaip tariant, susitarta dėl vasalų, kurių asmeniniai ryšiai su valdovais išreiškė teritorijos erdvės mastą. Kita vertus, reikia manyti, jog tokiu būdu šioje sutartyje buvo panaikinti ankstesnių valdovų ir lokalių didikų asmeniniai ryšiai, kurie būdavo patvirtinami vasaliteto priesaikomis. Šioje 1494 m. sutartyje, išskyrus minėtą trumpą atkarpą, visos kitos šalių „sienų linijos“ neaprašytos, nes veikiausiai jau buvo susiklosčiusi „taisyklė“ „naujomis“

¹⁰⁵² Духовныя и договорныя грамоты, № 83, с. 329 (1494 м.). Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 78.2, p. 134–136 (1494 m.).

¹⁰⁵³ Духовныя и договорныя грамоты, № 83, с. 329 (1494 м., vertimas – T. Č.).

¹⁰⁵⁴ Ibid., с. 329–330 (1494 м.).

¹⁰⁵⁵ Ibid., с. 330 (1494 м.).

¹⁰⁵⁶ Ibid. (1494 м.).

valstybių sienomis įteisinti prijungtų žemių ribas. Antai nors sutartyse valstybės siena neminima, bet ginčai dėl jos pažeidimų liudijami aukščiausio lygio valstybės dokumentuose. 1496 m. LDK pasiuntinybės į MDK dokumente rašoma, kad esama sienų pažeidimų ir neteisėtų žemių užgrobimų. Dėl to prašoma sudaryti komisiją, kuri, maskvėnams tinkamu laiku susitiktų su LDK komisija ir atnaujintų sienas (*„границь старых поправити, сослати своих бояръ, и мы быхмо своих“*) pagal ankstesnes sutartis ir dokumentus, kuriuose jos buvo fiksuotos¹⁰⁵⁷. Panašiai nusiskundimai išdėstyti ir 1497 m. LDK pasiuntinybės į Maskvą rašte, jog LDK pasienio (Smolensko) gyventojai patiria maskvėnų skriaudas¹⁰⁵⁸. Nors sutartyse nebuvo minimos konkrečios valstybių sienų „linijos“ – atitinkamos jų gairės, bet praktikoje jos buvo funkcionalios ir jų pažeidinėjimų klausimai būdavo įtraukiami į LDK pasiuntinybių raštus. Šie duomenys patvirtina teiginį, jog valdovai savo susitarimuose „naujomis“ sienomis įteisindavo egzistuojančias rusėniškų žemių ribas. Vadinas, tam tikra prasme jau XV a. galima išžvelgti tam tikrų „linijinių sienų“ pobūdžio elementus šiame rusėniškų LDK žemių regione¹⁰⁵⁹.

b) XVI a. LDK ir MDK sienų raida

Aptartos kelios XV a. LDK ir MDK sutartys leidžia suvokti sienų nustatymo intensyvumą, delimitacinių problemų aktualumo laipsnį ir jų sampratą. Tačiau šių sutarčių buvo nedaug. Tuo tarpu XVI a., išiplieskus Maskvos ir LDK karams, sudaryta daug taikos sutarčių, kuriose vieni svarbiausių buvo teritoriniai susitarimai.

Po eilės karų 1503 m. LDK ir MDK sudarė 6 metų paliaubas, kuriose pateiktas LDK priklausančių teritorijų sąrašas: Kijevas su valsčiais, Kanevas su valsčiais, Čerkasai su valsčiais, Žitomiras su valsčiais, Uvručas su valsčiais, Mstislavlis su valsčiais, Kričevas su valsčiais, Smolenskas su valsčiais,

¹⁰⁵⁷ A3P, t. 1, № 137, c. 162 (1496 m.). Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 61, p. 113 (1496 m.).

¹⁰⁵⁸ A3P, t. 1, № 143, c. 165 (1497 m.). 1507 m. LDK valdovo laiške Maskvos valdovui buvo prašoma sudrausti savo pasienio gyventojus, kad jie liautųsi puldinėti LDK pasienio gyventojus. Žr. A3P (1506–1544), t. 2, С.-Перебугр, 1848, № 16, c. 15 (1507 m.).

¹⁰⁵⁹ Žr. Čelkis T. Nuo teritorinio ruožo, p. 58–73.

Vitebskas su valsčiais, Polockas su valsčiais, į kurias MDK privalėjo nesikėsinti¹⁰⁶⁰. Atitinkamai išvardintos ir Maskvos valdžioje buvusios teritorijos – miestai, valsčiai ir kaimai¹⁰⁶¹. Šis atvejis panašiai, kaip XV a. pavyzdžiai, rodo, jog teritorijų prijungimo ir sienų nustatymo samprata nesikeitė. Naujomis „valstybių sienomis“ ir toliau buvo įteisintos „senosios“ prijungtų teritorinių vienetų ribos.

1508 m. spalio 8 d. LDK ir MDK sudarė dar vieną taikos sutartį, pagal kurią buvo analogiškai pasiskirstyta rusėniškų teritorijų priklausomybė. Pravartu pateikti šio sąrašo fragmentą, leidžiantį geriau suprasti teritorijų pasidalinimą. Maskvos valdovas teigė: *„visa tavo Didžioji kunigaikštystė, su Kijevo miestu ir su valsčiais, Čerkasų miestas su valsčiais, Uvručio miestas su valsčiais, Žitomiro miestas su valsčiais, Ovručio miestas su valsčiais, Liubecko miestas su valsčiais, Turovo miestas su valsčiais, Mozyriaus miestas su valsčiais, ir jūsų valsčiai, Bčičas, Braginas, Rečica, Gorvole, Strešinas, Čečereskas, Propoiskas, miestas Mogilevas su valsčiais, Mstislavlio miestas su valsčiais, Kričevo miestas su valsčiais, Smolensko miestas su valsčiais, Roslavlis, Ivankova, Prūdai, Belikas, Elnai, Radšina, Novoselis, Svaiatas, Žerešperas, Poreče, Nežodai, Veržaveskas, Ruda, Muškovičiai, Vetlica, Šučia, Bui miestelis, ir su tais kaimais, kurių žmonės pagal tarnybas priklauso, ir su Pečersko vienuolynu ir su Šv. Dvasios (Duchovskim) bei Šv. Trėjybės (Troeckim) [vienuolynais], ir taip pat su valsčiais ir kaimais buvusiais [priklausomybėje] prie Boriso, – Vitebsko miestas su valsčiais, Brusas, Dreči Luki, Usviata, Ozerišči, Polocko miestas su valsčiais, Mošnikai, Drusas, Osvai, Nešordai, Neporotovičiai, Verbilovai su gyvenvieta, Kubokas, Viazmos valsčius, Klinas, Sitna, Lisna, Sebežas, Zamošeje <...>¹⁰⁶². Atskirai išvardintos Maskvai priklausiusios teritorijos¹⁰⁶³. Taip pat sutartyje nurodytas*

¹⁰⁶⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 118.13, p. 209 (1503 m.).

¹⁰⁶¹ Ibid., p. 210 (1503 m.).

¹⁰⁶² A3P, t. 2, № 43, c. 53 (1508 m., vertimas – T. Č.).

¹⁰⁶³ Ibid., c. 54 (1508 m.): *„Didysis Naugardas ir Pskovas bei visos naugardietiškos ir pskoviškos vietovės, o [taip pat] ir Toropekas ir viso Toropeco valsčiai [į juos] niekam neįžengti, taip pat ir į Tverę ir visas Tverės vietoves neįžengti tau [nei kam kitam], ir laikytis [taikiai] ir nedaryti skriaudų [...]. O riba su Toropcu ir toropiekių valsčiais: Dankovu, Liubuto, Dubie, Požie, Tyrie, Biberevo, Starcovo, Neželsko, Veližo, Plavecko, Žižecko, Ozersko, Kazarinovsko ir Naugardo valsčiais [kurie yra pagal]*

lokalių teritorijų kunigaikščių pavaldumas atitinkamų šalių valdovams¹⁰⁶⁴. Tokiu būdu pasikeitus politinei situacijai teritorijose, būdavo eliminuojami ankstesni lokalių didikų susitarimai su vadovais, su kuriais iki tol būdavo susitariama dėl politinių santykių¹⁰⁶⁵. Juo labiau kad minima net teisinės sistemos sklaidos legitimizacija, nurodant šalies teisėjus, kurie turi teisę vykdyti teisingumą. Tai buvo gana praktiškas sutarties elementas, ypač sprendžiant išskylančius pasienio gyventojų ginčus.

Vėlesniuose šalių pasiuntinybių dokumentuose valdovai susirašinėjo vienas kitą kaltindami, jog gyventojai pažeidinėja sieną ir daro skriaudas gyventojams. 1509 m. sausio 31 d. LDK pasiuntinybėje į Maskvą išdėstyti nusiskundimai dėl nelegalios maskvėnų kolonizacijos ir užpuolimų: „*į mūsų pusę jūsų pasienio gyventojai tuos mūsų valsčius, tuo laiku, jau po mūsų [minėto] susitarimo, užėmė daug [plotų] žeme ir vandeniū, ir sienas naujas sau nusistatė, ir daug mūsų žmonių sau pasigrobė, o iš kitų gyvulius ir turtą pagrobė <...>*“¹⁰⁶⁶. Siūlyta atsiųsti abiejų šalių bajorus ir išspręsti šias problemas. Panašius nusiskundimus LDK valdovas išdėstė ir kitame 1509 m. lapkričio 28 d. pasiuntinybės į Maskvą rašte¹⁰⁶⁷. Tuo tarpu 1510 m. rudenį Maskvos valdovas pateikė tokius pat kaltinimus LDK valdovui – šio pasienio gyventojai daro skriaudas jo žmonėms¹⁰⁶⁸. Tų pačių metų lapkričio 14 d. ir 1511 m. liepos 4 d. raštuose Ldk rašė Mdk, akcentuodamas maskvėnų daromas skriaudas pasienyje ir kvietė nedelsiant imtis priemonių sprendžiant problemą¹⁰⁶⁹. Tuo tarpu 1511 m. spalio 20–23 d. rašte Maskvos valdovas atsakė į LDK kaltinimus teigdamas, kad savo ruožtu LDK gyventojai ne tik smurtauja ir plėšikauja Maskvos pasienio žemėse, bet ir „*але люди твои волости наши, села, деревни, земли, и воды заседають и люди в полонъ головами вѣдутъ <...>*“, ir siūlė sudaryti mišrią komisiją atitaisyti pažeidimus,

Velikije Luki, ir Pupovičiu, ir Rževą, ir Ostrevo miestą, ir valsčiais Berezaju, Nevliu, Usvaju, Lovcu, Vesnebologu, ir Cholmsko gyvenvietae (orig. погорцы), ir Velile, ir Lopasticamu, ir Buicu ir kitais valsčiais, viso Naugardo žemės, su taviškę žeme <...>“ – ribojasi senomis ribomis.

¹⁰⁶⁴ Ibid., c. 54–55 (1508 m.).

¹⁰⁶⁵ Ibid., c. 55–56 (1508 m.).

¹⁰⁶⁶ Ibid., № 49, c. 61 (1509 m., vertimas – T. Č.). Taip pat žr. *ibid.*, № 47, c. 59 (1509 m.).

¹⁰⁶⁷ Ibid., № 57, c. 68 (1509 m.).

¹⁰⁶⁸ Ibid., № 60, c. 75–76 (1510 m.).

¹⁰⁶⁹ Ibid., № 62, c. 79–80 (1510 m.); № 66, c. 83 (1511 m.).

remiantis ankstesniais šalių susitarimais¹⁰⁷⁰. Tačiau ar buvo ginčiuose priimti konkretūs sprendimai, dokumentuose liudijimų nėra.

1522 m. rugsėjo 9 d. LDK pasiuntiniai lankėsi Maskvoje ir derėjosi dėl sienų. LDK atstovai teigė, kad „*Gorai ir Romanovai jie [nepriklauso] Smolenskui nuo seno; o Chotslavičiai buvo [priklausantys] Mstislavliui, o ne Smolenskui; ir tuos valsčius, kaip gi galima prirašyti Smolenskui? [...] Molochvo, Ščučių, Rudo, Liubavičių, Mikulino, Porečės valsčius reikia prirašyti karaliaus pusei <...>*“¹⁰⁷¹. Taip pat LDK pareigūnai pateikė Smolensko ribų atkarpos aprašą, kuri driekėsi pagal Mere upę, žemyn Smolensko, iki Gorodnos upės ir ta upe aukštyn iki Roslavlio ribos, toliau ribą tęsiant pagal Dniepro ir Berezinos upių vagas¹⁰⁷². Pastaruoju atveju buvo deramasi dėl tam tikrų plotų priklausomybės, o ne tik dėl sienų pažeidimų. Tačiau veikiausiai šias derybas reikia sieti su vėlesne paliaubų sutartimi. 1523 m. vasario 18 d. LDK ir MDK sudarė 5 metų taiką, kurioje buvo reglamentuota teritorijų priklausomybė¹⁰⁷³. LDK valdovas Žygimantas pasižadėjo nesikėsinti į Maskvos žemes, atsisakė pretenzijų į teritorijas, kurių vietininkai, arba lokalūs kunigaikščiai buvo tam tikrais išipareigojimais susaistyti su Maskva¹⁰⁷⁴. LDK valdovas pažadėjo neižengti į „*Serpreisko miestą su valsčiais, o tie valsčiai Zamošija, Tychočevas, Dečnas, Fominičiai, Pogostiščia, Moščina, Demenas, Gorodečnas, Užeperetis, Snopotas, Kovylnai,*

¹⁰⁷⁰ Ibid., № 74, c. 97–98 (1511 m.). Žinomi keli 1523 m. ir 1527 m. dokumentai, kuriuose fiksuojami LDK sienų atkarpų su Maskva aprašai – maždaug Černigovo ir Roslavlio paribyje. Dokumentuose ne tik išvardinti pasienio kaimai, bet nurodomi ir jų gyventojų ūkių skaičiai. Dalis sienos atkarpų driekėsi atitinkamomis „linijomis“ – pagal upių vagas arba gamtinių objektų gairėmis. Galima manyti, jog tai buvo inventoriniai sienų patikrinimo aprašai. Vienas jų paskelbtas Mitrofano Dovnar–Zapolskio parengtame dokumentų rinkinyje, kurį istorikas datuoja 1523 m. (Žr. *Довнар-Запольский М. Документы Московского архива министерства юстиции, т. 1 (toliau – Довнар-Запольский М. Документы Московского архива, т. 1). Москва, 1897, c. 63–67 (1523 m.)*). Kitą dokumentą, kuriame fiksuotas panašus LDK ir Maskvos sienos atkarpos aprašas, paskelbė Oliona Rusina, kurį ji datuoja 1527 m. (Žr. *Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998, c. 207–213 (1527 m.)*). Iš esmės dokumentai savo turiniu labai panašūs, bet esama tam tikrų neatitikimų, dalis aprašo fragmentų yra viename dokumente praleisti, kaitaliojasi tekstų gramatikos daryba. Černigovo žemės sienų raidos XIV–XVI a. analizę žr. *Kuczyński S. M. Ziemie Czernihowsko–Siewerskiego, s. 60–92*.

¹⁰⁷¹ СИРИО, т. 35, № 93, с. 633 (1522 m., vertimas – Т. Č.).

¹⁰⁷² Ibid., т. 35, № 93, с. 633 (1522 m.).

¹⁰⁷³ АЗР, т. 2, № 120, с. 148 (1523 m.). СИРИО, т. 35, № 93, с. 639–640 (1523 m.).

¹⁰⁷⁴ АЗР, т. 2, № 120, с. 148–149 (1523 m.), išvardinta aibė miestų, valsčių, kaimų sąrašai, kurie „pasidalinti“.

*Šui, Lazorevo miestelis, Bliževičiai, Liubunai ir Danilovičas, Briansko miestas su valsčiais, o valsčiai Solovevičius, Příkladnei, Pacynis, Fedorovskas, Osovika, Pokinisčas, Sucharia, Vseslavlia, Voronicai, Žerypiai <...>*¹⁰⁷⁵.

Po pastarosios sutarties kurį laiką apie šalių sienas buvo užsiminta diplomatinėse pasiuntinybėse, išdėstant nusiskundimus dėl jų pažeidimų. 1525 m. Maskvos valdovas rašė, jog per sieną į jo pasienio žemes – apie Smolenską iš LDK pusės braunasi žmonės ir daro skriaudas¹⁰⁷⁶. 1526 m. kovo 25 d. rašte LDK valdovas pateikė analogiškus nusiskundimus Maskvos valdovui, jog kaip tik pastarojo žmonės pažeidinėja sieną: „*mūsų valsčiai Podneprskas, Rečica, Gorvolas, Propoiskas, Čečersko ir kiti mūsų valsčiai buvo apiplėšti <...>*“¹⁰⁷⁷. Siūlyta sudaryti mišrią komisiją, kuri, remdamasi ankstesnėmis sutartimis, išspręstų pažeidimus.

1526 m. lapkričio 4 d. LDK ir Maskvos naujojoje taikos sutartyje panašiu principu kaip ir iki tol dar kartą susitarta dėl teritorijų priklausomybių, pateikti atitinkami sienų atkarpų aprašai¹⁰⁷⁸. Po šios sutarties žinoma 1529 m. kovo 16 d. LDK pasiuntinybė į Maskvą, kurioje keltas klausimas dėl maskvėnų daromų skriaudų pasienyje¹⁰⁷⁹. Po pusmečio, spalio 18 d. Maskvos valdovas, atsakydamas LDK valdovui, išdėstė nuomonę dėl sienų atnaujinimo. Rašoma, kad LDK valdovas anksčiau buvo išsiuntęs pasiuntinius: Volkovisko valdytoją poną Motiejų Vaitiekaitį Janavičių, arklidininką ir Ainos valdytoją poną Vasilijų Bogdanavičių Čižą ir valdovo raštininką Andrių Mackavičių, kurie turėjo sutartis su maskvėnais ir nustatyti terminą, kada bus taisomos šalių sienos, kurias buvo pažeidę maskvėnai. Nustačius datą, šalių pareigūnai turėjo susitikti numatytoje pasienio vietoje ir „*sienas pagal taikos raštus turėjo pataisyti <...>*“¹⁰⁸⁰. Ši atkarpa driekėsi ties Polocku ir Vitebsku¹⁰⁸¹. Tačiau į šią sienų atnaujinimo akciją Maskvos pareigūnai neatvyko. Savo paaiškinime Maskvos valdovas teigė, kad anksčiau su LDK pasiuntiniais buvo sutarę laiką

¹⁰⁷⁵ АЗР, т. 2, № 120, с. 150 (1523 м., vertimas – Т. Č.).

¹⁰⁷⁶ Ibid., № 134, с. 160 (1525 м.).

¹⁰⁷⁷ АЗР, т. 2, № 143, с. 170–171 (1526 м., vertimas – Т. Č.).

¹⁰⁷⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15, nr. 156, p. 199–200 (1526 м.).

¹⁰⁷⁹ СИРИО, т. 35, № 104, с. 776 (1529 м.).

¹⁰⁸⁰ АЗР, т. 2, № 166, с. 212 (1529 м.).

¹⁰⁸¹ Ibid., с. 213 (1529 м.).

ir vietą, kurioje turėjo susirinkti šalių pareigūnai, bet neva iškilę nenumatytų nesusipratimų parenkant ir išsiunčiant Maskvos pareigūnus, o po to jie tiesiog nespėjo laiku atvykti, bet mėgino apie tai pranešti žemių vietininkams apie iškilusius sunkumus, kad jie savo ruožtu informuotų LDK pasiuntinius, bet jie neinformavę, dėl to taip viskas ir išėjo¹⁰⁸². Panašiai nutiko ir 1531 m., kuomet Maskvos valdovas rašė LDK valdovui, jog jis buvo informuotas, kad buvo atvykę LDK pasiuntiniai, pasiruošę apžiūrėti šalių sienos ir spręsti pažeidimų, kurie buvo padaryti iš maskvėnų pusės, bet į šį susitikimą neatvyko Maskvos atstovai. Maskvos valdovas šias žinias neigė ir rašė, kad jo pasiuntiniai tikrai buvo atvykę į susitikimą, bet patys LDK pareigūnai jų nepalaukė ir išvyko, ir apskritai daug sienų pažeidimų buvę ne tiek iš maskvėnų, kiek iš LDK pusės, ir išvardijo eilę Maskvos pasienio valsčių, į kuriuos, kaip teigė Mdk Vasilijus III, peržengę sieną įsibrovė LDK gyventojai¹⁰⁸³. Viena vertus, šie pavyzdžiai pademonstruoja Maskvos valdovo išsisukinėjimus nuo dvišalio sienų atnaujinimo ir taisymo, kas rodo, jog maskvėnai nebuvo patenkinti ta siena ir puoselėjo ateities perspektyvą ją „pastumti“ savo naudai. Tai buvo politinis „triukas“, panašius XV a. savo planuose naudojo patys lietuviai vilkindami sienos su Livonija nustatymą. Kita vertus, šis atvejis rodo, jog jau brendo sienų atnaujinimo samprata. Nors Maskvai buvo aktualiausia rusėniškų teritorijų prijungimas, dėl to sienų stabilumo klausimas tapo netoks ir aktualus, bet, nepaisant to, vidinės kolonizacijos procesas skatino sienų atnaujinimo poreikį. Šalių pasienių gyventojų konfliktai vertė tikrinti ir taisyti sienas.

Dėl sienų pažeidimų ir jų taisymo mėginta tartis 1532–1533 m. sandūroje. LDK valdovas, atsakydamas Maskvos pasiuntiniams, aptarė pasienių gyventojų konfliktus, siūlydamas juos spręsti¹⁰⁸⁴. 1536 m. (ar 1537 m.?) Maskvos valdovo rašte liudijama, kad anksčiau į jį buvo kreipęsis LDK valdovas dėl sienų pažeidimų, bet Maskvos valdovas atsakyme į

¹⁰⁸² Ibid., c. 214–215 (1529 m.). Panašūs nesusipratimai liudijami: СИРИО, т. 35, № 107, с. 817–818 (1530 m.).

¹⁰⁸³ АЗР, т. 2, 169, с. 217–218 (1531 m.). Aptariamos galimybės derinti sienų pažeidimus: СИРИО, т. 35, № 109, с. 837–838 (1531 m.); № 109, с. 843–844 (1531 m.).

¹⁰⁸⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15, nr. 210, p. 227–231 (1532–1533 m.). Taip pat žr. СИРИО, т. 35, № 112, с. 860 (1533 m.).

kaltinimus tai neigė ir priešingai – teigė, kad jo žmonės nukenčiantys nuo LDK gyventojų¹⁰⁸⁵.

1537 m. LDK ir Maskvos atstovų derybose įtemptai diskutuota dėl teritorijų pasidalinimo¹⁰⁸⁶. Minimos kai kurios sienų atkarpų „linijos“¹⁰⁸⁷. Šias derybas vainikavo 1537 m. LDK ir Maskvos 5 metų paliaubų sutartis. Pagal ją Maskvos valstybės teritorija įvardinama taip: „*mūsų žemė, Maskvos žemė ir Didžiojo Naugardo žemė su Naugardo valsčiais ir visomis Naugardo žemėmis ir visos Pskovo žemės ir Sebežo miestas su Sebežo valsčiumi ir visos Tverės žemės ir Pereslavlio Riazanės ir visos Riazanės žemės ir Pronsko ir visos Pronsko žemės* [su kuriomis] *nekariauti ir niekaip [į jas] nesikėsinti* <...>“¹⁰⁸⁸. Surašyti beveik visi šalių paribio miestai, valsčiai, kaimai, kai kurios jų ribos, pavyzdžiui, Roslavljo ir Pereslavlio miestus atskyrusi riba¹⁰⁸⁹. Pastarajame dokumente minimas Sebežo valsčius, dėl kurio priklausomybės, pasak L. Bucevičiūtės, tais metais buvo išplieskę dideli šalių ginčai¹⁰⁹⁰. 1537–1538 m. sandūros dokumente išdėstytas LDK valdovo atsakymas Maskvos pasiuntiniams, minimos teritorijos, atitenkančios LDK pagal minėtą taikos sutartį¹⁰⁹¹.

1542 m. LDK pasiuntinybės į Maskvą metu iškelta problema, jog LDK žmonės braunasi per sieną į Sebežo valsčių¹⁰⁹². Tų pačių metų kovo 25 d. LDK ir Maskvos derybose buvo 7 metams pratęsta taikos sutartis¹⁰⁹³. Pagal ją, kaip taisyklė, buvo pasidalintos teritorijos. Tačiau 1543 m. LDK valdovo

¹⁰⁸⁵ АЗР, т. 2, № 175, с. 273 (1536 (1537?) м.); taip pat 1537 m. (1538 m.?) dokumentas, kuriame Maskvos valdovas skundžiasi, jog LDK gyventojai iš Rečico ir Čečersko braunasi į Maskvos žemes (žr. ibid., с. 322–323).

¹⁰⁸⁶ АЗР, т. 2, № 175, с. 281–300 (1537 м.). Dokumente atskirai surašyta ir LDK valdovo pozicija – žr. ibid., с. 311–312. Delimitaciniai dalykai atsispindi ir Maskvos valdovo pasiuntinybių į LDK dokumentuose, in: СИРИО, т. 59. С.-Петербург, 1887, № 7, с. 125–129 (1537 м.).

¹⁰⁸⁷ АЗР, т. 2, № 175, с. 292–294 (1537 м.).

¹⁰⁸⁸ Ibid., с. 313 (1537 м., vertimas – Т. Č.). Taip pat šis dokumentas: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15, nr. 164, p. 210–213 (1537 m. Maskvos pusės raštas); nr. 165, p. 213–216 (1537 m. LDK pusės dokumentas įteiktas maskvėnams).

¹⁰⁸⁹ АЗР, т. 2, № 175, с. 313–314 (1537 м.).

¹⁰⁹⁰ Plačiau žr. Bucevičiūtė L. Lietuvos valstybės teritoriniai kontaktai rytuose, p. 5–6.

¹⁰⁹¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15, nr. 155, p. 197 (1537–1538 м.). 1539 m. LDK valdovas rašė Maskvos valdovui dėl šalių sienos pažeidimų iš maskvėnų pusės, in: АЗР, т. 2, № 196, с. 255 (1539 м.). Taip pat 1537 m. Maskvos pasiuntinybėje į LDK keltas pasienio konfliktų klausimas, in: СИРИО, т. 59, № 13, с. 130–134 (1537 м.).

¹⁰⁹² СИРИО, т. 59, № 9, с. 164–165 (1542 м.).

¹⁰⁹³ Ibid., № 12, с. 189–198 (1542 м.).

pasiuntinybės į Maskvą dokumente rašoma, jog reikia sudaryti komisijas, kurios spęstų pasienio ribų prie Sebežo ginčus¹⁰⁹⁴. Kituose 1543 m. Maskvos valdovo Pskovo vietininko susirašinėjime su LDK pareigūnais buvo derinamos susitikimo ir sienos pataisymo aplinkybės bei susitikimo terminai¹⁰⁹⁵. Rugsėjo 16 d. Maskvos pasiuntinybėje į LDK rašoma, jog derinti ginčytiną sieną prie Sebežo buvo atsiųsti abiejų šalių pareigūnai – „teisėjai“. Tačiau tos derybos – sienos apėjimas nebuvo iki galo įgyvendintas, nes: „*А не успеют наши [Maskvos] судьи темъ землямъ рубежа учинити и въ обидныхъ делехъ управы учинити, а падеть снегъ, и мы велимъ своимъ судіамъ быти на те земли весне на Троицынь день; а ты (LDK valdovas – Т. Č.) бѣ велель быти своимъ судіамъ на те земли на тотъ же срокъ <...>*“¹⁰⁹⁶.

Kita Maskvos ir LDK 5 metų taikos sutartis buvo sudaryta 1548 m. rugsėjo 26 d., kurioje analogiškai kaip ankstesnių sutarčių formuluose buvo išvardintos LDK priklausiusios žemės¹⁰⁹⁷ ir atskirai pateiktas Maskvos valdovui atitekusių žemių sąrašas¹⁰⁹⁸. Panaši sutarties ir teritorinių pasidalinimo bei sienų nustatymo specifikos analogija matoma 1554 m. šalių 2 metų paliaubų sutartyje¹⁰⁹⁹, kaip ir 1556 m. kovo 25 d. 6 metų paliaubų akte¹¹⁰⁰.

¹⁰⁹⁴ Ibid., c. 206–211 (1543 m.). Taip pat žr. *Bucevičiūtė L.* Lietuvos valstybės teritoriniai kontaktai rytuose, p. 6.

¹⁰⁹⁵ СИРИО, т. 59, № 13, с. 211–212 (1543 m.). LDK pasiuntinybė į Maskvą, in: *ibid.*, № 14, с. 214–221 (1543 m.).

¹⁰⁹⁶ Ibid., № 15, с. 223 (1543 m.); derybos vyko ir 1544 m. (*ibid.*, № 16–17, с. 233–263 (1544 m.)).

¹⁰⁹⁷ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 34, с. 53 (1548 m.). Taip pat žr. СИРИО, т. 59, № 18, с. 303–306 (1548 m.).

¹⁰⁹⁸ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 34, с. 53–54 (1548 m., vertimas – Т. Č.): minimos kelios sienos „linijos“: „*riba Roslavlio miesto su Mistislavliu: pro Slovneva iki Šibnevo link Gnevko, upe Dobra iki Vodonosos, o nuo Vodonosos vėl upe Dobra link Ostr, per didį šilą iki upės Šumiača, iki Trekulės, iki Kričevo ribos ir nuo Kričevo Roslavlio miesto riba – upe Šumiača, ir Šumiača upe iki Nemelicos, o nuo Nemelicos senąja riba su Zaborju, link Iputės upės, žemyn pagal Iputę iki Chmelio; [...] o Smolensko ir Smolensko valsčių riba su Dubrovna, ir su Romanova, ir su Gorais, ir su Mstislavliu: nuo Dniepro žemiau Smolensko miesto, Mere upe į viršų, per Prečistije link Vžruba ir Zverovičiu link upės Ivaka, o nuo Ivakos iki Elinskių ribos iki Gorodno, ir nuo Gorodno link Vechrų iki Čiornio Moch, o nuo Vechrų iki Prudilnų, o nuo Prudilnų link Železnicos, o [pagal] Železnica [toliau] Dudenka iki Vechrų, o nuo Vechrų iki Liutos vandenių, o nuo Liutos vandenių iki Vipino, o nuo Vipino iki Sožos, o Soža žemyn iki Berezinos, o Berezina aukštyn sausuma pro Počino ir Gladkovičo kaimus pagal Cholmot, o nuo ten iki Kulnevo; o už Dniepro upės Smolensko riba žemyn pagal Dniepro upę penkis varstus iki Švento Klementino; [...] visa Naugaro žemė su mūsų Lietuvos žeme ir su Polocko ir su Vitebsko, žeme ir vandenių riba pagal senovę <...>*“.

¹⁰⁹⁹ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 56, с. 91–94 (1554 m.):

¹¹⁰⁰ АЗР (1544–1587), т. 3. С.-Петербург, 1848, № 17, с. 69–70 (1556 m.). Taip pat žr. СИРИО, т. 59, № 32, с. 511–516 (1556 m.).

Matyti, kad karo metu gana dažnai sudaromos paliaubų sutartys buvo kiek sąlyginis dalykas, nes po kurio laiko, Maskvai užėmus naujas teritorijas, tai būdavo konstatuojama *de jure* tarpvalstybinėmis sutartimis. Iš esmės, Maskva „braižė“ šios LDK dalies politinį žemėlapi. Antai 1559 m. Lenkijos karaliaus Žygimanto Augusto rašte LDK ponų tarybai rašoma, kad jį pasiekė žinios, jog Maskvos valdovas ruošiasi statyti pilį LDK teritorijoje, anapus Dniepro, kuris atitiko LDK ir Maskvos sieną, vietovėje tarp Čerkasų pilies ir Charticovo salos¹¹⁰¹.

1563 m. Maskva užėmė Polocką¹¹⁰² ir, pasak L. Bucevičiūtės, iš karto organizavo grandiozinę sienų aprašymo akciją, tam buvo paskirti pareigūnai, bet dalis atkarpų buvo vėliau peržiūrėtos dalyvaujant LDK pasiuntiniams¹¹⁰³. Ilgainiui dėl Polocko priklausomybės ir sienų išsibėgėjo šalių derybos. 1567 m. vasario mėn. dokumente randami išdėstyti Maskvos valdovo atsakymai LDK pasiuntiniam, pateiktas Polocko sienos aprašas: „ribas nustatyti Polocko pavieto pagal Dauguvą pagal Glubockoi kelią su Vilniaus pavieto kaimu Bobyničiu, o nuo Bobyničiaus iki Zavičelio kaimo, o nuo Zavičelio iki Mosirių kaimo, kaip ir iki Mosirio ežero, nuo Mosirių iki Lasosnos kaimo, kaip ir iki Lasosno ežero, ir nuo to kaimo Lasosnos link Ostrovnu kaimo, kaip ir iki Ostrovno ežero, o nuo Ostrovno ežero iki Nesinų kaimo, kaip ir iki Nesino ežero, o nuo Nesino kaimo iki Evansko Ostrovsko vienuolino kaimo, kuris prie Ūlos upės, ir visi šie kaimai su visais ežerais [Maskvos] valdovo pusei [priklauso] prie Polocko pavieto <...>“¹¹⁰⁴. Be šios, pateiktas ir ribos su Vitebsku ir kitomis LDK teritorijomis platus sienos aprašas, dalis jos išmatuota varstais¹¹⁰⁵.

Sienos su Polocku problema ryški 1570 m. birželio 20 d. šalių sudarytoje 3 metų paliaubų sutartyje¹¹⁰⁶. Polockas buvo Maskvos pusėje, bet liko

¹¹⁰¹ АЮЗР, т. 2, С.-Петербург, 1865, № 134, с. 151 (1559 м.).

¹¹⁰² Аrie užėmimą žr. Александров Д. Н., Володихин Д. М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках. Москва, 1994, с. 89–116; Natanson-Leski J. Dzieje granicy wschodniej, s. 164–174.

¹¹⁰³ Plačiau žr. Bucevičiūtė L. Lietuvos valstybės teritoriniai kontaktai rytuose, p. 7–9.

¹¹⁰⁴ СИРИО, т. 71, № 18, с. 448 (1567 м., vertimas – Т. Č.).

¹¹⁰⁵ Ibid., № 18, с. 448–450 (1567 м.); с. 476–482.

¹¹⁰⁶ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 189, с. 293–294 (1570 м.).

ginčytinos „sienos Polocko miesto ir Polocko priemiesčių prie ginčytinos žemės <...>“¹¹⁰⁷. Dėl jų vyko derybos, kuriose dalyvavo Lenkijos pasiuntinys ponas Jonas Skratošinas, LDK pasiuntinys Mykolas Tolvaiša, Lenkijos raštininkas Rapolas iš Lešnės ir LDK raštininkas Andrejus Ivanovičius, o taip pat Maskvos atstovai: Livonijos vietininkas Mikalojus Jakovlevas Marozovas ir Tverės vietininkas, caro dvariškis Mikita Romanovičius Jurjevičius-Zacharinas, raštininkas Andrejus Vasiljevas ir kiti – „и постановенья тыхъ рубежохъ учинити немогли <...>“¹¹⁰⁸. Šalys sudarė atskirų ginčytinų žemių ribų aprašymą – sąrašus, juos antspaudavo ir jais apsikeitė¹¹⁰⁹. Labai tikėtina, jog tai buvo tam tikri kiekvienos šalies sienos projektai, kuriais jie apsikeitė prieš išsiskirdami. Tame pat dokumente rašoma, kad per 3 metų paliaubas, dėl kurių buvo sutarta, turėjo abiejų šalių pasiuntiniai – „великихъ пословъ“¹¹⁰⁹ numatytu laiku susitikti ir išspręsti ginčą dėl žemių sienų. Ir iš tikrųjų, labai greitai (!), jau po dviejų dienų, birželio 22 d. buvo suderinta nauja LDK ir Maskvos sienos atkarpa prie Polocko. Šiame procese Maskvos pasiuntiniai buvo: Livonijos vietininkas Michailas Jakovlevičius Morozovas, Tverės vietininkas, caro dvariškis Mikita Romanovičius Jurevičius-Zacharinas, Maskvos valdovo antspaudininkas Ivanas Michailas Viskovatas ir caro raštininkas Andrejus Vasiljevičius, kurie derėjosi su Lenkijos Inovroclavo vaivada Janu Andrejevičium Skrotošina, LDK Minsko kaštelionu, Daugpilio seniūnu Mykolu Tolvaiša, Radejevskos seniūnu ir Lenkijos karaliaus raštininku Rapolu Janovičium iš Lešno, Naugarduko pakamariu, sekretoriumi Andrejumi Ivanavičiumi. Buvo sutarta, „итобъ Великого Господара Цара и Великого Князя Ивана Васильевича всея Руси отъчизне городу Полоцку и по Полоцкимъ пригородамъ, городу Соколу, што на Нищи, городу Усвяшу, городу Озерищу, и за Двиною рекою, городу Туровъли, што на Двине реце усть Туровъли, городу Красному, што на озере Плюсьне, городу Конью, што на озере Суши, городу Кречету, што на озере на Отулове, на Кугани, и всихъ тыхъ городовъ и волостей и сель землямъ

¹¹⁰⁷ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 189, с. 295 (1570 m., vertimas – T. Č.).

¹¹⁰⁸ Ibid., с. 295 (1570 m.).

¹¹⁰⁹ Ibid., с. 295 (1570 m.).

*и водамъ и всякимъ угодыамъ рубежи учинити межи городовъ и волостей и сель и всякихъ угодей Господара вашего Жикгимонъта Авъгуста, Короля <...>*¹¹¹⁰. Parengtame sienos apraše ženkinimas iš esmės atitinka geografinių objektų – upių, ežerų, miškų gaires, gyvenviečių ribas, minimas vienas kitas riboženklis – piliakalnis, kapinės, tiltas¹¹¹¹. Reikia pastebėti, kad šis ginčas buvo išspręstas „sukuriant“ naują sieną.

* * *

Rusėniškose teritorijose susiklostęs politinių vienetų – kunigaikštysčių partikuliarizmas kurį laiką buvo LDK teritorializacijos proceso dalis. Šie politiniai vienetai – „mažos valstybės“ turėjo savo valdovus, diduomenes, teritorines struktūras ir žemių sienas. Drauge tai liudijo archainių teritorinių struktūrų vienetų sampratos tęstinumą – „senovę“ LDK sudėtyje. Šios „senovės“ išlaikymą suponavo susitarimo pagrindu sudarytas Ldk ir vietos kunigaikščio, o jam pabėgus (dažniausiai) – su lokalia diduomene „susitarimas“– užmegztas ryšys. LDK valdovai neskaldydavo šių žemių, bet pasitaikydavo, kai nuo vienos ar kitos teritorijos būdavo atplėšiami valsčiai. Tačiau tai dažniausiai buvo vadinamos „pasienio teritorijos“ („pasienio valsčiai“), kitaip tariant, to laiko sąlygomis „periferijos“.

XV a. LDK ir Maskvai plečiant savo politinę įtaką, jungtos nepajėgios pasipriešinti rusėniškas teritorijos, šalys jas „dalinosi“. Pirmojoje 1449 m. LDK ir MDK taikos sutartyje išvardytos kiekvienai šaliai atitekusios teritorijos – jomis disponuota kaip vienetais, ir buvo „sukurta“ tik vienas nedidelis šalis skyrusios sienos atkarpos aprašas. Tuo tarpu kiti sienos atkarpų aprašai nepateikti dėl to, jog jas atitiko „pasidalintų“ rusėniškų žemių ankstesnės ribos. XV a. antroje pusėje fiksuojami pirmi LDK ir Maskvos sienų pažeidimai, liudijantys bendros valstybės teritorijos sampratos formavimąsi.

¹¹¹⁰ Ibid., № 190, c. 298 (1570 m.).

¹¹¹¹ МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 190, с. 298–301 (1570 m.). Vėlesnės 1578 m. LDK ir Maskvos sutarties tekste (Maskvos valdovo dokumentas perduotas per pasiuntinius) reglamentuoti sienų dalykai, žr. МВКЛ (1573–1580). Книги посольская, № 17, с. 17–34 (1578 m.); taip pat apie šios sutarties sudarymo aplinkybes žr. ibid., № 18, с. 34–38 (1578 m.).

LDK teritorizacijos kontekste, lyginant su analogišku LDK ir Vokiečių ordino delimitacijų procesu, sienų su Maskva nustatymas turėjo savo specifiką. LDK ir Maskvos delimitacija klostėsi tik galios sklaidos – nukariavimų principu. Bene visi susitarimai dėl sienų buvo sudėtiniai šalių taikos sutarčių elementai, kurių esminis sudarymo tikslas buvo susiklosčiusios politinės realijos teritorine prasme, juridinis įteisinimas. Tikslingai parengtų išskirtinai delimitacinių sutarčių nei XV a., nei XVI a. nėra žinoma. Tuo tarpu LDK ir Ordino delimitaciniuose procesuose 1473 m. buvo sudaryta pirma išskirtinai delimitacijos sutartis, o XVI a. jų atsirado ir daugiau. Tai rodo, jog LDK ir Maskvos sienos dvišalės politikos kontekste buvo nestabilios. Žinomas tik vienas kitas dokumentas, liudijantis apie sienų pažeidimus ir mėginimus jas taisyti ar atnaujinti. Galima sakyti, tai buvo neišvengiamų vidinės kolonizacijos sklaidos problemų konstatavimas. Kita vertus, visas LDK ir Maskvos sienų raidos procesas buvo neintensyvus ir itin permainingas. LDK teritorizacijos procesas šiame regione, lyginant su vakarinės dalies analogija, vyko politiškai „brandesnėmis“ sąlygomis, nes jau buvo susiklosčiusi atitinkama vidinė LDK valstybės struktūra.

VII. LDK teritorijos sienos „prie Juodosios jūros“ XV–XVI a.

Skyriuje tiriamos LDK teritorijos sienos su totorių ordomis, Moldova ir Osmanų imperija XV–XVI a. Lietuviškoje istoriografijoje „pasididžiuojant“ dažnai pabrėžiamas LDK teritorijos plėtros apogėjaus mastas – *nuo jūrų iki jūrų*, bet kaip tik apie istorijos įvykius ir procesus „prie Juodosios jūros“ žinoma mažiausiai. Ten kaimyniniai politiniai dariniai buvo totorių ordos, Moldova, o plečiantis turkų užkariavimams XV a. antroje pusėje ir Osmanų imperija. Perdėm neištraukiant į gilius istoriografijoje vyraujančių požiūrių vertinimus, galima tik keliais sakiniais pastebėti, jos Lietuvos istorikai šį tyrinėjimų interesą yra palikę ukrainiečių ir lenkų istorikų kompetencijai. Lenkiškoje istoriografijoje šio regiono XV–XVI a. istorija tyrinėjama pernelyg atsietai nuo LDK politinės istorijos¹¹¹². Kyla dėsningas klausimas – ar tikrai ukrainietiškos teritorijose politikos modeliuotojai buvo išimtinai Lenkijos karalius ir jo aplinkos asmenys? Suprantama, kad valdovų susirašinėjimai vyko aukščiausiu lygiu. To reikalavo majestotinė subordinacija – Osmanų sultonas kreipdavosi į Lenkijos karalių kaip į aukščiausią valdovą¹¹¹³. Šiame regione Lenkija turėjo didesnius politinius tikslus nei LDK, bet ar pagrįstai ir „ne per anksti“, dar iki 1569 m., eliminuojami LDK valdovų ir Ponų tarybos politinių interesų liudijimai, kurie su politiniais kaimynais buvo neišvengiami¹¹¹⁴? Pasak E. Banionio, istoriografijoje LDK ir Lenkijos politiniai tikslai šiose žemėse

¹¹¹² Atlikti konkretų istoriografinių pozicijų lyginimą nėra darbo uždavinys, bet galima pateikti bene naujausią žinomą istoriko A. Dziubińskiego lenkiškos istoriografijos pavyzdį, kuriame nagrinėjami Osmanų imperijos politiniai santykiai su Lenkija ir LDK. Panašu, kad autorius neįvertina LDK vaidmens šiame politinės istorijos kontekste. Žr. *Dziubiński A. Stosunki dyplomacyjne*.

¹¹¹³ Pavyzdžiui, 1512 m. kovo 16 d. Lenkijos karalius rašė LDK Ponų tarybai, jog slapta į jį kreipėsi turkų imperatorius (vardas neminimas, galima tik spėti, jog tai Bajezidas II, oficialiai valdęs iki 1512 m. balandžio 25 d.), kuris, kerštaudamas Perekopo chanui Mengli Gerejui, norėjo jį pašalinti iš valdžios, nes pastarasis, turkų vidinių kovų dėl valdžios metu, rėmė jo oponentą (taip pat tenka numanyti, jog tai buvo prieš jį kariavęs sultono sūnus Selimas I (*Салымбекъ*)), o jo vieton „pasodinti“ Šig Achmatą (*Шиг Ахьмат*), kuris buvo Lenkijos karaliaus šalininkas (Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7, mikrofimas: LVIA, f. 389, l. 408–409). Už šią nuorodą dėkoju doc. dr. A. Duboniui ir istorikei Ingai Ilarienei). Šiuo atveju svarbu suprasti, jog sultonas pirmiausiai kreipiasi į Lenkijos karalių, o pastarasis, savo ruožtu, apie tai informavo LDK ponų tarybą ir tarėsi dėl bendrų politinių sprendimų.

¹¹¹⁴ Šią istoriografinę poziciją savo tyrime pademonstravo Borisas Čerkasas. Žr. *Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540) (toliau – Черкас Б. Україна в політичних). Київ, 2006.*

sutapatinami, nes jos abi laikomos vienu politiniu junginiu¹¹¹⁵. Todėl šiuo atveju, kiek leidžia galimybės, mėginama įvertinti LDK teritorijos sienų klostymąsi „*Juodosios jūros pakrantėje*“. Istorinės geografijos aspektas skatina tyrime išaiškinti XV–XVI a. Juodosios jūros regiono istorinės geografijos sąlygas, paveikusias LDK ir kaimyninių šalių sienų sampratą. Atskirai nagrinėjama LDK sienų su totoriais, Moldova ir Osmanų imperija XV–XVI a. problema.

Būtina pridurti, jog paskelbtų tyrimui svarbių šaltinių esama nedaug, jų yra įvairiuose kitų šalių archyvuose, bet neturint galimybės šiuo metu juos peržiūrėti, tenka apsiriboti istoriografiniais darbais, perteikiant juose paskelbtų archyvinių duomenų informaciją.

1. XV–XVI a. Juodosios jūros regiono istorinės geografijos specifika

Pirmiausia reikia paaiškinti LDK valstybės teritorijos politinio „branduolio“ ir teritorijų „*prie Juodosios jūros*“ – „periferijos“ santykį, jos buvo labiausiai nutolusios viena nuo kitos. Atitinkamai jose buvo silpna LDK valdančiojo elito politinė įtaka. Neturint išsamių šios problemos tyrinėjimų, sunku įvertinti minėtų žemių integralumo laipsnį LDK. Dar 1940 m. paskelbtame V. E. Syroečkovskio tyrime „*Muchamedas Gerejus ir jo vasalai*“ rašoma, jog šiose teritorijose egzistavo atitinkama chanų „savivalda“, ten klajodami jas ir valdė¹¹¹⁶. Pasak šio istoriko, XVI a. „senosios Vytauto sienos“ iki Juodosios jūros liko tik „prisiminimas“, nes jau buvo pasikeitusi geopolitinė situacija¹¹¹⁷. Reikia sutikti su nuomone, jog nomadai, neturėdami intensyvaus sąryšio su teritorija, turėjo atitinkamą teritorijos kontrolės ir politinės „kaimynystės“ sampratą. Tačiau šią istoriko vertinimo logiką grindžia problemos matymas iš totorių nomadų bendruomenės perspektyvos. Tokiu

¹¹¹⁵ *Banionis E.* Lietuvos Didžiosios, p. 335.

¹¹¹⁶ *Сырочковский В. Е.* Мухаммед-Герай и его вассалы (toliau – *Сырочковский В. Е.* Мухаммед-Герай и его вассалы)// Ученые записки Московского ордена Ленина Государственного Университета им. М. В. Ломоносова. Вып. 61. История. Т. 2. Москва, 1940, с. 5.

¹¹¹⁷ *Ibid.*, с. 8.

būdu panašiai galima aiškinti ir rusėniškų teritorijų integralumo LDK klausimą. Tačiau tą pačią problemą vertinant LDK politinės viršūnės mastu, akivaizdžiai matyti, jog valdančiojo elito sąmonėje klostėsi „LDK teritorijos“ su sienomis politinė tradicija. Todėl šios LDK teritorijos dalies sienas išreiškė tam tikros numanomos abstrakčios gairės, kurias apytiksliai „žinojo“ LDK valdovai ir diduomenės atstovai. Praktinis LDK teritorijų „prie Juodosios jūros“ integralumas buvo sąlyginis, bet valdančiojo politinio elito sąmonėje egzistavo. Todėl apie šių LDK teritorijų sienas kalbama būtent pastarosios sampratos kontekste.

Teritorijų „prie Juodosios jūros“ integralumą LDK sąlygojo ir klimatinės-geografinės ypatybės. Dėl to egzistavo atitinkamos socialinio gyvenimo aplinkybės, paveikusios politinius procesus¹¹¹⁸. Ten plytėjo stepių lygumos ir pusdykumės. Burgundų riteris, diplomatas Ghillebertas de Lannoy, 1421 m. keliavęs per LDK, savo memuaruose pasakoja apie Vytauto pilies prie Dniestro statybas, pabrėždamas, jog šioje „dykvietėje nebuvo nei medienos, nei akmenų <...>“¹¹¹⁹, o visos statyboms reikalingos medžiagos buvo atgabentos iš kitur. Dėl tokių aplinkybių fortifikaciniai statiniai turėjo būti ypatingos vertės. Minėtas riteris, vykdamas iš Moldovos Belgorodo (Akermano) uosto prie Dniestro, keliavo per stepes (LDK) iki Dniepro, o persikėlęs per pastarąją upę pateko į Krymo chanato žemes¹¹²⁰.

Panašias klimatinės sąlygas XVI a. nurodo ir Mykolas Lietuvis: „*stepes iki Taurikos* sienų ir Tavanės brastos per Dnieprą <...>*“¹¹²¹. Jis pasakoja, jog nuo Čerkasų iki Perekopo plytėjo vešlios, žole apaugusios, nemiškingos lygumos: „*Nuo Lietuvos paskutinių tvirtovių – Čerkasų ir Braclavo – ligi tų vienintelių Taurikos vartų keliaujama šešias dienas išvien lygiais ir žoles*

¹¹¹⁸ L. Febvras, kalbėdamas apie istorinį (istorinės geografijos) struktūralizmą, skatina įvertinti žmogaus (žmonių bendruomenės) santykį su a) vandenimis (vandens telkiniais), b) miškais ir augmenija c) geografinio kraštovaizdžio ir žmonių išikūrimo toje aplinkoje sąlyga, d) koncentruotų gyvenviečių – miestų sąlyga. Žr. *Febvre L. La topographie des saints// Annales d'histoire économique et sociale. 1929. 1931, t. 3, nr. 12, p. 596–597.*

¹¹¹⁹ *Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, p. 60 (1421 m., vertimas – T. Č.).*

¹¹²⁰ *Ibid., p. 59–61 (1421 m.): „seigneur de Wallackie, il me donna ung chval, conduite et truchemans et guides, et m'en alay par grans désers <...>“ (p. 59).*

* *Taurica, Taurida* – taip graikai ir romėnai vadino Krymą.

¹¹²¹ Žr. Mykolas Lietuvis, p. 51 (vertimas), orig. faksimilė, p. 24.

priaugusiais laukais, kur niekur nepasitaiko nei kalnų, nei girių, nei pelkių, nei sunkiai perbrendamos upės, išskyrus Dnieprą. Ir pati Taurika šiapus kalnų visur lygi, tik pajūris kalnuotas ir miškingas <...>¹¹²². Totoriai nebuvo sėslūs, daugiausia vertėsi klajokline gyvulininkyste, o ne žemdirbyste¹¹²³. 1542 m. Osmanų pareigūno laiške, tariantis dėl šalių sienos nustatymo minima, jog vėliau, nustačius sienas, reikės pranešti klajokliams, kad jie savo bandas ganytų ten, kur galima ir jų nevarytų į LDK žemes¹¹²⁴. Suprantama, jog praktikoje totorių bendruomenės mažai paisė šių sienų. Tačiau Fediras Petruno nurodo, jog egzistavo nedidelės ir sėsliai gyvenamos teritorijos su savo centrais¹¹²⁵. Daugiausiai jų buvo prie upių – prekybinių vandens kelių.

Turtingi buvo Juodosios jūros pakrantės uostai, iš kurių vandens ir sausumos keliais gabentos prekės (pvz., prieskoniai ir audeklai) iš Rytų gilyn į LDK, Lenkiją, Maskvą ir kitur. Mykolas Lietuvis rašo, jog prie Tavanės brastos stovėjęs akmeninis statinys, vadinamas *Vytauto pirtimi* – „*balneum Vitordinum*“, kurioje kadaise buvusi jo muitinė¹¹²⁶. Iš prekybos gaunami milžiniški pelnai masino totorius ir turkus plėsti arba įsitvirtinti šiose teritorijose, kontroliuojant jų uostus ir prekybos kelius¹¹²⁷. Juodosios jūros baseino uostuose buvo prekiaujama vergais, kurių nemažai totoriai pasigrobavo iš kaimyninių šalių, tarp jų ir LDK. Jerzys Ochmańskis savo tyrime pademonstravo, jog totorių kaimynystė „reiškė“ nuolatinius antpuolius, daug žmonių buvo išsivaroma juos parduodant į vergiją¹¹²⁸. Krašto geografinės

¹¹²² Ibid., p. 24 (vertimas), orig. faksimilė, p. 2.

¹¹²³ Žr. ibid., p. 29–30 (vertimas), orig. faksimilė, p. 6–7.

¹¹²⁴ Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga, nr. 251, p. 215 (1542 m.). Zigmuntas Herberšteinas XVI a. „Užrašuose apie Maskvą“ mini, jog stepių totoriai neturi jokių tarpusavio sienų sampratos. Jis pateikė pavyzdį, jog kartą maskvėnams paėmus į nelaisvę „riebų“ totorių, jo buvo paklusta, kodėl jis toks įmitęs, nes jų teigimu, totoriai neturi ko valgyt. Šis atsakė jiems, jog totoriai valdo neribotas teritorijas, o kaip tik maskvėnai yra neturtingi, nes gyvena apribotose žemėse. *Сигизмунд Герберштейн* Записки о Московии, с. 107.

¹¹²⁵ *Петрунь Ф.* Нове про татарську старовину Бозьско-Дністррянського степу, Східний світ. (toliau – *Петрунь Ф.* Нове про татарську), 1928, № 6, с. 157. Taip pat žr. *Сыроечковский В. Е.* Мухаммед-Герай и его вассалы, с. 13.

¹¹²⁶ Mykolas Lietuvis, p. 35–36.

¹¹²⁷ Plačiau žr. *Dziubiński A.* Na szlakach orientu. Handel między Polska a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII wieku. Wrocław, 1997, s. 11–52.

¹¹²⁸ Žr. išsamų autoriaus tyrimą: *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV–XVI wieku// Studija i materiały do historii wojskowości, t. 5. Warszawa, 1960, s. 349–398. Taip pat žr. *Сыроечковский В. Е.* Мухаммед-Герай и его вассалы, с. 15–17.

sąlygos sunkino gynybą ir reikalavo išlaidų. Plytėję „tušti plotai“ (*Дике поле*), pasak B. Spulerio, ilgą laiką žymėjo atitinkamą natūrinės sienos barjerą tarp šalių¹¹²⁹. Kita vertus tai buvo „geopolitinė terpė“, kurioje totoriai galėjo veikti savo nuožiūra. Galima hipotetiškai klausti – ar ši sąlyga nebuvo viena „lengvinančių“ aplinkybių, dėl kurios lietuviai ilgą laiką šias itin nuo valdžios centro nutolusias žemes laikė savo įtakoje?

2. LDK sienos su totoriais, Moldova ir Osmanų imperija XIV–XVI a. pirmoje pusėje

Kurį laiką LDK politinių sienų gairėmis šiose teritorijose buvo suvokiamos dvi upės, įtekančios į Juodąją jūrą: Dniestras, kuris skyrė nuo Moldovos¹¹³⁰ ir Dniepras – riba su totorių chanatais¹¹³¹. 1398 m. Vytauto žygio prieš totorius metu prie Dniepro buvo pastatyta tvirtovė – Šv. Jono pilis¹¹³², kitaip dar vadinama Tavane. Sienų gaires liudija ir Jono Dlugošo pasakojimas, jog 1399 m. Vytauto žygio prieš totorius metu kariuomenės susitiko: „*itaque fluviis Nyepri, Szymna woda, Pszlo et Sula supertais, ad campestris platiniem in singulas partes diffuse porrectam habentia, circa fluminem Worzskla <...>*“¹¹³³. Ghillebertas de Lannoy 1421 m. kelionės atsiminimuose mini skiriamąsias „sienas“ – Dniestro ir Dniepro upes¹¹³⁴. Mykolas Lietuvis Dnieprą vadina siena su totoriais, upė buvusi natūrinė kliūtis, sulaikanti jų antpuolius. Per upę buvo galima persiirti žemiau Čerkasų esančiose brastose – „*appellantur Kermeczik, Vpsk, Hierbedeievvrog, Massurin, Koczkosz, Tovvany, Burhun, Tyachinia, Oczakovv <...>*“¹¹³⁵, per kurias totoriai keldavosi

¹¹²⁹ Spuler B. *Mittelalterliche Grenzen*, S. 157.

¹¹³⁰ Apie Moldovos sienas plačiau žr. *Gorovei S. Ş. Formation et évolution de la frontière de la Moldavie Médiévale // Revue Roumaine d'histoire*, t. 35, nr. 34. Bucarest, 1996, p. 131–136.

¹¹³¹ V. E. Syroëčkovskio manymu, ši upė kurį laiką buvo LDK ir totorių sienos gaire, bet pastebi, jog totoriai jos ne itin paisė ir plačiai klajodavo už šios „ribos“. Žr. *Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Герай и его вассалы*, с. 7–8.

¹¹³² *Johann von Posilge. Annalista Thorun// SRP*, Bd. 3, S. 222 (1398 m.): „*und buwete eyn hus of den Nepper das flys, und die lant dorumb irgobin sich im. Das hus wart gebuwet wochen, nud his dis hus Sente Johannesburg <...>*“.

¹¹³³ *Długossii Joannis. Historiae Polonicae*, t. 3, s. 527. 1444 m. atveju – „*ad vada Dannubii versus Orschawa transiturus <...>*“, in: *Długossii Joannis, Historiae Polonicae*, t. 4, s. 711.

¹¹³⁴ *Oeuvres de Ghillebert de Lannoy*, p. 59–61 (1421 m.).

¹¹³⁵ Mykolas Lietuvis, p. 62 (vertimas), orig. faksimilė, p. 34.

raiti ant žirgų. Šie duomenys rodo, jog tuo metu egzistavo atitinkama šių teritorijų priklausomybės sampratos „tradicija“. Politinį periferiškumą liudija ir labai abstraktus – „numanomas“ teritorijų atribojimas stambesniais geografiniais objektais, kas rodo, jog LDK politiniam elitui tokios sienos buvo „pakankamai tikslios“. Brastas „pasienyje“ (šiuo atveju tai labai sąlyginė sąvoka) saugojo LDK kariai, vėliau nuo XV a. antros pusės kazokai (turkų k. „laisvieji žmonės“)¹¹³⁶. Pasak Ukrainos istoriko Oleksandro Galenkos, totorių antpuolių suaktyvėjimą smarkiai įtakojai, jog 1475 m. Osmanų sultonas Mehmedas II tapo Krymo chanato siuzerenu¹¹³⁷. Todėl totorių antpuoliai turėjo politinę potekstę, kurią kūrė Osmanų imperatorius. 1482 m. Krymo chanas nusiaubė Kijevą ir jo apylinkes. 1492 m. Krymo chano susirašinėjimuose su Maskvos valdovu liudijama, jog totoriai pradėjo statyti prie Dniepro įtvirtinimus – miestą, iš kurio jie ruošėsi puldinėti Kijevą tol, kol jį užims¹¹³⁸. Pastaruoju atveju kalbama apie vėlesniuose dokumentuose minimą įtvirtintą Očakovo totorių centrą. 1498 m. totoriai kartu su turkais puolė ir išplėšė Podolę su Haliču¹¹³⁹. Osmanų istorijos tyrinėtojas Gilles Veinsteinas pateikia pavyzdžių, liudijančių, jog pasitaikydavo atveju, kai kazokai užpuldavo turkų

¹¹³⁶ Plačiau žr. *Lemercier-Quelquejy Ch.* Un condottiere lithuanien du XVIe siècle: Le prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives ottomanes// Cahiers du monde russe et soviétique. Vol. 10, Nr. 2, 1969, p. 259–261, 272.

¹¹³⁷ *Галенко І. О.* Про татарські набіги на українські землі (toliau – *Галенко І. О.* Про татарські)// Український історичний журнал, 2003, № 6, c. 53. Taip pat žr. *Veinstein G.* L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 124. Tuo tarpu E. Banionis šį „paklusimą“ turkams datuoja 1479 m. Žr. *Banionis E.* Lietuvos Didžiosios, p. 95. Reikia pridurti, kad istoriografijoje yra dvi versijos – viena, jog Krymo chanatas buvo „paklusnus“ Osmanų vasalas, kita – Krymas ir po 1475 m. plėtojo savarakiškos politikos programą. Žr. *Lemercier-Quelquejy Ch.*, *Bennigsen A.* Le khanat de Crimée au début du XVIe siècle: De la tradition mongole à la suzeraineté ottomane// Cahiers du monde russe et soviétique. Vol. 13, Nr. 3. p. 326–329. Tuo tarpu galima paminėti taiklį „kompromisinę“ V. E. Syroječkovskio pastabą, kad didžiausia kontrolė buvo „koncentruota“ Krymo mieste, o nutolusiose stepėse gyvenimas mažai kuo kito ir ten buvo mažiausiai varžoma chanų valdžia. Žr. *Сыроечковский В. Е.* Мухаммед-Герай и его вассалы, c. 4.

¹¹³⁸ СИРИО, т. 41, № 35–37, c. 152–153, 157–158, 166 (1492 m.). Jau 1493 m. vyko plataus masto totorių atpuoliai, į kuriuos LDK buvo surengusi atsaką. Žr. *ibid.*, № 40, c. 180–184 (1493 m.); № 43, c. 195–198 (1493 m.).

¹¹³⁹ *Галенко І. О.* Про татарські, c. 55. Moldovos istorikų kolektyviniame straipsnyje rašoma, kad XV a. 9 dešimtmetyje turkai intensyviai puldinėjo Podolę, o Moldovoje ir jų užimtame Kilijos bei Akermano ruože stiprino fortifikacinius įtvirtinimus. Žr. *Beldiceanu N.*, *Bacqué-Grammont J.-L.*, *Cazacu M.* Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520 (toliau – *Beldiceanu N.*, *Bacqué-Grammont J.-L.*, *Cazacu M.* Recherches sur les Ottomans)// Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 45, Nr. 1. 1982, p. 52. 1487 m. totoriai peržengė Dnieprą įsiveržė į LDK žemes: „*Thartaris, quorum quinque millia ad hanc partem fluvii Dnyepri navigaverant et bona regni et Lithwanie invaserant <...>*“: CEXV, *Lewicki A.* T. 3, nr. 322, p. 341 (1487 m.).

ar totorių pirklius, ir dėl to išpliekisdavo aštresni konfliktai¹¹⁴⁰. Bet kuriuo atveju tai buvo politinių jėgų sankirta, „braižiusi“ valstybių teritorijų žemėlapi. 1503 m. LDK pasiuntiniai, atvykę pas Lenkijos karalių kėlė sienų su totoriais suderinimo būtinybę: „*granitibus commorando et pace magnam securitatem habendo, idem imperator Przekopski <...>*“¹¹⁴¹. Žinomas 1532 m. Perekopo chano jarlykas Lenkijos ir LDK valdovui, kuriame išdėstyta teritorijų pasiskirstymo-pasidalinimo tvarka. „Dalybų“ principas panašus kaip su Maskvos valdovais¹¹⁴², išvardytos vietovės-centrai su jų priklausiniais, pavyzdžiui: „*Kijevas su tuo, kas jam priklauso, su žemėmis, su vandenimis, su duoklėmis, su pajamomis – prievolėmis <...>*“¹¹⁴³. Minima „sienos“ atkarpa, atitikusi tam tikras teritorijos geografines gaires – „*такъже почонъшы по Днепру от Кюева, и до устья Днебърского, Снепород, Глинескъ з людми <...>*“¹¹⁴⁴. Tačiau tokie susitarimai su totoriais buvo epizodiniai ir dažnai sulaužomi. Jau 1533 m. valdovo laiške Vilniaus vaitadai Albertui Goštautui teigiama, kad Perekopo chanas Saipas Girėjus su kariuomene peržengė Dnieprą ir sustojo 30 mylių atstumu iki Čerkasų pilies „*поблизу границъ паньства нащого великого князьства Литовского <...>*“¹¹⁴⁵. Panašiai kalbama ir 1537 m. valdovo Žygimanto Senojo laiške Lucko ir Kremeneco seniūnams: „*Perekopo chano Sap Girėjaus nemažai žmonių žygiuoja į mūsų valstybę ir jau per Dnieprą persikėlė, bet neaišku dar į kurią pusę žygiuos, jeigu į Lenkijos Karūnos ar Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės, tada Dieve jiems nepadėk <...>*“¹¹⁴⁶. Nomadams totoriams politinių sienų reiškiny,

¹¹⁴⁰ Veinstein G. L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 127–128.

¹¹⁴¹ Akta Aleksandra Króla Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego i t.d. (1501–1506) (toliau – Akta Aleksandra Króla Polskiego). Wyd. *Papée F.* Krakow, 1927, nr. 215a, s. 361 (1503 m.). B. Čerkasas nurodo, jog 1524–1532 m. buvo turkų–totorių antpuolių į ukrainietiškas teritorijas apogėjus. Žr. *Черкас Б.* Україна в політичних, с. 39.

¹¹⁴² Žr. *Bucevičiūtė L.* Lietuvos valstybės teritoriniai kontaktai rytuose, p. 3–14.

¹¹⁴³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15, nr. 150, p. 192 (1532 m., vertimas – T. Č.). Panašiai dėl teritorijų susitarta 1535 m. žr. *ibid.*, nr. 180, p. 236 (1535 m.).

¹¹⁴⁴ *Ibid.*, nr. 150, p. 192 (1532 m.).

¹¹⁴⁵ A3P, t. 2, № 173, c. 220 (1533 m.).

¹¹⁴⁶ Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Wyd. *Radziwiński L. Z. T. 4*, Lwow, 1890, nr. 78, s. 81 (1537 m., vertimas – T. Č.); nr. 81, s. 86 (1537) „*pagonyš Totoriai Dnieprą jau peržengė <...>*“; nr. 82, s. 88 (1537 m.) „*pasiruošę Totoriai peržengti Dnieprą ir į lauką stoti <...>*“¹¹⁴⁶. 1538 m. dokumente taip pat kalbama apie Dnieprą – sieną tarp Perekopo totorių ir LDK, in: *ibid.*, nr. 124, s. 152 (1538 m.). 1539 m. vėl kilo LDK žemėms totorių pavojus: „*daug žmonių pagonių totorių, šiuo metu žygiuoja į Dniepro viršų [ištakų link], pro šalį Černigovo iki Lojevo kalno ir ten*

varžantis mobilumą teritorijose, buvo neįprastas ir ne toks reikšmingas, kaip sėsliems gyventojams.

Nuo Balkanų pusės LDK turėjo sienas su Moldova, kurių gaires jau nuo XV a. antros pusės formavo Osmanų politika. Dar XIV a. antroje pusėje turkai pradėjo užkariavimus Balkanuose. 1389 m. Kosovo lauko mūšyje jie įveikė serbų ir bosnių koalicijos kariuomenę ir jau po to Balkanuose neliko pasipriešinimo turkų užkariavimams¹¹⁴⁷. 1420 m. karalius Jogaila rašė laiške Šv. Romos imperatoriui, jog turkai įžengė į Mažąją Valakiją (*ad terras Valachie Minoris*) ir jau pasiekė Balagroso (*Balohros*) pilį Moldovoje, kadangi pastaroji buvo Lenkijos vasalas, jis (Jogaila) pavedė Vytautui pagelbėti Moldovos valdovui Aleksandriui Gerajam kare su turkais¹¹⁴⁸. Moldovos vaivados, ieškodami išeities iš sudėtingos geopolitinės situacijos, ėmėsi politinio laviravimo. Žinoma 1442 m. LDK valdovo Kazimiero ir Moldovos vaivados Elijos Aleksandrovičiaus sutartis, numatanti derinti interesus prieš bendrus priešus¹¹⁴⁹. Panaši buvo ir 1447 m. vaivados Stepono II ir Kazimiero Jogailaičio sąjunginė sutartis¹¹⁵⁰. Tokių sutarčių buvo ir vėliau¹¹⁵¹.

1484 m. Osmanų sultonas Bajazidas II užėmė dalį Moldovos teritorijos su Kilijos uostu prie Dunojaus deltos ir Belgorodo (Akermano) uostą prie Dniestro¹¹⁵². 1486 m. Lenkijos pasiuntinybės pas Maskvos valdovą Ivaną III

toliau tiesiai į mūsų valstybę, Didžiąją Lietuvos Kunigaikštystę <...>“, in: *ibid.*, nr. 154, s. 197 (1539 m.). Apie totorių ir turkų karinius puolimus XVI a. pirmoje pusėje žr. *Черкас Б. Україна в політичних, с. 59–90.*

¹¹⁴⁷ Plačiau žr. *Inalcik H. The Ottoman empire. The classical age 1300–1600.* London, 1995, p. 9–31; *Середа А. Османская экспансия в Северо-Западном Причерноморье в XV–XVII в. (toliau – Середа А. Османская экспансия)// Bulgarian Historical Review, 2009, № 1–2, с. 3–23.*

¹¹⁴⁸ CEV, nr. 1387, s. 487 (1420 m.): *„mandavimus omnibus gentibus nostris omnium terrarum Valachie predictae vicinarum et inclitus frater nostre dominus Alexander alias Witowdus magnus dux Lythwanie suis pari modo in succursum prefati waywoode e vestigio proficisci <...>“*. Taip pat prašoma pagalbos iš Vokiečių ordino.

¹¹⁴⁹ АЗР, т. 1, № 40, с. 53–55 (1442 m.). Jonas Dlugošas, aprašydamas Lenkijos ir Turkijos karinius susirėmimus, dažnai mini Dunojų, ties kuriuo šalys ir susikauna, kaip antai 1440 m.: *„plures naves in Danubio, qui castrum ab una parte circumfluit, hominibus armati onustas locat <...>“*; in: *Długossii Joannis, Historiae Polonicae, t. 4, s. 652.*

¹¹⁵⁰ АЗР, т. 1, № 47, с. 60–61 (1447 m.).

¹¹⁵¹ Pavyzdžiui: CEXV, *Lewicki A. T. 3, nr. 39, s. 51–52 (1450 m.)*. Apie sąjunginių, pasidavimo sutarčių sudarymą žr. *Banionis E. Lietuvos Didžiosios, p. 337–338.*

¹¹⁵² Žr. *Veinstein G. L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 124–125. Banionis E. Lietuvos Didžiosios, p. 338; Середа А. Османская экспансия, с. 12–13.*

dokumente kaip tik ir rašoma, kad Osmanų sultonas užėmė Valakijos¹¹⁵³ vaivados Stepono III žemes su Kilijos ir Belgorodo miestais¹¹⁵⁴. Dėl to prie Juodosios jūros pakrantės susidarė atskira Osmanų valdoma provincija. Jau 1484 m. prasidėjo Moldovos ir Osmanų derybos dėl šalių teritorijų delimitacijos, o 1486 m. spalio mėn. buvo sudaryta taikos sutartis ir suderintos sienos¹¹⁵⁵. Turkams užėmus Moldovos pajūrį, dalis jos buvusios sienos su LDK pagal Dniestrą tapo „naująja“ LDK ir turkų užimtos provincijos siena¹¹⁵⁶.

1485 m. Moldova pasidavė Lenkijos vasalinei globai¹¹⁵⁷, bet jau 1486 m. Moldovos vaivada Steponas III buvo priverstas tapti Osmanų vasalu ir mokėti duoklę, o drauge buvo pradėtos derinti „naujosios“ Moldovos sienos su teritorija, kurią užvaldė Osmanai¹¹⁵⁸. Po kelių metų, 1489 m. Osmanų sultono Bajazido II laiške Lenkijos karaliui Kazimierui jau rašoma apie dviejų metų taikos tarp šalių patvirtinimą, tariantis dėl teritorijų priklausomybės: *„Itaque a nobis et a nostris satrapis et servis ac omnibus subditis nostris nulla molestia nec damnum inferatur provincinis, terris et castris ac villis pertinentibus ad Regnum Poloniae et magnum ducatum Lithuaniae ac etiam omnibus et singulis homminibus sibi subditi. Similiter, et quod ab ipso Sssimo rege praedicto omnibus et singulis provincinis, terris ac locis magni imperini nostri, nullum damnum sive molestia aliqua inferatur <...>“*¹¹⁵⁹. Ši taika buvo atnaujinta 1494 m., ją pratęsiant 3 metams¹¹⁶⁰. Tačiau atitinkama Moldovos teritorinė struktūra buvo išlaikyta, išskyrus nuo jos turkų atplėštus Kilijos ir Belgorodo miestus su priklausiniais. Antai 1498 m. LDK valdovo Aleksandro rašte šalies pareigūnams kalbama, kad Moldovos vaivada Steponas III prašė praleisti jo pasiuntinius, vyksiančius į Maskvą, ir nurodė leisti vykti per LDK teritoriją

¹¹⁵³ Pasak E. Banionio, dokumentuose Moldova buvo vadinama įvairiai: Valakija, Moldovaakija, Moldoslavija, Bogdanija (taip vadino turkai). Žr. *Banionis E.* Lietuvos Didžiosios, p. 341.

¹¹⁵⁴ A3P, t. 1, № 88, c. 107 (1486 m.).

¹¹⁵⁵ Žr. *Beldiceanu N., Bacqué-Grammont J.-L., Cazacu M.* Recherches sur les Ottomans, p. 51–53.

¹¹⁵⁶ Žr. *Dziubiński A.* Stosunki dyplomatyczne, s. 34 (žemėlapis).

¹¹⁵⁷ Žr. *Banionis E.* Lietuvos Didžiosios, p. 86, 338, 357.

¹¹⁵⁸ *Cepeđa A.* Османская экспансия, с. 13.

¹¹⁵⁹ CEXV, ed. *Sokolowski A., Szujski J.* T. 1 (D. 2), Kroków, 1876, nr. 249, s. 293 (1489 m.).

¹¹⁶⁰ *Veinstein G.* L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 125 (8 nuoroda). Vėliau 1502–1533 m. laikotarpyje ši taika buvo pratęsta 7 kartus. Taikos sutartis galiojo iki vieno iš susitarusių valdovo mirties, ir truko iki 1548 m. Po to sutartį atnaujino Žygimantas Augustas (ibid., p. 126).

pirmyn ir atgal („ажъ и до граници Волоишской“¹¹⁶¹), kas liudija egzistavus realią šalių sieną¹¹⁶².

Pasak E. Banionio, tiesioginiai LDK ir Moldovos diplomatiniai kontaktai palaikyti tik 1492–1501 m., kai LDK ir Lenkija turėjo atskirus valdovus¹¹⁶³. Jo manymu, šis regionas buvo daugiau Lenkijos politikos dėmuo¹¹⁶⁴. Neįsitraukiant į valstybių politinių ryšių „intensyvumo–ne intensyvumo“ svarstymus, reikia tik pridurti, jog bet kuriuo atveju LDK politinis elitas „žinojo“ sienas su šiomis šalimis, kurių susiklostymas veikiausiai buvo ilgalaikis teritorinės struktūros raidos padarinys. Juolab kad sienas atitiko natūrinės gairės – Dniestro ir Dniepro upės, o tose žemėse negausiai ir juo labiau nesėsliai gyveno totorių klajoklių bendruomenės.

3. LDK pietrytinės sienos XVI a. ketvirtame dešimtmetyje–XVI a. antroje pusėje

1538 m. rugsėjo 21 d. Osmanų sultono Suleimano I kariuomenė prie jau užimtų Akermano ir Kilijos miestų prijungė dalį Moldovos teritorijos tarp Pruto ir Dniestro upių su Benderais ir taip pat įsitvirtino teritorijoje „prie Juodosios jūros“ – tarp Dniestro ir Dniepro, kuri, LDK valdančio elito supratimu, priklausė jų šaliai¹¹⁶⁵. Očakove prie Dniepro žiočių turkai įkūrė įgulą. Osmanų rankose atsidūrė dalis Besarabijos – vadinamas Budžiakas (turkų k. *Budjak*), kuriame buvo sukurtas turkų Akermano sandžiakas (turkų k. *sanğaq*) – provincija su keturiais centriniais miestais: Akermanu, Kilija, Očakovu (turk. *Djankerman*) ir Benderais¹¹⁶⁶. 1539 m. balandžio 7 d.

¹¹⁶¹ АЗР, т. 1, № 156, с. 177 (1498 м.); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5, nr. 31, p. 84–85 (1498 m.).

¹¹⁶² 1554 m. Moldovos vaivados Aleksandro amžinosios taikos sutartyje su Žygimantu Augustu minima šalių siena su LDK pagal Dniestrą. Žr. МВКЛ (1545–1572), Книга посольская, № 69, с. 106 (1554 m.).

¹¹⁶³ Banionis E. Lietuvos Didžiosios, p. 335.

¹¹⁶⁴ Įvairias versijas istoriografijoje apsvarsto ir pats istorikas. Žr. Banionis E. Lietuvos Didžiosios, p. 334–337.

¹¹⁶⁵ Žr. Dziubiński A. La province Turque, p. 139. Dziubiński A. Stosunki dyplomatyczne, s. 117–123. Apie tokią susiklosčiusią situaciją liudijama 1540 m. spalio 30 d. Belzo vaivados Mykolo Sienievsio laiške Prūsijos hercogui Albrechtui: Elementa ad fontium, t. 36 (6), nr. 653, p. 91 (1540 m.). Taip pat žr. Середя А. Османская экспансия, с. 15–16.

¹¹⁶⁶ Буджак// Енциклопедія Сучасної України, т. 3. Київ, 2004, с. 519 (turkų k. *bucak* žymi teritorinį vienetą – „kampą“, „trikampį“). Veinstein G. L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 128. Apie

Kameneco seniūno Mykolo Iskrzyckio laiške Prūsijos hercogui Albrechtui rašoma apie turkų ketinimus pulti: „za Dunay w hdy pusthe polya ku Braczlavyu, a tham chce Cesars thady uczynycz droga prosth na Braczlaw, ku Lytwye, ku Lublinu <...>“¹¹⁶⁷. Likusi turkų neužimta Moldovos teritorija išlaikė ankstesnes sienas su Lenkija ir LDK, kaip liudija 1539 m. balandžio 18 d. Moldovos vaivados Stepono V Lacustos sutartis su Žygimantu Senuoju: „Granycza thesz, kthora yest myedzy zyemyamy krolesthwa y myedzy zyemyą polską y lythewską y myedzy zyemyą moldawską, tha ma bicz posthanoviona myedzy themy zyemyamy yako bilo stharodawna <...>“¹¹⁶⁸. Tačiau Moldovos vaivados buvo smarkiai politiškai įtakojami Osmanų politinių interesų (pavyzdžiui, Steponas V Lacusta buvo turkų statytinis). Baiminantis tolimesnės turkų ekspansijos, siekiant taikos ir saugumo Lenkija su LDK rūpinosi pradėti derybas su Osmanų sultonu dėl sienų delimitavimo. Pasak G. Veinsteino, LDK kėlė klausimą, kad jai būtų sugražinta teritorija prie Juodosios jūros tarp Dniestro ir Dniepro, kartu su Očakovu¹¹⁶⁹.

Kartoschema – LDK teritorijos prie Juodosios jūros¹¹⁷⁰.

provincijos politinę ir ekonominę svarbą liudija kiek vėlesni 1570 m. mokesčių ir prekybiniai reglamentai. Juose aptarti svarbiausi mokesčių pajamų, prekybininkų saugumo normatyvai, o taip pat minimos ir paklausios prekės. Šie dokumentai paskelbti: *Berindei M., Veinstein G. Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender–Aqkerman, 1570// Cahiers du monde russe et soviétique. Vol. 22, Nr. 2–3, 1981, p. 251–328.*

¹¹⁶⁷ Elementa ad fontium, t. 36 (6), nr. 586, p. 25 (1529 m.). *Veinstein G. L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 135.*

¹¹⁶⁸ Documente privitoare la istoria României, nr. 11, p. 15 (1539 m.).

¹¹⁶⁹ *Veinstein G. L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 134. A. Dziubiński teigimu, kuri laiką po 1538 m. turkų intervencijos, pirmosios „ikidelimitacinės“ sienos buvo plytėjusios stepinės „dykros“.* Žr. *Dziubiński A. Stosunki dyplomatyczne, s. 121.*

¹¹⁷⁰ Žemėlapis parengtas remiantis: *Dziubiński A. Stosunki dyplomatyczne, s. 178 (žemėlapis nr. 3).*

1540 m. pirmą kartą delimitacinis šalių sienų klausimas buvo iškeltas Stambule¹¹⁷¹. G. Veinsteinas, remdamasis archyviniais duomenimis, teigia, kad tais metais Lenkijos karalius buvo paskyręs pareigūnus, kurie susitikę su turkais apklausė „paribio gyventojus“ ir žymėjo sienas atitinkamuose ruožuose¹¹⁷².

1541 m. balandžio 20 d. Žygimantas Senasis iš Vilniaus rašė sultonui, prašydamas atsiųsti savo komisorius, kaip buvo anksčiau tartasi, kurie susitiktų su jo pareigūnu ir apžiūrėtų-nustatytų Lenkijos bei LDK sienas su Osmanų provincijomis¹¹⁷³. Tęsiant derybas, 1542 m. balandžio 17 d. Osmanų sultonas Suleimanas I rašte karaliui Žygimantui Senajam dėstė apie kilusius ginčus dėl sienų Akermano provincijos pasienyje, o taip pat teigė, kad Krymo chano Očakovo apylinkei turi priklausyti daugiau žemių – „*kaip buvę nuo seno*“, nei kad yra dabar¹¹⁷⁴. Dėl to prašyta atsiųsti komisorius, kurie peržiūrėtų ir pataisytų sienas. Plačiau šio proceso eigą atskleidžia trys itin informatyvūs Lietuvos Metrikos dokumentai. Tačiau pirmiausiai reikia išspręsti kelis jų datavimo klausimus.

Šie dokumentai, liudijantys delimitacinius dalykus, kaip ir visi kiti Lietuvos Metrikos Teismų bylų 12-os knygos dokumentai, datuojami bendru 1540–1543 m. periodu, bet tik vienas iš trijų turi tikslią 1542 m. liepos 20 d. datą. Datuotame dokumente kalbama apie tų pačių metų rugsėjo 15 d. įvyksiantį Lenkijos, LDK ir Osmanų komisorių susitikimą pažymėti-patikrinti šalių sienas¹¹⁷⁵. Taip pat šiame datuotame dokumente minimi LDK ir Lenkijos pareigūnai, apie kurių paskyrimą kalbama kitame, nedatuotame Lietuvos Metrikos dokumente¹¹⁷⁶. Todėl veikiausiai ir pastarasis, nedatuotas, buvo

¹¹⁷¹ Žr. Veinstein G. L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 137. Dziubiński A. La province Turque, p. 140.

¹¹⁷² Veinstein G. L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 138.

¹¹⁷³ Documente privitoare la istorija României, nr. 27, p. 35 (1541 m.): „*qui una cum sandziacis fines de quibus nonnil est controversiae inspiciat, non quoque ut nostrum ad eodem fines regundos mittamus hortatur. Nos iam eandem rem aulicum nostrum quendam designavimus, qui expectabit in finibus regni et Magni Ducatus nostri Litvaniae nuntium maiestatis vestre <...>*“.

¹¹⁷⁴ Katalog dokumentów Tureckich, nr. 59, s. 70–71 (1542 m.); taip pat žr. nr. 61, s. 72 (1542 m.). G. Veinsteinas pateikia archyvinių duomenų, jog 1542 m. balandį Lenkijos karūnos pasiuntinys vyko tartis dėl sienų. Žr. Veinstein G. L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 138.

¹¹⁷⁵ Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga, nr. 251, p. 214–215 (1542 m.).

¹¹⁷⁶ Palyginti: Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga, nr. 71, p. 81–82 (1542 m.).

parengtas tais pačiais 1542 m., nes abiejuose kalbama apie tas pačias pasirengimo delimitaciniam procesui realijas. Šis antrasis dokumentas (kurio numanoma data yra 1542 m.) – Žygimanto Senojo instrukcija Ovručo seniūnui ponui Kristupui Kmitičiui dėl sienų su Moldova (*землею Волоскою*) ir su Akermanu – Osmanų sultono valda¹¹⁷⁷. Pastarajame dokumente karalius nurodo, kad anksčiau į jį kreipėsi sultonas Suleimanas I, siūlydamas apžiūrėti šalių sienas ir ruošėsi ten siųsti savo pareigūną – „gerą žmogų“. Rašoma, jog šiuo tikslu karalius irgi paskyrė dvarionį (iš Lenkijos) Bernatą Matejevskį, o iš LDK – Kristupą Kmitičių, Ovručo seniūną (jam ir adresuotas šis karaliaus raštas). Toliau karalius nurodė Kristupui Kmitičiui dėl šios delimitacijos proceso parašyti atskirą laišką Semionui Babinskiui (karalius, kaip rašoma, jam jau buvo išsiuntęs tokį informacinį laišką), kad šis atsiųstų jam anksčiau įvykusios šalių sienų delimitacijos aprašą (!). Toje ankstesnėje delimitacijoje, kaip rašoma, dalyvavo Vinicos žemionis Bogušas Slupica, kuris ir buvo tąkart parengto sienos aprašo autorius. Nurodoma, kad šį dokumentą ir „*kitus su tuo dalyku susijusius dokumentus*“ Semionas Babinskis turi pristatyti Kristupui Kmitičiui.

Taip pat karalius įpareigojo Kristupą Kmitičių apklausti „*senus ir dorus žmones*“ iš apylinkių, per kurias driekėsi siena, kad šie ją parodytų. Kristupas Kmitičius, surinkęs visą šitą informaciją, ją turėjo pateikti pas jį atvyksiančiam minėtam pasiuntiniui iš Lenkijos – Bernatui Matejevskiui. Jie kartu tarpusavyje privalėjo susitarti, ką kalbės derybų metu su turkų pasiuntiniu, kad nesipainiotų ir turėtų iš anksto paruoštus argumentus. Be to, valdovas pateikė jiems „politinį užsakymą“ – nurodė reikalauti „ankstesnės“ sienos, kokia buvo „seniau“ (iki Osmanų užkariavimo). Opiausias būsimų derybų klausimas buvo siena prie Očakovo. Valdovas įpareigojo pasiuntinius nesiderėti dėl tos sienos atkarpos, nes: „*Очаковъ есть короля, его милости, а стоит на кгрунте властномъ князства Великого Литовъского и з давныхъ часовъ [...] яко жъ и у списехъ в доконъчаньяхъ татарскихъ, которые цари перекопъские с предъки господарьскими и зъ его милостью самымъ господаремъ нашимъ давали*

¹¹⁷⁷ Ibid., nr. 71, p. 81 (1542 m.). Dokumentas taip pat skelbtas: *Dogiel M. Limites*, p. 54–56.

<...>¹¹⁷⁸. Reikia pažymėti, jog Očakovas buvo totorių pastatytas įtvirtintas centras, iš kurio buvo rengiami antpuoliai. Be to, dokumente rašoma, jog šiam delimitaciniam procesui Kristupas Kmitičius privalėjo iš Braclavo ir Vinicos parinkti po vieną arba po du „*dorus žmones*“, kurie žinojo tas „ankstesnes“ sienas, ir jas apeitų kartu su pareigūnais. Šie „liudytojai“ buvo reikalingi dėl to, jog ankstesnio sienos aprašo dalyvis – Bogušas Slupica jau buvo miręs (taip pat į procesą buvo įtrauktas Žitomiro vietininkas, kunigaikštis Bogušas Fiodorovičius Koreckis).

Kaip jau minėta, aptariant pastarąjį dokumentą (numanomai datuotina 1542 m.), Semionas Babinskis turėjo pristatyti Kristupui Kmitičiui „kažkokios“ ankstesnės sienos aprašą, beje, pastarajam karalius taip pat atsiuntė „ankstesnių“ sienų aprašų nuorašus dokumentų, kuriuos pats turėjo¹¹⁷⁹. Šioje Lietuvos Metrikos 12-oje teismų bylų knygoje po ką tik aptarto dokumento eilės tvarka kaip tik ir yra įrašytas kitas dokumentas – LDK sienos „prie Juodosios jūros“ aprašas, bet be jokios datos¹¹⁸⁰. Tikriausiai karalius jį ir siuntė Kristupui Kmitičiui. Būsimose derybose šis dokumentas turėjo būti tvirtu reikalaujamų „ankstesnių“ sienų argumentu. Apraše fiksuotos sienų gairės driekėsi Dniestro upe, Juodosios jūros pakrante ir Dniepro upe. Tačiau visa tai užduoda klausimą – kada buvo atlikta ši „ankstesnė“ sienų delimitacija ir kada jos aprašytos?

Tą patį sienos aprašą M. Dogielis yra paskelbęs savo šaltinių publikacijų leidinyje (tik transkribuotą lenkiškais rašmenimis), bet dokumentas nedatuotas¹¹⁸¹. Tuo tarpu istorijos šaltinių rinkinyje (*Aktai, susiję su Vakarinės Rusijos istorija*) tas pats sienos aprašo dokumentas kažkodėl datuotas 1540 m.¹¹⁸². Taip datuoti dokumente fiksuotą sieną yra klaidinga. Galima tik manyti, jog tai buvo 1540 m. parengtas originalo (surašyto tuo metu, kai buvo nustatyta arba tikrinta jame fiksuota siena) nuorašas ar bent jau 1540 m. vykusių „kažkokių“ derybų dėl sienų derybinis-parankinis dokumentas, kuriuo

¹¹⁷⁸ Ibid., p. 82 (1542 m.).

¹¹⁷⁹ Ibid. (1542).

¹¹⁸⁰ Ibid., nr. 72, p. 82 (1540–1543 m.).

¹¹⁸¹ *Dogiel M. Limites*, p. 61–62.

¹¹⁸² A3P, t. 2, № 199, c. 361–362 (1540 m.).

remtasi panašiai kaip ir 1542 m. derybose, reikalaujant iš turkų „ankstesnių“ sienų¹¹⁸³. Vadinasi, dokumente fiksuota delimitacija buvo atlikta iki 1538 m. – Osmanų karinės ekspedicijos, kai buvo įsitvirtinta LDK įtakoje buvusioje „Juodosios jūros pakrantės“ teritorijoje, nes šiame sienos apraše „pajūris“ yra LDK sudėtyje. Aptariamame apraše minimas Kijevo kunigaikštis Simonas Olelkaitis, valdęs Kijevo 1454–1470 m., kuris, kaip nurodoma, buvo išsiuntęs Čerkasų vietininką Svirplovą (*Свирплов*) apžiūrėti sienos¹¹⁸⁴. Todėl šį sienos delimitavimą reikia datuoti Simono Olelkaičio valdymo metais Kijeve. Laikantis šios versijos, dokumentas smarkiai paankstina LDK sienų fenomeno reiškinių šiame regione.

Būtina plačiau aptarti šiame „Simono Olelkaičio sienos“ apraše minima Očakova. Kaip jau minėta, ši totorių tvirtovė buvo pradėta statyti apie 1492 m., dėl to kiek „susvyruoja“ minėtos sienos aprašo datavimas. Išties nelengva paaiškinti šią aplinkybę. Aleksandras Sereda, kalbėdamas apie Očakovo toponimą, nurodo, jog šaltiniuose buvo ir tokios geografinės definicijos kaip „Očakovo stepė“, „Očakovo apylinkės“, „Očakovo žemė“¹¹⁸⁵. Istorikas pastarąsias definicijas linkęs kildinti nuo Očakovo įtvirtinimų (totorių centro) pastatymo metų. Regis, šis vertinimas negali būti vienareikšmis. Žymus prancūzų istorinės geografijos specialistas D. Nordmanas yra pastebėjęs, jog pirmiausiai atsirasdavo toponimai kaip atitinkami pradiniai geografiniai erdviniai orientyrai (pvz., upių, miškų ar kaimų pavadinimai), kurie ilgainiui, kintant socialinėms sąlygom (pvz., pastačius tvirtovę-miestą), keisdavo savo sampratos mastą¹¹⁸⁶. Todėl manytina, jog ir Očakovo toponimas egzistavo iki totoriams ten pastatant to paties pavadinimo tvirtovę. Kita vertus galima dar viena versija. „Simono Olelkaičio siena“ minima XVI a. šaltinyje, todėl galimas dalykas, jog XVI a. ruošiant derybų dėl sienų „parankinę“ medžiagą

¹¹⁸³ Panašūs svarstymai žr. *Veinstein G.* L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 138; *Spuler B.* Mittelalterliche Grenzen, S. 163–164.

¹¹⁸⁴ Čia minimas Simonas Olelkaitis, Aleksandro Olelkos sūnus. *Жр. Шабульдо Ф.* „Семеновы люди“: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века// *Ruthenica*, t. 9, Наук. ред. *Ручка В., Толочко О.* Київ, 2010, с. 63. АЗР, т. 2, № 199, с. 362 (1540 m.). Taip pat: *Lietuvos Metrika (1540–1543)*. 12-oji Teisimų bylų knyga, nr. 72, p. 82.

¹¹⁸⁵ *Середа А.* Османская экспансия, с. 6–7.

¹¹⁸⁶ *Nordman D.* Des frontières. Au miroir de la France// *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 2003, Nr. 5 (58), p. 1049–1053.

buvo nuo „ankstesnio“ dokumento nurašytas tik minimos sienos aprašas ir „pritaikytas“ esamai situacijai, kad diplomatinėse derybose būtų pareikštos tam tikros teritorinės pretenzijos.

Atitinkamai dera plačiau panagrinėti šią XV a. antros pusės „Simono Olelkaičio sieną“. Delimitacijos metu buvo apklausti liudytojai: *„Повелили люди старые Кияне, Черкашене, Каневцы ведалые тыхъ границъ господарскихъ [...] князтву великому Литовскому съ землею Татарскою, Перекопскою, Очаковымъ, Белымъ-городомъ и зъ землею Волоскою <...>“*¹¹⁸⁷, o sieną, kaip minima, apvažiavo Čerkasų vietininkas Svirplovas. Čia galima pateikti aprašą, juo labiau kad tai ankstyviausias žinomas šios LDK teritorijos dalies sienos dokumentavimo pavyzdys: *„ижъ земля вашей милости господарская великого князтва Литовского почалася отъ Марахвы речки, которая впала въ Днестръ, и на низъ Днестромъ, по половине Днестра, мимо Тегиню, ажъ где Днестръ упалъ въ море; а оттоль съ устя Днестрова Лименомъ пошла граница мимо Очаковъ, ажъ до устья Днепра, а Очаковъ на земли вашей милости господарской стоитъ; а устья Днепра до Таваня перевозы были вашей милости господарские на-полы съ Перекопскимъ царемъ. А по той стороне Таваня съ Перекопскою землею граница вашей милости по Овечу воду и вверхъ Овечее воды, а отъ верховъ Овечее воды вверхъ Сомора и вверхъ Оргея, ажъ до Донца, а отъ Донца по Тихую Сосну <...>“*¹¹⁸⁸. Sienos objekto gaires atitiko geografinių objektų iš esmės upių „linijas“. Išskyrus kelis įtvirtintus „pasienio“ centrus (Očakovas, Tavanė) su gyventojais, daugiau „pasienių“ gyvenviečių ar kaimų neminima. Tai darsyk rodo negausią klajoklių-gyventojų populiaciją stepėse ir „neintensyvų“ žmonių ryšį su teritorija. Be to, svarbu pastebėti, jog XV a. įgyvendintą „Simono Olelkaičio sienos“ delimitacijos faktą atskleidžia XVI a. šaltinis, kas leidžia teigti, jog to laiko LDK valdančiojo elito politinėje sąmonėje tai buvo svarbus reiškinys. Ši sienos aprašą Lenkijos ir LDK pareigūnai naudojo kaip svarų argumentą

¹¹⁸⁷ АЗР, т. 2, № 199, с. 361–362 (1540 м.).

¹¹⁸⁸ Ibid., с. 362 (1540 м.). Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga, nr. 72, p. 82.

1542 m. delimitacijos derybose su Osmanais, siekiant susigražinti turkų užimtą Juodosios jūros pakrantę.

Kaip minėta aptariant ankstesnius Lietuvos Metrikos dokumentus, „Simono Olelkaičio sienos“ aprašą Kristupui Kmitičiui veikiausiai atsiuntė pats karalius. Drauge reikia nepraleisti žinutės, jog be šio aprašo buvo minimas dar vienas „ankstesnės“ sienos aprašas, kuris, kaip nurodyta karaliaus rašte, buvo pas Semioną Babinskį. Dėl jo į pastarąjį privalėjo kreiptis Kristupas Kmitičius, kad jam šį dokumentą atsiųstų. Tai leidžia „įtarti“, jog galbūt XV a. ar XVI a. pirmoje pusėje buvo įvykusi jau ne viena delimitacija.

Kitame 1542 m. liepos 20 d. dokumente – karaliaus atsakyme į sultono vietininko laišką rašoma, jog karalius anksčiau gavo du turkų raštus¹¹⁸⁹, kuriuose rašoma, jog sultono pareigūnas paskyrė žmones – „судьями пограничных замьковъ своихъ“ vykti į susitikimą su karaliaus komisoriais ir kartu apžiūrėti sienas, pataisant jų ženklus, idant turkų žmonės neganytų bandų LDK žemėse, o tik turkų valdose¹¹⁹⁰. Karalius savo atsakyme pritarė turkų pareigūnų paskyrimui pataisyti sienas ir taip pat nurodė šiam procesui paskirtus savo komisorius: Chmelniko seniūną ir Vislicos kaštelioną Joną iš Melco; Belsko kaštelioną, lauko etmoną, Haličo ir Kolomaisko seniūną Mikalojų Seniavskį; Lvovo pakamarį ir Dorogobužo seniūną Vaitiekų Starichovskį; Kamenieco seniūną Jurijų Jezlavieskį iš Bučačo; Baro seniūną Bernatą Pretvicą; Braclavo ir Vinicos seniūną kunigaikštį Simoną Glebavičių Pronskį; Žitomiro seniūną kunigaikštį [Bogušą Fiodoro vičių] Koreckį; Ovručo seniūną Kristupą Kmitičių. Šie pareigūnai privalėjo 1542 m. rugsėjo 15 d. susitikti su Osmanų pareigūnais ir „draugišku papročiu“ patikrinti-nustatyti sienas.

A. Dziubiński, remdamasis archyviniais duomenimis, taip pat nurodo, jog 1542 m. rugsėjo 15 d. buvo planuotas Portos ir lenkų derybininkų (bet be LDK pareigūnų) susitikimas prie Savrano intako į Bugo upę, kuris apčiuopiamo rezultato nedavė. Autorius mini sienų gaires, kurias Lenkijos

¹¹⁸⁹ 1542 m. rugsėjo 3 d. turkų pareigūnas Ošmān-Šāhas atsiuntė užklausą norėdamas sužinoti kada ir kiek atvyks komisorių į susitikimą prie Savrano ir Kodimos upių demarkuoti sienos. Žr. Katalog dokumentów Tureckich, nr. 62, s. 73 (1542 m.). Taip pat žr. *Dogiel M. Limites*, p. 57–61 (1542 m.).

¹¹⁹⁰ Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga, nr. 251, p. 214–215 (1542 m.).

karaliaus komisoriai ruošėsi siūlyti turkams: nuo Dniestro link Dniepro laikantis maždaug 16 kilometrų (nūdienos metrologija) atstumo nuo jūros, pradėdant nuo Černigrodo uolienų pagal Dniestrą iš dešinės iki jo limano, tęsiant Kujalniko upės vaga, rytų linkme ir kiek šiauriau iki Deligolu ežero, toliau nuo jo Berezano upe iki jos intako į pietinį Bugą, o toliau nuo šios upės iki Dniepro¹¹⁹¹.

Dėl negausių šaltinių sunku konkrečiai kalbėti apie pasiektus delimitacinius susitarimus. Tačiau 1542 m. spalio 28 d. dokumentas rodo, jog Lenkijos ir LDK valdovo komisoriai vyko derinti sienų su turkais, apklausė „senus“ žmones, nustatė sieną Savrano ir Kodimo (*Саврань, Кодима*) upių rajone¹¹⁹². Tais pačiais 1542 m. lapkričio 10–19 d. sultonas Suleimanas I rašė Žygimantui Senajam, kad buvo nustatyta siena ties Akermanu ir Benderais¹¹⁹³. Vis tik reikia manyti jog šalių delimitacinis procesas nevyko sklandžiai, sienos galėjo būti nustatomos tam tikrose atkarpose, o ypatingi ginčytinų ruožų klausimai atidedami vėlesniam laikui, nes tokia praktika neretai pasitaikydavo nustatant vakarinės LDK dalies sienas¹¹⁹⁴. Su tuo galima sieti G. Veinsteino pateikto archyvinio dokumento fragmento liudijimą, kuriame fiksuotas 1542 m. lapkričio mėn. Osmanų pareigūnų išdėstytas teritorinės priklausomybės argumentas, kurio vertimą galima pacituoti: „*į sienomis ir ribomis apibrėžtas [žemes] pateko gausus kiekis Islamo tikėjimo žmonių kapaviečių, o taip pat ir daug mečečių ir medresiu* griuvėsių liekanų. Todėl šie*

¹¹⁹¹ Dziubiński A. La province Turque, p. 141; Dziubiński A. Stosunki dyplomatyczne, s. 175.

¹¹⁹² Katalog dokumentów Tureckich, nr. 67, s. 76–77 (1542 m.).

¹¹⁹³ Ibid., nr. 68, s. 77–78 (1542 m.). Dokumentų registre perpasakotos sienos gairės: siena su Akermanu driekėsi nuo Savrano upės toliau į dešinę iki Pietinio Būgo, ir toliau iki Dniepro leidžiantis iki Juodosios jūros, o ją palikus toliau į kairę pagal pakrantę link vietovės vadinamos Degirmen–Deresi iki gyvenvietės – Dāvul-Ova ir taip pasiekiant Dniestrą. G. Veinsteinas savo tyrime pateikė archyvinio dokumento surasto AGAD fragmentą, kuriame fiksuotas tikriausiai 1542 m. sienos aprašas: „*siena pradėta žymėti nuo vietovės vadinamos Savrano [upės]. Nuo dešinio kranto [į rytus] ji driekiasi iki Bugo; toliau iki Dniepro ir [pagal jį] iki Juodosios jūros. Nuo kairės pusės siena driekiasi iki slėnio vadinamo malūno slėniu ir iki Dniestro tiesiai Davudavu žemupio, kuris įteka į moldavų šalį [...] totorių chanai (Krymo T. Č.) valdo šią teritoriją jau daugiau nei 30 ar 40 metų <...>*“, in: Veinstein G. L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 141. Fragmento originalas surašytas turkų k. arabiškais rašmenimis, jis išverstas į prancūzų k., vertimas į lietuvių k. – T. Č.

¹¹⁹⁴ Žr. Čelkis T. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys, p. 25–47.

* Medresė (turkiškai *medrese*) – musulmonų mokyklos pastatų kompleksas, dažniausiai su mečete, minaretu.

*elementai rodo, jog ši siena yra tikra <...>*¹¹⁹⁵. Šis fragmentas yra iš parengtinio derybinio dokumento, rodančio, jog šalių sienų klausimai iškildavo laikas nuo laiko. Reikia pridurti, kad nustatant sienas minimi islamiški palaidojimai ir mečečių griuvėsiai laikytini islamizacijos sklaidos priemone. Žinomi atvejai, tarp jų ir pastarasis, kai tokiu būdu turkai užimtose teritorijose statydavo mečetę arba palaidodavo svarbų asmenį, kas tapdavo islamo piligrimų traukos objektais. Sykiu tai buvo argumentas pateisinantį jų pretenzijas į užkariavimus¹¹⁹⁶. Pasak G. Veinsteino, po 1542 m. delimitacinių procesų žinomi archyviniai dokumentai liudija, jog kiek vėliau taip pat buvo tartasi dėl delimitacinių dalykų ir sienų pataisymų¹¹⁹⁷. Nedatuotame, bet veikiausiai XVI a. penkto dešimtmečio dokumente minima, kad Osmanų pareigūnas Ošmān-Šahas rašė Lenkijos ir LDK komisariams dėl sienų delimitavimo prie Savrano vietovės (arba Savrano upės), jog sultonas buvo nurodęs apklausti „senus žmones“, kurie ją parodytų¹¹⁹⁸.

Pasiekti atitinkami teritoriniai sprendimai nereiškė, jog šios sienos tapo „nepajudinamos“. 1543 m. susirašinėta dėl pasienių konfliktų ir jų sprendimų būdų¹¹⁹⁹. Antai 1543 ir 1544 m. dokumentuose liudijama, kad totoriai ruošiasi peržengti Dnieprą¹²⁰⁰. 1543 m. vasario 26 d.–kovo 7 d. Suleimano I laiške Žygimantui Senajam minimi pasienio gyventojų konfliktai (antpuoliai) prie Očakovo, kuriuos turėjo spręsti išsiųsti pareigūnai¹²⁰¹. 1544 m. Lenkijos karaliaus pasiuntinybės dokumente liudijama, kad šalių pasienyje, prie Očakovo, vyko pasikartojantys gyventojų susirėmimai. Sultonas pripažino, kad tai daugiau jo šalies gyventojų daromos skriaudos. Užsimenama, kad kiek

¹¹⁹⁵ Veinstein G. L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 147 (cituojiama pagal autoriaus vertimą į prancūzų k., vetimas į lietuvių k – T. Č.). Taip pat žr. Dziubiński A. La province Turque, p. 141–142.

¹¹⁹⁶ Žr. Veinstein G. Le rôle des tombes sacrées dans la conquête ottomane// Revue de l'histoire des religions, nr. 4, 2005, p. 509–527. Taip pat žr. Петрунь Ф. Нове про татарську, с. 159–161.

¹¹⁹⁷ Plačiau žr. Veinstein G. L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 143–145.

¹¹⁹⁸ Katalog dokumentów Tureckich, nr. 66, s. 76 (XVI a. 5 deš.).

¹¹⁹⁹ Veinstein G. L'occupation Ottomane d'Očakov, p. 147. 1555 m. rugsėjo 15 d. turkų dokumente liudijama, jog šalių sienos buvo derintos „prieš 12 metų“ – vadinasi 1543 m. Žr. Katalog dokumentów Tureckich, nr. 153, s. 153 (1555 m.).

¹²⁰⁰ Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków, t. 4, nr. 282, s. 352 (1543 m.); nr. 314, s. 387 (1544 m.). Apie tokias diplomatijos „užkulisių“ realijas – „suokalbius“, kurie sulaužydavo įvairias sutartis yra daug liudijimų Maskvos, Krymo ir Osmanų XV a. antros pusės ir XVI a. diplomatinėje korespondencijoje. Žr. СИРИО, т. 41; СИРИО, т. 95.

¹²⁰¹ Katalog dokumentów Tureckich, nr. 72, s. 81–82 (1543 m.).

ankščiau sultonas buvo nurodęs tose vietose apžiūrėti ir paženklinti sienas, dėl kurių ir karalius buvo išsiuntęs savo komisarius¹²⁰². 1544 m. liepos 1–10 d. Suleimano I rašte Žygimantui liudijama, kad anksčiau kartu su karaliaus pasiuntiniu Jonu buvo taisyta siena, bet tąsyk visko iki galo išspręsti nepavykę, dėl to karalius prašė, kad sultonas dar kartą į ribonę atsiųstų savo pareigūnus¹²⁰³.

1545 m. kazokai, subūrę 800 vyrų, užpuolė ir apiplėšė Osmanų sultono ir Perekopo chano pirklių karavanus¹²⁰⁴. Veikiausiai dėl šios priežasties įvyko 1545 m. (be tikslios datos) totorių chano Sagan Girejaus jarlyke minimi jo žmonių ir LDK kazokų susirėmimai pasienyje ties Dniepru ir Tavane, kuriuose buvo žuvusių. Chanas tvirtino, jog susirėmimą išprovokavo kazokai ir prašoma imtis priemonių sprendžiant šį klausimą¹²⁰⁵. 1546 m. Baro seniūno Bernardo Pretvičiaus pranešime teigiama, kad totoriai: „*hostibus eius Sacrae Regiae Maiestatis, accepit, quod pars magna Volinie, terre Magni Ducatus Lithwanie, vastata ac deserta per eosdem Schitas remansit* <...>“¹²⁰⁶. Pasak A. Dziubińskiego, turkai, norėdami stabilizuoti sieną, 1547 m. rugpjūtį netoli Benderų įkurdino 5000 moldavų kolonistų¹²⁰⁷. Tačiau „pasienio“ teritorijose susirėmimai neišvengiamai atsinaujindavo¹²⁰⁸. Anot A. Tomczako, Lenkijos ir LDK derybos dėl sienų su Osmanais vyko laikas nuo laiko 1548–1553 m., kurios dažniausiai baigdavosi be rezultato¹²⁰⁹.

Vakarinės LDK dalies XIV–XVI a. sienų raidos tendencija verčia manyti, kad ir šiose teritorijose LDK su kaimyninėmis šalimis „sukūrus“ tam tikras sienas ilgainiui laukė kitas – sienų stabilizacijos etapas, kai prasidėdavo „sienų

¹²⁰² Ibid., nr. 78, s. 86–87 (1544 m.).

¹²⁰³ Ibid., nr. 81, s. 89–90 (1544 m.).

¹²⁰⁴ Žr. MBKJI (1545–1572), Книга посолская, № 17, с. 20–21 (1545 m.).

¹²⁰⁵ Ibid., № 18, с. 21–22 (apie 1545 m.). Taip pat apie karinius susirėmimus pasienyje žr. Katalog dokumentów Tureckich, nr. 128, s. 129 (1551 m.); nr. 129, s. 130 (1551 m.).

¹²⁰⁶ Elementa ad fontium, t. 49 (19), ed. Lanckorońska C. Romae, 1980, nr. 504, p. 143 (1546 m.).

¹²⁰⁷ Dziubiński A. La province Turque, p. 145. Katalog dokumentów Tureckich, nr. 92, s. 98–99 (1547 m.).

¹²⁰⁸ Plačiau žr. Dziubiński A. Polsko–Litewskie napady na Tureckie pograniczem Czarno morskie w epoce dwu ostatnich Jagiellonów // Kwartalnik Historyczny, r. 103 (z. 3), Warszawa, 1996, s. 53–86.

¹²⁰⁹ Tomczak A. Z dziejów stosunków, s. 46–56. Pasak A. Dziubińskiego, 1554 m. šalys tarėsi dėl sienų. Žr. Dziubiński A. Stosunki dyplomatyczne, s. 188.

atnaujinimai“, pasieniai intensyviai būdavo kolonizuojami¹²¹⁰. Tačiau tai priklausė nuo šalių politinių užmojų. Kaip rodo XVII a. istorija, turkai nesiruošė šiais susitarimais apriboti savo ekspansijos planų. Tik išsekus šalių (šalies) kariniam potencialui ir pasiekus teritorinės plėtros „finišą“, būdavo „užmezgamas“ tvirtesnis sąryšis su teritorija. Vakarinėje LDK dalyje po karo su Vokiečių ordinu sienų stabilizacija aiškiausiai pasireiškė vidinės kolonizacijos proceso metu. Galima manyti, kad ir šioje LDK dalyje sienų stabilizacija taip pat turėjo priklausyti nuo kelių pagrindinių kriterijų – gyventojų sėslumo laipsnio ir demografinio augimo raidos. Todėl galima teigti, kad XV–XVI a. LDK valdovams pavyko sukurti sienas su nomadinėmis (ar pusiau nomadinėmis) visuomenėmis¹²¹¹. Didelė tikimybė, jog šie pirmieji delimitaciniai atvejai buvo inicijuoti LDK politinio elito.

* * *

LDK teritorijoje „*prie Juodosios jūros*“, klimatinės-geografinės aplinkybės sąlygojo socialinių ir politinių procesų raidą. Ten vyravo stepių lygumos su nedidele nesėklių gyventojų populiacija. „Neintensyvus“ gyventojų sąryšis su teritorija nereikalavo „sudėtingų“ teritorinių struktūrų sukūrimo. Formavosi savita teritorijos priklausomybės nuo LDK politinio centro samprata, kurią veikiausiai galima įvardinti abstrakčia teritorinės „įtakos“ sąvoka. Šiose teritorijose totorių chanai dažniausiai veikė kaip „savarankiški“ valdovai. Dėl šių specifinių sąlygų klostėsi „kitokia“ valstybių sienų samprata nei vakarinėje LDK teritorijos dalyje.

XV–XVI a. pirmoje pusėje LDK turėjo (tokia samprata egzistavo valdančio elito sąmonėje) sienas su totorių ordomis, Moldova, o XV a. pabaigoje, Osmanams užėmus Moldovos Kilijos ir Belgorodo miestus Juodosios jūros pakrantėje, išryškėjo pirmieji Osmanų teritoriniai „kontaktai“ ir su LDK. Šios LDK dalies sienų su kaimyninėmis šalimis pagrindinės gairės

¹²¹⁰ Žr. Čelkis T. Nuo teritorinio ruožo, p. 58–73.

¹²¹¹ Apie valstybių (sėklių gyventojų) sienų su nomadinėmis visuomenėmis sampratą žr. Brunhes J., Vallaux C. La Géographie de l'histoire. Paris, 1921, p. 337–343.

driekėsi pagal Dniestro upę, Juodosios jūros pakrante iki Dniepro ir atitinkamai šios upės vaga. Tokia LDK siena susiformavo veikiausiai teritorinio „istoriškumo“ pagrindu ir dėl regiono geografinės specifikos. Tačiau nepaisant geopolitiškai „nepalankių“ sąlygų LDK jau XV a. antroje pusėje „sukūrė“ ir dokumentavo sienas, ką liudija „Simono Olelkaičio sienos“ pavyzdys. Bendrame LDK sienų raidos procese ši siena buvo neabejotinas „fenomenas“, ypač suvokiant LDK branduolio ir šių žemių periferiškumo santykį. Šis atvejis rodo, jog jau XV a. antroje pusėje LDK „politinė“ viršūnė suvokė sienų kaip valstybės teritorijos požymio, reikšmę. Delimitacinę „liniją“ žymėjo abstrakčios „stambių“ geografinių objektų gairės.

XVI a. 4 dešimtmetyje Osmanai įsitvirtino „Juodosios jūros pakrantėje“ tarp Dniestro ir Dniepro, kurią LDK valdantysis elitas laikė priklausančią jų šaliai. Dėl to prasidėjo kitas šios LDK dalies sienų raidos etapas, sąlygotas Osmanų imperijos karinės ekspansijos. 1540–1542 m. buvo įgyvendintas Osmanų sienų su Lenkija ir LDK delimitacijos procesas. Apie 1542 m. LDK jau turėjo suderintas „naujas“ sienas su turkais. Tačiau tuo Lenkijos ir LDK delimitaciniai procesai su Osmanais nepasibaigė. Ir toliau vyko nuolatinės derybos dėl sienų pažeidimų, jos buvo taisomos ir tikslinamos. Sienų nestabilumą lėmė tai, jog beveik nebuvo kolonizuotų „pasienių“, ribojusių kaimyninių šalių gyventojų mobilumą teritorijose. Pasienyje buvo dažni kazokų ir totorių kariniai susirėmimai. Ilgalaikėje perspektyvoje šios realijos „saugojo“ ir „stumdė“ šalių sieną. Verta pridurti, jog šis darbo skyrius iškelia naujas LDK istorijos problemas ir pateikia tolimesnių tyrinėjimų gaires.

VIII. Pietvakarinė LDK siena su Lenkija XIV–XVI a.

Šiame disertacijos skyriuje nagrinėjama LDK teritorijos sienų su Mazovijos kunigaikštyste ir Lenkijos karalyste formavimosi procesas XIV–XVI a. Galima teigti, jog istorijos šaltiniuose randami bene anksčiausi duomenys apie sienas su kaimynine Mazovija. Kita vertus, politinių santykių su Lenkija istorija parodo ir „didžiausias“ LDK teritorines netektis XVI a. antroje pusėje. Dėl to, remiantis šiuo argumentu, LDK ir Lenkijos sienų formavimosi problema užbaigia šiame darbe nagrinėjamą XIV–XVI a. LDK sienų klostymosi ir sampratos problemą.

1. LDK sienos su Mazovija ir Lenkija XIV–XV a.

Vakarinės LDK teritorijos dalies „pakraštyje“ buvo anksčiausiai įgyvendinti Vokiečių ordino ir Mazovijos kunigaikštystės delimitaciniai procesai¹²¹². Tai sąlygojo Vokiečių ordino užkariavimai Prūsijoje ir teritorinių struktūrų kūrimas. Galima manyti, jog „kaimyninių“ šalių įgyvendinami delimitaciniai procesai adekvačiai įtakojo ir LDK politinius procesus. Henrykas Paszkiewiczzius nurodo, jog XIV a. dėl atitinkamų teritorijų užėmimo varžėsi Mazovija su LDK¹²¹³. 1325 m. rugpjūčio mėn. Mazovijos kunigaikščių laiške popiežiui liudijama, jog Mazovijos kunigaikštystės sienos yra labai netoli – apie dvi mylias iki Gardino, tai yra Lietuvos¹²¹⁴. Ankstesniame

¹²¹² Apie Vokiečių ordino ir Mazovijos delimitacinius procesus žr. *Kowalczyk E.* Dzieje granicy, s. 157–216; *Długokęcki W.* Die Bildung der Grenze, S. 136–149. Prie Baltijos atsikėlę Ordino riteriai turėjo teritorinės valstybės viziją, kurią nesėkmingą mėgino įgyvendinti Vengrijoje 1211–1225 m., iš kurios, tiesiogine žodžio prasme, buvo išvaryti. Šia „pamoka“ Ordinas pasinaudojo Prūsijoje, kurdamas teritorinę struktūrą, rūpinosi su politiniais kaimynais sudaryti sienų sutartis. Žr. *Gouguenheim S.* Les Chevaliers Teutoniques. Paris, 2007, p. 43–53, 145–323; taip žr. straipsnių rinktinę: Państwo Zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII–XVI wieku. Red. *Nowaka H. Z.* Toruń, 2000.

¹²¹³ Plačiau žr. *Paszkiewicz H. Z.* dziejów Podlasia w XIV wieku// Kwartalnik Historyczny. Lwów, 1928, r. 42 (zesz. 2), s. 229–245.

¹²¹⁴ Codex diplomaticus Prussicus. Bd. 2, nr. 114, S. 153 (1325 m.): „*possunt subpediti Litwani terris nostris et gente destructis spoliis ditati armis bellicis comparatis municionibus ipsorum fortificatis et eciam reparatis sicut eisdem treugis durantibus nuper de reparacione et fortificacione opidi quo dicitur Grodno praefati ducis a terrarum nostrorum liminibus ad duas leucas positi veraciter*“

skyriuje apie LDK sienas su Ordinu minėta, jog Algirdo ir Kęstučio laikais rašytiniuose dokumentuose buvo paliudytos pirmosios LDK sienos su Ordinu (žr. skyrių apie LDK ir Ordino sienas). Kontekstualiai mėginant vertinti šio proceso mastą regione, ne taip atsitiktinai „išnyra“ 1358 m. LDK delimitacijos atvejis su Mazovija¹²¹⁵. Naujo Mazovijos dokumentų rinkinio publikuotojai Irena ir Stanislovas Kurašai mano, jog ši 1358 m. Kęstučio ir Siemovito sutartis yra falsifikatas, bet pastebi, kad falsifikatas remiasi kažkokiu autentišku dokumentu, nes daugelis minimų realiųjų atitinka XIV a. vidurio situaciją¹²¹⁶. Tuo tarpu J. Maroszekas nekvestionuoja šio 1358 m. dokumento kaip falsifikato ir jį naudoja kaip faktą¹²¹⁷. Juolab autorius savo išsamiaame tyrime apie LDK ir Lenkijos pasienio istoriją Žygimanto Augusto laikais šios 1358 m. sienos gairių detales nuosekliai grindžia kitų šaltinių duomenimis¹²¹⁸. Taip pat ir Grzegorz Myśliwski, tirdamas Mazovijos „linijinės“ sienos formavimosi istoriją, 1358 m. delimitacijos dokumento nelaiko falsifikatu¹²¹⁹. Verta pastebėti, jog minėtos sutarties falsifikato versija neneigia prielaidos, kad

didicimum non et terras naciones lalidius impugnare <...>. Žr. Myśliwski G. Powstanie i rozwój granicy, s. 14; Maroszek J. Pogranicze Litwy i Korony, s. 13.

¹²¹⁵ Kodeks dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego. nr. 80, s. 72–75 (1358 m.). Istorikas Wiesławas Długokęckis šią delimitaciją kaip tik ir mini Mazovijos bei Ordino delimitacinių procesų kontekste. Žr. Długokęcki W. Die Bildung der Grenze, S. 140.

¹²¹⁶ Žr. Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza. Wyd. Sulowska-Kuraś I., Kuraś S. Warszawa, 2000, cz. 3, s. 30–32. Taip pat dokumentų liudijimus žr. MRPS, t. 3 (1501–1506). Wyd. Wierzbowski T. Warszawa, 1908, nr. 29, s. 189 (1358 m.): „*Kinstutus dux Lithuaniae confirmant compositionem amicalem ratione granitierum inter districtum Grodnensem Lithuaniae ac districtus Vismensem et Gonyadzensem Masoviae, per Patrikik, Woyswylth Axy Oliazar et Vasskonem Kyerdeyovicz, commissarios Lithuaniae, et Mykoschonem Czimensem, Mroczkonem Raczazensem, Nyemyerzam Sochaczowiensem, Gothardum Camyenensem castellanos et Stephanum subiudicem Sochaczowiensem, commissarios Semovithi, Masoviae ducis, institutam. Auscultata per N. Cancellarium Masoviae de verbo ad verbum ex antiquo libro cancellariae, in signum praemissorum manu propria significatur <...>*“. MRPS, t. 4 (3) (1507–1548). Wyd. Wierzbowski T. Warszawa, 1910, nr. 195, s. 354 (1358 m.): „*Kinstutus dux Trocensis compositionem amicalem ratio granitierum inter districtum Grodnensem Lithuaniae ac districtus Vismensem et Gonyadzensem Masoviae confirmat <...>*“. 1505 m. Lenkijos karaliaus žemių patvirtinimuose prie Viznos pilies, kuri buvo Mazovijos pasienyje su LDK, minimas į šios pilies apygardą patekęs „*Lietuvos kaimas*“ (*villis Przytuly, Candzyorowo et Lithwa, ad castrum Vyszense pertinentibus*). Žr. MRPS, t. 3, nr. 2156, s. 141–142 (1505 m.). Taip pat apie *Lietuvą* prie Viznos – žr. MRPS, t. 5 (1) (1548–1572). Wyd. Wierzbowski T. Warszawa, 1919, nr. 261, s. 19 (1549 m.). Pridurtina, jog peržiūrėjus Jono Długošo kroniką, matyti, kad iki šios 1358 m. datos, autorius mini dažnus lietuvių karo žygius į Mazoviją, bet po 1358 m. apie juos nebesakoja, nors autorius ir „mėgo“ pabrėžti lietuvių pagonių skriaudas krikščionims. Žr. *Joannis Długossii, Historiae Polonicae*, t. 3. *Błaszczak G.* Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności, t. 1. Poznań, 1998, s. 33–86.

¹²¹⁷ Maroszek J. Pogranicze Litwy i Korony, s. 13–14, 26.

¹²¹⁸ Ibid. passim.

¹²¹⁹ Myśliwski G. Powstanie i rozwój granicy, s. 14.

šalys turėjo suderintas sienas, kas yra visiškai priimtina ir logiška. Šiuo atveju galima tiesiog individualiai „rinktis“, kurių autorių versijos laikytis.

Nepaisant išliekančių neaiškumų ši LDK ir Mazovijos sienos suderinimo atvejį aptarti būtina. 1358 m. sienos aprašas neilgas: „*Visų pirma, pradedant nuo, liaudies kalba Kamyonibrod, tiesiai iki Raigardo, ir nuo Raigardo tiesiai per Metos upę, ir nuo Metos tiesiai per upę Bebrą, ir nuo Bebro tiesiai iki Targovisko, ir nuo Targovisko tiesiai iki Vsczewelikiey strugi, ir nuo jos per tą pačią upę iki pat upelio arba upės vadinamos Maleysucholdi, sūkurio, ir nuo to paties Maleysucholdi sūkurio žemyn per tą pačią upę tiesiai iki pat upės arba upelio Sprząsła, ir žemyn per tą pačią upę tiesiai iki pat Popelowedlisko, ir nuo Popelowedlisko tiesiai iki Newothiczovsz, kur mūsų bei Mazovijos kunigaikščio Ziemovito galutinės gades arba ribos subėga, baigiasi <...>*“¹²²⁰ (žr. 5 iliustracija). Sienos žymėjimas gana abstraktus – išvardyta geografinių objektų gairės, bet minimi ir toponimai¹²²¹. Kartu tai rodo, jog teritorijose, per

¹²²⁰ Kodeks dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego, nr. 80, s.73 (1358 m., vertimas – T. Č.): „*Primo et principaliter Incipiendo in vulgari a Kamyonibrod directe ad Raygrod et a Raygrod directe eundo per fluuium Metha et a Metha directe per fluuium Bebrza et a Bebrza directe ad Torgouisko et Torgouisko directe eundo ad Vsczewelikiey strugi et eundo per eundem fluuium vsque ad verticem rivuly seu flumini Maleysucholdi dicti et a vertice eiusdem Maleysucholdi deorsum eundo per ipsum fluuium directe vsque ad fluuium seu riwulum Sprząsła et eundo deorsum per eundem fluuium directe vsque ad popelowedlisko et a popelowedlisko directe ad newothinczavszce vbi finales gades seu limites Terrarum nostrarum et ipsius ducis Semouithi Mazouie concurrerunt cessauerunt et concludere <...>*“ . 1358 m. delimitaciją liudijančius dokumentus žr. MRPS, t. 3, nr. 29, s. 189 (1358 m.): „*Kinstatus dux Lithuaniae confirmant compositionem amicalem ratione granitierum inter districtum Grodnensem Lithuaniae ac districtus Visnensem et Gonyadzensem Masoviae, per Patrikik, Woyswyllth Axyyoliazar et Vasskonem Kyerdeyovicz, commissarios Lithuaniae, et Mykoschonem Czirnensem, Mroczkonem Raczazensem, Nyemyerzam Sochaczoviensem, Gothardum Camyenensem castellanos et Stephanum subiudicem Sochaczoviensem, commissarios Semovithi, Masoviae ducis, institutam. Auscultata per N. Cancellarium Masoviae de verbo ad verbum ex antiquo libro cancellariae, in signum praemissorum manu propria significatur <...>*“ . Panašios sienos atkarpos dalis minima 1541 m. valdovo instrukcijoje komisariams, atnaujinti LDK ir Prūsijos sieną: „*Item a fine limitum ducum Mazowe incipiendo a flumine Lyck, a vado dicto Camynobrode, quod iacet in superiori parte eiusdem fluminis Lyck altius qua misti lacus Graywo et Thoczilowo <...>*“ , in: Instytut Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im Jana Pawła, nr. 843 (mikrofilmas), l. 104 (1541 m.) (rankraštis saugomas: Archiwum Archidiecezjalne Warmińskie w Olsztynie, Archiwum biskupów Warmińskich. D. 70, l. 104. Už galimybę pasinaudoti šaltiniu dėkoju istorikui D. Szulcui).

¹²²¹ Sąsajas su 1358 m. sienų gairėmis rodo ir ankstesnė 1343 m. Mazovijos ir Ordino delimitacija, kurioje taip pat minimi ribos – Likos ir Bebro upės. Codex diplomaticus Prussicus. Bd. 3, nr. 39, S. 61 (1343 m.): „*primo incipiendo a vado in Prutenico Singurbrast et in Polonico Egers nominato, deinde descendendo fluvium Aricz, usque ad silvam dictam Raduka, eundo ulterius et tenendo silvam a sinistris, que tota manet in parte fratrum, usque ad finem dicte silve, et ulterius procedendo directe usque ad fluvium dictum Wicento ubi influit Pissam, deinde maiorem Rivulum eiusdem fluvii Wicento ascendendo usque ad locum ubi idem fluvius ortum habet. Deinde usque ad originem Rivuli dicto Choyna, et ab ipso fluvio, quando directius iri potest ad vadum dictum Likke, et abinde directe eundo*

kurias driekėsi siena, gyventojų populiacija buvo negausi¹²²². Pavyzdžiui, prie Metos upės buvo Ordino pilis, Raigardo ir Targovisko gyvenvietės¹²²³. Pravartu paminėti Tomaszo Samojliko tyrimą apie Belovežo girią ir valdovų medžiokles joje¹²²⁴. Autorius nustatė, jog šios LDK priklausiusios girios „pakraščiu“ driekėsi sienos atkarpa su Lenkija. Per pačią girią ėjo tik keli keliai. Nors tai tik vieno atvejo pavyzdys, bet šią analogiją galima taikyti ir kitiems LDK sienos su Lenkija (Mazovija) atvejams aiškinti, kai šalis „delimituodavo“ įsispraudusios girios – „natūrinės“ sienos. XVI a. išibėgėjęs vidinei kolonizacijai, gyventojams skverbiantis į dykras, pasienio gyventojų kontaktai versdavo „sukurti“ valstybinėmis sutartimis įteisintas sienas. Paminėtina užvalgi J. Maroszeko pastaba, jog XIV a. pabaigos–XV a. pradžios LDK ir Ordino prūsiškos dalies delimitaciniai procesai buvo glaudžiai susiję su Mazovijos teritorijos ir sienų klausimais, nes Mazovijos valdovai neretai įkeisdavo Ordinui atitinkamas žemes, kurias vėliau išsipirkdavo¹²²⁵. Vadinas, sienos kito ne tik dėl karinių, bet ir dėl „finansinių“ susitarimų.

1366 m. Lucko kunigaikštis Gedimino sūnus Liubartas Dimitras sutarė šios LDK dalies sieną su Lenkijos karaliumi: „*a se dokonчанье между королеми Польскимъ и княземъ Дмитриемъ: къ Володимирю отступаетъ ся по толѣ: по Ѵѣмицю, по Песчаньи Бродъ, по Соѳимково село, от Соѳимкова села до Марковаста ва, от Марковаста ва по Львовьсю дорогу къ Скоморохомъ; а от Песчана броду по Пиньскый мостъ, а от толѣ по Турью, по коле Турья прошла <...>*“¹²²⁶. Mini mi kaimai liudija, jog siena skyrė apgyvendintas teritorijas. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, jog, kaip jau rašyta skyriuje apie LDK ir Maskvos sienas, atitinkamais atvejais vietos

usque fluvium dicrum Bebra, eundem fluvium Bebra ascendendo usque ad locum ubi dictus fluvius ortum habet <...>“; taip pat jos aprašas: *ibid.*, nr. 87, S. 116.

¹²²² Beje šią 1358 m. sieną nustatė: „*mūsų ir kunigaikščio Siemovito derybininkai, paėmę didesnio patikimumo ir garantijos dėlei keletą senių ir senyvo amžiaus žmonių, išmanančių ir patikimų, nustatė gades arba ribas <...>*“, in: *Kodeks dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego*, nr. 80, s.73 (1358 m.).

¹²²³ Žr. *Maroszek J. Pogranicze Litwy i Korony*, s. 16–19.

¹²²⁴ *Samojlik T. Łowy i inne*, s. 293–305.

¹²²⁵ *Maroszek J. Pogranicze Litwy i Korony*, s. 20–21.

¹²²⁶ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. Wyd. *Radziwiński L. Z. T. 1*, Lwow, 1887, nr. 1, s. 1 (1366 m.).

kunigaikščiai patys sprendavo teritorinius klausimus. Pastarasis atvejis taip pat rodo, jog tokia praktika taikyta ir LDK sudėtyje buvusių teritorijų atveju.

Nuo XIV a. pabaigos vyko politinis LDK ir Lenkijos suartėjimas. Ldk Jogaila, derėdamasis su Lenkijos didikais dėl Lenkijos karūnos, 1385 m. Krėvos aktu pasižadėjo prišlieti LDK prie Lenkijos karalystės. O po 1386 m. Jogailos karūnacijos Lenkijos karaliumi, jo pastangomis 1387 m. krikštyta Lietuva. Politiškai dar labiau LDK ir Lenkiją susaistė 1413 m. sudaryta Horodlės unija. Tačiau 1392 m. Vytautui tapus LDK valdovu, šalyje buvo įgyvendinta daug reformų, kurios plėtė valstybės teritorinės valdžios sampratą. Tą parodė jau aptarti Vytauto laikų LDK ir Ordino delimitaciniai procesai. Todėl galima sakyti, jog vienalaikis yra 1431 m. (1432 m.?) liepos 1 d. LDK ir Lenkijos sienos derinimo atvejis, kai Jogaila paskyrė 6 Lenkijos pareigūnus, o Švitrigaila – 6 iš LDK, kurie privalėjo sutarti šalių sienas prie Podolės¹²²⁷. Panašus šalių sienų derinimas minimas ir 1436 m., kai šalių valdovai paskyrė po 3 pareigūnus delimituoti LDK ir Lenkijos sienų atkarpas¹²²⁸.

Kitą kartą šalių sienų gairės paliudytos 1446 m. Parčevo suvažiavime, kuriame LDK ir Lenkijos atstovai svarstė unijinių ryšių dalykus. Suvažiavimo nutarimų dokumente skelbiama, jog lenkai sutiko palikti LDK sudėtyje Voluinę ir Podolę, o šalių sieną turėjo atitikti Vytauto laikų gairės: *„in suis graniiciis permaneat regnum Polonie et ducatus Lythvanie, prout permanebat tempore Wladislai, patris nostri carissimi, regis Polonie, et Vytoldi, magni ducis Lythvanie, patrui nostri dilecti. Et limites ibidem exprimuntur: Luczko, Wladimiria, Olesschko, Rathno, Wyechlye, Lopaczyn et terra Podolie cum castris vilis ets., ad magnum ducatum pertinebunt, prout ab antiquo*

¹²²⁷ Szulc D. Delimitacje polsko-litewskie, s. 1–38. Kartu parengti priedai: Aneksy, s. 1–39, kuriuose pateikti archyvinių duomenų išrašai. Todėl nuorodos pateikiamos į problemos analizės rankraščio tekstą ir į priedus su priedašu pvz.: Aneksy, s. 14 (1510 m.).

¹²²⁸ Szulc D. Delimitacje polsko-litewskie, s. 5, 8; Aneksy 10, s. 27–28 (1431, 1436 m.). Pateikiamos ir autoriaus nuorodos į archyvus, kuriuose yra šie dokumentai: Biblioteka Muzeum im. Czartoryskich w Krakowie, Teki Naruszewicza, rkps. 237, nr. 120, k. 148 (1431 m. delimitacijos liudijimas); Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamoyskiej, rkps. 841, k. 82v, 88v. (1436 m. delimitacijos liudijimas). Apie Podolę plačiau žr. Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku, in: Kamiennec Podolski. Studia z dziejów miasta i regiona, t. 1. Red. Ruta A. Kraków, 2000, s. 9–58.

pertinebant <...>¹²²⁹. Šis faktas atskleidžia, jog minėtos sienų gairės egzistavo nuo Vytauto laikų, išvardytos vietovės – su centrais su jų priklausiniais. Tokia „sienų samprata“ primena aptartas LDK ir Maskvos delimitacijas, kai taip pat būdavo „pasidalinami“ teritoriniai vienetai – centrai su jų priklausiniais, kurie turėdavo atitinkamas savo sienas. Veikiausiai ir šiuo atveju galiojo teritorinių vienetų struktūra. Galima prielaida, jog pastarajame 1446 m. dokumente minėtas Luckas, kurio dalis sienų galėjo būti paliudytos ir 1366 m. dokumente. Ilgainiui jos galėjo būti kiek pasikeitusios, bet toks teritorinio struktūrinio vieneto sienų klostymosi principas neatmestinas.

Vidinės kolonizacijos procesas neišvengiamai sklido „pasienio“ girių linkme, plėtė kolonizuotas teritorijas, o kartu keitė ir sienas. 1492 m. rugsėjo mėn. Ldk Aleksandro Jogailaičio pasiuntinybėje pas Lenkijos karalių Joną Albertą, be kitų dalykų, rašoma, jog LDK Voluinės, Drohičino ir Bresto gyventojai patiria skriaudas iš Lenkijos karūnos pusės ir siūloma jas spręsti atsiunčiant abiejų šalių vietininkus: „*абы часомъ подобнымъ зъехавшыся съ обу сторону, справедливость вчинили на обе стороне, подле обычая права старого* <...>¹²³⁰. Taip pat ir 1499 m. LDK Ponų taryba kreipėsi į Lenkijos ponus, nes Lenkijos gyventojai pažeidinėjo sieną prie Voluinės ir užiminėjo žemes. Dėl to reikėjo nedelsiant imtis šio klausimo¹²³¹. Pastarieji faktai leidžia teigti, kad jau XV a. buvo prasidėjęs minėtų šalių sienų taisymo ir atnaujinimo procesas.

2. LDK ir Lenkijos karalystės sienos XVI a. iki 1569 m. Liublino unijos

XVI a. LDK ir Lenkijos teritorijų sienų raidą įtakojo vidinės kolonizacijos sklaida. Šaltiniuose dažnai liudijami pasienių gyventojų ginčai ir jų sprendimai. 1502 m. liepos 21 d. Mazovijos kunigaikščio Konrado III pasiuntinybės pas Lenkijos karalių Aleksandrą Jogailaitį laiške teigiama, jog

¹²²⁹ CEXV, *Lewicki* A. T. 3, nr. 5, s. 7 (1446 m.).

¹²³⁰ A3P, t. 1, № 104, c. 123 (1492 m.).

¹²³¹ CEXV, *Lewicki* A. T. 3, nr. 444, s. 463 (1499 m.). Taip pat žr. *Bucevičiūtė L. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a., p. 134.*

pasienyje su LDK kyla nuolatiniai gyventojų nesutarimai, dėl to reikia skirti komisorius ir išspręsti gyventojų ginčus¹²³². 1504 m. vyko LDK ir Mazovijos ginčas dėl šalių sienos atkarpos prie Tikocino: „*Tycoczyn in Magno Ducatu nostro partibus ab altera, occasione cuiusdam terre, pratorum, Lacuum et mellificiorum fluvium Bebrza circumstancium, qui fluvius eo loci praedicta dominia nostra <...>*“¹²³³. Tais pačiais 1504 m. komisoriai taisė LDK ir Mazovijos sieną: „*limites inter bona Thikocin Lithuaniae et terram Visnensem Masoviae <...>*“¹²³⁴. Kiek vėliau, 1507 m. Krokuvos seime buvo patvirtintas Lenkijos karaliaus Žygimanto Senojo nutarimas, jog reikia paskirti komisorius, kurie tikrintų Lenkijos ir Mazovijos sienas su LDK, nes yra kilę daug pasienio konfliktų¹²³⁵. Taip pat ir 1508 m. Krokuvos seime be kitų dalykų buvo iškeltas LDK ir Lenkijos gyventojų pasienio konfliktų klausimas¹²³⁶. Vilniaus seime 1509 m. nutarta suformuoti komisiją ir pataisyti LDK sienas su Lenkija bei Mazovija: pradėdant nuo Tikocino–Drohičino–Melniko–Bresto iki Ratnios, o nuo Ratnios patikrinti Voluinės ir Podolės sienas¹²³⁷. Tai jau buvo plataus masto sienos patikrinimo projektas, bet kuo baigėsi šios iniciatyvos, nėra aišku, nes tyrime naudojami šaltiniai nepateikia duomenų apie atliktus konkrečius darbus. Pasak istoriko D. Szulco, valstybių pasienio gyventojų nesutarimai buvo iškilę ir 1510 m., juos vėlgi privalėjo spręsti paskirti komisoriai¹²³⁸. 1514 m. Vilniaus vaivada Mikalojus Radvila, kuris pats valdė Goniondžą, rašė

¹²³² Akta Aleksandra Króla Polskiego, nr. 91a, s. 111–113 (1502 m.). Apie tokius pasienio konfliktus užsiminta 1501 m., in: *ibid.*, nr. 73, s. 91 (1501 m.).

¹²³³ Akta Aleksandra Króla Polskiego, nr. 249, s. 415 (1504 m.).

¹²³⁴ MRPS, t. 3, nr. 1906, s. 122 (1504 m.); nr. 1910, s. 122 (1504 m.); nr. 1913, s. 122 (1504 m.). Žr. *Bucevičiūtė L.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a., p. 135.

¹²³⁵ VL, t. 1. Petersburg, 1859, s. 166 (1507 m.). *Volumina Constitutionum* (toliau – VC), t. 1 (1493–1549), vol. 1 (1493–1526). Przygotowali *Grodziski S., Dwornicka I., Uruszczak W.* Warszawa, 1996, s. 194 (1507 m.). Galima pridurti, jog 1506 m. dokumente minimos tam tikros LDK ir Mazovijos sienų gairės: „*ad fines Lithuaniae [...] partem orientalem fluvius Byebrza, partem septentioalem fluvius Lek ambit, reliquas vero partes, incipiendo a rivulo Vissa, ubi intrat in Byebrza ad Okrassym bona terrigenarum Raczibori, Mysczycki, Clymaschowncza, Pilavi Lankowo, Grayewo, Boguschs et Danowo circumstant et distinguunt <...>*“, in: MRPS, t. 3, nr. 2740, s. 179–178 (1506 m.).

¹²³⁶ *Corpus iuris polonici*. Ed. *Balzer O.* Cracoviae, 1906, Dz. I, Ks. 3, nr. 33, s. 79 (1508 m.). žr. *Bucevičiūtė L.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a., p. 134.

¹²³⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8. Parengė *Baliulis A., Firkovičius R., Antanavičius D.* Vilnius, 1995, nr. 423.1–423.2, p. 315 (1509 m.). Taip pat žr. nr. Acta Tomiciana, t. 1, Posnaniae, 1853, nr. 203, s. 157 (1509 m.). LDK ir Lenkijos pasienio gyventojų 1511 m. byla, kurią dėl valstybių sienos pažeidimų tyrė paskirti komisoriai, žr. *Литовская Метрика*, т. 1, 2 книга судныхъ делъ, РИБ, т. 20, № 86, с. 656–650 (1511 m.).

¹²³⁸ *Szulc D.* Delimitacje polsko-litewskie, s. 2; *Aneksy 7*, s. 14 (1510 m.).

Lenkijos karaliui, jog Goniondzo apylinkėse yra išplisę pasienio gyventojų konfliktai veikiausiai dėl vidinės kolonizacijos užimant žemes, nes minima, jog ten tos žemės dar nuo Vytauto laikų priklauso LDK¹²³⁹. 1515 m. paskirti komisoriai privalėjo vykdyti derinti LDK ir Mazovijos sienos pažeidimų¹²⁴⁰, o 1519 m. dokumente užsiminta, kad paskirti komisoriai turėjo patikrinti „visą“ LDK ir Lenkijos sieną¹²⁴¹.

Vidinės kolonizacijos procesas buvo intensyvus, dėl to tikrinti ir „atstatyti“ sienų pažeidimus reikėjo itin dažnai. 1522 m. kovo 24 d. paskirti LDK komisoriai turėjo susitikti su Mazovijos pareigūnais ir pataisyti sieną, kurios gairės buvo: pradėdant nuo Raigardo, nuo Prūsijos sienos, tęsiant pagal Vilniaus vaivados Mikalojaus Radvilos (?) valdų ribas (riboženklis) iki Tikocino, Bielsko ribų Plazovo vietovės, kaip ir iki Drohičino, iki Lukos taip tęsiant iki Lenkijos sienos¹²⁴². Tuo tarpu 1523 m. balandžio 9 d. Lenkijos karalius ir Ldk Žygimantas Senasis rašė Vilniaus kaštelionui Konstantinui Ostrogiškiui, jog reikia siųsti komisorius (pateikė jų sąrašą) patikrinti Lenkijos sieną su Voluine ir kitomis rusėniškomis teritorijomis, nes buvo daug pasienio konfliktų¹²⁴³. Galima sakyti, jog panašų Lenkijos sienos ruožą su LDK Voluinės žeme Chelmo ir Belzo apylinkėse 1525 m. liepos 25 d. Žygimanto Senojo paskyrimu privalėjo tikrinti komisoriai: kunigaikščiai Fiodoras Fiodorovičius Četvertinskis ir Aleksandras Fiodorovičius Buremska kartu su

¹²³⁹ Acta Tomiciana, t. 3, Poznań, 1853, nr. 115, s. 91 (1514 m.).

¹²⁴⁰ Литовская Метрика, т. 1, 2 книга судныхъ дель, РИБ, т. 20, № 205, с. 855–856 (1515 m.). Taip pat panašaus turinio dokumentas, liudijantis apie atitinkamą LDK sienos su Lenkija ir Mazovija atkarpų patikrą, in: ibid., № 485, с. 1193–1194 (1506–1523 m.).

¹²⁴¹ Acta Tomiciana, t. 5, Posnaniae, 1855, nr. 15, p. 12 (1519 m.): „*Ad componendas et discernendas injurias subditorum nostrum ex terris Russie, quas se habere ex ducatu Lithuanie queruntur, deputavimus et presentibus deputamus mgco. et generosos Otham de Chodecz, Russie; Martinum de Camieniecz, Podolie; Andream de Thanczin, Lublinensem palatinos; Georgium Krupski, leopol. et cap. belzensem, Joannem Sieniensi, camenecensem castellanos; Stanislaum de Chodecz, marsalcum regni nostri et cap. leopoliensem, et Stanislaum Lanczkorunski, cap. camenecensem, ut cum consiliariis et deputatis ex Lithuania pro festo S. Martini proximo convenientes omnia debito modo cognoscant et componant <...>*“.

¹²⁴² Литовская Метрика, т. 1, 2 книга судныхъ дель, РИБ, т. 20, № 342, с. 1058–1062 (1522 m.); taip pat šis atvejis su sienos gairių aprašu: ibid., nr. 327, p. 1040–1041 (1522 m.). Apie LDK sienų su Mazovija patikrinimą taip pat: Acta Tomiciana, t. 6, Posnaniae, 1857, nr. 165, p. 164 (1522 m.). Žr. Szulc D. Delimitacje polsko-litewskie, s. 4, 8; Aneksy 5, s. 10 (1522 m.).

¹²⁴³ АЮЗР, т. 2, № 107, с. 130–131 (1523 m.). Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11, nr. 153, p. 144–145 (1523 m.).

raštininku ponu Mikalojumi Vasiljevičiumi¹²⁴⁴. Šio patikrinimo iniciatyva kilo iš LDK pusės, nes sienos pažeidinėjimu kaltinti Lenkijos gyventojai. Itin dažnas sienų taisymas ir tikrinimas, apie kuriuos beveik nėra duomenų dokumentuose iki XV a. pabaigos, verčia darsyk kartoti šio skyriaus pradžioje iškeltą prielaidą, jog ilgą laiką šalis skyrė dykros, todėl nebuvo didelio reikalo nustatyti sienas. Tik XVI a. kolonizuojant šias žemes įvyko šalių pasienių gyventojų interesų sankirta, kuri vertė delimituoti sienas.

Seimuose arba atskirų teritorijų didikų raštuose valdovui beveik visada būdavo iškeliamas ir sienų taisymo klausimas. Antai 1527 m. Lenkijos karaliaus atsakymuose į Mazovijos diduomenės laiške išdėstytus klausimus didelis dėmesys skirtas Mazovijos sienų patikrai: „*limites inter ducatum Masoviae et ducatum Lithuaniae nec non Prussiae, Russiae et terram Lukoviensem cum bonis Wodynye et aliis nobilibus determinantur <...>*“, buvo paskirta komisija¹²⁴⁵.

Prisimenant, jog minėtame 1519 m. šaltinyje „užsiminta“ apie užmojus patikrinti „visą“ LDK ir Lenkijos sieną, tai po dešimt metų išsamesni duomenys leidžia teigti, jog 1529 m. buvo įvykdytas grandiozinis minėtų šalių sienų patikrinimas. 1529 m. vasario 20 d. Lenkijos karaliaus pasiuntinybėje į LDK, be kitų dalykų, nurodyta, jog iš Lenkijos pusės buvo paskirtos penkios komisorių grupės, privalėjusios susitikti su LDK komisoriais ir taisyti šalių sienas¹²⁴⁶. Atitinkamai vėlesniuose dokumentuose minimi paskirti LDK komisoriai. Antai 1529 m. lapkričio 1 d. Žygimantas Senasis paskyrė komisorius: Bresto seniūną Aleksandrą Chodkevičių, valdovo maršalką Motiejų Vaitiekavičių Kločką, Vilniaus tijūną ir Rodūnės laikytoją Šimkų Mackevičių bei raštininką Bagdoną Mackevičių, kurie privalėjo taisyti sienas

¹²⁴⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków, t. 3, nr. 287, s. 275 (1525 m.). *Szulec D. Delimitacje polsko-litewskie*, s. 4; Aneksy 7, s. 16 (1523 m.).

¹²⁴⁵ Acta Tomiciana, t. 9. Posnaniae, 1876, nr. 81, p. 88–90 (1527 m.). Žr. *Bucevičiūtė L. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a.*, p. 136.

¹²⁴⁶ Acta Tomiciana, t. 11. Posnaniae, 1901, nr. 59, p. 54 (1529 m.): (nevardijant komisorių, galima tik nurodyti atitinkamas sienų atkarpas, kurios atspindi jų skaidymo principą) „*Commissarii de terra Lublinensi et Lucoviensi cum magno ducatu Lithuaniae [...] Commissarii de terris Chelmensi et Belzensi cum magno ducatu Lithuaniae in terra Volinensi [...] Commissarii de terris Leopoliensi et Haliciensi cum Lithuania [...] Commissarii de terris Podoliae cum Lithuania [...] Commissarii de ducatu Masoviae cum Lithuania [...] Tempus vero, pro quo ad loco limitum ipsi commissarii cum aliis e Magno ducatu Lithuaniae designatis convenire deberent <...>*“.

Palenkėje tarp Goniondzo ir karališkų dykrų¹²⁴⁷. Vadinasi, tais metais vyko tikrai didelio masto šalių sienos atnaujinimas. Tuo tarpu 1530 m. dokumente karalius nurodė, kad Lenkijos (kartu su Mazovija) sienas privalo patikrinti LDK komisoriai, bet pastarieji turėjo būti parinkti ir iš Voluinės¹²⁴⁸. Gali būti, kad paskirti komisoriai patikrinimų neatliko arba jiems ne viską pavyko išspręsti iki galo, nes 1530–1531 m. sandūros Lenkijos karaliaus laiške LDK Ponų tarybai kalbama, jog reikia sudaryti komisijas ir pataisyti LDK bei Lenkijos sienas¹²⁴⁹. Pažymėtina, jog kaip jau minėta ankstesniuose darbo skyriuose, LDK sienų nustatymo su kitomis kaimyninėmis šalimis pasirošimai, susirašinėjimai ir komisorių paskyrimai trukdavo gana ilgai. Galima prisiminti „klasikinį“ LDK ir Livonijos derybų dėl sienų sureguliuavimo atvejį, kai XV a. derybos ir susirašinėjimai tęsėsi dešimtmečiais ir nedavė jokių rezultatų. Todėl reikia manyti, kad panašiai buvo LDK ir Lenkijos sienų taisymo ir nustatymo procedūrose. Antai 1533 m. valdovo Žygimanto Senojo rašte nurodyta, jog, kaip galima suprasti, skubiai siunčiami LDK komisoriai susitikti su Lenkijos komisoriais ir apraminti Lenkijos bei LDK gyventojų ginčus Vainės vietovės apylinkėse, nes visa šalių siena turėjo būti tikrinama kiek vėliau ir tam buvo atitinkamai ruošiamasi¹²⁵⁰. Tai rodo, kad kildavo netikėtai „aštrių“ ginčų, kuriuos reikėjo „skubiai“ spręsti.

Anot Jano Jakubowskio, 1536 m. Bielsko dykra buvo nelegaliai kolonizuojama Jono Radvilos, dėl to kilo konfliktas su pačia Lenkijos karaliene Bona Sforza¹²⁵¹. Žinoma, jog 1536 m. liepos 13 d. buvo sudaryta

¹²⁴⁷ Археографический сборник документов, т. 1, № 15, с. 13 (1529 m.). Kiek ankstesnis tų pačių metų derybinis dokumentas dėl sienų reguliavimo: „ad Tykocyn, Bielsko, Drohiczyn, Mielnik, Lossycze, Miedziszecz, Brzescie, usque ad Parczow“, o nuo Parčevo iki Voluinės žemės sienos, in: Acta Tomiciana, t. 11, nr. 2, s. 11–12 (1529 m.); komisijos paskyrimas Varšuvos seime, kad patikrintų Mazovijos sienas su Prūsija ir LDK, in: ibid., t. 11, nr. 45, s. 39 (1529 m.). Taip pat žr. *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.* Spory graniczne, s. 118–119; *Maroszek J.* Pogranicze Litwy i Korony, s. 21.

¹²⁴⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15, nr. 227, p. 291 (1530 m.).

¹²⁴⁹ Ibid., nr. 210, p. 262–263 (1530–1531 m.); nr. 227, p. 291 (1530 m.).

¹²⁵⁰ Ibid., nr. 154, p. 195–196 (1533 m.). *Szulc D.* Delimitacje polsko-litewskie, s. 4, 25; Aneksy 7, s. 20 (1533 m.).

¹²⁵¹ *Jakubowski J.* Przykład zmienności granic, s. 163–164. Žr. *Maroszek J.* Pogranicze Litwy i Korony, s. 32–33. J. Maroszekas šį procesą vertina vidinės kolonizacijos ir „pasienio teritorijų“ specifikos kontekste, nes jų priklausomybės statusas vienai ar kitai valstybei buvo sąlyginis ir kintantis, kaimai „atsiskirdavo“ ir „prisijungdavo“ dėl įvairių aplinkybių.

komisija LDK ir Mazovijos sienai patikrinti ir išspręsti pasienio ginčus¹²⁵². Kitame 1536 m. (mėnuo ir diena nenurodyta) Kobrino ir Pinsko seniūnai raštu informavo Bresto seniūną Aleksandrą Chodkevičių, jog tikrintos-taisytos Bielsko dykros, įsispraudusios tarp šalių, sienos. Proceso metu apklausti gyventojai nurodė, jog ten buvo Vytauto ir kitų valdovų medžioklės plotai: „Вказали тежъ и поведили мне осочники: въ реки Супряслы, где Соколдка въ Супрясло впадала, ижъ на томъ местцы, за Витолта и за Жикгимонта а за Казимира и за Александра короля, околы бывали господарскии [...] тыхъ околъвъ Витолтова дорога была до того двора, што на Войдиловце ловища были <...>“¹²⁵³, ir tokiu būdu buvo pataisyta siena. Be to, 1536 m. buvo aprašytos „senos ir naujos“ Gardino, Bielsko ir Goniondzo girių ribos, kurias valdovo pavedimu apvažiavo ir aprašė Bresto seniūnas Aleksandras Chodkevičius, valdovo maršalka Motiejus Vaitekavičius Kločka, Šimkus Mackevičius ir raštininkas Bagdonas Mackevičius¹²⁵⁴. Iš esmės šis dykrų ribų aprašas buvo tam tikras vidinės kolonizacijos sklaidos masto „patikrinimas“, lyginant „senas“ ir „naujas“ sienas, o vėliau remiantis aprašais buvo galima lengviau išsiaiškinti „nelegalios“ kolonizacijos atvejus.

1539 m. Lenkijos karaliaus rašte LDK Ponų tarybai skelbiama, jog reikia išsiųsti komisorius pataisyti ir patikrinti šalių sienų¹²⁵⁵. Dėl sienų reguliavimo Lenkijos pareigūnai į LDK Ponų tarybą kreipėsi ir 1541 m.¹²⁵⁶ 1545 m. komisoriai privalėjo patikrinti Lenkijos sieną su LDK ir Voluine (*in confiniis*

¹²⁵² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1, nr. 7, p. 24 (1536 m., faktas liudijamas dokumento registre).

¹²⁵³ Археографический сборник документов, т. 1, № 17, с. 15 (1536 m.).

¹²⁵⁴ Ibid., т. 1, № 18, с. 18–24 (1536 m.). Bendrame kontekste reikia paminėti ir LDK Raigardo vietovės (miestelio), buvusio pačiame Lenkijos ir Prūsijos paribyje, ribų aprašą, nes kai kurie minimi jų riboženkliai rodo ar bent leidžia numanyti sienos su Lenkija elementus: „А ку Мазовиу границы Раигородские стегаютъ ся на 6 миль отъ Меты <...>“, in: ibid., № 19, с. 25–26 (1536 m.). Taip pat atskirų paribio vietovių, kurios dažniausiai būdavo supamos dykrų, ribų aprašus žr. ibid., № 20–22, с. 26–32 (1536 m.). žr. *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Spory graniczne*, s. 120. Pridurtina, jog 1559 m. buvo atlikta plataus masto dykrų revizija, žr. Ревизия пущ и переходов звериных в бышем Великом Княжестве Литовском, с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли, составленная Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 году, с прибавлением другой актовой книги, содержащей в себе привилегий, данныя дворянам и священникам Пинскаго повета, составленной в 1554 году. Виленская археографическая комиссия. Вильна, 1867, с. 1–62.

¹²⁵⁵ Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества, № 61, с. 235 (1539 m.).

¹²⁵⁶ žr. *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Spory graniczne*, s. 132–133.

Lithuaniae et Volhinae degentes)¹²⁵⁷. Tačiau faktiškai daugiausiai duomenų apie LDK ir Lenkijos sienos patikrinimą pateikia 1546 m. delimitacija, išsamus sienos patikrinimo aprašas, be to, pažymėtina, jog yra jo lenkų, rusėnų ir lotynų kalbomis parašytos redakcijos¹²⁵⁸.

1546 m. rugpjūčio 3 d. LDK ir Lenkijos sienos aprašas stebina savo platumu. Patikrinimą iš LDK pusės atliko Vasilijus Tiškevičius ir Vaitiekus Lenartavičius, kurie ne tik aprašė sieną, bet ir registravo pasienio gyventojų skundus dėl „kaimyninės“ šalies gyventojų sienų pažeidimų¹²⁵⁹. Kartu buvo

¹²⁵⁷ MRPS, t. 4 (1) (1506–1548). Wyd. *Wierzbowski T.* Warszawa, 1910, nr. 7402–7403, s. 426 (1545 m.). 1542 m. sausio 7 d. valdovas paskyrė Lenkijos ir LDK komisarius, kurie turėjo suderinti Teodoro Sanguškos ir Jono Šviencickio valdų ribas Przevalo (lenk. *Przewał*) apylinkėse, valstybių pasienyje, in: *Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków*, t. 4, nr. 245, s. 305 (1542 m.); nr. 246, s. 305 (1542 m. paskirti pareigūnai taisyti sieną su Voluine); kiti pasienio konfliktų ir sienų taisymo atvejai: nr. 248, s. 306 (1542 m.); nr. 256–258, s. 316–317 (1542 m.). Žr. *Bucevičiūtė L.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a., p. 140.

¹²⁵⁸ Žr. *Dogiel M.* *Limites*, p. 1–66 (1546 m., aprašas lotynų k.). M. Dogielio ledinyje paskelbto lotyniško 1546 m. LDK ir Lenkijos sienos aprašo rankraštis (saugojimo vienetas) yra AGAD, bet jo šaltinių rinkinyje paskelbtas dokumentas yra „vientisas“ t.y. jis surašytas nuosekliai nuo pirmo iki paskutinio lapo. Tačiau susipažinus su šio dokumento archyvinio lotynišku rankraščiu, matyti, jog M. Dogielis, šį dokumentą, kaip vienetą, tarsi „sukomplektavo“ pats, nes rankraštinis variantas „sulietas“ tarsi iš dviejų dalių, praleidžiant dalį rankraštinio teksto (žr. AGAD, Varia, od. I, sign. 56, l. 2–19v, 61–75v (už galimybę susipažinti su dokumentais iš AGAD dėkoju dr. Tomaszui Jaszczołtui). Gali būti, jog M. Dogielis publikavo kitą žinotą šios sienos aprašo variantą. Lyginant M. Dogielio publikacijos ir rankraščio dokumentų variantus, matyti, jog neretai skiriasi sakinių daryba, rašyba, gramatinės klaidos, pastraipų antraštės. Juolab, rankraščio „antra dalis (l. 61–75v)“, iš esmės yra įvairių privilegijų, suteiktų bajorams dėl „pasienio valdų“, sąvadas–fragmentai ar santraukos. Tuo tarpu M. Dogielis publikuodamas šį delimitacinį dokumentą praleido registruotus pasienio gyventojų skundus, žemių ribų, o sykius ir valstybių sienos, pažeidimų liudijimus, pasienio gyventojų–žemvaldžių registrą. Kitas šios 1546 m. LDK ir Lenkijos sienos aprašas lenkų k.: AGAD, Varia, od. I, sign. 55. 1546 m. LDK ir Lenkijos sienos aprašas rusėnų k.: *Археографический сборник документов*, т. 1, № 31, с. 46–126 (1546 m. sienos aprašo rusėnų k. originalas saugomas: LMA VB, RS, f. 16–119, l. 2–98 (1546 m.), žr. *Dubonis A.* Lietuvos Metrikos knyga Vilniuje// Lietuvos istorijos metraštis 2000. Vilnius, 2001, p. 425–428.). Lenkiška dokumento redakcija paskelbta: *Dogiel M.* *Limites*, p. 67–201 (1546 m.), bet reikia pastebėti, jog tai lenkiškais rašmenimis M. Dogielio transkribuotas rusėniškas tekstas. Taip pat svarbu pridurti, jog LMA VB, RS, f. 17–49 saugoma 1546 m. LDK ir Lenkijos sienos 1620 m. kopija (apimtis 216 lapai), surašyta lenkų k. su lotyniškais intarpais. Tačiau teksto rašto stilius ir braižas leidžia „įtarti“, jog tai, kaip pačiame dokumente rašoma – 1620 m. kopijos, nuorašas padarytas XVIII a. Dar vienas 1546 m. LDK ir Lenkijos sienos dalies aprašo nuorašas saugomas: VUB, RS, f. 1–F 871, l. 1–15. Tai yra Lenkijos karaliaus Augusto III Sakso laikais – 1746 m. parengtas minėtos 1546 m. dokumentuotos šalių sienos išrašas lenkų k. (veikiausiai tai yra jo kopija, nes antspaudo nėra), kaip nurodoma, iš Lietuvos Metrikos knygų. Minima, jog kadaise sieną apvažiavo ir tikrino LDK pusės pareigūnai – Vasilijus Tiškevičius ir Vaitiekus Lenartavičius. Be minėtų sienos publikacijų ir rankraščių dar yra vienas 1546 m. sienos atitinkamų atkarpų išrašų iš Lietuvos Metrikos dokumentas (XVIII a. kopija) saugomas Ukrainos Lvovo nacionalinėje mokslo akademijos bibliotekoje (Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника Національної академії наук України, Rankraščių skyrius, f. 5, apr. 1, byla 1449, l. 1–5 (už galimybę susipažinti su dokumentu dėkoju istorikui D. Szulcui).

¹²⁵⁹ *Археографический сборник документов*, т. 1, № 31, с. 46–126 (1546 m.). Lenkijos pareigūnų parengtame (lotyniška redakcija) apraše detaliau aptarta tikrinamos „sienos pradžia“: *Inceptum est autem hoc ipsum negocium in eo loco, ubi conveniunt fines ducatus Masovie, Magni Ducatus Litovanie, & ducatus Prussie, apud fluvium Lek, ab oppido Wansosze tribus cum medio miliaribus*

detaliai ženklinama siena. Itin dažnai sienos „linija“ atitiko privačių asmenų žemėvaldos ribos: „болотомъ до Лусова ставка, отъ Лусова ставка черезъ гребелку до реки Бронки, где впадываетъ Воинкавъ въ реку Бронку, а Бронкою рекою до Городища. И кгда на Городищу, тогда врадникъ Воинскій, ставшы на Городищу, поведиль, ижъ то есть на той стороне речки поветъ Луковскій, а тое Городище кгрунтъ есть великого князства Воинскій, и поля тые, которые суть все Воинское [...] И ставили людей суграничниковъ <...>“¹²⁶⁰. Beveik visuose sienos ruožuose vidinės kolonizacijos procesas buvo „suformavęs“ kolonizuotus „pasienius“. Lenkijos pareigūnų parengtame apraše net minimas šalis skyręs griovys: „Nobiles in Zawady Ducatus Masoviae Gedetis dicti, duxerunt fines suos inter Ducatum Litvaniae, & Masoviae, fossa notabili Row dicta <...>“¹²⁶¹. Tikrinant sieną dalis jos atkarpų buvo išmatuotos: „Тое все розницы промежку коруны и великого князства у тыхъ местцахъ инде на полмили, а инде на милю, а инде на версту <...>“¹²⁶². Tačiau dalį sienų atitiko įsispraudę masyvūs gamtiniai objektai: „И надъ тымъ же балотамъ оказали намъ копецъ, и менуючи, яко бы тотъ копецъ мель быти граничный <...>“¹²⁶³. Tokie atvejai LDK sienų formavimosi procese nebuvo išimtis.

1546 m. sienos patikrinimo metu, kaip įprasta, valstybių pareigūnai apklausė „senus žmones“ – bajorus (ставили шесть светковъ, шляхтичовъ, людей старыхъ¹²⁶⁴), kurie turėjo „prisiminti“ „seniausias“ valstybių sienų gaires. Kai kuriais atvejais pasienio gyventojai įrodinėdami savo žemės ribų „teisingumą“ prisimindavo įvykius iš Vytauto ir Švitrigailos laikų. Šie duomenys atskleidžia sienos atkarpų „objekto“ ilgalaiškumą, siekusį Vytauto

distante, qui fluvius insigniter dividit ipsos Ducatus, & supra quem fluvium ab uno anno positus est scopulus angularis magnus, lapidibus refertus, cum columna lapidea, & murata, stemmate Ducatus Litvaniae, altero vero Ducatus Prussiae insignita quae duntaxat dividit Magnum Ducatum Litvaniae cum Ducatu Prussiae. Sunt vero illi tres villae vicinae, plane e regione ipsius columnae sitare; videlicet Bogusze Ducatus Masoviae, Ducatus vero Litvaniae Foczylowo, ac Prostki Ducatus Prussiae, unde vadit limes Masoviae cum Prussia recte uqe; ad lacum inclusive, ex quo exit fluvius Wiszna <...>“, in: Dogiel M. *Limites*, p. 1 (1546 m.).

¹²⁶⁰ Археографический сборник документов, т. 1, № 31, с. 49–50 (1546 m.).

¹²⁶¹ Dogiel M. *Limites*, p. 6 (1546 m.).

¹²⁶² Археографический сборник документов, т. 1, № 31, с. 54.

¹²⁶³ Ibid., с. 51.

¹²⁶⁴ Ibid., с. 47.

ir Jogailos valdymo laikotarpius. Antai Broneckio (*Бранецкіе*) vietovės ponai nurodė komisoriams, jog jie buvo gavę Jogailos privilegiją, kuri esanti pas LDK žemionį poną Petrą Kopenickį, ir kurioje liudijama atitinkama sienos atkarpa¹²⁶⁵. Kitu atveju valstybių sienos apraše minima „senesnė“ sienos atkarpa: „*кгрунтъ Городицо, на которомъ ваша милость стоите, есть властная очызна наша, где дедъ нашъ седель, на имя Сребро, и часу войны, кгда Литва съ Коруною вальчыли, тогда тотъ замокъ Литва спалила <...>*“¹²⁶⁶. Taip pat apraše minima sienos atkarpa Bresto pavieto Oltušo kaime, nustatyta valdovo Aleksandro nurodymu¹²⁶⁷. Lucko apylinkėse tikrinant sienas liudijama, kad „*отъ давныхъ часвъ мы ее во вжыванью и въ спокойномъ держанью отъ великого князя Витолта ажъ и до тыхъ часовъ маемъ <...>*“¹²⁶⁸. Šis 1546 m. sienos patikrinimas ir ypač „išsamus“ jos dokumentavimas verčia galvoti apie neeilinę patikrinimo reikšmę, bet, kad nustatyti jos politinę „potekstę“, reikėtų atskiro šio delimitavimo atvejo tyrimo.

Po 1546 m. šalių sienų patikrinimo, 1547 m. sausio mėn. Vilniaus seime kiek kurioziškai atrodė LDK didikų kreipimasis į valdovą Žygimantą Augustą dėl sienų tarp LDK ir Lenkijos reguliavimo, teigiant, jog jas itin pažeidinėja lenkai ir mazovai. Valdovas savo atsakyme teigė, jog „*niekam nėra paslaptis*“ – siena buvo anksčiau (1546 m.) apžiūrėta ir skriaudos suregistruotos, kurią tąsyk iš Lenkijos pusės tikrino ponai Mikalojus Androševičius ir Stanislovas Komorovskis, o iš LDK ją aprašė ponai Vasilijus Tiškevičius ir Vaitiekus Lenartavičius, tad visa tai valdovui žinoma ir, kaip galima suprasti, „suregistruotus“ gyventojų skundus spęs ten pasiųsti komisoriai, veikiausiai tai turėjo pereiti į teismų kompetenciją¹²⁶⁹. Pastebėtina, kad šiame valdovo

¹²⁶⁵ Ibid. (1546 m.).

¹²⁶⁶ Ibid., c. 49 (1546 m.).

¹²⁶⁷ Ibid., c. 58 (1546 m.).

¹²⁶⁸ Ibid., c. 73 (1546 m.), c. 76–77 („за великого князя Витолта и за Швитригайла <...>“, c. 77–78).

¹²⁶⁹ Литовская Метрика, т. 1, 4 книга публичныхъ делъ, РИБ, т. 30, № 3, с. 149–150 (1547 m.); АЗР, т. 3, № 4, с. 10 (1547 m.).

atsakyme minimi Lenkijos komisoriai, kurie veikiausiai tikrino sieną iš Lenkijos pusės ir parengė aprašą¹²⁷⁰.

Laikas nuo laiko sienos būdavo atnaujinamos–tikrinamos, nes po 4 metų, 1550 m., Petrikavo seime Lenkijos karalius patvirtino nutarimą: „*Kommisarze ku rozgraniczeniu państwa koronnych od sąsiednich państwa: Węgierskich, Margrabskich, Śląskich, Pomorskich, Litewskich i Pruskich, i nagrodzeniu szkód i krzywd zobopolnych* <...>“¹²⁷¹. Matyti, jog tai buvo stambaus masto Lenkijos sienos patikrinimo projektas. A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa teigia, jog šiam projektui įgyvendinti buvo paskirti ir komisoriai¹²⁷². Savo sienų „stabilumu“ rūpinosi kiekviena šalis. Antai 1551 m. Vilniaus seime LDK didikai savo ruožtu išdėstė skundą valdovui, kad Lenkijos gyventojai pažeidinėja sieną ir skverbiasi į LDK žemes¹²⁷³.

1557 m. Varšuvos seime vėl buvo iškeltas sienų klausimas, jog reikia paskirti po du komisorius nuo kiekvienos šalies, kurie patikrintų LDK ir Lenkijos sienas ir išspręstų pasienio gyventojų nesutarimus¹²⁷⁴. Nusiskundimus dėl sienų pažeidimų LDK bajorai išdėstė ir 1559 m. Vilniaus seime¹²⁷⁵. Taip pat ir 1566 m. Vilniaus seime LDK bajorai teigė, jog lenkai ir mozoviečiai užpildinėja pasienio gyventojus ir taip pažeidinėja LDK sienas, dėl to valdovas paskyrė komisorius spręsti šiuos nesutarimus¹²⁷⁶. Matyti, kad bene kiekviename seime būdavo iškeliama klausimai dėl sienų.

¹²⁷⁰ Reikia pridurti, kad LDK ir Lenkijos sienos patikrinimo lotyniškoje redakcijoje (ji parengta Lenkijos pareigūnų) minimi komisoriai: „*speciali commissione Sacrae Majestatis Regiae facta, & a prima die Augusti in sequentes dies continuata; videlicet: ex parte Regni, seu Ducatus Masoviae per Venarabilem, & Generosos Davidem Poniatowski Custodem Gnesnensem, Canonicum Posnaniensem, & Laurentium Przyborowski, ex parte vero Ducatus Litvaniae, per Nicolaum Andraszowski, Equisonem Ducatus Litvaniae, & Stanislaum Komorowaki Sacrae Regiae Maiestatis Junioris Notariu.* <...>“, in: *Dogiel M. Limites*, p. 1 (1546 m.).

¹²⁷¹ VC, t. 2 (1550–1609), vol. 1 (1550–1585). Przygotowali *Grodziski S., Dwornicka I., Uruszczak W.* Warszawa, 2005, s. 26 (1550 m.).

¹²⁷² *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.* Spory graniczne, s. 121.

¹²⁷³ Литовская Метрика, т. 1, 4 книга публичныхъ дель, РИБ, т. 30, № 8, с. 219–220 (1551 m.).

¹²⁷⁴ VC, t. 2, s. 77 (1557 m.).

¹²⁷⁵ Литовская Метрика, т. 1, 4 книга публичныхъ дель, РИБ, т. 30, № 12, с. 271 (1559 m.);

¹²⁷⁶ Литовская Метрика, т. 1, 5 книга публичныхъ дель, РИБ, т. 30, № 20, с. 382 (1566 m.). *Довнар-Запольский М.* Документы Московского архива, т. 1, с. 185 (1566 m.); с. 182 (1565 m.).

1568 m. Gardino seime LDK bajorai dėstė valdovui, jog reikia peržiūrėti ir pataisyti LDK sienas su Prūsija, Livonija, Mazovija ir Lenkija, siūlymui valdovas pritarė, bet nurodė, jog reikia surinkti daugiau informacijos apie konkrečius atvejus ir kiek vėliau atlikti šių sienų patikrinimą¹²⁷⁷. Tikriausiai turėta omenyje, jog reikia susitarti su minėtomis šalimis dėl šio užmojo. Tai rodo, jog būdavo atvejų, kai ruošiasi įgyvendinti (ar jau buvo įgyvendinta) milžiniškus LDK sienų patikrinimus su grupe kaimynų. Šaltiniuose žinių apie analogiškus LDK delimitacinių procesų mastus nėra. Pastarojo atvejo LDK valdančiojo elito kreipimąsi dėl delimitacinio proceso rodo, jog tai buvo LDK sienos su kaimynais, kuriuos vienijo atitinkami bendri politiniai saitai (Prūsijos hercogas Albrechtas 1525 m. prisiekė leninę ištikimybę Lenkijos karaliui, o 1561 m. Livonija prisijungė prie LDK, 1562 m. sukurta Kuršo kunigaikštystė). Tai leidžia kelti prielaidą, jog LDK vadovybė siekė įtvirtinti teritorinį suverenumą, nes tikėtina, kad bendrame politiniame kontekste buvo nujaučiamas tam tikras nepasitikėjimas Lenkija, kuri išreiškė Palenkės, Voluinės, Kijevo ir Braclavo atplėšimas nuo LDK 1569 m.

5 iliustracija – XVI a. antros pusės Palenkės žemėlapių fragmente numanomai „juodais taškais“ pavaizduoti LDK ir Lenkijos sienos riboženkliai¹²⁷⁸.

¹²⁷⁷ Литовская Метрика, т. 1, 5 книга публичныхъ дель, РИБ, т. 30, № 23, с. 473–474 (1568 м.).

¹²⁷⁸ XVI a. antros pusės (po 1561 m.) rankraštinio žemėlapių fragmentas (VUB, RS, f. 23–135). Žr. *Alexandrowicz S. Mapy*, s. 296–300. Aptarus šalių sienas matyti, jog žemėlapių fragmente pavaizduoti gamtiniai-geografiniai objektai minėti įvairiuose valstybių sienų aprašuose.

3. LDK ir Lenkijos sienos 1569 m. Liublino unijos įvykių kontekste ir sienų raida XVI a. antroje pusėje

1569 m. LDK ir Lenkijos Liublino unijos išvakarėse nuo LDK buvo atplėštos Palenkės, Voluinės, Braclavo, Podolės ir Kijevo vaivadijos. Šis įvykis vos ne per pus sumažino LDK teritorijos plotą ir kardinaliai pakeitė sienas. Todėl dera plačiau panagrinėti šį įvykį. Mečislovas Jučas nurodo, jog 1569 m. kovo 3 d. lenkai prašė iš karaliaus privilegijos dėl Voluinės ir Palenkės „gražinimo“, siūlė sušaukti tų vaivadijų seimus, pareikalauti iš tų žemių seniūnų priesaikos Lenkijai. Šių teritorijų atplėšimą nuo LDK ir prijungimą prie Lenkijos karalius vykdė prievartiniu būdu ir skubotai¹²⁷⁹. 1569 m. kovo 5 d. karalius Žygimantas Augustas Liublino seime paskelbė universalus dėl Palenkės ir Voluinės prijungimo prie Lenkijos: „*diciones Voliniae et Podlachiae, quae anteactis temporibus plena iure ad regnum Poloniae pertinebant, ipsi regno Poloniae reintegraremus et restituerebus* <...>“¹²⁸⁰, buvo skelbiama, kad jos Lenkijai priklausiusios „nuo seno“. Tų pačių metų kovo 8 d. karalius kreipėsi į šių žemių pareigūnus, kad jie prisiektų karaliui ir Lenkijai ištikimybę¹²⁸¹. Visi, kas iš Lietuvos turėjo tose žemėse seniūnijas, buvo verčiami prisiekti Lenkijai¹²⁸². Priesaika būdavo duodama atskirais pavietais. 1569 m. gegužę pradėta kalbėti dėl Kijevo, Braclavo prijungimo¹²⁸³,

¹²⁷⁹ Jučas M. Lietuvos ir Lenkijos unija (toliau – Jučas M. Lietuvos). Vilnius, 2000, p. 270.

¹²⁸⁰ Akta unji Polski z Litwą 1385–1791 (toliau – Akta unji Polski z Litwą). Wyd. Kutrzeba S., Semkowicz W. Kraków, 1932, nr. 96, s. 194 (1569 m.); taip pat nr. 97, s. 169–207 (1569 m.); VL, t. 2, s. 77–84 (1569 m.). Taip pat žr. Дневник Люблинского сейма 1569 года: соединение Великого Княжества Литовского с Королевством Польским (toliau – Дневник Люблинского сейма 1569). С.-Петербург, 1869, с. 189–191 (1569 m.).

¹²⁸¹ Jučas M. Lietuvos, p. 270–271. Źródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego (toliau – Źródłopisma do dziejów unii Korony), cz. 3, wyd. Działyński T. Poznań 1856, s. 259 (1569 m.): „abyśmy ziemię Podlaską która przed przeszłemi czasy zupełném a além prawem do Korony Polskiej zawsze należała, téjże Koronie, to jest Królestwu Polskiemu przywrócili, a w jéj pierwotść i calość wszczepili. My tedy pamiętając na przysięge naszą którąśmy osobą swą w szem obywatelom Koronnym obwiazali <...>“.

¹²⁸² Jučas M. Lietuvos, p. 271. Pvz. Lenkijai gegužės 14 d. prisiekusių Bielsko ir Drohičino bajorų sąrašai, in: Akta unji Polski z Litwą, nr. 131–132, s. 236–296 (1569 m.); Voluinės bajorų birželio 16 d. priesaika: ibid., nr. 134, s. 297–299 (1569 m.).

¹²⁸³ Žr. Jučas M. Lietuvos, 373–374. Дневник Люблинского сейма 1569, с. 387–388 (1569 m. gegužės 28 d.): „przysli panowie poslowie do krolia iego mosczi. Tam pan marsalek poselski uczynil rzecz. Ukazuiąc krolowi iego mosczi przywileie dawne y dowodne, ze Kijow y panstwo ono wsitko zawzdi naliezalo do koronni y xiazetha one wsitkie o magiales (hommogiales?) krolowi y koronnie byli <...>“.

o birželio 5 d. paskelbtas jų prijungimas prie Lenkijos¹²⁸⁴. Reikia pastebėti, jog tame pačiame Kijevo prijungimo dokumente (privilegijoje) įrašyta: „wszystkie Powiaty oney Ziemie przereczoney, to iest Ziemie y Xięstwa Kijowskiego, w ich granicach starodawnych przy Koronie nierozdzielnie będących, vcale y niwczym nienaruszenie zachować wiecznemi czasy <...>“¹²⁸⁵. Tai rodo, jog šalių sienos atitiko pavietų ribas (*wszystkie Powiaty*). Taip pat svarbu pastebėti, kad atplėšiama teritorija buvo suvokiama ir teritorinės „tradicijos“ aspektu (pvz., Kijevo kunigaikštystė). „Naująsias“ LDK ir Lenkijos sienas atitiko LDK vidinę teritoriją padalinusių vaivadijų ir pavietų ribos, sukurtos 1564–1566 m. teisminės administracinės reformos metu.

Šis LDK teritorijų praradimas persipynęs su Liublino unijos derybų procesu, kurį „vainikavo“ 1569 m. liepos 1 d. šalių sudaryta Liublino unija. Ši problema nagrinėjama Oskaro Haleckio studijoje, kurioje dėstomos sąlygos, dėl kurių įvyko šių LDK teritorijų „perėjimas“ Lenkijai, aiškinant, jog dėl šių LDK teritorijų nuo seno laikas nuo laiko iškildavę ginčai¹²⁸⁶. Be to, Palenkėje, kurioje galiojo lenkų teisė, iš Mazovijos pusės vykusį intensyvi kolonizacija. Pabrėžiami kylantys konfliktai dėl sienų, kurie, kaip jau aptarta, buvo paprasčiausiai neišvengiamas žemėvaldos proceso „palydovas“. Pravartu pateikti istorikės Jūratės Kiaupienės iškeltą alternatyvią aptariamo įvykio interpretaciją, jog prie Lenkijos prijungtų teritorijų diduomenė nepalankiai sutiko šį valdovo sprendimą¹²⁸⁷. Istorikė skatina atkreipti dėmesį į Lenkijos istoriko Karolio Mazuros Valstybiniame Archyve Krokuvoje 2003 m. surastą

¹²⁸⁴ Żródłopis ma do dziejów unii Korony, s. 264–271 (1569 m.). VL, t. 2, s. 84–87 (1569 m.). Apie 3 privilegijas suteiktas tuo metu šioms žemėms žr. *Kutrzeba S.* Unia Polski z Litwą, in: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku.* Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków, 1914, s. 620–636.

¹²⁸⁵ VL, t. 2, s. 85 (1569 m.).

¹²⁸⁶ *Halecki O.* Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569, Kraków, 1915, s. 13–31.

¹²⁸⁷ *Kiaupienė J.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorinio vientisumo suardymo 1569 m. problema Liublino unijos istoriografijos kontekste: tradicijų ir naujų interpretacijų erdvė (Pranešimas: Tarptautinė mokslinė konferencija „Liublino unija: idėja ir tęstinumas“. Skirta Lietuvos ir Lenkijos valstybinės sutarties 440 metų sukakčiai paminėti. 2009 m. lapkričio 19–20 d. Taikomosios dailės muziejus (Arsenalas g. 3A, Vilnius)), p. 1–16 (už galimybę pasinaudoti pranešimu dėkoju prof. dr. J. Kiaupienei); *Kiaupienė J.* Naujas žvilgsnis į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją. Recenzija: Zenonas Norkus. Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu. Vilnius: Aidai, 2009, 473 p.// Lietuvos istorijos metraštis 2009/1. Vilnius, 2010, p. 128–129 (2 nuoroda).

ir paskelbtą 1569 m. kovo 29 d. Voluinės bajorijos kreipimąsi į Žygimantą Augustą, prašant iš naujo persvarstyti unijos sąlygas¹²⁸⁸. Dokumente rašoma, jog Voluinės bajorams nepriimtinas valdovo atsiųstas raštas, kokių anksčiau jie negaudavę. Juos stebino Lenkijos karaliaus primygtinis skatinimas paklusti išskirtinai Karūnai¹²⁸⁹. Logiška, jog jie baiminosi grėsmės prarasti „senąsias“ teises ir privilegijas. Kita vertus, akivaizdžiai matyti, jog rusėniškose teritorijose buvo susiklosčiusi LDK politinė tradicija, o vietos didikai šias žemes laikė integralia valstybės dalimi. Todėl toks LDK teritorijų „prišliejimas“ prie Lenkijos buvo nevienareikšmis LDK ir Lenkijos valdančiojo elito „reikalas“, bet ir lokaliai diduomenės interesas su atitinkama pozicija. Ši istoriografijoje profesorės J. Kiaupienės įk kontekstinta „žinutė“ duoda peno įvairiems svarstymams.

Vis dėlto į LDK sudėtį minėtos teritorijos nebesugrįžo. Šis įvykis akivaizdžiai parodo LDK teritorijos plėtros ir nuosmukio procesą valstybės teritorializacijos kontekste. Suprantama, pirminis „teorinis“ žemių prijungimas prie Lenkijos ilgainiui buvo įtvirtintas praktikoje. Rasti duomenų, liudijančių išslyk po Liublino unijos „įtvirtintą“ minėtų teritorijų, prijungtų prie Lenkijos, delimitavimą, nepavyko, bet apie tai liudija vėlesni duomenys. Pavyzdžiui, 1575 m. Bresto pavieta teisme nagrinėta byla, kurios esmė buvo tokia: Palenkės pasienio gyventojai konfliktavo su LDK gyventojais, negana to, buvo bajorų iš LDK, kurie, kaip buvę „nuo seno“, norėjo rinkti mokesčius (duokles) iš tam tikrų Palenkės valstiečių kaimų, kurie jau kaip ir visa Palenkė teisiškai priklausė Lenkijai. Todėl teisme buvo išsakyti tokie lenkų argumentai: *„Яггело был взял на королевства Полское тогда тые земли ку Короне належали*

¹²⁸⁸ Mazur K. Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do krola w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. (toliau – Mazur K. Nieznana petycja szlachty wołyńskiej)// Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 2, Київ, 2003, с. 41–56; Mazur K. Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej w dobie sejmu lubelskiego 1569 r.// Przegląd Historyczny, t. 95, zes. 1, 2004, s. 37–52.

¹²⁸⁹ Dokumentas paskelbtas: Mazur K. Nieznana petycja szlachty wołyńskiej, s. 54–56; cituojama s. 55: *„Коруна Полская и Великое Князьство Литовское завсегда в сполной, братерской милости з собою былй. А в тых листех полских, под титулом вашой королевской милости пана нашего милостивого писаных, доложено розказуючи, иж бы воеводы, кашталяны, князи, панята, послове земские, старостове, вradници перед вашую королевскую милост в Люблини на сойми, в недилу кветну, тепер пришлюу, становили ся и присягу ващей королевской милости, яко кролю полскому и Коруне учинивши <...>“.*

потом на соиме Люблинское кды ся уния скончыла <...>¹²⁹⁰ – ir jokių duoklių LDK bajorai rinkti čia negali. Vadinasi nors teisiškai jau šios teritorijos priklausė Lenkijai, bet praktiškai gyvenimiška priklausomybės tradicija, kaip mokesčių rinkimas iš atitinkamų kaimų valstiečių, kurį laiką pasiliko kaip buvo „nuo seno“.

1581 m. Varšuvos seime buvo priimtas nutarimas – „rozgraniczenia Wołyńia od Woiewodztw Ruskiego, Podolskiego i Belskiego“, o taip pat reikėjo derinti sienas tarp LDK Bresto ir Lenkijos Chelmo žemės¹²⁹¹. Žinoma, kad 1589 m. planuota: „O rozgraniczeniu Woiewodztw, Ruskiego, Wołyńskiego, Podolskiego, Belskiego, Lubelskiego, Braclawskiego, y Kiiowskiego, takže y W. X. L. z Podlasszem, y Mazowsza z Podlaszem, Nurskiego Pawiatu z Kiiowską Ziemią“¹²⁹². 1591 m. Varšuvos seime buvo paskirti abiejų šalių komisoriai, kurie turėjo pataisyti Lenkijos Palenkės vaivadijos sienas su LDK Bresto vaivadija, o 1596 m. Varšuvos seime šių žemių atribojimo klausimas buvo iškeltas dar kartą¹²⁹³. Šaltiniuose galima rasti liudijimų, jog 1598 m. buvo paskirta „Commissya na rozgraniczenie Woiewodztwa Podlaskiego z Litwy, to est z Brzestim Woiewodztwem ma bydz dana“, parengtas ir sienos aprašas, apie tokias ribones liudija ne tik XVI a. pabaigos, bet ir XVII a. šaltiniai¹²⁹⁴. Be to, reikia pridurti, jog 1598 m. buvo derintos LDK sienos su Lenkijos Kijevo žemėmis¹²⁹⁵. LDK ir Lenkijos teritorijų delimitavimas buvo permanentinis valstybių sienų kaitos procesas.

* * *

Mazovijos ir Lenkijos sienų su LDK istorija apima platų XIV–XVI a. laikotarpį. Pirmosios XIV a. LDK ir Mazovijos sienų susiklostymo aplinkybės

¹²⁹⁰ LMAVB, RS, f 16–74, l. 1–2. Užnuorodą dėkoju doc. dr. E.Saviščevui.

¹²⁹¹ VC, t. 2, s. 448 (1581 m.). VL, t. 2, s. 207–208 (1581 m.).

¹²⁹² VL, t. 2, s. 287 (1589 m.).

¹²⁹³ Ibid., s. 332 (1591 m.); s. 365 (1596 m.); taip pat žr. s. 371, 391 (1598 m.).

¹²⁹⁴ Inwentarz Constitvcy Koronnych Od roku Pańskiego, MDL aż MDCXLII vchwalonych. Prezez Woyciecha Madalinskiego In Ordinem Alphabeti do Roku 1632. Zebrány, A teraz znowu Przez Iana Dziegielowskiego, Az do Roku 1643. W Warszawie, W Drukámiey Piotrá Elertá, 1644, s. 10 (VUB, Retų spaudinių skyrius, BAV 24. 1, 27).

¹²⁹⁵ Ibid., s. 11.

nemaža dalimi buvo paveiktos tuo metu įsibėgėjusių delimitacinių procesų tarp Mazovijos ir Vokiečių ordino. Kita vertus, kuri laiką šios LDK dalies sienų samprata su minėtomis kaimyninėmis buvo sąlygota ir geografinių aplinkybių, nes šalis skyrė dykų masyvai, riboję gyventojų kontaktus, ir nekėlė poreikio derinti sienas. XV a. išryškėjo pirmieji šalių gyventojų vidinės kolonizacijos sklaidos dykų linkme ir interesų sankirtų epizodai, vertę kelti sienų klausimus. Tarp šalių įsispraudusios dykros bene intensyviausiai kolonizuotos XVI a. pirmoje pusėje. Tai liudija daugybė šio laikotarpio istorinių šaltinių apie pasienio gyventojų konfliktus, sienų pažeidimus, komisorių paskyrimus, kurie taisydavo ir peržiūrėdavo arba nustatydavo valstybių sienas. 1519 m. dokumente užsiminta apie „visos“ LDK ir Lenkijos sienos patikrinimą, o 1529 m. dokumentai užtikrintai leidžia teigti apie grandiozinę sienos atnaujinimo akciją. Išskirtinis buvo 1546 m. valstybių sienų atnaujinimo procesas, kurio dokumentavimo išsamumui neprilygsta jokia kita XIV–XVI a. LDK sienų delimitavimo procedūra. Tai liudija lotynų, rusėnų ir lenkų kalbomis parengtos sienos aprašų redakcijos, išsiskiriančios turinio platumu ir detalumu.

Bendrame XIV–XVI a. LDK sienų formavimosi kontekste išskirtinis yra 1568 m. Gardino seime LDK bajorų išsakytas pageidavimas valdovui, jog reikia peržiūrėti ir pataisyti LDK sienas su Prūsija, Livonija, Mazovija bei Lenkija, kuriam valdovas pritarė. Neturint išsamių duomenų, belieka tik svarstyti, kokio masto turėjo būti šis užmojis.

1569 m. Liublino unijos išvakarėse nuo LDK buvo atplėštos Palenkės, Voluinės, Braclavo ir Kijevo vaivadijos. Tai kardinaliai pakeitė LDK sienas. „Naujasias“ valstybių sienas atitiko LDK teritoriją 1564–1566 m. teisinės-administracinės reformos metu padalintų vaivadijų ir paviatų ribos. Po šių teritorinių pokyčių ilgainiui LDK su Lenkija atnaujino „naujasias“ šalių sienas.

IX. LDK delimitaciniai procesai ir teritorializacija XIV–XVI a.

Apibendrinamajame skyriuje lyginami ir analizuojami ankstesnių skyrių apie LDK sienas su kaimyninėmis šalimis tyrimų rezultatai. Tokiu būdu mėginama paaiškinti LDK teritorializacijos proceso raidą XIV–XVI a. Šiuo tikslu neišvengiamai tenka naudoti ir europinę istoriografiją, stengiantis pateikti kuo labiau argumentuotą teritorializacijos reiškinio interpretaciją. Pristatomas viduramžių valstybių (politijų) sienų reiškinio „fenomenas“, aptariant jo sampratą viduramžių Europos kontekste. Pateikiamas atitinkamas LDK sienų XIV–XVI a. reiškinio aiškinimas, panaudojant ankstesnių skyrių apie LDK ir kaimyninių šalių delimitacijas duomenis ir rezultatus. Užmojis iš dalies leis LDK delimitacinių procesų atvejį interpretuoti europiniame kontekste, neišvengiamai užduos naujų klausimų ir pateiks galimų tolimesnių tyrimų gaires.

1. Valstybių sienų fenomenas vėlyvaisiais viduramžiais

XIII–XIV a. stiprėjant Europos monarchijoms (augant monarcho šalininkų skaičiui, kuriant administracijos tinklą, eliminuoti konkurentai), plėtėsi monarcho domeno ribos, įtraukusios naujas teritorijas¹²⁹⁶. Archibaldas R. Lewis teigia, jog teritorinių valstybių klostymuisi įtaką darė viduramžių politinio gyvenimo stabilizacija, ką jis sieja su kryžiaus žygių pabaiga, kaip tam tikros europinės ekspansijos pabaiga, su sėkminga Rekonkista Ispanijoje XIII a. ir jos pabaiga XV a., apskritai karų sumažėjimu žemyne, leidusiu kurti stabilesnes teritorines struktūras¹²⁹⁷.

Feodalinius teritorinius darinius sudarė kaimai, gyvenvietės, pilių apygardos, parapijos, vasalų žemės – tokios teritorijos buvo apibrėžtos

¹²⁹⁶ Maksimą, jog teritorinė plėtra yra valstybės progreso rodiklis, daugiau nei prieš šimtą metų aptarė Friedrichas Ratzelis. Žr. *Ratzel F. Le sol, la société et l'État (toliau – Ratzel F. Le sol) // L'année sociologique, 1898-1899, 1900, p. 12. Constable G. Frontiers, p. 12–13.*

¹²⁹⁷ Šiuos svarstymus žr. *Lewis R. A. The Closing of the Medieval frontiers, 1250–1350 // The Medieval Frontiers of Latin Christendom. Expansion, Contraction, Continuity. Ed. Muldoon J., Fernández-Armesto F. Vol. 1, Burlington, 2008, p. 181–189.*

žemvaldžių sutartomis ribomis. Monarchui „ardant“ „valstybes“ valstybėje, vyko restruktūrizacija, eliminuojanti feodalo galią (įtvirtinant karaliaus regalijų teisę, nustelbusią feodalinę). Pasak B. Guenée, šiame teritorinių valstybių formavimosi kontekste buvo itin svarbi teritorijų erdvinės struktūros – sienų kaita, vyko „pereinamasis“ procesas nuo „feodalinių“ ribų link „valstybinių“ sienų sampratos, kas rodė monarcho administracijos „intensyvumą“ teritorijoje¹²⁹⁸. Anot Pierreo Touberto, „naujasias“ valstybines sienas reikėjo „materializuoti“, „pakeisti“ jų „privachios žemėvaldos ribų“ statusą, įteisinti tarpvalstybinėmis juridinėmis sutartimis ir „pažymėti“, sukuriant tam tikras sienų „linijas“ (dažniausiai ginčytinose teritorijose)¹²⁹⁹. „Valstybinės“ sienos nuo feodalinių skyrėsi pirmiausiai tuo, jog turėjo tarpvalstybinį juridinį statusą, žymėjusį politinės erdvės gaires ir tam tikros politinės bendrijos kontrolę joje¹³⁰⁰. Tuo tarpu feodalinės ribos buvo nestabilios ir itin keisdavosi, pavyzdžiui, pasidalinant paveldėtas žemes arba vedybiniais susitarimais užrašant valdą kaip nuotakos kraitį¹³⁰¹. Feodalinė valda buvo daugiau kontroliuojama vienos giminės su jos nariams pavaldžiais vasalais.

Kalbant apie viduramžių valstybių sienų tipus, akivaizdžiausiai pastebima dualistinė jų samprata: „linijinis“ tipas ir natūrinių sienų „zonos“¹³⁰². „Linijinę“ sieną nuo pastarosios ryškiausiai skyrė politinis akcentas, nes jos būdavo šalių sutartimis įtvirtintos ir dokumentuotos¹³⁰³. Juridinės sienos pažeidimas buvo karo arba taikos klausimas. Valstybėms sukurti tokias sienų „linijas“ reikėjo itin aktyvių kontaktų zonose. Drauge „linijinis“ sienos objekto pobūdis

¹²⁹⁸ Guenée B. Des limites féodales aux frontières, p. 11.

¹²⁹⁹ Toubert R. Frontière et Frontières: un objet historique (toliau – Toubert R. Frontière et Frontières), in: Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Âge. Ed. Poisson J. M. Rome–Madrid, 1992, p. 9.

¹³⁰⁰ Plačiau žr. Schlessler D. N. Frontiers in Medieval French History// The International History Review. Vol. 6, Nr. 2. 1984, p. 159–173. Benno Teschke valstybių sienų formavimąsi vadina „karine diplomatija“, kai feodalų valdos būdavo tam tikros periferijos karaliaus domeno atžvilgiu, kurias palaipsniui pavykdavo integruoti ir jose įtvirtinti valdžią. Žr. Teschke B. Geopolitical Relations in the European Middle Ages: History and Theory// International Organization. 1998, Vol. 52, Nr. 2, p. 344–346.

¹³⁰¹ Žr. Guenée B. Des limites féodales aux frontières, p. 12.

¹³⁰² Plačiau žr. Ratzel F. Le sol, p. 1–14; Febvre L. La terre et l'évolution humaine, p. 358–363; Karp J. H. Grenzen in Ostmitteleuropa.

¹³⁰³ Apie sienų žymėjimą žr. Guenée B. Des limites féodales aux frontières, p. 14–15.

priklausė nuo teritorijos kolonizavimo intensyvumo ir taikaus kaimyninių šalių gyventojų sambūvio, kitaip tariant, nuo to, kiek buvo plačiai susiformavę apgyvendinti „pasieniai“¹³⁰⁴. Būtent dėl tokių priežasčių rūpintis kuo daugiau ir geriau pažymėti sienas. Kitas sienų tipas buvo tarp valstybių gyventojų kolonizuotų teritorijų išsipraudusios „negyvenamos zonos“¹³⁰⁵. Pastarosios buvo pirmosios sienos, kurios skyrė politines bendruomenes. Jas atitikdavo masyvūs geografiniai objektai, kuriuos žmonėms buvo sunku įveikti, per juos pereiti ar perplaukti¹³⁰⁶. Priklausomai nuo galimybių tokios sienos kito, jos būdavo kolonizuojamos arba, jei sėslią šalį puldinėdavo nomadinės ar pusiau nomadinės karinės-politinės organizacijos, tokiuose „pakraščiuose“ būdavo sukuriamos karinės „buferinės zonos“. Frankų laikais buvo sukurtos kolonizuotos kariais su jų šeimomis „pasienio“ „markos“¹³⁰⁷. Šios karinės organizacijos neretai egzistavo teritorijose, dėl kurių kariaudavo šalys. Tokiu būdu monarchai „formuodavo“ būsimas sienų „linijas“, dėl kurių ilgainiui būdavo susitariama su politiniais oponentais¹³⁰⁸.

Siekiant išlaikyti valdžioje atitinkamas „periferines“ teritorijas buvo itin svarbūs gynybiniai centrai su pilimis¹³⁰⁹. Valstybės „pasienio“ pilys turėjo „apygardas“ – priklausinius, kurie išlaikydavo vietos karinę organizaciją¹³¹⁰. Dažniausiai šiuos teritorinius vienetus atitikdavo „periferiniai“ centrai. Pavyzdžiui, monarchui ištikimybę prisiekęs feodaras su savo žemėmis, kurio „funkcija“ valstybės organizacijoje buvo dalyvauti šalies gynybos reikaluose. Tačiau ne tik šie centrai buvo priklausomi nuo branduolio, bet ir branduolys

¹³⁰⁴ Žr. *Toubert R.* *Frontière et Frontières*, p. 15. *Guenée B.* *Des limites féodales aux Frontières*, p. 27. *Rajman J.* „In confinio terrae“, s. 79–96.

¹³⁰⁵ Žr. *Toubert R.* *Frontière et Frontières*, p. 12; *Ratzel F.* *Le sol*, p. 1–14.

¹³⁰⁶ Apie gamtines sienas: *Pounds J. G. N.* *The Origin of the Idea of Natural Frontiers in France (toliau – Pounds J. G. N. The Origin)*// *Annals of the Association of American Geographers*. Vol. 41, Nr. 2. 1951, p. 146–157. Apie sienas, atitinkančias upių vagas žr. *Schroeter F.* *Le système de délimitation*, p. 948–982. *Constable G.* *Frontiers*, p. 8.

¹³⁰⁷ Žr. *Toubert R.* *Frontière et Frontières*, p. 13. *Guenée B.* *Des limites féodales aux frontières*, p. 15.

¹³⁰⁸ Pavyzdžiui žr. *Demotz B.* *La frontière au Moyen Âge d'après l'exemple du comté de Savoie (début XIIIe–début XVe siècles)*// *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*. 4e congrès, Bordeaux, 1973, p. 102–110.

¹³⁰⁹ Sienų, kaip saugumo „rankio“ teorinį aiškinimą žr. *Spykman J. N.* *Security and International Organization*// *Geographical Review*, 1942, Vol. 32, Nr. 3, p. 436–447.

¹³¹⁰ Žr. straipsnių rinktinę: *Château et territoire. Limites et mouvances. Première rencontre internationale d'archéologie et d'histoire*, Périgueux, 23-25 sept. Préf. *Guéna Y.* Périgueux, 1994.

nuo jų. Tokiu būdu klostėsi monarchinių valstybių „teritorinis vientisumas“. Valstybinių sienų samprata labai priklausė nuo žmonių pasaulėžiūros, valstybės administracinės sistemos sklaidos ir kitų dalykų¹³¹¹.

Naomi Stranden yra pateikusi valstybių sienų sampratos ir jų stabilumo išsaugojimo teorinę klasifikaciją¹³¹². Regis, visi autorės „išgryninti“ sienų tipai egzistavo viduramžiais. Pirmiausiai išskirta a) šalių siena, griežtai išreikšta atitinkama „linija“, kurios galimybė labiausiai tikėtina itin intensyvių, bet gana taikių kontaktų zonose; b) gynybiniais įtvirtinimais (pilimis) fortifikuotos ir strategiškose vietose apsaugotos sienos, kurių dėka jos būdavo efektyviau kontroliuojamos; c) neįtvirtinta šalių siena, bet atitinkamai kontroliuojama valdovams sustiprinus vidinę komunikaciją – užmezgus stiprius ryšius tarp centro (sostinės) ir nutolusio centro (pilies, miesto) su jam priklausančiomis teritorijomis („apygardomis“), tokiu būdu valdovas stengdavosi „užkirsti kelią“ kitiems jo konkurentams užmegzti atitinkamus kontaktus su lokalsios teritorijos valdytoju ir taip išlaikyti kontroliuojamą teritoriją; d) sienos sukūrimo ir išsaugojimo atvejis, kai būdavo tikslingai kolonizuojami numanomi „pasieniai“ (sukurama marka), juose valdovai įkurdindavo centrą su gyventojais, kurie ten gyvendavo ir „formuodavo“ sieną, bėja, šio atvejo pavyzdžiu pateiktas Prūsijos ir Lietuvos sienos atvejis – Veliuonos pilis; e) kai šalių teritorijas skirdavo „įsispraudusi“ dykra – „siena“. Galima analogiška XIV–XVI a. LDK sienų raidos interpretacija, kuri atskleistų valstybės teritorializaciją delimitacinių procesų požiūriu.

2. XIV–XVI a. LDK sienos – valstybės „veidrodis“

Remiantis LDK ir kaimyninių šalių XIV–XVI a. sienų formavimosi analizės rezultatais, poskyryje aiškinamas LDK teritorijos formavimosi – teritorializacijos procesas XIV–XVI a., išskiriami etapai, mastas ir samprata.

¹³¹¹ Žr. *Toubert R.* Frontière et Frontières, p. 10.

¹³¹² *Stander N. B.* Nine Case studies of Premodern Frontiers // *Frontiers in question Eurasian borderland 700–1700*, ed. *Power D., Stander N.* New York, 1999, p. 22–25. Platesnę sienų sampratos teorinę analizę žr. *Prescott J. R. V.* Boundaries and Frontiers. New Jersey, 1978, p. 33–53.

Valstybės delimitaciniai procesai žymi teritorinės valdžios struktūros kūrimą, formuojant politinį teritorinį darinį. LDK ir Vokiečių ordino sienų analizė rodo, jog lietuviškose žemėse egzistavo atitinkama „ikivalstybinė“ teritorinė struktūra, kurią atitiko ūkių grupės, „laukai“, pilių apygardos, valsčiai ir bene stambiausi dariniai – kunigaikštystės. Teritorinių junginių mastas rodo iškilusių didikų ir socialinę valdančiojo sluoksnio hierarchiją, o organizacine prasme leidžia matyti, jog nuo to priklausė valdžios pajėgumas valdyti „sudėtingesnius“ ir didesnių dimensijų darinius. Tačiau XIII a. į Pabaltijį atsikėlęs Vokiečių ordinas, nuosekliai kūrė valstybės teritorinę struktūrą, kurios logikai ir efektyviai politinei organizacijai, galima sakyti, neprilygo nei viena viduramžių Europos valstybė¹³¹³. Nors Ordinas pakeitė rastą „senąją“ gyvenviečių struktūrą, bet būtina pastebėti, jog neišvengiamai reikėjo „taikstytis“ su rastu lokaliu gyventojų populiacijos pasiskirstymu teritorijose.

XIII–XIV a. Ordinui plečiant teritorijų užkariavimus buvo braižomos pirmosios politinės-valstybinės LDK branduolio sienos. Užėmus teritorijas Ordinas įtvirtindavo administraciją, o po to plėsdavo užkariavimus toliau. Kuriant administraciją, teritorijos būdavo padalinamos ir apibrėžiamos ribomis. Neretai ribas atitikdavo „senosios“ teritorijų ribos, kurias Ordinas adaptuodavo. XIII a. Lietuvoje susiklostė valdovo (monarcho) institucijos samprata. Tai reiškė sudėtingesnės politinės organizacijos kūrimą, kuris leido kontroliuoti didesnes teritorijas ir organizuoti platesnio masto karinius veiksmus. XIII–XIV a. kuriantis valstybės struktūrai, LDK branduolio žemėse vyko atitinkamas teritorijų organizacijos pertvarkymo procesas, keitęs politinį erdvinį sambūvį valstybės teritorijos linkme. Vienas to rodiklių yra valdovo kiemų sklaida valstybėje.

Kurį laiką, iki valstybėms sudarant dvišales teritorijų priklausomybes sprendusias sutartis, tiek Ordinas, tiek LDK (kalbant apie valstybės branduolį) žemes jungė vienašališkai. Tarpvalstybinės sutartys LDK atsiranda XIV a.

¹³¹³ Žr. *Boockmann H.* Vokiečių Ordinas; *Marcel P.* Les structures politiques de l'Occident medieval. Paris, 1969; *Guenée B.* L'Occident aux XIVe et XVe siècles: les États. Paris, 1998, p. 57–325.

antroje pusėje¹³¹⁴. Galima skirti atitinkamą XIII–XIV a. ankstyvąjį LDK valstybės teritorijos formavimosi etapą.

Reikia įvertinti plačios LDK teritorijos ploto mastą. Politinis branduolys buvo ne valstybės teritorijos centre, o kaip tik „pakraštyje“. Klostėsi politinio centro ir nutolusių nuo branduolio teritorijų dualistinis centro ir periferijos santykis. Dėl to kitaip šiame kontekste atrodo XIII–XIV a. teritorijos ir sienų klostymosi procesas rusėniškose teritorijose. Rusėniškose kunigaikštystėse egzistavo politinės santvarkos gija, paveldėta iš Kijevo Rusios. Tai buvo politiniai dariniai su teritorinėmis struktūromis, socialinėmis sanklodomis, mokesčiais ir kitais „valstybiniais“ akcentais. Pirmosios XIII–XIV a. LDK branduolio sienos su rusėniškomis žemėmis buvo šių politinių darinių teritorijų „senosios“ sienos. Pažymėtina, jog prijungtų rusėniškų kunigaikštysčių teritorijų sienos būdavo išlaikomos LDK sudėtyje. Aneksuose LDK valdovai neįgyvendindavo teritorinio pertvarkymo, nekeisdavo egzistavusios teritorinės santvarkos, bet rinkdavo mokesčius, gaudavo karinę ir politinę paramą. Ši sistema rusėniškose teritorijose įgavo „senovės“ sampratą.

LDK teritorialumą įtvirtinusių sienų politinė samprata buvo nevienareikšmė. Valstybės politinis branduolys buvo Ordino kaimynystėje. Jį puolant Ordino riteriams, svarbiausia buvo valstybės branduolio išsaugojimas ir jo gynyba. Todėl čia anksčiausiai prasidėjo LDK teritorializacija ir sienų derinimo procesas. Pirminis valstybės teritorijos pagrindas buvo valdovo domenas, prie kurio jungtos ir valdytos teritorijos. Ankstyvosios LDK ir Vokiečių ordino tarpvalstybinės sutartys dėl teritorijų priklausomybės sudarytos Ldk Gedimino laikais, o Algirdo ir Kęstučio laikų sutartyse (1367 m. su Livonija, 1379 m. su Vokiečių ordinu, XIV a. antros pusės sutartys su Mazovija ir Lenkija) pateikti ir pirmieji šalių teritorijas skyrusių sienų aprašai. Tuo tarpu šio XIII–XIV a. laikotarpio LDK sienas rytuose, kaip jau minėta, atitiko užkariautų rusėniškų kunigaikštysčių žemių „senosios“ ribos. Tačiau vėlesnėse 1449 m. ir 1494 m. LDK bei Maskvos sutartyse buvo minimos Ldk

¹³¹⁴ Taip teigiama, nes Mindaugo valstybė po šio monarcho mirties ilgainiui liko tarsi politinis epizodas.

Algirdo ir Kęstučio laikų sienų gairės. Skirtingai nei pastaruoju atveju, vėlesnėse LDK ir Ordino sutartyse Algirdo ir Kęstučio laikų sienos neminimos. Veikiausiai dėl to, jog būtent jų valdymo metais Lietuva patyrė didžiausią Ordino puolimą ir kurti sienas, išreiškiančias politinį kompromisą, nebuvo prasmės. Tuo tarpu rusėniškose teritorijose LDK vietininkai perimdavo rusėniškų kunigaikštysčių teritorinės struktūros modelį, dėl to nesikeisdavo jų sienos. LDK valdovai susitardavo su vietos diduomenėmis dėl jų pavaldumo. Reikia manyti, dėl to galėjo nuosekliau klostytis atitinkama LDK politinė tradicija ir teritorializacija, apie kurią liudija Ldk Algirdo ir Kęstučio sienų tradicija. Svarstant apie XIV a. LDK pietrytinių sienų su totorių ordomis arba Moldova sampratą, matyti, jog šiose teritorijose LDK politinio centro valdžia buvo silpna. Vietos politinio gyvenimo realijos mažai kito, o teritorinę struktūrą ir LDK valdovų supratimu jiems priklausiusių teritorijų sienas atitiko „senosios“ teritorinės struktūros gairės.

Antruoju LDK teritorializacijos etapu galima laikyti Ldk Vytauto laikus ir XV a. pirmą pusę. Būtent tuomet intensyviausiai derintos valstybės branduolio sienos su Vokiečių ordinu. 1398 m. ir 1422 m. sudarytos amžinosios taikos sutartys, į kurias įtraukti ir sienų aprašai. 1398 m. sutartyje minima šalių sienos „linija“ išreiškė šalių teritorinį kompromisą. Aptartų europinių sienų raidos aspektų analogija rodo, jog gana tikslios sienos „linijos“ sukūrimas buvo intensyvių politinių kontaktų riba, nes priešingu atveju ribas galėjo atitikti numanomos sienos gairė ar įsispraudusios dykros. Juolab, kad LDK ir Ordino ginčų dėl sienų klausimai iškelti aukščiausiu lygiu, kuriuos 1413 m. sprendė Šv. Romos imperatoriaus pasiuntinys Benediktas iš Makros. Šalims itin svarbūs buvo net ir mažiausi žemės ploteliai. Panaši sienos „linijos“ samprata matoma 1422 m. šalių amžinosios taikos sutartyje, kai Žemaitija atiteko LDK. Ši siena su Ordinu funkcionavo ilgai, o 1435 m. Jogailos ir Ordino Bresto taikos sutartimi patvirtinta dar kartą. Šiuo laikotarpiu 1431 m. (ar 1432 m.?) ir 1436 m. derintos LDK sienos su Lenkija. Tai vieni aktyviausių minėtų šalių delimitacijų pavyzdžiai, kurie taip pat rodo LDK teritorializacijos intensyvėjimą šiuo laikotarpiu.

Vytauto laikais ir XV a. pirmoje pusėje šaltiniuose atsiranda ankstyviausi duomenys apie LDK sienas rusėniškose teritorijose. Pirmą kartą paliudyta 1408 m. sutarta siena su MDK, kuri atitiko Ugros upę. Nemažai duomenų apie Vytauto ir rusėnų kunigaikščių susitarimus dėl teritorijų sienų. Šio Ldk laikais valstybės teritorijos samprata sienų susitarimais įtvirtinta ne tik valstybės branduolio, bet jau ir rusėniškose teritorijose. Būtent Vytauto laikų sienos buvo argumentas vėlesniuose XV–XVI a. LDK delimitaciniuose procesuose. Šiam teritorializacijos laikotarpiui reikia priskirti 1449 m. LDK ir Maskvos taikos sutartį, kurioje paliudytos šalių sienos. Nurodant sienų gaires, įtraukta Ldk Algirdo laikų žemių priklausomybės atmintis, kuri rodo atitinkamą politinę teritorinę tradiciją.

LDK teritorializacijoje trečias kokybiškai „naujas etapas“ prasidėjo su valstybės sienų atnaujinimo procesu XV a. antroje pusėje. Pirmuoju šio reiškinių pavyzdžiu reikia laikyti žinias apie 1451 m. LDK ir Vokiečių ordino sienos atnaujinimą¹³¹⁵, vėlesnis atvejis minimas 1492 m. dokumente. 1492 m. pirmą kartą tartasi atnaujinti sienas su Lenkija, o 1496 m. – su MDK. Todėl šį laikotarpį LDK delimitaciniuose procesuose galima laikyti kokybiniu „slenksčiu“, rodančiu sienų stabilizacijos pradžią. Pavyzdžiui, sienų delimitavimas su Livonija buvo komplikotas dalykas, nes LDK didikai nenorėjo apsiriboti 1422 m. „Vytauto sienomis“ ir „spausdami“ Livoniją kreipė „politinių scenarijų“ savo naudai – reikalavo „naujų sienų“. Ilgą laiką šalių derybos buvo bevaisės, bet 1473 m. buvo pasiektas kompromisas, sudaryta dvišalė delimitacinė sutartis ir nustatytos sienos. Kita vertus, reikia atkreipti dėmesį į tai, jog XV a. antros pusės LDK delimitaciniuose procesuose nebedominuoja išimtinai valstybės branduolio sienų klausimai. Tai rodo tam tikrą valstybės teritorinės struktūros brandą arba, kitaip tariant, valstybės branduolio plėtrą, veikusią „naujas“ periferines erdves. Toks unikalus pavyzdys yra XV a. antroje pusėje – numanomai pirmą kartą dokumentuotos LDK „Simono Olelkaičio sienos“ su totorių ordomis ir Moldova fenomenas.

¹³¹⁵ Reikia pridurti, jog 1404 m. Racionžo sutartyje minima, kad ruošiasi atnaujinti 1398 m. Salyno sutarties sienas, bet manytina, jog tai buvo labiau panašu į epizodą nei į „sienų atnaujinimo“ reiškinį.

XV–XVI a. pirmos pusės šaltiniai rodo, jog LDK valdantysis politinis elitas žinojo LDK sienų gaires su Moldova ir Krymo chanatu. Šių teritorijų sienų samprata buvo grįsta „senąja“ erdvine tradicija. Dėl dualistinės LDK teritorijos – centro ir periferijos sampratos XV a. antros pusės valstybės delimitaciniuose procesuose galima skirti du raidos aspektus. Valstybės branduolyje sienos buvo nustatytos ir pereita prie jų „tikslinimo“ bei atnaujinimo, o nuo branduolio itin nutolusių periferijų sienos dar tik kurtos, nes tik XV a. antroje pusėje žinomas pirmasis LDK sienų „prie Juodosios jūros“ aprašas. Jei vakarinių LDK sienų nustatymui didelę įtaką darė Ordinas, tai beveik neabejotina, jog sienos su totoriais ir Moldova kurtos LDK valdančiojo elito iniciatyva.

Ketvirtuoju LDK teritorializacijos etapu reikia laikyti XVI a., nes sienų atnaujinimas tapo „neišvengiamu“ reiškiniu stabilizuojant sienas. Aibė dokumentų liudija apie sienų pažeidimus, pasitarimus dėl jų atnaujinimo, derybinius susirašinėjimus, žinomi komisorių paskyrimų raštai ir panašiai. Daugelį rūpesčių kėlė šalių vidinė kolonizacija. Dažnai vyko plataus masto dvišaliai arba atskiri sienų patikrinimo ir atnaujinimo procesai. Jų aprašai pasižymėjo išsamumu, sienos ženklintos dirbtiniais ženklais, pasitaikydavo riboženkliai su valstybių herbais ir žodiniais įrašais. Išskirtinai šaltiniuose užsiminta apie 1519 m. grandiozinį „visos“ LDK ir Lenkijos sienos atnaujinimą. Po dešimtmečio, 1529 m. atnaujinta amžinoji taika tarp Prūsijos ir Lenkijos su LDK bei patikrinta siena. Tais pačiais metais atnaujinta LDK ir Livonijos siena. Kad 1529 m. vyko itin intensyvus LDK sienų atnaujinimas, rodo ir tai, jog buvo paskirti Lenkijos komisoriai, privalėję atnaujinti „visą“ sieną su LDK. Po kelių metų, 1532 m. derėtasi dėl „visos“ LDK ir Prūsijos sienos patikros. Šie plataus masto vienalaikiai delimitaciniai procesai pabrėžė LDK teritorijos unifikuotumą.

1541 m. ir 1542 m. buvo patikrinta LDK ir Livonijos siena, o 1545 m. atnaujinta amžinoji taika ir patikrinta siena su Prūsija. Be to, žinomi liudijimai apie 1545 m. Livonijos sienos atnaujinimą. Vėlgi galima pastebėti tendenciją – siekį įgyvendinti „visos“ šalių sienos atnaujinimą. Panašaus masto delimitacijos procedūra surengta 1546 m. atnaujinant LDK ir Lenkijos sieną,

kuri itin išsamiai dokumentuota. Kiek vėliau, 1568 m. Gardino seime LDK didikai išdėstė siūlymą patikrinti LDK sienas su Prūsija, Livonija, Mazovija ir Lenkija.

Paraleliai XVI a. sienų atnaujinimo procesui vyko ir naujų sienų „kūrimas“, dažniausiai po LDK teritorinių praradimų. XVI a. 4 dešimtmetyje Osmanų imperija užkariavo LDK įtakoje buvusią Juodosios jūros pakrantę tarp Dniepro ir Dniestro, o XVI a. 5 dešimtmetyje buvo sudarytos pirmosios sienų nustatymo sutartys tarp turkų ir Lenkijos bei LDK. Sunku apčiuopti „nuolatinų“ LDK sienų požymius su MDK, nes nuo XV a. pabaigos dėl šalių karų LDK teritorija tai mažėdavo, tai vėl plėsdavosi. Bene labiausiai LDK teritorializacijos procesą paveikė 1569 m. įvykiai, kai Lenkijos ir LDK valdovas Žygimantas Augustas prijungė LDK sudėtyje buvusias Palenkės, Voluinės, Kijevo ir Braclavo žemes prie Lenkijos. Prarasta teritorija buvo gana stipriai „integruota“ į bendrą LDK politinę sistemą (pavyzdžiui, tą liudija privilegijų Kijevui turinys). Juolab kad po 1564–1566 m. teisminės-administracinės reformos visa LDK buvo padalinta į administracinius vienetus. Todėl po minėtų teritorijų atplėšimo „naujasias“ LDK ir Lenkijos šalių sienas atitiko vaivadijų ir pavietų ribos, kurios ilgainiui buvo šalių atnaujinamos.

Reziumuojant dera nuosekliai pateikti LDK teritorializacijos etapus delimitacinių procesų požiūriu: 1) LDK valstybės teritorializacijos pradžia Ldk Gedimino, Algirdo ir Kęstučio laikais; 2) Ldk Vytauto laikai ir XV a. pirmą pusę – pirmosios tarpvalstybinėmis sutartimis suderintos sienos su Ordinų, rusėniškoms kunigaikštystėms, Maskva ir Lenkija; 3) XV a. antrą pusę – LDK sienų atnaujinimo reiškinio pradžia, nuo valstybės branduolio labiausiai nutolusių „periferijų“ sienų delimitacija – „Simono Olelkaičio sienos“ atvejis; 4) XVI a. – LDK sienų stabilizacija, atnaujinamos ne tik LDK ir kaimyninių šalių sienų atkarpos, bet dvišaliu susitarimu arba kiekvienos šalies atskirai tikrinama „visa“ ištisa šalių siena, kas buvo unifikuotos valstybės teritorijos požymis. Reikia pridurti, jog valstybių teritorijų ir sienų kaita yra nuolatinis ir neišvengiamas procesas, dėl to neįmanoma chronologiškai tiksliai nustatyti

proceso etapų pradžią ir pabaigą, išskyrus tuos atvejus, kai nelieka pačios valstybės.

Šiuos svarstymus apie LDK teritorilializacijos procesą ir sienas mėginant lyginti su jau minėtu N. Stranden viduramžių valstybių sienų klasifikacijos modeliu, matyti, jog visus tyrinėtojos išvardintus sienų tipus galima rasti LDK sienų klostymosi XIV–XVI a. atveju. Tačiau reikia pastebėti, jog istorijos moksle galima rasti ne vieną sienų klasifikavimo metodą, kuriais remiantis galima mėginti interpretuoti LDK sienų sampratą. Tai galėtų būti gilesnių LDK istorinės geografijos ir sienų istorijos studijų gairės.

Išvados

1) XV–XVI a. privačioje žemėvaldoje pirmosios „ribos“ buvo geografiniai objektai (miškai, pelkės, ežerai, upės), įsispraudę tarp gyvenviečių. Vytauto laikų donacijose minimų žemių valdų lokalizacija atitiko geografinių objektų orientyrus, nurodant upę ar girią, prie kurių buvo valda. XV–XVI a. sandūroje, išibėgėjus vidinei kolonizacijai, ribos ženklintos detaliau dirbtiniais riboženkliais, ypač tankiai gyvenamose teritorijose, atskiriant vertingesnes (dirbamas) žemes. Individualias valdas nuo valdovo „niekieno žemių“ (dykru) skyrusios ribos leido monarchui varžyti kolonistų savivaliavimą žemėvaldoje. Tai buvo valdovo teisės viršenybės žemėvaldoje rodiklis.

2) Privačioje žemėvaldoje pirmosios ribos klostėsi spontaniškai, gyventojai patys dėl jų susitardavo ir jas pažymėdavo. Ginčų dėl ribų atvejais jas atribodavo valdovo paskirti pareigūnai, arba teisėjai. Po 1564–1566 m. teisminės reformos žemių ribas nustatydavo teismai (pakamario teismas). Privačios žemėvaldos ribų nustatymo teisinė tradicija turėjo analogijų su valstybių sienų nustatymo procedūromis. Ypač tai pastebima sprendžiant pasienio gyventojų ginčus dėl ribų, kai jų valdų ribos atitikdavo ir valstybių sienas.

3) XIII–XIV a. Ordinas pertvarkė archainių žemių struktūrą Prūsijoje ir Livonijoje bei kūrė naują teritorinę administraciją. Lietuvos ir Ordino politinė sankirta atitiko dvišalę teritorijų įsisavinimo sampratą, kai dėl teritorijų priklausomybės būdavo sudaromos tarpvalstybinės sutartys. Ldk Algirdo ir Kęstučio sutartyse su Ordinu fiksuotos pirmosios LDK teritorijų sienų gairės.

4) LDK ir Vokiečių ordino XIV–XVI a. delimitacijose galima išskirti du etapus – 1) iki 1422 m. Melno taikos ir 2) po Melno sutarties iki XVI a. pabaigos. Ilgą laiką šalis skyrė natūraliai susiklosčiusios arba dar XIII a. Ordino vienašališkai sukurtos „administracinių“ ribų atkarpos. XIV a. pabaigoje sudarytos dvišalės sutartys, reglamentavusios teritorijų priklausomybę valstybėms. Nuo 1422 m. pasikeitė siena su Ordinu, kurią atitiko ne viena bendra, bet atskiros LDK sienų atkarpos su Prūsija ir Livonija.

1422 m. siena buvo pažymėta ir matuota, o 1435 m. Bresto taika šalių patvirtinta dar kartą.

5) 1398 m. Salyno ir 1422 m. Melno amžinosios taikos sutartyse tarp LDK ir Vokiečių ordino pirmą kartą atskirais straipsniais pateikti šalių sienų aprašai, kurių tipas artimas „linijinių“ sienų sampratai (pagrindiniai požymiai: dirbtiniai ženklai, tarp jų matuoti atstumai). Valstybinėmis sienomis įteisintos archainės žemių ribos, kitur sukurtos „naujos“ sienų atkarpos. Pirmą kartą 1420 m. sienų projekte minimi matai (mylios), o 1426 m. ribų aprašuose gausiai naudoti dirbtiniai riboženkliai (kryžiai), matai, minimas apgyvendintas pasienis. Vytauto laikų sienų su Ordinu nustatymo akcija buvo kokybiškai naujas etapas sienų sampratos raidoje, kuri išreiškė „naujos“ valstybės teritorijos sampratos atsiradimą. Tai atsispindi ir terminijoje, nes XV a. antroje pusėje ir XVI a. „Vytauto sienos“ vadintos „senomis“ ir „teisingomis“ valstybės sienomis.

6) XV a. antroje pusėje vakarinės LDK sienos ženklintos detaliau, nei iki tol. 1473 m. LDK ir Livonija sudarė pirmą išskirtinai delimitacinę sutartį, kurioje siena žymėta dirbtiniais ženklais ir matuota myliomis. Tai buvo LDK sienų stabilizacijos požymis, brandinęs kitą delimitacinių procesų etapą, vykusį XVI amžiuje. Įsibėgėjus vidinei kolonizacijai, XVI a. išstobulėjo sienų ženklinimas, išplito dirbtinių ženklų naudojimas, iš esmės idealiais „riboženkliais“ – sienų „linijomis“ tapo apgyvendinti pasieniai. 1545 m. LDK ir Prūsijos riboženklis buvo mūrinis stulpas su pavaizduotais valstybių herbais ir įrašais. Panašus stulpas su valstybių herbais 1545 m. žymėjo LDK ir Livonijos sieną. Tokie ženklai įtvirtino valstybinės sienos sampratą ir galutinai išskyrė valstybės sienas iš bendros ribų ženklinimo sistemos.

7) Po 1422 m. Melno taikos LDK detaliau derino sienas su Prūsija. XV a. antroje pusėje pastebimos kolonizuotų pasienių apraiškos, spręsti sienų pažeidimų atvejai. XVI a. šalių sienas intensyviai „stumdė“ vidinė kolonizacija. Pasienių gyventojai dažnai pažeisdavo šalių sienas, todėl komisoriai jas nuolat tikrindavo, atnaujindavo, ženklindavo ir aprašydavo. Tai buvo sienų stabilizavimo procesas.

8) LDK ir Livonijos sienų derinimas tęsėsi po 1422 m. Melno taikos. 1473 m. šalys sudarė pirmą specialią delimitacinę sutartį. XVI a. viduryje šalys jau turėjo suderintas sienas, nebekelti jų nustatymo klausimai, pagrindinis dėmesys telktas į sienų atnaujinimo procedūras. Nuo 1561 m. Kuršui tapus LDK vasalu, keitėsi politinė šalių sienų samprata.

9) LDK sienų su Ordinu delimitavimo procesas XIV–XVI a. buvo sudėtingas ir reikalavo ilgo pasirengimo. Šį procesą sudarė: a) projektų teikimas, b) derybos, c) žymėjimas. Sienų nustatymo komisijas sudarydavo aukšto rango pareigūnai (tarp jų dažnai ir vienas dvasininkas, kuris pasienyje priimdavo priesaikas). Pareigūnams apvažiavus ir sutarus sienas, būdavo siunčiami ženklintojai.

10) Sienų formavimąsi rytuose lėmė kitokio pobūdžio politiniai santykiai. Patekusios į LDK priklausomybę, rusėniškos kunigaikštystės išlaikydavo „senąją“ organizacinę struktūrą. LDK valdovai „neskaldydavo“ prijungtų kunigaikštysčių, nors kartais pasitaikydavo, kai nuo kunigaikštystės būdavo atplėšiami valsčiai. Dažniausiai tai buvo „pasienio teritorijos“, kurios to laiko sąlygomis turėjo tam tikrą „periferijos“ sampratą.

11) XV a. LDK ir Maskvai plečiant politinę įtaką, derinti įtakos pasienio teritorijose (ginčytinose) klausimai. Pirmojoje 1449 m. šalių taikos sutartyje išvardytos kiekvienai jų atitekusios teritorijos, kuriomis disponuota kaip vienetais, bet fiksuotas tik vienas trumpas šalių sienos atkarpos aprašas, kitas sienų gaires atitiko „pasidalintų“ rusėniškų žemių „senosios“ ribos.

12) XV a. pabaigoje–XVI a. LDK ir Maskvos delimitacijos klostėsi galios sklaidos – nukariavimų principu. Sudarant dvišales sutartis, pirmiausiai siekta juridiskai įteisinti susiklosčiusias politines realijas, o sienų klausimai buvo tik sudėtiniai sutarčių elementai. Išskirtinai delimitaciniais tikslais LDK ir Maskva sutarčių nesudarydavo. XV a. antroje pusėje dokumentuose atsiranda žinių apie šalių sienų pažeidimus. Nedaug žinoma dokumentų, liudijančių mėginimus taisyti arba atnaujinti šalių sienas, nes jos buvo nestabilios.

13) XV–XVI a. pirmoje pusėje LDK turėjo sienas su totorių ordomis, Moldova, o XV a. pabaigoje, Osmanams užėmus Moldovos teritoriją prie Juodosios jūros, išryškėjo pirmieji teritoriniai kontaktai su turkais. Šios LDK

dalies sienų gairės driekėsi pagal Dniestro upę, Juodosios jūros pakrante iki Dniepro ir atitinkamai jo vaga. Siena susiformavo veikiausiai teritorinio „istoriškumo“ pagrindu. Nepaisant geopolitiškai nepalankių sąlygų XV a. antroje pusėje „sukurtos“ ir dokumentuotos „Simono Olelkaičio sienos“. Bendrame LDK sienų raidos procese tai buvo išskirtinis reiškinys, nes nuo valstybės branduolio nutolusioje periferijoje taip pat klostėsi LDK valstybės sienų samprata.

14) XVI a. ketvirtame dešimtmetyje Osmanams užėmus LDK priklausiusią Juodosios jūros pakrantę tarp Dniestro ir Dniepro, prasidėjo kitas šios LDK dalies sienų raidos etapas, sąlygotas Osmanų karinės ekspansijos. 1540–1542 m. nustatytos „naujos“ Lenkijos ir LDK sienos su Osmanų imperija. Tačiau tuo šalių delimitaciniai procesai nepasibaigė, toliau vyko nuolatinės derybos dėl sienų pažeidimų, jos taisytos ir tikslintos. Sienų nestabilumą lėmė tai, jog buvo mažai kolonizuotų „pasienių“, ribojusių kaimyninių šalių gyventojų mobilumą teritorijose.

15) XIV a. antroje pusėje klostėsi LDK ir Mazovijos sienos, kurių formavimąsi veikė tuo metu išibėgę Mazovijos ir Ordino delimitaciniai procesai. XV a. LDK ir Lenkijos gyventojų vidinės kolonizacijos sklaida dykrų linkme išryškino pirmus šalių gyventojų interesų sankirtų epizodus, kurie skatino nustatyti tikslesnes sienas. XVI a. pirmoje pusėje intensyviausiai kolonizuotos tarp šalių „sispraudusios“ dykros. Dėl sienų pažeidimų nuolat kildavo pasienio gyventojų konfliktai, kuriuos sprendavo paskirti komisoriai, jas tikrindavo ir atnaujindavo. 1519 m. dokumente užsiminta apie „visos“ LDK ir Lenkijos sienos patikrinimą, o 1529 m. nuosekliai patikrinta ir atnaujinta „visa“ šalių siena. Išskirtinis 1546 m. valstybių sienų atnaujinimo procesas, kurio dokumentavimo išsamumui neprilygsta nei viena kita XIV–XVI a. LDK sienų delimitavimo procedūra.

16) 1569 m. šalių derybų dėl Liublino unijos kontekste valdovas Žygimantas Augustas nuo LDK atplėšė Palenkės, Voluinės, Braclavo ir Kijevo vaivadijas, o tai kardinaliai pakeitė LDK sienas. „Naujasis“ valstybių sienas atitiko 1564–1566 m. teisminės-administracinės reformos metu LDK teritoriją

padalinusių vai vadijų ir paviėtų ribos. Ilgainiui šalys atnaujindavo ir taisydavo „naujasias“ sienas.

17) LDK sienų su kaimyninėmis šalimis raidos tyrimas leidžia išskirti valstybės teritorijos formavimosi-teritorializacijos proceso etapus: 1) LDK valstybės teritorializacijos pradžia laikytini Gedimino, Algirdo ir Kęstučio valdymo laikai, kai su Ordinu buvo sudarytos pirmosios sutartys, kuriose reglamentuoti teritorijų priklausomybės dalykai; 2) Ldk Vytauto laikais ir XV a. pirmoje pusėje sudarytos pirmosios amžinosios taikos sutarys su Ordinu ir Maskva, kuriose buvo įtraukti ir sienų aprašai. Pirmosios sienų „linijos“ aprašytos LDK ir Ordino 1398 m. Salyno ir 1422 m. Melno sutartyse; 3) XV a. antroje pusėje LDK sienų raidoje prasidėjo sienų atnaujinimo procesas, 1473 m. sudaryta pirma speciali sienų sutartis su Livonija. Kartu šiame laikotarpyje pradėtos delimituoti LDK sienos nutolusiose „periferijose“; 4) XVI a. – LDK sienų stabilizacijos etapas, taisytos ir atnaujintos LDK ir kaimyninių šalių sienos. Prie Juodosios jūros XVI a. pirmoje pusėje nustatytos LDK ir Osmanų imperijos sienos. Be to, XVI a. antroje pusėje, LDK praradus dideles pietrytines teritorijas, valstybę sudarė tvirtai šalies administracijos paveiktos ir integruotos teritorijos, kurių sienos išsilaikė mažai pakitusios ilgesnį laikotarpį.

Šaltiniai

Archyviniai šaltiniai

Archiwum Główne Akt Dawnych:

Varia, od. I, sign. 55; Varia, od. I, sign. 56.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz: Ordensbriefarchiv (OBA):
10789, 27875, 27894.

Instytut Archiwów Bibliotek Muzeów Kościelnych Katolickiego Uniwersytetu
Lubelskiego im Jana Pawła: nr. 843 (mikrofilmas).

Latvijas Valsts Vēstures Archīvs:

f. 554, apr. 1, byla 2661; f. 554, apr. 3, byla 20, 21; f. 5561, apr. 2, byla 4;
f. 5759, apr. 2, byla 1366; f. 5859, apr. 2, byla 1299; f. 6989, apr. 1, byla 2;
f. 7363, apr. 1, byla 22.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius:

f. 6–49; f. 16–14, 74, 119; f. 17–49; f. 31–102; f. 256–297, 1092, 2943.

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo biblioteka, Rankraščių skyrius:

f. 29–160, 173, 179, 425.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas:

Lietuvos Metrika (mikrofilmai, f. 389): Knyga Nr. 7; Knyga Nr. 27; Knyga Nr.
525; Knyga Nr. 559; Knyga Nr. 560; f. 1276, apr. 1, byla 1601.

Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius:

f. 4–A1742; f. 4–39332 (A–414); f. 5–C10–782; f. 23–132, 135; f. 67–9; f. 72–
1721; f. 198–1022; f. 1–F 871.

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника
Національної академії наук України, Rankraščiu skyrius: f. 5, apr. 1, byla
1449.

Publikuoti šaltiniai

1. Acta Tomiciana, t. 1, Posnaniae, 1853; t. 3, Posnaniae, 1853; t. 4, Posnaniae, 1855; t. 5, Posnaniae, 1855; t. 6, Posnaniae, 1857; t. 8, Posnaniae, 1860; t. 9, Posnaniae, 1876; t. 11, Posnaniae, 1901; t. 13, Posnaniae, 1915; t. 16 (D. 1), Wratislaviae-Cracoviae-Posnaniae, 1960; t. 16 (D. 2). Wratislaviae-Cracoviae-Posnaniae, 1961; t. 18, Posnaniae, 1999.
2. Akta Aleksandra Króla Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego i t.d. (1501–1506). Wyd. *Papée F.* Krakow, 1927.
3. Akta unji Polski z Litwą 1385–1791. Wyd. *Kutrzeba S., Semkowicz W.* Kraków, 1932.
4. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Wyd. *Radziwiński L. Z.* T. 1, Lwow, 1887.
5. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Wyd. *Gorczał B.* T. 3, Lwow, 1890.
6. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Wyd. *Radziwiński L. Z.* T. 4, Lwow, 1890.
7. *Berindei M., Veinstein G.* Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender–Aqkerman, 1570// Cahiers du monde russe et soviétique. Vol. 22, Nr. 2–3, 1981, p. 251–328.
8. Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich, wyd. *Krasieński H.* T. 2, Warszawa, 1871.
9. Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans. Gedimino laiškai. Parengė *Rowell S. C.* Vilnius, 2003.

10. Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilnensis (1387–1468), t. 1, z. 1. Wyd. *Fijałek J., Semkowicz W.* Kraków, 1932.
11. Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilnensis (1387–1507), t. 1. Wyd. *Fijałek J., Semkowicz W.* Kraków, 1948.
12. Codex diplomaticus Lithuaniae. Ed. *Raczyński E.* Vratislaviae, 1845.
13. Codex diplomaticus Prussicus, hrsg. *Voigt J.* Bd. 1. Königsberg, 1836; Bd. 2, Königsberg, 1842; Bd. 3, Königsberg, 1848; Bd. 4, Königsberg, 1853.
14. Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae. Ed. *Dogiel M.*, t. 4. Vilnae, 1764; t. 5, Vilnae, 1759.
15. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Ed. *Sokolowski A., Szujski J.* T. 1 (D. 1), Kroków, 1876.
16. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Ed. *Sokolowski A., Szujski J.* T. 1 (D. 2), Kroków, 1876.
17. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Ed. *Lewicki A.* T. 2, Kroków, 1891.
18. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Ed. *Lewicki A.* T. 3, Kroków, 1894.
19. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430. Ed. *Prochaska A.* Cracoviae, 1882.
20. Corpus iuris polonici. Ed. *Balzer O.* Dz.1, Ks. 3, Cracoviae, 1906.
21. *Čelkis T., Antanavičius D.* 1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas (Livonijos pareigūnų ataskaita)// Lietuvos istorijos studijos, t. 27. 2011, p. 164–178.
22. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert (1398–1437), hrsg. *Weise E.* Bd. 1, Königsberg, 1939.
23. Die Staatsverträge Des Herzogtums Preussen. Teil I: Polen und Litauen Verträge und Belehnungsurkunden 1525–1657/58. Bearbeitet *Stephan und Heidrun Dolezel.* Bd. 4, Berlin 1971.
24. *Długossii Joaniis.* Historiae Polonicae. T. 3–4, ed. *Przedziecki A.* Cracoviae, 1876–1877.

25. Documente privitoare la istoria României culese din arhivele Polone. Secolul al XVI-lea. Ed. *Corfus I.* Bucureşti, 1979.
26. Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju mełneńskiego z 1422 roku. Wyd. *Nowak P., Pokora P.* Poznań, 2004.
27. Elementa ad fontium editiones, t. 30 (Documenta ex archyvo Regiomontano ad Poloniam spectantia, pars 1), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1973; t. 31 (2), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1974; t. 34 (4), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1975; t. 35 (5), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1975; t. 36 (6), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1975; t. 37 (7), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1976; t. 39 (9), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1976; t. 40 (10), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1976; t. 41 (11), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1977; t. 49 (19), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1980; t. 51 (21), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1980; t. 52 (22), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1981; t. 53 (23), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1981; t. 54 (24), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1982; t. 55 (25), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1982; t. 57 (27), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1981; t. 60 (28), ed. *Lanckorońska C.* Romae, 1984; t. 72 (37), ed. *Lanckorońska C., Olech L.* Romae, 1989; t. 75 (40), ed. *Lanckorońska C., Olech L.* Romae, 1991.
28. Ghillebert de Lannoy (1386–1462). Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste. Ed. *Potvin Ch., Houzeau C. J.* Louvain, 1878.
29. *Heinrici Chronicon.* Indriķa Hronika. Transl. *Feldhūns Ā.,* praef. *Mugurēvič Ē.* Riga, 1993.
30. *Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergē.* Livonijos kronikos. Iš lotynų kalbos vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė *J. Jurginis.* Vilnius, 1991.
31. Index corporis historico–diplomatici Livoniae, Estoniae, Curoniae. Ed. *Napiersky C. E.* Theil. 2, Riga–Dorpat, 1835.
32. Inwentarz Constitvcy Koronnych Od roku Páńskiego, MDL aż MDCXLII vchwalonych. Prezez Woyciecha Madalinskiego In Ordinem Alphabeti do Roku 1632. Zebrány, A teraz znowu Prezez Iana

- Dziegielowskiego, Az do Roku 1643. W Warszawie, W Drukárniemy Piotrá Elertá, 1644 (Vilniaus universiteto biblioteka, Retų spaudinių skyrius, BAV 24.1,27).
33. *Jablonskis K.* Nauji Vytauto laikotarpio aktai// Praeitis, t. 2. Kaunas, 1932, p. 3–39.
 34. Katalog dokumentów Tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672, t. 1 (cz. 1). Opr. *Abrahamowicz Z.* Warszawa, 1959.
 35. Kazimiero teisynas (1468 m.). Parengė *Jurginis J., Tyla A.*// Lietuvos TSR Mokslų akademija. Istorijos institutas, Acta historica Lituanica 1, Vilnius, 1967.
 36. Kodeks dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego. Warszawa, 1863.
 37. Lietuvos metraštis: Bychovco kronika. Vertė *Jasas R.* Vilnius, 1971.
 38. Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga. Parengė *Lazutka S., Valikonytė I.* ir kt., Vilnius, 1997.
 39. Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga. Parengė *Lazutka S., Valikonytė I.* Vilnius, 1995.
 40. Lietuvos Metrika (1533–1535). 8-oji Teismų bylų knyga. Parengė *Valikonytė I., Lazutka S., Šlimienė N.* Vilnius, 1999.
 41. Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga. Parengė *Lazutka S., Valikonytė I., Viskantaitė–Saviščevienė S.* Vilnius, 2003.
 42. Lietuvos Metrika (1542). 11-oji Teismų bylų knyga. Parengė *Valikonytė I., Viskantaitė S., Steponavičienė L.* Vilnius, 2001.
 43. Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga. Parengė *Valikonytė I., Šlimienė I., Viskantaitė–Saviščevienė S., Steponavičienė L.* Vilnius, 2007.
 44. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga 1. Parengė *Baliulis A., Firkovičius R.* Vilnius, 1998.
 45. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498). Užrašymų knyga 3. Parengė *Anužytė L., Baliulis A.* Vilnius, 1998.

46. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4. Parengė *Anužytė L.* Vilnius, 2004.
47. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5. Parengė *Banionis E.* Vilnius, 1993.
48. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6. Parengė *Baliulis A.* Vilnius, 2007.
49. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8. Parengė *Baliulis A., Firkovičius R., Antanavičius D.* Vilnius, 1995.
50. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523). Užrašymų knyga 10. Parengė *Banionis E., Baliulis A.* Vilnius, 1997.
51. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11. Parengė *Dubonis A.* Vilnius, 1997.
52. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12. Parengė *Antanavičius D., Baliulis A.* Vilnius, 2001.
53. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15. Parengė *Dubonis A.* Vilnius, 2002.
54. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19. Parengė *Vilimas D.* Vilnius, 2009.
55. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1536–1539). Užrašymų knyga 20. Parengė *Ragauskienė R., Antanavičius D.* Vilnius, 2009.
56. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25. Parengė *Antanavičius D., Baliulis A.* Vilnius, 1998.
57. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 52 (1569–1670). Užrašymų knyga 52. Parengė *Baliulis A., Firkovičius R.* Vilnius, 2004.
58. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 71 (1585–1586). Užrašymų knyga 71. Parengė *Antanavičius D.* Vilnius, 2008.
59. *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae.* Ed. *Dogiel M.* Vilnae, 1758.
60. Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarneho wojewody Wileńskiego marszałka i kanclerza W. X. L. Wyd. *Lachowicz S. A.* Wilno, 1842.

61. Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum, t. 2. Ed. *Celichowski Z.* Posnaniae, 1892.
62. Livländische Reimchronik mit anmerkungen namenverzeichniss und glossar, hrsg. *Meyer L.* Paderborn, 1876.
63. Liv,-Est-und Curländisches Urkundenbuch, hrsg. *Bunge F. G.* Bd. 1, Reval, 1853; hrsg. *von Bunge G. F.* Bd. 2, Reval, 1855; hrsg. *Bunge F. G.* Bd. 3, Reval, 1857; hrsg. *von Bunge G. F.* Bd. 4, Reval, 1859; hrsg. *von Bunge G. F.* Bd. 5, Riga, 1867; hrsg. *von Bunge G. F.* Bd. 7, Riga-Moskau, 1881; hrsg. *von Bunge G. F.* Bd. 8, Riga-Moskau, 1884; hrsg. *von Hildebrand H.* Bd. 9, Riga-Moskau, 1889; hrsg. *von Bunge G. F.* Bd. 10, Riga-Moskau, 1896; hrsg. *von Bunge G. F.* Bd. 11, Riga-Moskau, 1905; hrsg. *Schwartz P., von Bulmerincq A.* Bd. 12, Riga-Moskau, 1910;
64. Liv,-Est-und Curländisches Urkundenbuch (Zweite Abteilung-2), hrsg. *Arbusow L.* Bd. 2, Riga-Moskau, 1905; hrsg. *Arbusow L.* Bd. 3, Riga-Moskau, 1914.
65. Matricularum Regni Poloniae Summaria, t. 3 (1501-1506). Wyd. *Wierzbowski T.* Warszawa, 1908; t. 4 (1) (1506-1548). Wyd. *Wierzbowski T.* Warszawa, 1910; t. 4 (3) (1507-1548). Wyd. *Wierzbowski T.* Warszawa, 1910; t. 5 (1) (1548-1572). Wyd. *Wierzbowski T.* Warszawa, 1919.
66. *Mazur K.* Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do krola w dobie sejmu lubelskiego 1569 r.// Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 2, Київ, 2003, с. 41-56.
67. Memoires de messires Philippe de Comines, t. 3. Ed. *Abbé Lenglet du Fresnoy.* Londres-Paris, 1747.
68. *Mikalojus Husovianas.* Giesmė apie stumbrą. Lituanistinė biblioteka 19. Vertė *Kazlauskas B.* Vilnius, 1977.
69. Mindaugo knyga. Sud. *Dubonis A.* Vilnius, 2005.
70. Mykolas Lietuvis. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. Vertė *Jonynas I.* Vilnius, 1966.

71. Monumenta historiae Warmiensis. Bd. 3, Braunsberg, 1866.
72. Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza. Wyd. *Sulkowska-Kuraś I., Kuraś S.* Warszawa, 2000, cz. 3.
73. *Petras Dusburgietis*. Prūsijos žemės kronika. Vertė *Valkūnas L.*, parengė *Batūra R.* Vilnius, 1985.
74. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). Parengė *Valikonytė I., Lazutka S., Gudavičius E.* Vilnius, 2001.
75. Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstas senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis, t. 2, d. 1. Parengė *Lazutka S., Valikonytė I., Gudavičius E.* ir kt. Vilnius, 1991.
76. Preußisches Urkundenbuch, hrsg. *Seraphim A.* Bd. 1 (2), Aken, 1961; hrsg. *Hein M.* Bd. 2 (2), Königsberg, 1935; hrsg. *Koepfen H., Elwert N. G.* Bd. 3 (2), Malburg, 1958.
77. Russisch–Livländische urkunden, hrsg. *Napiersky E. K.* St. Petersburg, 1868.
78. Scriptorum rerum prussicarum. Hrsg. *Hirsch T., Töppen M., Strehlke E.* Bd. 1–3, Leipzig, 1861–1866.
79. Senās Latvijas vēstures avoti. Ed. *Švābe A.* Rīgā, 1937, d. 1; Rīgā, 1940, d. 2.
80. Sitzungs–Berichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst nebst Veröffentlichungen des kurländischen Provinzial Museums. Tefel. 4, 1887.
81. Skarbiec diplomatów, t. 1. Ed. *Daniłowicz I.* Wilno, 1860; t. 2. Ed. *Daniłowicz I.* Wilno, 1862.
82. Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430. Wyd. *Ochmański J.* Warszawa–Poznań, 1986.
83. *Vygandas Marburgietis*. Naujoji Prūsijos kronika. Vertė *Jasas R.*, red. *Gudmantas K.* Vilnius, 1999.
84. Volumina Constitutionum, t. 1 (1493–1549), vol. 1 (1493–1526). Przygotowali *Grodziski S., Dwornicka I., Uruszczak W.* Warszawa, 1996.

85. Volumina Constitutionum, t. 2 (1550–1609), vol. 1 (1550–1585).
Przygotowali *Grodziski S., Dwornicka I., Uruszczak W.* Warszawa, 2005.
86. Volumina Legum, t. 1. Petersburg, 1859; t. 2. Petersburg, 1859.
87. *Wojtkowiak Z.* Delimitacja Litewsko–Kurlandzka z 1584 roku//
Litvano–Slavica Posnaniensia, Poznań, 1989, t. 3, s. 267–276.
88. Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy
sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563. Wyd.
Działyński T. Poznań, 1841.
89. Źródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego,
cz. 3. Wyd. *Działyński T.* Poznań 1856.
90. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею, т. 6,
Вильна, 1872; т. 8, Вильна, 1875; т. 11, Вильна, 1880; т. 14, Вильна,
1888; т. 17, Вильна, 1890; т. 18, Вильна, 1891; т. 21, Вильна, 1894;
т. 26, Вильна, 1899; т. 30. Вильна, 1904.
91. Акты исторические, собранные и изданные Археографическою
коммиссиею (1334–1598), т. 1. С.-Петербург, 1841.
92. Акты, относящиеся к истории Западной России (1340–1506), т. 1.
С.-Петербург, 1846; (1506–1544), т. 2, С.-Петербург, 1848; (1544–
1587), т. 3. С.-Петербург, 1848.
93. Акты Литовской Метрики (1499–1507). Собр. *Леонтович Ф. И.*
Т. 2, Варшава, 1897.
94. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 1. С.-
Петербург, 1863; т. 2, С.-Петербург, 1865.
95. Археографический сборник документов относящихся к истории
Северо-западной Руси, т. 1. Вильна, 1867.
96. Археографический сборник документов, относящихся к истории
Северо-западной Руси издаваемые при управленіи Виленскаго
учебнаго округа, т. 3. Вильна, 1867.
97. Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Ред. *Валка С. Н.* Москва,
1949.

98. Дневник Люблинского сейма 1569 года: соединение Великого Княжества Литовского с Королевством Польским. С.-Петербург, 1869.
99. *Довнар-Запольский М.* Документы Московского архива министерства юстиции, т. 1. Москва, 1897.
100. Духовныя и договорныя грамоты великихъ и удельныхъ князей XIV–XVI вв. Собр. *Бахрушин С. В.* Москва, 1950.
101. Метрика Великаго Княжства Литовскаго (1545–1572). Книга посолская. Собр. *Оболенси М., Даниловичч И.* Москва, 1843.
102. Метрика Великаго Княжства Литовскаго (1573–1580). Книги посолская. Собр. *Погодинъ М., Дубенскій Д.* Москва, 1843.
103. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага, Кніга № 560 (1542 год). Падрыхт. *Дзерновіч А.* Мінск, 2007.
104. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга запісаў № 70 (1582–1585). Падрыхт. *Мяцельскі А. А.* Мінск, 2008.
105. Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московскаго государства съ Польско–Литовскимъ государствомъ (1487–1533). Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества, т. 35. С.–Петербург, 1882.
106. Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московскаго государства съ Крымскою и Нагайскою ордами и съ Турціей (1474–1505). Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества, т. 41. С.–Петербург, 1884.
107. Памятники дипломатических сношений древней России съ державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московскаго государства съ Польско–Литовскимъ государствомъ (1533–1560). Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества, т. 59. С.–Петербург, 1887.

108. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско–Литовским государством (1560–1571). Сборник Императорского Русского Исторического Общества, т. 71. С.-Петербург, 1892.
109. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Нагайскою ордами и с Турціей (1505–1521). Сборник Императорского Русского Исторического Общества, т. 95. С.-Петербург, 1895.
110. *Пауто В. Т.* Помезания. Москва, 1955.
111. Полное собрание Русских летописей, т. 1, С.-Петербург, 1846; т. 2, С.-Петебургъ, 1908; т. 3, С.-Петербург, 1841; т. 5, С.-Петербург, 1851; т. 6, С.-Петербург, 1853; т. 17, С.-Петербургъ, 1907.
112. Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом Княжестве Литовском, с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли, составленная Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 году, с прибавлением другой актовъ книги, содержащей в себе привилегий, данныя дворянам и священникам Пинскаго повета, составленной в 1554 году. Виленская археографическая комиссия. Вильна, 1867.
113. Русская историческая библиотека: т. 20, Литовская Метрика. Книги судных дел, С. Петербург, 1903; т. 27, Литовская Метрика. Книги записей, С. Петербург, 1910; т. 30, Литовская Метрика. Книги публичныхъ дел, Юрьевъ, 1914; т. 33, Литовская Метрика. Книги публичныхъ дел. Переписи войска Литовскаго, Петроградъ, 1915.
114. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великаго Княжества Литовскаго. Вып. *Малиновскій И. А.* Томск, 1901.

115. *Сигизмунд Герберштейн*. Записки о Московии. Перевод *Малеина И. А., Назаренко В. А.* Москва, 1988.
116. Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 до 1710 года). Собр. *О. Завадзкий*. Ч. 1, Вильно, 1858.
117. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. Рэд. кал. *Доўнар І. Т., Сатолін М. У., Юхо Я. А.* Мінск, 2003.
118. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Рэд. кал. *Шамякін П. І., Жураўскі І. А., Кузьмін В. С.* і др. Мінск, 1989.

Literatūra

1. *Adamus J.* O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń// *Kwartalnik Historyczny*, t. 1, z. 3. Lwów, 1930, s. 313–317.
2. *Alexandrowicz S.* Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku// *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, r. 14, nr. 2. Warszawa, 1966, s. 279–305.
3. *Almonaitis V.* Žemaitijos administracinės struktūros XIV pabaigoje–XV a. pradžioje bruožai// *Istorija*, t. 37. 1998, p. 25–32.
4. *Almonaitis V.* Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais. Kaunas, 1998.
5. *Annales d'histoire économique et sociale: revue trimestrielle.*
Directeurs: *Bloch M., Febvre L.* Paris, 1929–1938, t. 1–10 (Nr. 1–54),
prieiga internete:
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb34414997g/date.r=annales+febvre.langFR>
6. *Ans M.* Livonijas un Braslavas nuovada robež// *Latvijas zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa, Sociālās un humanitāras zinātnes*, 2008 (62), nr. 3–4, p. 27–33.

7. *Avižonis K.* Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais. Kaunas, 1940.
8. *Banionis E.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinybių tarnyba XV–XVI amžiais. Vilnius, 1998.
9. *Baronas D.* Aukštaitija kovų su Livonijos ordinu metu (XIII–XIV a.)// Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų. Panevėžys, 2004, p. 36–54.
10. *Baszkiewicz J.* Państwo suwerenne w feudalnej doktrynie politycznej do początków XIV w. Warszawa, 1964.
11. *Beauthier R.* Droite et genèse de l'Etat. Bruxelles, (ed. 3) 2007.
12. *Beldiceanu N., Bacqué-Grammont J.-L., Cazacu M.* Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520// Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. Vol. 45, Nr. 1 (1982), p. 48–66.
13. *Berand N.* Defens de la Chretiente et naissaince d'un identite Hongrie, Pologne et peninsele Iberique au Moyn Âge// Annales, 2003, Nr. 5, p. 1009–1027.
14. *Berman H. J.* Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vertė Šliogeris A. Vilnius, 1999.
15. *Bielenstein A.* Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. St. Peterburg, 1892.
16. *Błaszcyk G.* Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności, t. 1. Poznań, 1998.
17. *Błaszcyk G.* Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań. Poznań, 2007.
18. *Bloch M.* Féodalité, vassalité, seigneurie: à propos de quelques travaux récents//Annales d'histoire économique et sociale. Nr. 10, 1931, p. 246–260.
19. *Bloch M.* La société féodale. Paris, 1983.

20. *Boockmann H.* Vokiečių Ordinas: dvylika jo istorijos skyrių. Vertė *Nikžentaitis A.* Vilnius, 2003.
21. *Bourdé G., Martin H.* Les écoles historique. Paris, 1989.
22. *Brunhes J., Vallaux C.* La Géographie de l'histoire. Paris, 1921.
23. *Bucevičiūtė L.* Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a.: valstybės erdvės ir jos sienų samprata. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Kaunas, 2010.
24. *Bucevičiūtė L.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės erdvė: geopolitinė perspektyva XVI a. naratyviniuose tekstuose// Lietuvos istorijos metraštis 2008/2. Vilnius, 2009, p. 5–32.
25. *Bucevičiūtė L.* Lietuvos valstybės teritoriniai kontaktai rytuose XV–XVI a.: keletas sienų istorijos epizodų// Istorija, t. 78. 2010, p. 3–14.
26. *Bucevičiūtė L.* Valstybės erdvės samprata Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės dokumentuose (XV–XVI a.)// Lietuvos istorijos metraštis 2009/1. Vilnius, 2010, p. 51–68.
27. *Burguière A.* Annales (Ecole des), in: Dictionnaire des sciences historiques. Direc. *Burguière A.* Paris, 1986, p. 46–52.
28. *Caune A.* Der Bauablauf der deutschen Burgen in Semgallen im 13–16 Jahrhundert// Archeologia Lituana, t. 7. 2006, p. 235–241.
29. Château et territoire. Limites et mouvances. Première rencontre internationale d'archéologie et d'histoire, Périgueux, 23-25 sept. Préf. *Guéna Y.* Périgueux, 1994.
30. *Chatelain A.* Châteaux forts et féodalité en Ile-de-France, du XI ème au XIII ème siècle. Créer, 1983.
31. *Constable G.* Frontiers in the Middle Age// Frontiers in the Middle Ages, ed. *Merisalo O., Pahta P.* Louvan-la Neuve, 2006, p. 3–26.
32. *Conze W.* Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen. Deutschen und der Osten. Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen. Bd. 15. Teil. 1, Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weißrußland. Leipzig, 1940.

33. *Čelkis T.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys ir delimitacijos procedūra XIV–XVI a. amžiuje// Lietuvos istorijos studijos, t. 25. 2010, p. 25–47.
34. *Čelkis T.* Nuo teritorinio ruožo prie linijos: sienų sampratos pokyčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje// Lietuvos istorijos studijos, t. 22. 2008, p. 58–73.
35. *Čelkis T.* Privačios žemėvaldos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje// Istorijos šaltinių tyrimai, t. 3. Sud. *Antanavičius D.* Vilnius, 2011, p. 31–58.
36. *Daugudis V.* Gyvenvietės ir pastatai// Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII a., d. 1. Red. *Kulikauskienė–Volkaitė R.* Vilnius, 1978, p. 14–47.
37. *Demotz B.* La frontière au Moyen Âge d'après l'exemple du comté de Savoie (début XIIIe–début XVe siècles)// Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 4e congrès, Bordeaux, 1973, p. 95–116.
38. *Dinzelbacher P.* Erdvė// Europos mentaliteto istorija. Ed. *Dinzelbacher P.* Vilnius, 1998, p. 526–535.
39. *Dybaś B.* Problemy integracji terytoriów inflanckich z Rzeczpospolitą w drugiej połowie XVII wieku. Przypadek piltyński// Prusy i Inflanty między średniowieczem a nowożytnością. Państwo–społeczeństwo–kultura. Red. *Dybaś B., Makitł D.* Toruń, 2003, s. 169–180.
40. *Długokęcki W.* Die Bildung der Grenze zwischen dem Deutschordensland Preußen und dem Herzogtum Masowien in den Jahren 1343–1422, in: Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter 11. Symposium des Mediävistenverbandes vom 14. bis 17. März 2005 in Frankfurt an der Oder. Hrsg. *Knefelkamp U., Bosselmann-Cyran K.* Berlin, 2007, S. 136–149.
41. *Dubonis A.* Dvaras// Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai. Vilnius, 2001, p. 150–165.

42. *Dubonis A.* Kelios Lietuvos istorinės geografijos XIII–XIV a. problemos: tarp teorijos ir šaltinių tyrimų praktikos// Istorijos šaltinių tyrimai, t. 3. Sud. *Antanavičius D.* Vilnius, 2011, p. 11–20.
43. *Dubonis A.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų tinklo susiformavimas XIII–XIV a.// Lietuvos dvarai–praetis, dabartis ir ateitis. Konferencijos medžiaga. Vilnius, 2001, p. 5–18.
44. *Dubonis A.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeties. Vilnius, 1998.
45. *Dubonis A.* Lietuvos Metrikos knyga Vilniuje// Lietuvos istorijos metraštis 2000. Vilnius, 2001, p. 425–428.
46. *Dubonis A.* Raseinių administracinė, politinė ir socialinė raida XIII–XVI a. I p.// *Žemaičių žemė*, nr. 1–2 (50–51). 2006, p. 17–20.
47. *Dubonis A.* Ties Lietuvos ir Maskvos tarpusavio santykių ištakomis// Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui. Sudarė *Bumblauskas A., Petrauskas R.* Vilnius, 1999, p. 55–67.
48. *Dubonis A.* Traidenis. Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje 1268–1282. Vilnius, 2009.
49. *Dubonis A.* Žemėvalda// Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Vilnius, 2001, p. 785–895.
50. *Dubonis A.* Žiemgalių imigrantai Lietuvoje (XIII a. pabaiga)// Senosios Žiemgalos istorinis ir etnokultūrinis paveldas. Vilnius, 2004, p. 87–90.
51. *Dundulis B.* Kovos su Kryžiuočiais dėl Baltijos pajūrio XIII–XIV amžiuje// Tarybinės Klaipėdos istorijos klausimai. Vilnius, 1977, p. 81–98.
52. *Dundulis B.* Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės. Vilnius, 1960.
53. *Dundulis B.* Lietuvių kovos dėl Baltijos jūros. Vilnius, 1985.
54. *Dundulis B.* Lietuvos užsienio politika XVI a. Vilnius, 1971.

55. *Dunin-Wąsowicz T.* Lapidés terminales na Śląsku w XIII wieku// Kwartalnik historii kultury materialnej, r. 18 (1). Warszawa, 1970, s. 3–25.
56. *Dziubiński A.* La province Turque d'Aqkerman–nouveau facteur politique et économique sur les confins méridionaux de l'Etat Polono–Lituanien au XVI siècle// Revue Roumaine d'histoire, t. 35, nr. 3–4. Bucarest, 1996p. 137–148.
57. *Dziubiński A.* Na szlakach orientu. Handel między Polska a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII wieku. Wrocław, 1997.
58. *Dziubiński A.* Polsko–Litewskie napady na Tureckie pograniczem Czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagiellonów// Kwartalnik Historyczny, r. 103 (z. 3). Warszawa, 1996, s. 53–86.
59. *Dziubiński A.* Stosunki dyplomatyczne Polsko–Tureckie w latach 1500–1572 w kontekście międzynarodowym. Wrocław, 2005.
60. *Ellis G. S.* Civilizing the Natives: State Formation and Tudor Monarchy, c. 1400–1603// Imagining Frontiers Contesting Identities. Ed. *Ellis G. S., Klusáková L.* Piza, 2007, p. 77–92.
61. *Febvre L.* La terre et l'évolution humaine. Paris, 1949.
62. *Febvre L.* La topographie des saints// Annales d'histoire économique et sociale. 1929. 1931, t. 3, Nr. 12, p. 596–597.
63. Frontière // Grand Larousse encyclopédique, t. 5. Paris, 1968, p. 228.
64. *Forstreuter K.* Die Entwicklung der Grenze zwischen Preußen und Litauen seit 1422// Altpreußische Forschungen. Vol. 18, Königsberg 1941 (perleista: Altpreußische Forschungen, 17. Und 18 Jahrgang 1940 und 1941, Hamburg, 1989), S. 50–70.
65. *Forstreuter K.* Preußen und Rußland im Mittelalter. Königsberg und Berlin, 1938.
66. *Fossier R.* Enfance de l'Europe Xe–XIIe siècle. Aspects économiques et sociaux, t. 1. Paris, (ed. 2) 1982.
67. *Frankot E.* Medieval Maritime Law from Oléron to Wisby: Jurisdictions in the Law of the Sea// Communities in European History:

- Representations, Jurisdictions, Conflicts. Ed. *Pan-Montojo J., Pedersen F.* Pisa, 2007, p.151–172.
68. *Gawlas S.* O kształt zjednoczonego Królestwa. Warszawa, 2000.
69. *Gerullis G.* Die altpreußischen Ortsnamen gesammelt und sprachlich behandelt. Berlin–Leipzig, 1922.
70. *Girininkas A., Semėnas V.* XIII a. Rėkučių gynybinis įrenginys// Kultūros paminklai. D. 2, Vilnius, 1995, p. 31–33.
71. *Giry A.* Manuel de diplomatie. Paris, 1925.
72. *Gmiterek H.* Kompromis polsko–litewski na sejmie lubelskim a problem granicy Korony i Wielkiego Księżwa Litewskiego// Unia Lubelska Unia Europejska. Red. *Hofman I.* Lublin, 2010, s. 95–102.
73. *Gondoin W. S.* Châteaux forts–assiéger et fortifier au Moyen Âge. Éd. Cheminements, 2005.
74. *Gorovei S. Ş.* Formation et évolution de la frontière de la Moldavie Médiévale// Revue Roumaine d'histoire, t. 35, Nr. 34. Bucarest, 1996, p. 131–136.
75. *Gouguenheim S.* Les Chevaliers Teutoniques. Paris, 2007.
76. *Gudavičius E.* Lietuvos europėjimo keliais. Sud. *Bumblauskas A., Petrauskas R.* Vilnius, 2002.
77. *Gudavičius E.* Baltų alodo raida// Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A. 1979, t. 4 (69), p. 95–103.
78. *Gudavičius E.* Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje. Vilnius, 1989.
79. *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai// Karo archyvas, t. 13. Vilnius, 1992, p. 43–118.
80. *Gudavičius E.* Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų, t. 1. Vilnius, 1999.
81. *Gudavičius E.* Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas ir jo atsispindėjimas I Lietuvos Statute (1529 m.). Daktaro disertacija. Vilnius, 1971 (Vilniaus Universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 76–1437).

82. *Gudavičius E.* Mindaugas. Vilnius, 1998.
83. *Gudavičius E.* Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII–XX a. Vilnius, 1980.
84. *Gudavičius E.* Žvėryno akmuo// Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija, Vilnius, 1978, t. 3 (64), p. 86–89.
85. *Guenée B.* Des limites féodales aux frontières politiques, in: Les lieux de mémoire. II Le Nation. Red. *Nora P.* Paris, 1986, p. 11–33.
86. *Guenée B.* L'Occident aux XIe et XVe siècles: les États. Paris, 1998.
87. Construction de l'espace au Moyen Âge: pratiques et représentations. Paris, 2007
88. *Halecki O.* Litwa, Ruś, Żmudz jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kraków, 1916.
89. *Halecki O.* Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569, Kraków, 1915.
90. *Halphen L.* Peuples et civilisation les Barbares. Paris, 1930.
91. *Harding A.* Medieval Law and the Foundations of the State. Oxford, 2001.
92. *Hellmann M.* Dorf. Baltische Länder, Großfürstentum Lithauen// Lexikon des Mittelalters. Bd. 3, 1995, S. 1301–1302.
93. *Higounet Ch.* La Géohistoire, in: L'Histoire et ses méthodes. Direc. *Samaran Ch.* Paris, 1961, p. 74–91.
94. *Hückel A.G.* La géographie de la circulation selon Friedrich Ratzel// Annales de Géographie, Nr. 84 (15). Paris, 1906, p. 401–418.
95. *Ilarienė I.* Varia Livonica: Lietuvos Metrikos Viešųjų reikalų knygos Nr. 3 (525) sandaros ypatumai// *Lituanistica.* 2008, t. 54, nr. 4 (76), p. 1–16.
96. *Inalcik H.* The Ottoman empire. The classical age 1300–1600. London, 1995.
97. *Ivinskis Z.* Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ekonominė politika savo dvaruose iki XVI amžiaus pusės// Lietuvos praeitis, t. 1. Red. *Stakauskas J.* Kaunas, 1940, p. 5–28.

98. *Ivinskis Z.* Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų// Athenaeum, t. 6. Kaunas, 1936, p. 54–117.
99. *Ivinskis Z.* Dykra, in: *Ivinskis Z.* Rinktiniai raštai, t. 2. Red. *Jatulis P.* Roma, 1986, p. 136–137.
100. *Jablonskis K.* Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje, d. 1. Kaunas 1941.
101. *Jakovļeva M.* Granice Księstwa Kurlandzkiego w epoce nowożytnej. Wybrane zagadnienia// *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, t.11. Toruń, 2008, s. 29–40.
102. *Jakovļeva M.* Robežas un administratīvais iedalījums Latvijas teritorijā 16. gs. otrajā pusē un 17. gs.// *Latvijas zemju robežas 1000 gadus. Sastādījis Caune A.* Rīga, 1999, p. 91–130.
103. *Jakovļeva M.* Вопрос о границах в отношениях герцогства Курляндия и Великого Княжества Литовского в XVI–XVII вв.// *Senosios Žiemgalos istorinis ir etnokultūrinis paveldas.* Vilnius, 2004, p. 103–105.
104. *Jakubowski J.* Opis Księstwa Trockiego z r. 1387. Przyczynek do badań nad ustrojem Litwy przedchrześcijańskiej// *Przegląd Historyczny*, t. 5 (z. 1). Warszawa, 1907, s. 22–48.
105. *Jakubowski J.* Przykład zmienności granic administracyjnych na Litwie w. w. XVI// *Ateneum Wileński*, t. 10. Wilna, 1935, s. 161–164.
106. *Jankauskas V.* Kijevo žemės statusas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XV amžiais// *Darbai ir dienos*, t. 44. Kaunas, 2005, p. 81–104.
107. *Jaspert N.* Grenzen und Grenzräume im Mittelalter: Forschungen, Konzepte und Begriffe, in: *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa*, hrsg. von *Herbers K., Jaspert N.* Berlin 2007, S. 43–70.
108. *Jóźwiak S.* Centralne i teritorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Toruń, 2001.
109. *Jučas M.* Lietuvos ir Lenkijos unija. Vilnius, 2000.

110. *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius, 1962.
111. *Avižonis K.* Rinkiniai raštai, t. 4. Vilnius, 1994.
112. *Kamieniecki W.* Rozwój własności na Litwie w dobie przed I. Statutem (Studia historyczno–gospodarcze). Kraków, 1914.
113. *Karp J. H.* Grenzen in Ostmitteleuropa Während des Mittelalters. Köln–Wien, 1972.
114. *Karpavičienė J.* Lietuvos Metrikos 6-oji teismų bylų knyga kaip istorinės metrologijos šaltinis// Lietuvos Metrikos studijos. Sud. *Valikonytė I.* Vilnius, 1998, p. 54–69.
115. *Kiaupienė J.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorinio vientisumo suardymo 1569 m. problema Liublino unijos istoriografijos kontekste: tradicijų ir naujų interpretacijų erdvė (Pranešimas: Tarptautinė mokslinė konferencija „Liublino unija: idėja ir tęstinumas“. Skirta Lietuvos ir Lenkijos valstybinės sutarties 440 metų sukakčiai paminėti. 2009 m. lapkričio 19–20 d. Taikomosios dailės muziejus (Arsenalo g. 3A, Vilnius)), p. 1–16.
116. *Kiaupienė J.* Naujas žvilgsnis į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją. Recenzija: Zenonas Norkus. Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu. Vilnius: Aidai, 2009, 473 p.// Lietuvos istorijos metraštis 2009/1. Vilnius, 2010, p. 127–134.
117. *Kiaupienė J., Petrauskas R.* Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m. Vilnius, 2009.
118. *Kiersnowski R.* Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej// Archeologia Polski, t. 5, z. 2. Warszawa, 1960, s. 268–269.
119. *Kłodziński A.* Stosunki Polski i Litwy z Inflantami przed zatargiem z r. 1556/7// Kwartalnik historyczny, rocz. 22. Lwów, 1908, s. 344–391.
120. *Kolankowski L.* Dzieje Wiekiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów (1377–1499), t. 1. Warszawa, 1930.

121. *Kolankowski L.* Zygmunt August Wielki książę Litwy do roku 1548. Lwów, 1913.
122. *Korff S. A.* An Introduction to the History of International Law// The American Journal of International Law. Vol. 18, Nr. 2, 1924, p. 246–259.
123. *Kosman M.* Forma umów międzynarodowych Litwy w pierwszej ćwierci XIII wieku// Przegląd historyczny, t. 52 (2). 1966, s. 213–233.
124. *Kotzebue A.* Preussens altere Geschichte, Bd. 3, Riga, 1808.
125. *Kowalczyk E.* Dzieje granicy Mazowiecko–Krzyżackiej. Warszawa, 2003.
126. *Kuczyński S. M.* Ziemie Czernihowsko–Siewerskiego pod rządami Litwy (Prace Ukraińskiego instytutu naukowego, t. 33, zesz. 2). Warszawa, 1936.
127. *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku, in: Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regiona, t. 1. Red. *Ruta A.* Kraków, 2000, s. 9–58.
128. *Kutrzeba S.* Uniaa Polski z Litwą, in: Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków, 1914, s. 449–652.
129. *Labuda G.* Polska granica zachodnia: tysiąc lat dziejów politycznych. Poznań, 1974.
130. *Łaguna S.* O prawie granicznym polskim. Kraków, 1875.
131. *Le Roy Ladurie E.* Oksitanijos kaimas Montaju: 1294–1324 metai. *Vertė Baranauskaitė L., Baranauskas V.* Vilnius, 2005.
132. *Lemercier-Quelquejay Ch.* Un condottiere lithuanien du XVIe siècle: Le prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives ottomanes// Cahiers du monde russe et soviétique. Vol. 10, Nr. 2. 1969, p. 258–279.
133. *Lemercier-Quelquejay Ch., Bennigsen A.* Le khanat de Crimée au début du XVIe siècle: De la tradition mongole à la suzeraineté ottomane// Cahiers du monde russe et soviétique. Vol. 13, Nr. 3. p. 321–337.

134. *Leonavičiūtė I.* Kariaunos vaidmuo kuriantis Lietuvos valstybei// Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997, p. 475–484.
135. *Les fondateurs du droit international.* Ed. *Pillet A.* Paris, 1904.
136. *Lesmaitis G.* XVI a. antrosios pusės Kauno pavieto lauko problematika// Kauno istorijos metraštis, t. 3. Kaunas, 2002, p. 243–254.
137. *Lewis R. A.* The Closing of the Medieval frontiers, 1250–1350// *The Medieval Frontiers of Latin Christendom. Expansion, Contraction, Continuity.* Ed. *Muldoon J., Fernández-Armesto F.* Vol. 1, Burlington, 2008, p. 181–189.
138. Lietuvių kalbos žodynas, t. 1. Vilnius, 1968; t. 7. Vilnius, 1966; t. 8. Vilnius, 1970; t. 10. Vilnius, 1976; t. 12. Vilnius, 1981.
139. Lietuvos teisės istorija. Vilnius, 2002.
140. *Lot F.* Le serment de fidélité à l'époque franque// *Revue belge de philologie et d'histoire*, t. 12 (fasc. 3). 1933. p. 569–582.
141. *Łowmiański H.* Geneza Ziemi Połockiej// *Z polskich studiów slawistycznych.* Seria 3. Historia. Warszawa 1968, s. 8–24.
142. *Łowmiański H.* Przyczynki do kwestji najstarszych kształtów wsi litewskiej. Wilno, 1930.
143. *Łowmiański H.* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego, t. 1–2. Wilno, 1931–1932.
144. *Machovenko J.* Įrodymai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisėje// *Teisė*, t. 55. Vilnius, 2005, p. 61–69.
145. *Machovenko J.* Teisingumo vykdymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Vilnius, 2007.
146. *Malczenko O.* Wykorzystanie wczesnośredniowiecznych grodzisk na terenach południowo-wschodnich województw Ukraińskich dla budownictwa zamkowego w ciągu XV–XVI w.// *Zamki i dwór w Średniowieczu od XI do XV wieku.* Red. *Wiesiołowski J.* Poznań, 2001, s. 69–73.

147. *Marcel P.* Les structures politiques de l'Occident medieval. Paris, 1969.
148. *Maroszek J.* Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Białystok, 2000.
149. *Mazur K.* Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej w dobie sejmu lubelskiego 1569 r.// *Przegląd Historyczny*, t. 95 (z. 1). 2004, s. 37–52.
150. *Merkevičius A., Nemickienė R.* Senųjų žemdirbystės laukų tyrinėjimai šiaurės vakarų Lietuvoje// *Archeologia Lituana*, t. 4. 2003, p. 186–189.
151. *Myśliwski G.* Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu (XII pol.–XVI w.)// *Kwartalnik historyczny*, t. 3. Warszawa, 1994, s. 3–29.
152. *Mortensen H., Mortensen G.* Die Wildnis im östlichen Preußen, ihr Zustand um 1400 und ihre frühere Besiedlung. Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreußens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts. Bd. 7–8, Teil 1–2. Leipzig, 1937–1938.
153. *Mugurēvičs Ē.* Novadu veidošanās un to robežas Latvijas teritorijā (12. gs.–16. gs. vidus)// *Latvijas zemju robežas 1000 gadas. Sastādījis Caune A.* Rīga, 1999, p. 54–90.
154. *Mulevičius L.* Žemės ploto matai: valakas, margas// *Lietuvos istorijos metraštis 1982 metai.* Vilnius, 1983, p. 73–87.
155. *Natanson-Leski J.* Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej. Granica Moskiewska w epoce Jagiellonskiej, cz. 1. Lwów, Warszawa, 1922.
156. *Natanson-Leski J.* Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1930.
157. *Neitmann K.* Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen 1230–1449: Studien zur Diplomatie eines spätmittelalterlichen deutschen Territorialstaates. Wien, 1986.
158. *Neuman M., Pietkiewicz K.* Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio ir Lenkijos Karaliaus Aleksandro Jogailaičio Itenerariumas 1492 m. birželis–1506 m. rugpjūtis (vertė *Rimša E., Vaskela G.*)// *Lietuvos istorijos metraštis 1995 metai.* Vilnius, 1996, p. 154–240.

159. *Nikžentaitis A.* Palanga XIII–XV amžiais// Palangos istorija. Sud. *Žulkus V.* Klaipėda, 1999, p. 105–118.
160. *Nikžentaitis A.* Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių gynybinę sistemą XIII a. pabaigoje–XIV a. pradžioje// Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. Serija A. Vilnius, 1986, t. 3 (96), p. 51–63.
161. *Nordman D.* Des frontières. Au miroir de la France// *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, Nr. 5 (58). 2003, p. 1049–1053.
162. *Nordman D.* Frontières de France. De l'espace au territoire XVIe–XIXe siècle. Paris, 1998.
163. *Norkus Z.* Nepasiskelbusioji imperija. Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu. Vilnius, 2009.
164. *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV–XVI wieku// *Studija i materiały do historii wojskowości*, t. 5. Warszawa, 1960, s. 349–398.
165. *Olejnik K.* Obrona polskiej granicy zachodniej od końca XIV do schyłku XVIII wieku. Poznań, 1985.
166. *Orzechowski K.* „Terra“ w terminologii polskich źródeł do końca XIV wieku// *Czasopismo prawno–historyczne*, t. 35 (2). 1983, s. 21–55.
167. Państwo Zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII–XVI wieku. Red. *Nowaka H. Z.* Toruń, 2000.
168. *Paravicini W.* Istoriko tiesa // Lietuvos istorijos metraštis 2009/2. Vilnius, 2010, p. 37–56.
169. *Paszkievicz H.* Jagiellonowie a Moskwa. Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku, t. 1. Warszawa, 1933.
170. *Paszkievicz H.* Z dziejów Podlasia w XIV wieku// *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1928, r. 42 (zesz. 2), s. 229–245.
171. *Petit-Dutaillis Ch.* La Monarchie féodale en France et en Angleterre Xe–XIIIe siècle. Paris, 1933.
172. *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a. Sudėtis–Struktūra–Valdžia. Vilnius, 2003.

173. *Petrauskas R.* Ponas savo žemėje: Lietuvos pareigūnai XIV a. pabaigoje–XV a. amžiuje// Lietuvos istorijos metraštis 2001/1. Vilnius, 2002, p. 9–30.
174. *Petrauskas R.* Socialiniai pokyčiai Lietuvoje valstybės formavimosi laikotarpiu// Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste. Sud. *Petrauskas R.* Vilnius, 2008, p. 160–183.
175. *Pletnia R.* Działalność wielkiego księcia Witolda na północno-wschodnich obrzeżach państwa Litewskiego w latach 1404–1408// Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. 1219. 1998, s. 17–33.
176. *Pounds J. G. N.* The Origin of the Idea of Natural Frontiers in France// Annals of the Association of American Geographers. Vol. 41, No. 2, 1951, p. 146–157.
177. *Power D. A.* Frontiers: Terms, Concepts, and the Historians of Medieval and Early Modern Europe// Frontiers in question Eurasian borderland 700–1700. Ed. *Power D., Stander N.* New York, 1999, p. 1–12.
178. *Prescott J. R. V.* Boundaries and Frontiers. New Jersey, 1978.
179. *Prochaska A.* Dzieje Witołda w. księcia Litwy. Wilno, 1914
180. *Purc J.* Itinerarium Witolda Wielkiego Księcia Litwy (17 lutego 1370 roku–27 października 1430 roku)// Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia, nr. 74, z. 11. 1971, s. 71–115.
181. *Rajman J.* „In confinio terrae“ Definicija i metodologiczne aspekty badań nad średniowiecznym pograniczem// Kwartalnik historyczny, t. 1. Warszawa, 2002, s. 79–96.
182. *Ratzel F.* Anthropo–Geographie. Stuttgart, 1882.
183. *Ratzel F.* Le sol, la société et l'État// L'année sociologique, 1898-1899, 1900, p. 1–14.
184. *Raudeliūnas V.* Priesaika kaip įrodymas senojoje Lietuvos teisėje (XIII–XIV a. pr.)// Socialistinė teisė, nr. 1. Vilnius, 1974, p. 52–56.

185. *Riché P.* La vie quotidienne dans l'empire Carolingien. Paris, 1989.
186. *Rychlikowa I.* Staropolskie miary ziemi// Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 18, nr. 1. Warszawa, 1970, s. 85–103.
187. *Rogalanka A.* Uwagi o włoce jako mierze gruntu w Polsce średniowiecznej// Roczniki Historyczne, t. 26. Warszawa, 1970, s. 97–108.
188. *Rösener W.* Hof// Lexikon des Mittelalters, Bd. 5. München und Zürich, 1991, S. 66–67.
189. *Rowell S. C.* Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje. Vertė *Aleksa O.* Vilnius, 2001.
190. *Rowell S. C.* The Lithuano–Prussian forest frontier, c. 1422–1600// Frontiers in question Eurasian borderland 700–1700. Ed. *Power D., Stander N.* New York, 1999, p. 182–208.
191. *Rowell S. C.* Trumpos akimirkos iš Kazimiero Jogailaičio Dvaro: neeilinė kasdienybė tarnauja valstybei// Lietuvos istorijos metraštis 2004/1. Vilnius, 2005, p. 25–56.
192. *Russocki S.* Protoparlamentaryzm Czech do początku XV wieku. Warszawa, 1973.
193. *Sahlins P.* Natural frontiers revisited: France's boundaries since the seventeenth century// American Historical Review. Vol. 95, Nr. 5, 1990, p. 1423–1451.
194. *Salys A.* Die žemaitischen Mundarten, in: *Salys A.* Raštai, t. 4. Roma, 1992, p. 146–281.
195. *Samojlik T.* Łowy i inne pobyty królów polskich i Wielkich Książąt Litewskich w Puszczy Białowieskiej w XV–XVI wieku// Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 54 (3–4). 2006, s. 293–305.
196. *Saviščevas E.* Žemaitija ir Lietuva XIII–XVIII amžiuje: regioninės (provincinės) savivaldos spindesys ir skurdas// Lietuvos istorijos studijos, t. 23. 2009, p. 94–110.
197. *Saviščevas E.* Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais. Vilnius, 2010.

198. *Schlessner D. N.* Frontiers in Medieval French History// The International History Review. Vol. 6, Nr. 2. 1984, p. 159–173.
199. *Schroeter F.* Le système de délimitation dans les fleuves internationaux// Annuaire français de droit international. Vol. 38. 1992, p. 948–982.
200. *Siegfried A.* Préfas, in: *Ancel J.* Géographie des frontieres. Paris, 1938, p. 7–11.
201. *Sieradzan W.* Sąsiedztwo Mazowicko–Krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie środkowo–wschodniej w latach 1411–1466. Toruń, 1999.
202. *Sieradzan W.* Świadomość historyczna świadków w procesach Polsko–Krzyżackie w XIV i XV wieku. Toruń, 1993.
203. *Simiński R.* Die lokalen Grenzen in Livland im 13. Und 14 Jahrhundert. Entstehung und Funktion, in: Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter 11. Symposium des Mediävistenverbandes vom 14. bis 17. März 2005 in Frankfurt an der Oder. Hrsg. *Knefelkamp U., Bosselmann-Cyran K.* Berlin, 2007, S. 93–106.
204. *Simniškytė A.* Sėlos kraštas VI/VII–XII/XIV amžiais: teritorinė struktūra ir hierarchija// Lietuvos archeologija, t. 27. 2005, p. 29–48.
205. *Sirutavičius M.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos valstybės santykių diplomatinė kultūra (XV a. pabaigoje–XVI a. pirmoje pusėje). Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas. Kaunas, 2004 (Lietuvos nacionalinė M. Mažvydo biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 132–3043).
206. *Skurvydaitė L.* Lietuvos valdovo titulas ir valdžia XIV a. pab.–XV a. viduryje// Lietuvos istorijos studijos, t. 7. 1999, p. 18–27.
207. *Skurvydaitė L.* Lietuvos valdovo Vytauto titulatūra: kada Vytautas ima tituluotis Didžiuoju kunigaikščiu?// Lietuvos istorijos studijos, t. 8. 2000, p. 9–19.

208. Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce. Wrocław–Kraków–Warszawa, t. 2, z. 1 (9). 1959; Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975, t. 4, 2 (30); Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1976, t. 4, 3 (31); Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1976, t. 4, 4 (32), s. 589–594; Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983, t. 5, 9 (43).
209. Słownik Polszczyzny XVI wieku. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1961, t. 2; Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1974, t. 8; Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1976, t. 10; Wrocław, 1989, t. 13.
210. *Spykman J. N.* Security and International Organization// Geographical Review. Vol. 32, Nr. 3. 1942, p. 436–447.
211. *Spuler B.* Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa, Teil 1: Die Grenze des Großfürstentums, Litauen im Südosten gegen Türken und Tataren// Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 6, 1941, S. 152–170.
212. *Stancelis V.* Livonijos prijungimo prie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriografiniai vertinimai, in: LDK: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos studijos. Konstantinui Avižoniui – 90. Sud. *Jurgutis R., Ragauskas A.* Vilnius, 2001, p. 23–35.
213. *Stander N. B.* Nine Case studies of Premodern Frontiers // Frontiers in question Eurasian borderland 700–1700, ed. *Power D., Stander N.* New York, 1999, p. 13–31.
214. *Szulc D.* Delimitacje polsko-litewskie w I połowie XVI w. Preliminaria i problemy organizacji pracy komisji granicznych, Lublin, 2010 (rankraštis; rengiamas spaudai 2012), s. 1–38, priedai: Aneksy, s. 1–39.
215. *Szweda A.* Methoden der Schlichtung von Grenzstreitigkeiten zwischen Polen–Litauen und dem Deutschen Orden nach Abschluss des Friedens von Brześć in Jahre 1435. Am Beispiel des in Toruń und Nieszawa wirkenden Grenzgerichts, in: Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter 11. Symposium des Mediävistenverbandes vom 14. bis 17. März 2005 in Frankfurt an der

- Oder. Hrsg. *Knefelkamp U., Bosselmann-Cyran K.* Berlin, 2007, S. 54–65.
216. *Szweda A.* Organizacja i technika dyplomacji polskiej w stosunkach z zakonem krzyżackim w Prusach w latach 1386–1454. Toruń, 2009.
217. *Szweda A.* Tryb i metody przeprowadzania delimitacji między Królestwem Polskim a państwem zakonu krzyżackiego w Prusach w XIV i XV wieku, in: *Pogranicza: przestrzeń kulturowa.* Red. wyd. *Fafiński S.* Olsztyn, 2007, s. 15–26.
218. *Šimėnas V.* Vakarų Lietuvos tarpentinės teritorijos// Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai. Vilnius, 1988, p. 41–47.
219. *Šmigelskytė–Stukienė R.* Lietuvos valstybės teritorija ir sienos XIII–XVIII a. amžiuje, in: *Lietuvos sienos. Tūkstantmečio istorija.* Vilnius, 2009, p. 8–25.
220. *Teschke B.* Geopolitical Relations in the European Middle Ages: History and Theory// *International Organization.* Vol. 52, Nr. 2. 1998, p. 344–346.
221. *Tyla A.* Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje–XVII a. pradžioje. Vilnius, 1986.
222. *Tyszka S.* O metodzie badań nad średniowiecznymi granicami lokalnymi// *Kwartalnik historii kultury materialnej,* r. 53 (4). Warszawa, 1995, s. 423–431.
223. *Tomczak A.* Z dziejów stosunków polsko–tureckich za Zygmunta 1548–1553, in: *Tomczak A. Studia Historico–Archivistica,* Toruń, 2002, s. 35–69.
224. *Totoraitis J.* Sūduvos Suvalkijos istorija, d. 1. Kaunas, 1938.
225. *Toubert R.* Frontière et Frontières: un objet historique, in: *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Âge.* Ed. *Poisson J. M.* Rome–Madrid, 1992, p. 9–18.
226. *Urban W.* The Organization of the Defense of the Livonian Frontier// *Speculum.* Vol. (48). 1973, p. 525–532.

227. *Urban W.* The Prussian–Lithuanian frontier of 1242// *Lituanus. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences.* Vol. 21, Nr. 4. 1975, p. 5–18.
228. *Varakauskas R.* Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a. Vilnius, 1982.
229. *Veinstein G.* L'occupation Ottomane d'Očakov et le problème de la frontiere Lituano–Tatare 1538–1544// *Passé turco–tatar présent soviétique.* Etudes offertes a Alexandre Bennigsen. Paris, 1986, p. 123–155.
230. *Veinstein G.* Le rôle des tombes sacrées dans la conquête ottomane// *Revue de l'histoire des religions,* Nr. 4. 2005, p. 509–527.
231. *Wenskus R.* Beobachtungen zur Verhältnis von Burgwall, Heiligtum und Siedlung im Gebiet der Prussen// *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte.* Neumünster, 1968, S. 311–328.
232. *Wenskus R.* Das Ordensland Preussen als Territorialstaat des 14. Jahrhunderts// *Der deutsche Territorialstaat des 14. Jahrhunderts.* Sigmaringen, 1970, S. 347–382.
233. *Wenskus R.* Kleinverbände und Kleinzäune bei den Prußen des Samlandes// *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter.* Hrsg. *Patze H.* Sigmaringen, 1986, S. 267–276.
234. *Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.* Spory graniczne Polsko–Litewskie w XV–XVIII// *Wiadomości studium historii prawa Litewskiego,* t. 1. Wilno, 1938, s. 93–201.
235. *Wyślouch S.* Rozwój granic i terytorjum powiatu Kobryńskiego do połowy XVI wieku. Wilno, 1930.
236. *Wojtkowiak J.* „Pole“ jako jednostka osadniczo–terytorialna na Litwie w XVI w. (na przykładzie powiatu Wiłkomirskiego)// *Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Historia,* z. 11, 1971, s. 157–173.
237. *Wojtkowiak Z.* Dryświaty – rubież Litewska w średniowieczu// *Lituanos–Slavica Posnaniensia, Studia Historica,* t. 1. 1985, s. 114–139.

238. *Wojtkowiak Z.* Lithuania transwilniensis saec. XIV–XVI: podziały Litwy Północnej w późnym średniowieczu. Poznań, 2005.
239. *Wojtkowiak Z.* Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w. Poznań, 1980.
240. *Wojtkowiak Z.* Północna granica Litwy w średniowieczu. „*Limites Inter Litvaniam et Livonia*“ z 1473 r.// Poznań–Wilno. *Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego.* Red. *Wojtkowiak Z.* Poznań, 2010, s. 213–270.
241. *Zabiela G.* Lietuvos medinės pilys. Vilnius, 1995.
242. *Zabiela G.* Nuo medinės prie mūrinės pilies (Motai Europoje ir Lietuvoje)// Lietuvos pilių archeologija. Sud. *Genys J., Žulkus V.* Klaipėda, 2001, p. 11–41.
243. *Zabiela G.* Piliakalniai–slėptuvės// Lietuvos archeologija, t. 21. 2001, p. 399–410.
244. *Zabiela G.* Piliakalnių likimas Lietuvos valstybės susidarymo išvakarėse// *Lituanistica*, 1991, nr. 4 (8), p. 22–42.
245. *Žulkus V.* Kuršių kaimai XI–XV a.// Lietuvos archeologija, t. 18. Vilnius, 1999, p. 135–151.
246. *Žulkus V.* Tarpentinės dykros ir mirusiųjų pasaulis baltų pasaulėžiūroje// *Vakarų baltų archeologija ir istorija.* Klaipėda, 1989, p. 107–114.
247. *Александров Д. Н., Володихин Д. М.* Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках. Москва, 1994.
248. *Аналс Ф. Я.* Развитие Латгальского жилища IX–X вв. и опыт реконструкции// *Проблемы изучения древнего домостроительства в VIII–XIV вв. в Северо–Западной части СССР.* Рига, 1983, с. 3–8.
249. *Базилевич В. К.* Внешняя политика русского централизованного государства: вторая половина XV века. Москва, 1952.
250. *Белы А.* Як разьмежаваць Літву ад Русі?// *Arche* Пачатак. 2007, № 10, с. 128–145.
251. Буджак// *Енциклопедія Сучасної України*, т. 3. Київ, 2004, с. 519.

252. *Ващук Д.* „Абыхмо деръжали ихъ по длѣ права ихъ земли“ (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). Київ, 2009.
253. *Воронін В.* Рака Бярэзіна як мяжа поміж „Руссю“ і „Літвой“ (да гісторыі геаграфічных уяўленняў ва Ўсходняй Еўропе)// Беларускі Гістарычны Агляд, т. 13. 2006, с. 177–197.
254. *Галенко І. О.* Про татарські набіги на українські землі// Український історичний журнал, 2003, № 6, с. 52–68.
255. *Грацианский Н. П.* К толкованию термина *villa* в Салической правде// Академия Наук Союза ССР Институт истории. Средние века. Москва, 1946, в. 2, с. 73–81.
256. *Дзярновіч А.* "...in nostra Livonia": дакументальныя крыніцы па гісторыі палітычных адносінаў паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй у канцы XVI-першай палове XVI стст.: сістэматызацыя і актывы аналіз, т. 1. Мінск (Athenæum vol. VII). 2003.
257. *Дзярновіч А.* Выкарыстанне працэдурных нормаў I-га Статута Вялікага Княства Літоўскага пад час демаркацыі дзяржаўнай мяжы ВКЛ з Лівоніяй (паводле матэрыялаў кнігі Метрыкі ВКЛ № 560), in: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. Sud. Valikonytė I., Steponavičienė L.* Vilnius, 2005, p. 243–248.
258. *Иванишевъ Н.* О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Югозападной Россіи// Изданіе Кіевской Археографической Коммиссіи, 1863, с. 3–34.
259. *Колединский Л.* Деревянные сооружения в городах Беларуси XIV–XVII вв. По археологическим данным// *Civitas et castrum ad mare Balticum. Baltijas archeoloģijas un vēstures problēmas dzelzs laikmetā un viduslaikos.* Rīga, 2002, p. 266–287.
260. *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій правобережної України в XV–XVIII ст. Київ, 1993.
261. *Кром М.* „Старина“ как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV–начала

- XVII вв.)// *Mediaevalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей, т. 3. Київ, 1994, с. 68–85.
262. *Кром М. М.* Меж Русью и Литвой: пограничные земли в системе русско–литовских отношений конца XV-первой трети XVI в. Москва, (изд. 2) 2010.
263. *Кулаков В. И.* Земля пруссов и „Прусские земли“// Балто-славянские исследования. Сборник научных трудов. Москва, 1987, с. 95–101.
264. *Лаппо И. И.* Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия Литовско–Русский поветь и его сеймики. Юрьевъ, 1911.
265. *Лаппо И.* Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в.// Журнал Министерства Народного Просвещения. Москва, 1899, с. 341–403.
266. *Леонтович Ф. И.* Суд господарей и их советников в Великом Княжестве Литовском до и после Люблинской унии (II)// Журнал Министерства Юстиции, 1909, № 6, сентябрь, с. 159–208.
267. *Леонтович Ф. И.* Очерки истории Литовско–Русского права. Образование государственной территории. С.-Петербург, 1894.
268. *Лысенк Ф. П.* Деревянное строительство IX–XIII вв. на территории Беларуси// *Civitas et castrum ad mare Balticum. Baltijas archeoloģijas un vēstures problēmas dzelzs laikmetā un viduslaikos.* Rīga, 2002, с. 289–313.
269. *Любавский К. М.* Областное деление и местное управление Литовско–Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Москва, 1892.
270. *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско–Русского государства до Люблинской унии включительно: с приложением текста хартий, выданных Великому Княжеству Литовскому и его областям. Москва, 1915.

271. *Моор Х., Лиги Х.* Хозяйство и общественный строй народов Прибалтики в начале XIII века. Таллин, 1969.
272. *Мугуревич С. Э.* Замки и сельские поселения в средневековой Ливонии (по археологическим материалам и песненным сведениям Латвии конца XII–середины XVI века). Москва, 1983.
273. *Насевич В.* Непасрэдня перадумовы фарміравання Вялікага Княства Літоўскага Гісторыя Беларусі. Мінск, т. 2, 2008.
274. *Петрунь Ф.* Нове про татарську старовину Бозьско-Дністррянського степу, Східний світ., 1928, № 6, с. 155–171.
275. *Пичета В. И.* Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве. Москва, 1958.
276. *Ронин В. К.* Франки, Вестготы, Лангобарды в VI–VIII вв.: политические аспекты самосознания// Одиссей. Человек в истории, Москва, 1989, с. 60–76.
277. *Радаман А. А.* Да праблемы вызначэння мяжы паміж Новагародскім і Пінскім паветамі Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў другой палове XVI ст.// Памяць стагоддзяў на карце айчыны. Зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя Міхаіла Фёдаравіча Спрыдонава. Мінск, 2007, с. 73–88.
278. *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998.
279. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1993.
280. *Середа А.* Османская экспансия в Северо-Западном Причерноморье в XV–XVII в. // Bulgarian Historical Review, 2009, № 1–2, с. 3–23.
281. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Москва, 1989, т. 2; Москва, 1977, т. 4; Москва, 1982, т. 9; Москва, 1997, т. 22.
282. *Стефанович П. С.* Отношения правителя и знати в Северо–Восточной Руси в XIV–нач. XVI в. Крестоцелование как клятва

- верности ?// Cahiers du Monde russe. Vol. 46, Nr. 1–2, 2005, p. 277–284.
283. *Сыроечковский В. Е.* Мухаммед-Герай и его вассалы// Ученые записки Московского ордена Ленина Государственного Университета им. М. В. Ломоносова. Вып. 61. История. Т. 2. Москва, 1940, с. 3–71.
284. *Темушев В.Н.* Гомельская земля в конце XV–первой половине XVI в.: территориальные трансформации в пограничном регионе. Москва, 2009.
285. *Темушев В.Н.* Западная граница Великого княжества Московского к 1380 г.// Куликовская битва в истории России: Сб. статей. ред. *Наумова А. Н.* Тула, 2006, с. 82–109.
286. *Темушев В.Н.* К вопросу о Московско–Литовской границе в XV в. (владения князей Крошинских)// *Ruthenica*, т. 4. Киев, 2007, с. 299–307.
287. *Темушев В.Н.* К вопросу о Московско–Литовской границе в XV в. (Волости Чагоща и Болонеск)// *Археалогія эпохі сярэднявечча. Да 80-годдзя з дня нараджэння Г. В. Штыхава.* Вып. 15. Мінск, 2008, с. 186–193.
288. *Темушев В.Н.* Крайнія ўсходнія межы зямель Вялікага княства Літоўскага ў XV ст. (уладанні князёў Крошыньскіх)// *Працы гістарычнага факультэта БДУ: навуковы зборнік.* Вып. 3. Мінск, 2008, с. 60–64.
289. *Темушев В. Н.* Литовско-Тверская граница (проблемы интерпретации источников)// *Российские и славянские исследования.* Вып. 2, Минск, 2007, с. 135–142.
290. *Темушев В.Н.* Мажайская зямля: яе тэрыторыя і межы// *Беларускі гістарычны часопіс.* 2002, № 1, с. 23–28.
291. *Темушев В.Н.* Начало складывания Московско–Литовской границы. Борьба за Ржевскую землю// *Российские и славянские исследования.* Вып. 1, Минск, 2004, с. 71–80.

292. *Темушев В.Н.* Ржевский участок литовско-московской границы в конце XIV – начале XVI в.// Материалы по археологии Беларуси. № 14. Памятники эпохи железа и средневековья Беларуси. К 60-летию О. Н. Левко. Минск, 2007, с. 241–250.
293. *Темушев В.Н.* Формирование Московско–Литовской границы в XV–начале XVI в.// *Studia Historica Europae Orientalis*. Вып 1, Минск, 2008, с. 56–77.
294. *Толочко П. П.* Город и сельскохозяйственная округа на Руси в IX–XIII вв.// *Древние Славяне и Киевская Русь*, Киев, 1989, с. 115–124.
295. *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). Київ, 2006.
296. *Шабульдо Ф.* „Семеновы люди“: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века// *Ruthenica*, т. 9, Наук. ред. *Ричка В., Толочко О.* Київ, 2010, с. 57–73.
297. *Юзефович Л.* Путь посла. Русский посольский обычай. С.-Петербург, 2007.
298. *Якубовский И.* Земские привилеи Великого Княжества Литовского// *Журнал Министерства народного просвещения*, 1903, № 4, отд. 2, с. 239–303.
299. *Янин В. Л.* Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII–XV вв. Москва, 1998.

Iliustracijų sąrašas

- 1 iliustracija (LDK ir Prūsijos pasienio dykra XVI a.), p. 38.
 - 2 iliustracija (LDK gyvenviečių struktūra netoli Gardino, XVI a. vidurio žemėlapis fragmentas), p. 68.
 - 3 iliustracija (1545 m. LDK ir Livonijos sienos riboženkliis), p. 94.
 - 4 iliustracija (1545 m. LDK ir Livonijos sienos riboženkliis), p. 95.
 - 5 iliustracija (XVI a. antros pusės Palenkės žemėlapio fragmente numanomai „juodais taškais“ pavaizduoti LDK ir Lenkijos sienos riboženkliiai), p. 261.
- Kartoschema – (LDK teritorijos prie Juodosios jūros), p. 234.